

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ВІТАЛІЙ ЖАДЬКО

**ФІЛОСОФІЯ ТА ПЕДАГОГІКА
ЯК МЕДИЦИНА ЛЮДСЬКОЇ ДУШІ**

**ХРЕСТОМАТІЯ ТА НАУКОВО -
АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ**

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА МОНОГРАФІЯ

«Новий Світ – 2020»

Львів

Запоріжжя

2020

УДК 1+37] (076.6)

Ж 17

Рецензенти:

Бутченко Тарас Іванович - доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Сущенко Андрій Володимирович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки вищої школи Запорізького Класичного приватного університету.

Автор:

Жадько Віталій Андрійович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Жадько В.А.

Філософія та педагогіка як медицина людської душі. Хрестоматія та науково-аналітичні коментарі/ В.А. Жадько. Львів: Видавництво ПП «Новий Світ-2000», 2020. – 512 с.

ISBN 978-617-7519-64-4

Пропоноване монографічне дослідження побудоване за принципом авторських коментарів, поданих до оригінальних філософсько-педагогічних текстів найвідоміших мислителів і пам'яток загальнолюдської мудрості. Зміст коментарів постійно співвідноситься з виховною та дидактично-пізнавальною функцією філософії й педагогіки в їх історичному та сучасному значенні. Робота адресована вчителям загальноосвітніх шкіл, професорсько-викладацькому складу і студентству закладів вищої освіти. Як і батькам, адже навчально-освітня як водночас виховна робота починається із родини. Долучення до здобутків духовної спадщини завжди справляє позитивний гуманістичний вплив на свідомість будь-якої людини, особливо в час, коли вона, на відміну від епохи Просвітництва, визначається як «розумний безумець».

УДК 1+37] (076.6)

ISBN 978-617-7519-64-4

© Жадько В.А. 2020

© Видавництво ПП «Новий Світ – 2000»,
ФОП Піча С.В., 2020

З М І С Т

Передмова.....	5
Давньоєврейська філософська та релігійна думка:.....	13
Аналітичні коментарі.....	27
Буття.....	28
З другої книги Мойсея. Вихід.....	30
Книга Іова.....	33
Книга Притч Соломонових.....	36
Книга Екклесіяста або Проповідника.....	39
Індія. Філософія ведичного періоду.....	43
Аналітичні коментарі.....	51
Брахмани.....	51
Кена-Упанішади.....	52
Брахматінду-Упанішади.....	52
Сутгапітака.....	53
Дхаліпапада.....	55
Артхашастра, або наука політики.....	55
Харібхадра «Шон-фаршана-самуччая».....	56
Давньокитайська філософія.....	57
Аналітичні коментарі.....	104
«Дао де цзін».....	104
«Лунь юй».....	114
«Мо цзи».....	123
«Мен цзи».....	124
«Го юй».....	126
Пізні моїсти.....	130
«Лі цзи».....	131
«Сюнь цзи».....	133
«Шан цзюнь шу».....	137
«Хань фей цзи».....	137
Філософія Платона.....	141
Аналітичні коментарі. «Держава».....	188
Філософія Арістотеля.....	202
Аналітичні коментарі.....	222
Нікомахова етика.....	222
Велика етика.....	227
Моральна філософія Сенеки.....	231
Аналітичні коментарі.....	274
Філософія М. Монтеня.....	301
Аналітичні коментарі.....	318
«Про звичку».....	318

«Про виховання дітей».....	320
«Про батьківську любов».....	324
«Про книги».....	325
«Про жорстокість».....	325
«Про славу».....	326
«Про зарозумілість».....	326
«Про викриття у брехні».....	327
«Про покаєння».....	328
«Про три види спілкування».....	329
«Про мистецтво бесіди».....	330
«Про досвід».....	333
Релігійно-філософські ідеї Лютера.....	336
Аналітичні коментарі.....	347
Педагогічні ідеї яна Амоса Коменського.....	358
Аналітичні коментарі.....	380
«Лабіринт світу і рай серця».....	380
«Велика дидактика».....	380
Філософсько-педагогічні ідеї Джона Локка.....	395
Аналітичні коментарі.....	413
«Едварду клерку з Чіплі, есквайру».....	413
«Про виховання дітей».....	414
Педагогічні ідеї Песталоцці.....	440
Аналітичні коментарі.....	466
«Так або ні».....	466
«Фігури до моєї азбуки».....	466
«Педагогічний досвід у Станці».....	467
«Початок діяльності в Бургдорфі».....	473
«Метод».....	474
«Лист Віланду».....	478
«Як Гертруда вчить своїх дітей».....	478
«Статті й листи 1802-1804 рр.».....	480
«Пам'ятна записка паризьким друзям».....	480
«Лист Штанферу».....	482
«Фрагмент про основи освіти».....	482
«Міркування з приводу народної освіти...».....	483
«Про значення почуття слуху...».....	485
«Жінка світська і мати».....	488
Філософія освіти Георга Гегеля.....	490
Аналітичні коментарі.....	498
«Перша програма системи німецького ідеалізму».....	498
«Промови директора гімназії. 29 вересня 1809 р.».....	499
«Промова 2 вересня 1813 року».....	504

«Про викладання філософії в університетах».....	506
«Про викладання філософії в гімназіях».....	508
Післямова.....	510
Література хрестоматійних першоджерел.....	511
Література використана в коментарях.....	511

**Вчитель сказав: «Той, хто,
повторюючи старе, пізнає
нове, може бути наставником
людей». Конфуцій**

П Е Р Е Д М О В А

Сучасні цивілізовані суспільства, як відомо, вступили в еру так званих інформаційних технологій, в основі яких всебічні знання про найрізноманітніші аспекти суспільного і природного буття людини. Проте це не означає, що знання стали силою в тому сенсі, як це розуміли мислителі епох Відродження та Просвітництва. Інформаційне суспільство досить умовно можна назвати цивілізованим, якщо під цивілізованістю розуміти безроздільне володарювання гуманістично-правових відносин як між окремими людьми, так і між народами. Причина, як відзначав на початку ХХ ст. О. Шпенглер, в тому, що цивілізація шкодить культурі кожного разу, коли її судження, засновані на історико-філософських засадах, зводяться до уніфікації знань, абстрагованих від унікальності індивідуального буття людини. Остання, тобто уніфікація, звичайно ж, не є аж надто значною чи суттєвою, щоб її абсолютизувати. Але достатньою для того, аби кожен індивід мав підстави «не впізнавати» себе у тих знаннях нібито про себе, які йому пропонують інформативно наукові тексти, засновані на законі загального, законі як загально-необхідному, абстрагованому, а тому відчуженому від органічно властивих йому специфічних особливостей. Тому й *обходять* закони загального, шкодячи цим суспільному загалу, не завжди усвідомлюючи, що це шкода самим собі.

Розуміння інформаційного суспільства як виключно наукового за способом утвердження в ньому міжлюдських відносин і взаємостосунків спричиняє до цілого ряду проблем гуманістичного характеру. Свідчення цьому – широкий антиглобалістський рух, супроводжуваний масовими протестами, назвати які цивілізованими й культурними аж ніяк не можна, хоча його керівні учасники, поза всякими сумнівами, мають належну сучасну освіту, яка, проте, не надала їм належної культури поведінки. Пояснення потрібно, на наш погляд, шукати в хибному розумінні максими «знання – сила». Прояснення свідомості приходить від філософії, для якої вихідним завданням просвітницько-пізнавального шляху розвитку людства є положення «пізнай самого себе», яке модифікується в духовно-практичній діяльності у формулу «самопізнання і є світопізнання», а не навпаки. На жаль, подібне гуманістичне розуміння філософії не утвердилось в масовій свідомості, тому світопізнання випередило самопізнання, залишивши людину на периферії технологічних здобутків індустріальної цивілізації. Вона користується ними, але на шкоду собі, як і

природному довіллю. Що сумно й трагічно: люди свідомі небезпек, але зупинити інерцію псевдо-цивілізаційного й анти-культурного розвитку не спроможні.

Вихід, очевидно, слід шукати на шляхах таких визначень людської сутності, які б вона сприйняла, так би мовити, в якості об'єктивно наукових і, водночас, гуманістичних. Таким визначенням є те, яке дає сучасна філософська антропологія. Йдеться, насамперед, про Е. Морена з його твердженням про людину як «*homo sapiens est homo demens*» [3, с.106], себто – **розумний безумець**. Освічена людина, науковець, політик, педагог не мають права забувати, що насамперед як вони самі, так і вкрай бажано звичайні люди здатні діяти розумно, раціонально, цивілізовано лише тоді, коли зайняті пошуково-пізнавальною діяльністю – в такому стані вони природо-відповідні як дослідники об'єктивного розуму, властивого загальносвітовому закону Буття; тоді, коли вони діють в якості **теоретиків**, тобто є дослідниками розумної природи речей, а не самих речей у формі чуттєво дотичної предметності. Поза такою діяльністю кожна людина без будь-яких винятків визначає свою поведінку чуттєвим розумом, який не є розумним на зразок наукового об'єктивного розуму, а є розумом емпірично-афективним, тому далеко не завжди ефективним, проте не відчуженим від її психофізіологічної природи. «Безумний» спосіб життя якраз і є власне людським, виправляти який потрібно, але не технологічно, а гуманістично, засобами філософської етико-правової теорії як основи гуманістичної педагогіки.

Гуманістична свідомість буде об'єктивною в тому випадку, коли центром її досліджень буде зміст специфічних особливостей людини як істоти суб'єктивної. Саме і тільки філософія може бути як світоглядною, так і методологічною основою вивчення людини, починаючи з її дитячого віку. Адже завдання самопізнання не може здійснитись на шляху абстрагування від людської суб'єктивності, нерозумної з точки зору природознавства, але об'єктивної, тому розумної з точки зору людяності науково-педагогічних виховних висновків, які одні тільки й можна рекомендувати до втілення в педагогічну практику. Філософія, крім усього іншого, є практикою свободомислення, непідвладною якимось зовнішнім утискам, найперше політичним. Для неї інтерес конкретної емпіричної людини є аксіоматичним у визначенні напрямків пошукової думки. Для неї не існує максимум на зразок «так потрібно» для чогось зовнішнього по відношенню до самоцінності людського буття.

Сказане означає, що педагогічні теорії і вчення матимуть як освітній, просвітницький, так і виховний, гуманістичний ефект за однієї обов'язкової умови. А саме: вони мають органічно впливати зі змісту філософських вчень і теорій, завжди підпорядкованих проблемі самопізнання. Філософ, особливо видатний, максимально самодостатній у своїх міркуваннях з тієї

причини, що, розглядаючи будь-який об'єкт, не абстрагується від власної суб'єктивності, надаючи їй статусу суб'єктності, яка також максимальною мірою адекватна природній об'єктивності. Це дозволяє йому у своїй пізнавально-пошуковій та навчально-просвітницькій діяльності постійно перебувати в стані суб'єкт-суб'єктності по відношенню до об'єкта, що в собі самому є для себе самого суб'єктом, отже, бути об'єктивним. Іншими словами, стаючи на шлях філософії, ніколи не можна забувати про Людину як предмет її дослідження, не виводити її за буття теоретичних міркувань, не зводити зміст використовуваних понять до чистої природної (фізичної) об'єктивності й об'єктивізму. Як і не зводити результати пізнавальної роботи мислення до егоцентричного суб'єктивізму. Адже лише невпорядкована методологією пізнання суб'єктивність призводить до нього, оскільки, стихійно перетинаючись, суб'єктивні схильності знищують об'єктивність як основу наукового дослідження. Навпаки, суб'єктивне бажання, в даному разі йдеться про пізнавальне, взяте як принцип, як методологічне основоположення, трансформується в об'єктивність, даючи об'єктивні знання.

Дослідження, яке пропонується науково-педагогічній громадськості, побудована наступним чином.

Перше. Наводиться зміст оригінальних текстів, які відображають мудрість, вироблену древніми народами, до яких відносяться іудейський, давньоіндійський та давньокитайський. Їхня мудрість підкріплена не просто століттями, коли вони набули статусу релігійної святості, але й тисячоліттями. Долучаючись до їх змісту, не помічаєш того, що це тексти історичні. Навпаки, вони вражають сучасним звучанням і значенням. Знайомство з ними робить сучасника представником людства в цілому як цілому, людства як цілісного суб'єкта розвитку суспільства. Це вкрай важливо для нашого часу, коли така цілісність під великою загрозою. Крім того, що вона має яскраво й чітко виражене педагогічно-виховне спрямування, в ній маємо також благоговійне ставлення учня до вчителя за принципом взаємоповаги, коли учень запитав, а вчитель відповів, і зміст його відповіді сприймається як правило поведінки, включно до роздумів над ним, але не бездумних поспішних заперечень. Йдеться про морально спрямовану релігійну філософію, представлену давньоєврейськими та давньоіндійськими

Друге. Після наведених уривків із творів класиків світової філософії й педагогіки подаються оригінальні тексти європейських мислителів і педагогів, починаючи з античності та закінчуючи першою третиною ХІХ ст., коли, так би мовити, настав кінець класичної раціоналістичної філософії й педагогіки. Що цілком виправдано, адже йдеться про загальнолюдські принципи педагогіки, втілювані в систему обов'язкової загальної народної освіти.

Третє. Звичайно, підбір текстів відображає суб'єктивні пріоритети автора цієї роботи, хоча самі персоналії мають статус загальноновизнаних авторитетів філософсько-педагогічної думки.

Структурно пропонована науково-просвітницька праця побудована таким чином. Спочатку наведуться уривки з текстів в тому вигляді, як вони видані у відповідних творах видатних філософів і чільних представників педагогічної думки. Її можна кваліфікувати як хрестоматійний зміст. Після них подаються власні авторські міркування.

Відносно них слід сказати наступне. А саме: зміст поданих думок іноді має дещо загострене «радикально-критичне» спрямування. Мета: підштовхнути потенційного читача до можливого несприйняття, заперечення деяких суджень, врешті, до власного перечитання нібито відомих змістів. Адже в педагогіці діють відомі правила, згідно яких «читає той, хто перечитує» та «не лише людина читає текст, але й текст читає людину», входячи в її свідомість та змінюючи її мотиваційно-діяльне спрямування. Крім того, до об'єктивних науково-пізнавальних пошуків спричиняють:

- по-перше, сильні враження від почутого, побаченого, прочитаного;
- по-друге, здивування від самої можливості іншого, ніж у читача, слухача, зацікавленого споглядальника, погляду на предмет інтересу;
- по-третє, яке є головним: вдячність за нього, оскільки з'являється різниця духовно-пізнавальних потенціалів, яка відновлює процес мислення.

Це вкрай важливо для розуміння того, що філософія, як її визначив Філософ, Вчитель, себто Арістотель, це такий вид діяльності людини, коли «розум мислить сам себе, оскільки в ньому ми маємо найкраще, і думка його є мислення про мислення. Між тим і знання, і чуттєве сприйняття, і розсуд завжди спрямовані на інше, а самі на себе лише побічно» [1, с.423].

Є ще одна мета підготовки даної праці. Вона зумовлена тим, що сучасне українське суспільство потребує переходу від примусово-патерналістської педагогіки і психології до автономно-індивідуальної, право-суб'єктної. Це означає, що властивий кожній дитині міфологічний світогляд з його надмірною героїкою власного імені, під яким слід розуміти її здібності, наміри, таланти, потенції тощо, не можна нищити зрівняльною навчально-освітньою і виховною педагогікою, якою вона була і продовжує бути в переважній більшості середньо-освітніх і вищих навчальних закладів. Україна, приєднавшись до Болонської Декларації, повинна відповідати її вимогам: атестат зрілості чи диплом мають видаватися не лише за знання, а також і за те, що вони сформували зрілу в своїй суб'єктності молоду людину, яка знає, що вона настільки вольова, наскільки розумна (Гегель). Більш звичними словами: зрілість йде від того, що роз-**умні** знання стають навичками практично-діяльних **умінь**. Між тим очевидно, що перманентні

кризові явища вітчизняного суспільства, яке ніяк не перебудується впродовж трьох десятиліть, обумовлені відсутністю навичок самостійної роботи мислення. Завдання системи освіти – дати методологічні суб'єктивні знання кожному випускнику школи, кожному спеціалісту з вищою освітою. Вище абстрактних знань – методи пізнання. Маючи методи й методологію пізнавально-практичної життєдіяльності, можна перевернути світ, адже саме вони – той важіль, який це здійснює.

Примітки. 1. Хрестоматійна частина пропонованої праці подана у вигляді витримок із творів, подає думки про людину так званого класичного періоду розвитку філософії та заснованій на ній педагогіці. Далі йде період, який має різні назви. Але домінує класифікація, прив'язана до оновлення класики, до модернізму, постмодернізму, постнеомодернізму і т. п. Позиція автора полягає в тому, що в будь-які періоди існування суспільства має домінувати класика, а не модерн, який її фактично заперечує переважно безпідставними софістичними псевдоноваціями. Оновлення не повинно бути самоціллю, не повинно абсолютизуватись, перетворитись на моду. Українське суспільство надто вже модернізувало/оновило владу настільки, що породило кризовий управлінський стан.

На підтвердження правомірності такого підходу пошлюсь на позицію сучасного російського інтелектуала М. Веллера, з якою я повністю солідарний. Йдеться, звичайно, про оцінку ним філософії, замкненої на самій собі, а не на проблемі людини. Посилання досить розлоге, але влучне.

«Время созидать – и время нести по кочкам! По кочкам веселее.

По прошествии сорока лет (йдеться про 1968 рік, коли на арену вийшли Дерріда, Фуко, Барт та їм подібні – Ж.В.) странно встречать эпигонов этого веселого разрушительного хулиганства. Ибо разрушать можно только то, что уже кем-то до тебя создано. В этом смысле: созидание бесконечно – разрушение ограничено. Но забавно и слегка удивительно уважение, с которым стараются относиться к себе терминологически нагруженные пустоболты, строя карточные домики из слов.

Я бы охарактеризовал сегодняшнюю эпигонскую постмодернистскую философию как «деструктивный мультиконструктивизм». Мы можем взять любую грань любого аспекта Бытия в любой трактовке, и на этой грани создать любую зеркальную конструкцию. Объективная истина – это не более чем беглый повод для насмешки. Встроенность в некую общую целесообразность – для идиотов, здесь не может и предполагаться. Главное: создать конструкцию, которой еще не было. Виртуальность конструкции есть положительное качество, ибо в сущности виртуальна вся интеллектуально-чувственная сфера, и тем самым вся культура. А что виртуально – то произвольно и относительно.

Так мы на следующих витках спирали, которую, не скажу кому и куда надо вставить, вернулись к апориям Зенона, и как это стильно, что Ахилл не догонит черепаху; и к прекрасному предложению посвятить себя исследованию, сколько ангелов может поместиться на острие иглы, ибо это дает неограниченный простор для предположений и логических схем.

Эти экзерсисы имеют тот же смысл, что изоощренные упражнения для музыканта; или коллекция мод высокого дома, которых одежд никто никогда вне подиума не сможет носить. Качалка для мозгов, клизма для кишечника. Но к устройству мира и истине это не имеет никакого отношения.

Дикие и хилые побегии современного постмодернизма – это выморочные мутации философской эволюции, которая не может прекратиться в любых условиях. Философы – тоже люди, и ничто человеческое им не чуждо. Проходя мимо туалета, приходится морщить нос. Я имею в виду идиотов от неофрейдизма (дистається Фрому), которые не все еще перевелись. И как обычно, самое забавное и бесящее в дураке – это самоуважение. Дурак уважает себя за научность рассуждения и за научность вывода, презирая необразованных: непосвященных, не постигших глубин его мысли.

Если из философского труда невозможно понять, в чем смысл и причина существования сволочей и героев, счастья и горя, справедливости и вражды, и вообще почему мы творим то, что творим, – это, наверное, не совсем философия. Это некие там были разговоры о частных и специальных вопросах. Больному без медицинского образования бессмысленно читать учебник анатомии и биохимии в надежде исцелиться от своего недуга. Они необходимы врачам.

Академическая философия разрастается в академическом пространстве, в котором уже почти неразличима нормальная человеческая проблематика. Философия достигла необыкновенной глубины и изоощренности в познании себя.

Это ужасно напоминает старый фантастический рассказ про работа-зайку, который увлечен перед зеркалом сложностью и гармонией своего устройства, будучи изначально создан как автоматическая открывалка для пива.

Здравый смысл, устройство мира и человеческие проблемы оказались изрядно разделены. Философия занялась прежде всего самой собой, любимой и важной» [2, с.48-49].

Сподіваюсь, що запропонований зміст має безпосереднє відношення до об'єктивного «облаштування світу та істини».

2. Авторські міркування наводяться не до кожного фрагменту оригінальних текстів. Будь-хто, долучившись до них, може навести свої роздуми. Саме так я розумію вчення Арістотеля про чотири першопричини. Перша – суть речей, суть природного буття як макрокосму і буття людини

як мікрокосму. Друга – матерія, в якій прихована сутність. Третя – начало пізнання, яким є різні думки про спільні об'єкти сприйняття. Четверта – пошук спільної основи в них, яка єднає людей, в чому і проявляється найвище благо – благо порозуміння, благо миру і злагоди поміж людьми. А мислення і є процес знаходження спільного, загального, єдиного в різноманітних проявах Буття. Досягти Блага можна тільки мислячи про мислення видатних мислителів.

Оцінений певними експертними рейтингами як мислитель №1 ХХ-го століття М. Гайдеггер якраз і стверджував: «Наша розмова має йти таким шляхом і в такому напрямку, аби те, про що говорить філософія, відносилось до нас самих, зачіпало нас, причому саме в нашій суті... Адже все суще в Бутті єдине» [9; с.113, 117]. Таким чином: «Ми самі з допомогою свого мислення повинні йти назустріч тому, на шляху до чого знаходиться філософія» [9, с.119]. Адже філософія, закликаючи людину до самопізнання, є практичною педагогікою. Бо виховання – це і є пошук схованих, прихованих в ній потенцій, які слід актуалізувати.

3. Оскільки всю історію філософської думки в її освітньо-виховному спрямуванні пронизує єдина ідея, зміст авторських коментарів «страждає» на певні повтори. Що виправдано, оскільки різні автори аналізують єдину проблему. Крім того, нащадки завжди «стоять на плечах попередників», засвоюючи їх вчення й водночас розвиваючи їх. Слід також брати до уваги, що аналіз філософських текстів, представлених у вигляді афоризмів, не передбачає того, що їх треба читати послідовно, від сторінки до сторінки. Тут можна відкривати будь-яку сторінку й міркувати над її змістом, адже всюди загальні максими, з яких можна дедукувати якісь практично-виховні мотиваційні правила поведінки. Крім того, «повторення – мати навчання». Без цього – багатознайство, яке розуму не навчає, бо запам'ятовування з першого разу його не формує. До того ж розум має діяльну силу лише в тому випадку, коли він трансформується в спосіб життєдіяльності, в ідею як найвищу форму пізнання, в закон.

ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ТА РЕЛІГІЙНА ДУМКА

БУТТЯ

2. И сотворил Бог человека по образу Своему, по образу Божию сотворил его; мужчину и женщину сотворил их.

7. И создал Господь Бог человека из праха земного, и вдунул в лице его дыхание жизни, и стал человек душою живою.

8. И насадил Господь Бог рай в Едеме на востоке; и поместил там человека, которого создал.

16. И заповедал Господь Бог человеку, говоря: от всякого дерева в саду ты будешь есть;

17. А от дерева познания добра и зла, не ешь от него; ибо в день, в который ты вкусишь от него, смертью умрешь.

22. И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку.

23. И сказал человек: вот, это кость от костей моих и плоть от плоти моей; она будет называться женою: ибо взята от мужа.

24. Потому оставит человек отца своего и мать свою, и прилепится к жене своей; и будут одна плоть.

25. И были оба наги, Адам и жена его, и не стыдились.

ІЗ ДРУГОЇ КНИГИ МОЙСЕЯ. ВИХІД

И изрек Бог все слова сии, говоря:

Я Господь, Бог твой, который вывел тебя из земли Египетской, из дома рабства.

Да не будет у тебя других богов пред лицом Моим.

Не делай себе кумира и никакого изображения того, что на небе вверху, и что на земле внизу, и что в воде ниже земли.

Не поклоняйся им и не служи им; ибо Я Господь, Бог твой. Бог ревнитель, наказывающий детей за вину отцов до третьего и четвертого рода, ненавидящих Меня,

И творящий милость до тысячи родов любящим Меня и соблюдающим заповеди Мои.

Не произноси имени Господа, Бога твоего, напрасно; ибо Господь не оставит без наказания того, кто произносит имя Его напрасно.

Помни день субботний, чтобы святить его.

Шесть дней работай, и делай всякие дела твои;

А день седьмой – суббота Господу Богу твоему: не делай в оный никакого дела ни ты, ни сын твой, ни дочь твоя, ни раб твой, ни рабыня твоя, ни скот твой, ни пришлец, который в жилищах твоих.

Ибо в шесть дней создал Господь небо и землю, море и все, что в них; а в день седьмый почил. Посему благословил Господь день субботный и освятил его.

Почитай отца твоего и мать твою, чтобы продлились дни твои на земле, которую Господь, Бог твой, дает тебе.

Не убивай.

Не прелюбодействуй.

Не кради.

Не произноси ложного свидетельства на ближнего твоего.

Не желай дома ближнего твоего; не желай жены ближнего твоего, ни раба его, ни рабыни его, ни вола его, ни осла его, ничего, что у ближнего твоего.

И сказали Моисею: говори ты с нами, и мы будем слушать; но чтобы не говорил с нами Бог, дабы нам не умереть.

И сказал Моисей народу: не бойтесь; Бог пришел, чтобы испытать вас и чтобы страх Его был пред лицом вашим, дабы вы не грешили.

И стоял народ вдали; а Моисей вступил во мрак, где Бог.

И сказал Господь Моисею: так скажи сынам Израилевым: вы видели, как Я с неба говорил вам.

Не делайте предо Мною богов серебряных или богов золотых, не делайте себе.

Сделай Мне жертвенник из земли, и приноси на нем всесожжения твои и мирные жертвы твои, овец твоих и волов твоих; на всяком месте, где Я положу память имени Моего, Я прииду к тебе, и благословлю тебя.

Если же будешь делать Мне жертвенник из камней, то не сооружай его из тесаных. Ибо, как скоро наложишь на них тесло твое, то осквернишь их.

И не всходи по ступеням к жертвеннику Моему, дабы не открылась при нем нагота твоя.

КНИГА ИОВА

И сказал Господь сатане: откуда ты пришел? И отвечал сатана Господу, и сказал я ходил по земле, и обошел ее.

И сказал Господь сатане, обратил ли ты внимание твое на раба Моего Иова? ибо нет такого, как он, на земле, человек непорочный, справедливый, богобоязненный и удаляющийся от зла.

И отвечал сатана Господу, и сказал, разве даром богобоязнен Иов?

Не Ты ли кругом оградил его, и дом его, и все, что у него? Дело рук его Ты благословил, и стада его распространяются по земле.

Но прости руку Твою, и коснись всего, что у него, – благословит ли он Тебя?

И вот, большой ветер пришел от пустыни, и охватил четыре угла дома, и дом упал на отроков, и они умерли; и спасся только я один, чтобы возвестить тебе.

Тогда Иов встал, и разодрал верхнюю одежду свою, остриг голову свою, и пал на землю, и поклонился,

И сказал: наг я вышел из чрева матери моей, наг и возвращусь. Господь дал, Господь и взял; да будет имя Господне благословенно!

Во всем этом не согрешил Иов, и не произнес ничего неразумного о Боге.

И отошел сатана от лица Господня, и поразил Иова проказою лютою от подошвы ноги его по самое темя его.

И взял он себе черепицу, чтобы скоблить себя ею, и сел в пепел.

И сказала ему жена его: ты все еще тверд в непорочности твоей! Похули Бога, и умри.

Но он сказал ей: ты говоришь как одна из безумных; неужели доброе мы будем принимать от Бога, а злого не будем принимать? Во всем этом не согрешил Иов устами своими.

После того открыл Иов уста свои, и проклял день свой.

И начал Иов, и сказал:

Погибни день, в который я родился, и ночь, в которую сказано: «зачался человек!»

На что дан страдальцу свет, и жизнь огорченным душою,

Которые ждут смерти, и нет ее, которые вырыли бы ее охотнее, нежели клад,

Обрадовались бы до восторга, восхитились бы, что нашли гроб?

На что дан свет человеку, которого путь закрыт, и которого Бог окружил мраком?

Вздохи мои предупреждают хлеб мой, и стоны мои льются, как вода.

Ибо ужасное, чего я ужасался, то и постигло меня; и чего я боялся, то и пришло ко мне.

Нет мне мира, нет покоя, нет отрады: постигло несчастье.

И отвечал Елифаз Феманитянин, и сказал:

Если попытаемся мы сказать к тебе слово, – не тяжело ли будет тебе? Впрочем кто может возбранить слову!

Вот, ты наставлял многих, и опустившиеся руки поддерживал,

Падающего восставляли слова твои, и гнущиеся колена ты укреплял

А теперь дошло до тебя, и ты изнемог; коснулось тебя, и ты упал духом.

Богобоязненность твоя не должна ли быть твоею надеждою, и непорочность путей твоих – упованием твоим?

Вспомни же, погибал ли кто невинный, и где праведные бывали искореняемы?

Блажен человек, которого вразумляет Бог, и потому наказания Вседержителя не отвергай.

Что за сила у меня, чтобы надеяться мне? и какой конец, чтобы длить мне жизнь мою?

Твердость ли камней твердость моя? и медь ли плоть моя?

Есть ли во мне помощь для меня, и есть ли для меня какая опора?

К страждущему должно быть сожаление от друга его, если только он не оставил страха к Вседержителю.

Научите меня, и я замолчу; укажите, в чем я погрешил.

Как сильны слова правды? Но что доказывают обличения ваши?

Вы придумываете речи для обличения? – На ветер пускаете слова ваши.

Не определено ли человеку время на земле, и дни его не то же ли, что дни наемника?

Как раб жаждет тени, и как наемник ждет окончания работы своей,

Так я получил в удел месяцы суетные, и ночи горестные отчислены мне.

И душа моя желает лучше прекращения дыхания, лучше смерти, нежели сбережения костей моих.

Опротивела мне жизнь. Не вечно жить мне. Отступи от меня, ибо дни мои суета.

Что такое человек, что Ты столько ценишь его и обращаешь на него внимание Твое,

Посещаешь его каждое утро, каждое мгновение испытываешь его?

Неужели Бог извращает суд, и Вседержитель превращает правду?

Если сыновья твои согрешили пред Ним, то Он и предал их в руку беззакония их.

Если же ты взыщешь Бога и помолишься Вседержителю,

И если ты чист и прав, то Он ныне же встанет над тобою и умиротворит жилище правды твоей.

И если вначале у тебя было мало, то впоследствии будет весьма много.

Ибо спроси у прежних родов, и вникни в наблюдения отцов их;

А мы вчерашние, и ничего не знаем, потому что наши дни на земле тень.

Вот, они научат тебя, скажут тебе, и от сердца своего произнесут слова.

Поднимается ли тростник без влаги? растет ли камыш без воды?

Еще он в свежести своей, и не срезан, а прежде всякой травы засыхает.

Таковы пути всех забывающих Бога; и надежда лицемера погибнет;

И отвечал Иов, и сказал:

Правда! знаю, что так; но как оправдается человек пред Богом?

Если захочет вступить в прение с Ним, то не ответит Ему ни на одно из тысячи.

Премудр сердцем и могущ силою; кто восставал против Него и оставался в покое?

Хотя бы я и прав был, но не буду отвечать, а буду умолять Судию моего.

Если бы я воззвал, и Он ответил мне, – я не поверил бы, что голос мой услышал Тот,

Кто в вихре разит меня и умножает безвинно мои раны,
Не дает мне перевести духа, но пресыщает меня горестями.

Невинен я; не хочу знать души моей, презираю жизнь мою.

Все одно; поэтому я сказал, что Он губит и непорочного и виновного.

Если этого поражает Он бичем вдруг, то пытке невинных посмеивается.

Земля отдана в руки нечестивых; лица судей ее Он закрывает. Если не Он, то кто же?

Вот, все это видело око мое, слышало ухо мое и заметило для себя.

Сколько знаете вы, знаю и я; не ниже я вас.

Но я к Вседержителю хотел бы говорить, и желал бы состязаться с Богом.

А вы сплетчики лжи; все вы бесполезные врачи.

Напоминания ваши подобны пеплу; оплоты ваши оплоты глиняные.

Замолчите передо мною, и я буду говорить, что бы ни постигло меня.

Для чего мне терзать тело мое зубами моими и душу мою полагать в руку мою?

Вот, Он убивает меня; но я буду надеяться; я желал бы только отстоять пути мои пред лицом Его!

Да ты отложил и страх, и за малость считаешь речь к Богу.

Нечестие твое настроило так уста твои, и ты избрал язык лукавых.

Тебя обвиняют уста твои, а не я, и твой язык говорит против тебя.

Разве ты первым человеком родился, и прежде холмов создан?

Разве совет Божий ты слышал, и привлек к себе премудрость?

Что знаешь ты, чего бы не знали мы? что разумеешь ты, чего не было бы и у нас?

И седовласый и старец есть между нами, днями превышающий отца твоего.

Я буду говорить тебе, слушай меня; я расскажу тебе, что видел,

Что слышали мудрые и не скрыли слышанного от отцов своих,

Которым одним отдана была земля, и среди которых чужой не ходил:

Нечестивый мучит себя во все дни свои, и число лет закрыто от притеснителя.

Звук ужасов в ушах его; среди мира идет на него губитель.

Он не надеется спастись от тьмы; видит пред собою меч.

Он скитается за куском хлеба повсюду; знает, что уже готов, в руках у него, день тьмы.

Устрашает его нужда и теснота; одолевает его, как царь, приготовившийся к битве,

За то, что он простирал против Бога руку свою и противился Вседержителю,

Устремлялся против Него с гордою выею, под толстыми щитами своими;

Потому что он покрыл лице свое жиром своим, и обложил туком лядвеи свои.

Он поставил меня притчею для народа и посмешищем для него.

Помутилось от горести око мое, и все члены мои, как тень.

Изумятся о сем праведные, и невинный вознегодует на лицемера.

Но праведник будет крепко держаться пути своего, и чистый руками будет больше и больше утверждаться;

Разве может человек доставлять пользу Богу? Разумный доставляет пользу себе самому.

Что за удовольствие Вседержителю, что ты праведен? И будет ли Ему выгода оттого, что ты содержишь пути твои в непорочности?

Неужели Он, боясь тебя, вступит с тобою в состязание, пойдет судиться с тобою?

Верно, злоба твоя велика, и беззакониям твоим нет конца.

О, если бы я знал, где найти Его, и мог подойти к престолу Его!

Я изложил бы пред Ним дело мое, и уста мои наполнил бы оправданиями;

Узнал бы слова, какими Он ответит мне, и понял бы, что Он скажет мне.

Неужели Он в полном могуществе стал бы состязаться со мною? О, нет! Пусть Он только обратил бы внимание на меня.

Тогда праведник мог бы состязаться с Ним, – и я навсегда получил бы свободу от Судии моего.

Но вот, я иду вперед, и нет Его, назад – и не нахожу Его;

Делает ли Он что на левой стороне, я не вижу, скрывается ли на правой, не усматриваю.

Но Он знает путь мой; пусть испытает меня, – выйду, как золото.

Но где премудрость обретается? и где место разума?

Не знает человек цены ее, и она не обретается на земле живых.

Бог знает путь ее, и Он ведает место ее.

И сказал человеку: «вот, страх Господень есть истинная премудрость, и удаление от зла – разум».

Люди отверженные, люди без имени, отребие земли!

Их-то сделался я ныне песнию и пищею разговора их.

Они гнушаются мною, удаляются от меня, и не удерживаются плевать пред лицем моим.

Так как Он развязал повод мой и поразил меня, то они сбросили с себя узду пред лицем моим.

КНИГА ПРИТЧ СОЛОМОНИ

Премудрость возглашает на улице, на площадях возвышает голос свой,
В главных местах собраний проповедует, при входах в городские ворота
говорит речь свою:

«Доколе, невежды, будете любить невежество? доколе буйные будут
услаждаться буйством? доколе глупцы будут ненавидеть знание?

Обратитесь к моему обличению: вот, я изолью на вас дух мой, возведу
вам слова мои.

Я звала, и вы не послушались; простирала руку мою, и не было
внимающего;

И вы отвергли все мои советы, и обличений моих не приняли:

За то и я посмеюсь вашей гибели; порадуюсь, когда придет на вас
ужас;

Когда придет на вас ужас, как буря, и беда, как вихрь, принесется на вас;
когда постигнет вас скорбь и теснота.

Тогда будут звать меня, и я не услышу; с утра будут искать меня, и не
найдут меня.

За то, что они возненавидели знание и не избрали для себя страха
Господня,

Не приняли совета моего, презрели все обличения мои;

За то и будут они вкушать от плодов путей своих и насыщаться от
помыслов их.

Потому что упорство невежд убьет их, и беспечность глупцов погубит
их.

А слушающий меня будет жить безопасно и спокойно, не страшась зла».

Сын мой! если ты примешь слова мои и сохранишь при себе заповеди
мои,

Так что ухо твое сделаешь внимательным к мудрости, и наклонишь
сердце твое к размышлению;

Если будешь призывать знание и взывать к разуму;

Если будешь искать его, как серебра, и отыскивать его, как сокровище:

То уразумеешь страх Господень и найдешь познание о Боге.

Ибо Господь дает мудрость; из уст Его – знание и разум;

Он сохраняет для праведных спасение; Он щит для ходящих непорочно;

Он охраняет пути правды, и оберегает стезю святых Своих.

Тогда ты уразумеешь правду и правосудие и прямоту, всякую добрую
стезю.

Когда мудрость войдет в сердце твое, и знание будет приятно душе
твоей,

Тогда рассудительность будет оберегать тебя, разум будет охранять
тебя,

Дабы спасти тебя от пути злого, от человека, говорящего ложь.
Посему ходи путем добрых, и держись стезей праведников,
Потому что праведные будут жить на земле, и непорочные пребудут на ней;

А беззаконные будут истреблены с земли, и вероломные искоренены из нее.

Надейся на Господа всем сердцем твоим, и не полагайся на разум твой.
Во всех путях твоих познавай Его, и Он направит стези твои.

Не будь мудрецом в глазах твоих; бойся Господа, и удаляйся от зла:

Это будет здравием для тела твоего и питанием для костей твоих.

Наказания Господня, сын мой, не отвергай, и не тяготись обличением Его;

Ибо кого любит Господь, того наказывает, и благоволит к тому, как отец к сыну своему.

Блажен человек, который снискал мудрость, и человек, который приобрел разум!

Потому что приобретение ее лучше приобретения серебра, и прибыли от нее больше, нежели от золота.

Она дороже драгоценных камней, и ничто из желаемого тобою не сравнится с нею.

Не отказывай в благодеянии нуждающемуся, когда рука твоя в силе сделать его.

Не говори другу твоему: «пойди и приди опять, и завтра я дам», когда ты имеешь при себе.

Не замышляй против ближнего твоего зла, когда он без опасения живет с тобою.

Не ссорься с человеком без причины, когда он не сделал зла тебе.

Не соревнуй человеку, поступающему насильственно, и не избирай ни одного из путей его;

Потому что мерзость пред Господом развратный, а с праведными у Него общение.

Проклятие Господне на доме нечестивого, а жилище благочестивых Он благословляет.

Если над кощунниками Он посмевается, то смиренным дает благодать.

Мудрые наследуют славу, а глупые – бесславие.

Приобретай мудрость, приобретай разум; не забывай этого, и не уклоняйся от слов уст моих.

Не оставляй ее, и она будет охранять тебя; люби ее, и она будет оберегать тебя.

Главное – мудрость: приобретай мудрость, и всем именем твоим приобретай разум.

Высоко цени ее, и она возвысит тебя; она прославит тебя, если ты прилепишься к ней;

Возложит на голову твою прекрасный венок, доставит тебе великолепный венец.

Слушай, сын мой, и прими слова мои, – и умножатся тебе лета жизни.

Сын мой! если ты поручился за ближнего твоего и дал руку твою за другого,

Ты опутал себя словами уст твоих, пойман словами уст твоих.

Пойди к муравью, ленивец, посмотри на действия его, и будь мудрым.

Нет у него ни начальника, ни приставника, ни повелителя;

Но он заготавливает летом хлеб свой, собирает во время жатвы пищу свою.

Доколе ты, ленивец, будешь спать? когда ты встанешь от сна твоего?

Немного поспишь, немного подремлешь, немного, сложив руки, полежишь:

И придет, как прохожий, бедность твоя, и нужда твоя, как разбойник.

Вот шесть, что ненавидит Господь, даже семь, что мерзость душе Его:

Глаза гордые, язык лживый и руки, проливающие кровь невинную,

Сердце, кующее злые замыслы, ноги, быстро бегущие к злодейству,

Лжесвидетель, наговаривающий ложь и посевающий раздор между братьями.

Сын мой! храни слова мои, и заповеди мои сокрой у себя.

Храни заповеди мои, и живи, и учение мое, как зрачек глаз твоих.

Навяжи их на персты твои, напиши их на скрижали сердца твоего.

Скажи мудрости: «ты сестра моя!» и разум назови родным твоим,

Не премудрость ли взывает? и не разум ли возвышает голос свой?

Она становится на возвышенных местах, при дороге, на распутиях;

Она взывает у ворот при входе в город, при входе в двери:

«К вам, люди, взываю я, и к сынам человеческим голос мой!

Научитесь, неразумные, благоразумию, и глупые – разуму.

Слушайте, потому что я буду говорить важное, и изречение уст моих – правда;

Ибо истину произнесет язык мой, и нечестие – мерзость для уст моих;

Все слова уст моих справедливы; нет в них коварства и лукавства;

Все они ясны для разумного и справедливы для приобретших знание.

Примите учение мое, а не серебро; лучше знание, нежели отборное золото;

Потому что мудрость лучше жемчуга, и ничто из желаемого не сравнится с нею.

Я, премудрость, обитаю с разумом, и ищу рассудительного знания.

Страх Господень – ненавидеть зло; гордость и высокомерие и злой путь и коварные суета я ненавижу.

У меня совет и правда; я – разум, у меня сила.

Господь имел меня началом пути Своего, прежде созданий Своих, искони:

От века я помазана, от начала, прежде бытия земли.

Я родилась, когда еще не существовали бездны, когда еще не было источников, обильных водою.

Я родилась прежде, нежели водружены были горы, прежде холмов, когда еще Он не сотворил ни земли, ни полей, ни начальных пылинок вселенной.

Послушайте наставления, и будьте мудры, и не отступайте от него.

«Блажен человек, который слушает меня, бодрствуя каждый день у ворот моих и стоя на страже у дверей моих!

Потому что, кто нашел меня, тот нашел жизнь, и получит благодать от Господа;

А согрешающий против меня наносит вред душе своей: все ненавидящие меня любят смерть».

Оставьте неразумие, и живите, и ходите путем разума.

Поучающий кощунника наживет себе бесславие, и обличающий нечестивого – пятно себе.

Не обличай кощунника, чтобы он не возненавидел тебя, обличай мудрого, и он возлюбит тебя,

Дай наставление мудрому, и он будет еще мудрее; научи правдивого, и он приумножит знание.

Начало мудрости – страх Господень, и познание Святого – разум,

Потому что чрез меня умножатся дни твои; и прибавится тебе лет жизни.

Если ты мудр, то мудр для себя; и если буен, то один потерпиш.

Сын мудрый радуется отцу, а сын глупый огорчение для его матери.

Собирающий во время лета – сын разумный, спящий же во время жатвы – сын беспутный.

Мудрый сердцем принимает заповеди, а глупый устами преткнется.

В устах разумного находится мудрость, но на теле глупого – розга.

Мудрые берегают знание, но уста глупого – близкая погибель.

Кто хранит наставление, тот на пути к жизни; а отвергающий обличение блуждает.

Кто скрывает ненависть, у того уста лживые; и кто разглашает клевету, тот глуп.

При многословии не миновать греха, а сдерживающий уста свои, – разумен.

Отборное серебро – язык праведного, сердце же нечестивых – ничтожество.

Уста праведного пасут многих, а глупые умирают от недостатка разума.

Кто любит наставление, тот любит знание; а кто ненавидит обличение, тот невежда.

Хвалят человека по мере разума его, а развращенный сердцем будет в презрении.

Путь глупого прямой в его глазах; но кто слушает совета, тот мудр.

У глупого тотчас же выкажется гнев его, а благоразумный скрывает оскорбление.

Мудрый сын слушает наставление отца, а буйный не слушает обличения.

Кто хранит уста свои, тот бережет душу свою; а кто широко раскрывает свой рот, тому беда.

От высокомерия происходит раздор, а у советующихся – мудрость.

Обращающийся с мудрыми будет мудр; а кто дружится с глупыми, развратится.

Мудрость разумного – знание пути своего, глупость же безрассудных – заблуждение.

Глупый верит всякому слову, благоразумный же внимателен к путям своим.

Лучше немного с правдою, нежели множество прибытков с неправдою.

Разум для имеющих его – источник жизни, а ученость глупых – глупость.

Сердце мудрого делает язык его мудрым и умножает знание в устах его.

Глупый не любит знания, а только бы выказать свой ум.

В уши глупого не говори, потому что он презрит разумные слова твои.

Купи истину, и не продавай мудрости и учения и разума.

Не ревнуй злым людям, и не желай быть с ними:

Потому что о насилии помышляет сердце их, и о злом говорят уста их.

Не отвечай глупому по глупости его, чтоб и тебе не сделаться подобным ему;

Но отвечай глупому по глупости его, чтобы он не стал мудрецом в глазах своих.

Не хвались завтрашним днем; потому что не знаешь, что родит тот день.

Пусть хвалит тебя другой, а не уста твои, – чужой, а не язык твой.

КНИГА ЕККЛЕЗИАСТА, АБО ПРОПОВІДНИКА

Суета сует, сказал Экклезиаст, суета сует, – все суета!

Что пользы человеку от всех трудов его, которыми трудится он под солнцем?

Род проходит, и род приходит, а земля пребывает во веки.

Все вещи в труде; не может человек пересказать всего; не насытится око зрением, не наполнится ухо слушанием.

Что было, то и будет; и что делалось, то и будет делаться, и нет ничего нового под солнцем.

Я, Экклезиаст, был царем над Израилем в Иерусалиме;

И предал я сердце мое тому, чтоб исследовать и испытать мудростию все, что делается под небом: это тяжелое занятие дал Бог сынам человеческим, чтобы они упражнялись в нем.

Видал я все дела, какие делаются под солнцем, и вот, все – суета и томление духа!

Кривое не может сделаться прямым, и чего нет, того нельзя считать.

Говорил я с сердцем моим так: вот, я возвеличился и приобрел мудрости больше всех, которые были прежде меня над Иерусалимом, и сердце мое видело много мудрости и знания.

И предал я сердце мое тому, чтобы познать мудрость и познать безумие и глупость; узнал, что и это – томление духа.

Потому что во многой мудрости много печали; и кто умножает познания, умножает скорбь.

У мудрого глаза его – в голове его, а глупый ходит во тьме. Но узнал я, что одна участь постигает их всех.

И сказал я в сердце моем: «и меня постигнет та же участь, как и глупого: к чему же я сделался очень мудрым?». И сказал я в сердце моем, что и это – суета;

Потому что мудрого не будут помнить вечно, как и глупого; в грядущие дни все будет забыто, и увы! мудрый умирает наравне с глупым.

И возненавидел я жизнь: потому что противны стали мне дела, которые делаются под солнцем; ибо все – суета и томление духа!

Ибо что будет иметь человек от всего труда своего и заботы сердца своего, что трудится он под солнцем.

Потому что все дни его – скорби, и его труды – беспокойство; даже и ночью сердце его не знает покоя. И это – суета!

Всему свое время, и время всякой вещи под небом.

Время рождаться, и время умирать; время насаждать, и время вырывать посаженное.

Время убивать, и время врачевать; время разрушать, и время строить;

Время плакать, и время смеяться; время сетовать, и время плясать;

Время разбрасывать камни, и время собирать камни; время обнимать, и время уклоняться от объятий;

Время искать, и время терять; время сберегать и время бросать;

Время раздирать, и время сшивать; время молчать, и время говорить;

Время любить, и время ненавидеть; время войне, и время миру.

Сказал я в сердце своем о сынах человеческих, чтоб испытал их Бог, и чтобы они видели, что они сами по себе – животные:

Потому что участь сынов человеческих и участь животных – участь одна; как те умирают, так умирают и эти, и одно дыхание у всех, и нет у человека преимущества пред скотом; потому что все – суета!

Все идет в одно место; все произошло из праха, и все возвратится в прах.

Кто знает: дух сынов человеческих восходит ли вверх, и дух животных сходит ли вниз, в землю.

И так увидел я, что нет ничего лучше, как наслаждаться человеку делами своими, потому что это – доля его, ибо кто приведет его посмотреть на то, что будет после него?

Видел я также, что всякий труд и всякий успех в делах производит взаимную между людьми зависть. И это – суета и томление духа!

Человек одинокий, и другого нет; ни сына, ни брата нет у него; а всем трудам его нет конца, и глаз его не насыщается богатством. «Для кого же я тружусь, и лишаю душу мою блага?» И это – суета и недоброе дело!

Двоим лучше, нежели одному; потому что у них есть доброе вознаграждение в труде их.

Ибо, если упадет один, то другой поднимет товарища своего. Но горе одному, когда упадет, а другого нет, который поднял бы его.

Также, если лежат двое, то тепло им; а одному как согреться?

Наблюдай за ногою твоею, когда идешь в дом Божий, и **будь готов более к слушанию, нежели к жертвоприношению**; ибо они не думают, что худо делают.

Не торопись языком твоим, и сердце твое да не спешит произнести слово пред Богом; потому что Бог на небе, а ты на земле; поэтому слова твои да будут немноги.

Ибо, как сновидения бывают при множестве забот, так голос глупого познается при множестве слов.

Когда даешь обет Богу, то не медли исполнить его, потому что Он не благоволит к глупым; что обещал, исполни.

Лучше тебе не обещать, нежели обещать и не исполнить.

Превосходство же страны в целом есть царь, заботящийся о стране.

Кто любит серебро, тот не насытится серебром, и кто любит богатство, тому нет пользы от того. И это – суета!

Умножается имущество, умножаются и потребляющие его; и какое благо для владеющего им, разве только смотреть своими глазами?

Сладок сон трудящегося, мало ли, много ли он съест; но пресыщение богатого не дает ему уснуть.

Доброе имя лучше дорогой масти, и день смерти – дня рождения.

Сердце мудрых – в доме плача, а сердце глупых – в доме веселия.

Лучше слушать обличения от мудрого, нежели слушать песни глупых,

Потому что смех глупых то же, что треск тернового хвороста под котлом. И это – суета!

Притесняя других, мудрый делается глупым, и подарки портят сердце.
Конец дела лучше начала его; терпеливый лучше высокомерного.

Нет человека праведного на земле, который делал бы добро и не грешил бы;

Поэтому не на всякое слово, которое говорят, обращай внимание, чтобы не услышать тебе раба твоего, когда он злословит тебя.

Ибо сердце твое знает много случаев, когда и сам ты злословил других.

Не скоро совершается суд над худыми делами; от этого и не страшится сердце сынов человеческих делать зло.

И похвалил я веселие; потому что нет лучшего для человека под солнцем, как есть, пить и веселиться; это сопровождает его в трудах во дни жизни его, которые дал ему Бог под солнцем.

Когда я обратил сердце мое на то, чтобы постигнуть мудрость и обзреть дела, которые делаются на земле, и среди которых человек ни днем, ни ночью не знает сна:

Тогда я увидел все дела Божий и нашел, что человек не может постигнуть дел, которые делаются под солнцем. Сколько бы человек ни трудился в исследовании, он все-таки не постигнет этого, и если бы какой мудрец сказал, что он знает, он не может постигнуть этого.

Всему и всем – одно: одна участь праведнику и нечестивому, доброму и злomu, чистому и нечистому, приносящему жертву и не приносящему жертвы; как добродетельному, так и грешнику; как клянущемуся, так и боящемуся клятвы.

Это-то и худо во всем, что делается под солнцем, что одна участь всем, и сердце сынов человеческих исполнено зла, и безумие в сердце их, в жизни их; а после того они отходят к умершим.

Кто находится между живыми, тому есть еще надежда, так и псу живому лучше, нежели мертвому льву.

Живые знают, что умрут, а мертвые ничего не знают, и уже нет им воздаяния, потому что и память о них предана забвению;

И любовь их и ненависть их и ревность их уже исчезли, и нет им более части во веки ни в чем, что делается под солнцем.

Суета сует, сказал Экклезиаст, все – суета!

Кроме того, что Экклезиаст был мудр, он учил еще народ знанию. Он все испытывал, исследовал, и составил много притчей.

Старался Экклезиаст приискивать изящные изречения, и слова истины написаны им верно.

Слова мудрых – как иглы и как вбитые гвозди, и составители их – от единого пастыря.

А что сверх всего этого, сын мой, того берегись: составлять много книг – конца не будет, и много читать – утомительно для тела.

Выслушаем сущность всего: бойся Бога и заповеди Его соблюдай, потому что в этом все для человека;

Ибо всякое дело Бог приведет на суд, и все тайное, хорошо ли оно, или худо.

Тексти взяті: Антологія мировой філософії: Древній Восток – Мн.: Харвест; М.: ООО «Издательство АСТ». – 2001. – С.95-246.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

Для розуміння сутності релігійної думки як філософської потрібно виходити із семантики слова. Це вкрай важливо, адже мова є арсеналом мислення. В індійській філософії, яка буде аналізуватись далі, діалектично поєднуються гімни мові і мисленню, в яких вони ніби сперечаються за первинність, за домінуючий статус при визначенні природи/сутності людини. Отже: «**religio** – 1) совісність, добросовісність, благочестивість; 2) благовоління, благоговійне відношення, набожність; 3) богослужіння, обрядовість; 4) святість, урочисте зобов'язання; 5) святиня, священний предмет, предмет культу; 6) сумнів, подивування, побоювання, сором, невпевненість; 7) злочин проти совісті, гріх, провина» [, с.866]. Всі ці смисли якраз і визначають зміст будь-якої релігії, в основі якої ніщо інше, як роздуми людини про сенс її життя в постійній взаємодії з іншими людьми. Тому релігія – це святість зв'язків людини в сьогоденні, яка має постійно корелюватись із досвідом минулого, досвідом пращурів, які залишили сучасникам певний досвід, знаючи який, можна позбутись несправедливого способу життя. Це досить складно, тому релігійна суть філософії в тому, що це спосіб самокритичного відношення не стільки до інших людей, стільки до самих себе. Саме тому суто раціональні філософські обґрунтування совісті, справедливості, доброчесності і т. ін. з часом трансформувались в ідею Бога, у віру в нього, надію на нього, адже емпіричний життєвий досвід не дає підстав вважати як себе самого, так і інших людей ідеальними істотами. А потреба в ідеалі властива кожній людині.

Біблійна мудрість заснована на міфологічному типі світогляду. Його суть в тому, що людина в дитинстві схильна до актуалізації та втілення своїх душевних потенцій в природні явища. Звідси персоналізація природи, надання їй людиноподібного вигляду. Звідси ж і віра/впевненість в те, що творцем світу є якась всемогутня істота, ясна річ, людиноподібна. Тому ця істота, породжена людською фантазією, творить людину як богоподібну. Це стає фундаментом формування її свідомості на все життя, який не здатна повністю замінити й наукова свідомість, згідно якої світ ніким не створений, вічний, універсально різноманітний, але загалом незмінний.

Ці міркування слід брати до уваги при аналізі релігійної філософії в її морально-етичній та освітньо-виховній функції.

БУТТЯ

2. Слід розуміти, що образ Бога – світотворчий розум. Людина як мікрокосм подібна макрокосму, тому й богоподібна. Після кожного дня творіння природи він констатував, що зроблене ним – добре. Добро ж іде від розуму, якщо це релігія Старого Заповіту, або ж від любові між людьми, коли йдеться про Новий Заповіт. До того ж людина – це чоловік(-и) і жінка(-и) разом, а не кожен окремо.

Для виховного процесу це повинно мати вирішальне значення, а саме: з раннього дитинства потрібно і у хлопчиків, і в дівчаток формувати почуття взаємоповаги, щоб потім не займатись подоланням фізичного насильства з боку перших відносно других і створенням якогось феміністичного руху і гендерної політики. Політика має бути одна – гуманістична: створювати умови для родинного життя людей, народжувати з родини *«родину»*.

7. Вкрай важливо розуміти, що людина починає пізнання засобом сприйняття різних об'єктів, розділених в часі і просторі. Завдання ж мислення, яке, як духовно-пізнавальна діяльність, не має просторово-часових форм, тому з'єднує розрізнене єдиним поняттям. В цьому складність переходу людини від сприйняття до пізнання. Через це стверджується, що творення матеріальних об'єктів, в даному разі чоловіка й жінки, йде у певній послідовності: спочатку нібито чоловік, а потім жінка. Адам, як *поняття*, якраз і означає *людина в єдності протилежностей статей*, але не чоловік. Єва, як *поняття*, це *життя, благо, благо як народжене життя*. Оскільки зі всією очевидністю народжує людей жінка, на буденному рівні це сприймається як жіноче ім'я. Роль чоловіка на такому рівні – дати ребро і з нього створити собі жінку, дружину.

Людина – природно-духовна істота, центром буття якої є душа жива. Що таке душа, знає наука (вчення) про неї – психологія. Її зміст – це озвучене мовою внутрішнє світопереживання людини як мікрокосму; це – сукупність її бажань, інтересів, настроїв, очікувань, мотиваційних спонукань, які складають свідомість в її дієвому стані – через волю, мислення, емоції, здібності, всього того, що, власне, вивчає соціальна психологія. Тож педагог, найперше, має бути психологом, а в основі навчально-освітнього і виховного процесу має знаходитись душевний контакт педагога і вихованця. Тільки тоді стане *«людина душею живою»*.

8. «Рай» означає «багатство, щастя», «надбання, скарб», «дар, володіння» [див. М. Фасмер. ЕСРЯ, т. 3., с. 435]; споріднене зі словом «бог» і «той, хто дарує, одарює», тобто «хто наділяє» як володар, «господь» і

«господар» [т.1, с.181-182]. Ним є природа, яка дарує людям життя, і надія як умова, що його забезпечує.

Це також слід знати педагогам, аби вони вчили дітей схилитись перед Богом-Природою, а не церковнослужителями. Людське в людині, починаючи з дитини, – любов до Матері-Землі, до Неньки-України як раю земного, а не до влади, яка володіє тим, чого не сіяла, але постійно жне, не саджала сад життя, але також постійно насаджує постійну ідеологію, якою хоче ошчасливити підлеглий їй народ. Райський сад, таким чином, означає придатність для людей земних умов життя фактично в готовому вигляді.

16-17. Тут якраз йдеться про щойно сказане: «бери для свого життя з життя Бога» – це збиральницький спосіб життя: бери і користуйся із вдячністю. «Життя Бога» цілісне, органічне, гармонійно з'єднане у своїх сутнісних складових – природному і соціально-духовному, адже він і є природний дух як Дух Божий. Якщо людина стане на шлях вживання плодів від «дерева пізнання добра і зла», вона «смертю помре». Чому? – Тому що відійде від цілісності безпосередньо-чуттєвого життя у вимірах вічності, позаяк пізнання ґрунтується, *по-перше*, на часових характеристиках буття, що, *по-друге*, народить у ній почуття власної тимчасовості, *по-третє*, втрата безпосередності – це відчуження (абстрагування) від органічної єдності із середовищем, яке, внаслідок цього, також стає якоюсь мірою для неї чужим, а тому, *по-четверте*, формується якесь абстрактне ідеалізоване уявлення про «потойбічне» життя, якого насправді немає. Згадаємо, що наукове пізнання, на відміну від емпірично-чуттєвого живого споглядання, якраз і послуговується методами (*methodos* – шлях) абстрагування, формалізації та ідеалізації.

Все сказане означає, що навчально-освітній педагогічно-виховний процес має підпорядкуватись єдиній і одній меті: даючи людині знання, слід утримувати її від його втілення у довколишню природу, адже воно взяте з тіла цілісності всієї природи. Це тіло – Дух Божий, що вільно «літає» над безвидним і пустим, бо щось ущільнене й наповнене вже є його сурогатом. Бог спочатку радів, що і створення людини – добре діло, але ж потім розкаявся в ній, дорікаючи й собі також. У чому «божий гріх»? – В тому, що людина, будучи образом Бога, а це Розум і Любов, тілесно неспівмірна йому. Отже, йдучи від отриманих знань до предметно-перетворюючої діяльності, вона чинить зло, адже загальний статус законів, які несуть знання, це статус світотворчого родового начала, з якого народжується не лише світ, але й людина як світовідповідна істота. Якщо вона має саме таке розуміння загального, тоді не стає на шлях перетворення довкілля, оскільки заспокоюється світовою гармонією загально-необхідного в собі самій. Якщо немає такого розуміння, людина стає дияволом – вона хоче мати славу від перетвореного, яке сприймає як створене собою, а не славити Бога, або ж Розум як загально- родове начало

буття. Бачучи, що це їй не вдається, людина все ж продовжує чинити по-своєму, перекладаючи провину на Бога, оскільки він створив її і, отже, міг би не створювати лукавого спокусника – змія.

Щойно наведене маємо у легенді про двох перших синів Адама і Єви – Каїна і Авеля. Каїн вбив Авеля, тобто землероб переміг пастуха овець. Але Бог не прийняв дарунку Каїна, тому що той підніс йому перетворене, щоб показати себе, а не віддати Богу Богове, що зробив Абель. Так само, з точки зору Старозаповітної іудейської мудрості, мали б діяти створені ним люди – пізнавати замисел, а не замислювати змагатись із могутністю створеної природи. Люди, звичайно, не справлялись із цим надзавданням, тому й творять собі домовину. Зараз це більш ніж очевидно, тому школа мала б долучитись до того, щоб розкривати очі на людське злодійство і добродійність природного органічного розуму. Для цього, очевидно, вчительству не варто підігрівати амбітність школярського невігластва псевдо-педагогічною доктриною творчої (!) співпраці з учнями чи студентами: всі мають співпрацювати із об'єктивними законами світобуття – тоді відкриються інші перспективи розвитку людства, не менш вражаючі, ніж інформаційно-технологічні.

22-25. Вище йшлося про те, що людина – це особини чоловічої та жіночої статі. Тут мова про створення родини, сім'ї, яка має народжувати рідних дітей від рідних батьків, аби вони мали відповідальність за новонароджених ними. Тому, очевидно, стверджується, що дружина (жінка як жіноча стать) створена з чоловічої плоті, є «другим іншим» його, є другом, адже в одній плоті, в одному тілі один і єдиний дух, єдина душа. До подружньої залежності, побачивши себе оголеними, вони засоромились, прикривши свої статеві відмінності. Ставши одним подружнім тілом, вони оголеності не соромляться, бо це – природний стан, а не сороміцький. Сучасна оголеність жінок, починаючи з досить раннього віку, мабуть, має стати предметом педагогічно-виховного впливу: звичка спостерігати жіночі принади без шлюбу притуплює в чоловіків те велике враження й захоплення, яке б вони могли отримати, вперше побачивши їх уже в шлюбі. Це одна з головних причин розпусти молоді і нетривалості сучасних шлюбів, які росіяни називають «браком». Про це варто пам'ятати численним прихильникам сексуального «виховання», які, на жаль, є серед учительства. Воно має бути справою родинною, батьківською, а не публічною.

З ДРУГОЇ КНИГИ МОЙСЕЯ. ВИХІД

Тут маємо зміст так званих десяти загальнолюдських морально-етичних заповідей, хоча це заповіді «голосу з небес» як голосу логосу (розуму), що відкрився ізраїльському народові. Що стосується освітньо-виховного сенсу

основних Божих Заповідей, то варто звернути увагу на їх імперативно-зобов'язуючий характер і спрямування: «не буде в тебе інших богів», «не роби...», «не вклоняйся..... і не служи...», «не промовляй...», «не вбивай», «не перелюбствуй», «не кради», «не бажай» і «пам'ятай» та «шануй». Звідси відоме визначення людини: це єдина істота зі всіх живих істот, здатна не робити того, до чого в неї є схильність і бажання. На тлі правової норми «дозволено все, що не заборонено законом», така суперечливість потребує значної душевної роботи вчителя, педагога, з одного боку, і ретельної наукової розробки співвідношення морального (= релігійного) і правового, з іншого. Адже, «якщо Бога немає, тоді все дозволено». Саме це ми повсякчас спостерігаємо в постатеїстичних країнах, в тому числі в Україні, включно до душевної розхристаності в навчальних закладах.

Щодо другого фрагмента, тут слід акцентувати увагу на наступному.

1. Чому народ обрав варіант спілкування з Мойсеєм, а не безпосередньо з Богом?

Власне, відповідь є у самих людей: вони помруть від цього. Проблема, отже, в тому, як саме помруть і чому. Мойсей, заспокоюючи їх, дає відповідь: не слід боятись, адже Бог випробовує страхом за гріхи. Але постає нове питання: «Що таке гріх?». – В контексті десяти заповідей – це відступ від їх настанов, особливо від монотеїзму, адже сказано: «Я Господь, Бог твій». Пересічній людині, що не звикла до самопізнавального мислення, складно зрозуміти розум мови, розум слів, тому вона відчуває просто таки зоологічний страх перед лицем розуму, надто ж чистого, не втіленого в будь-якій людській істоті. Їй хочеться Бога побачити (це є в Новому Заповіті – Нагірній проповіді Христа), а це «голос із Неба» забороняє – випробування надто складне.

Отже, людина, яка не має розуму, *умирає*, тобто не живе як духовна істота, хоча й дихає, але це дихання живої істоти – тварини, або ж раба, як таку особину визначали в Давньому Єгипті («раб – живий мертвий»), і Аристотель у Стародавній Греції («раб – знаряддя праці, що *уміє* говорити, але не *уміє* мислити»). Саме розвиток розумно-пізнавального мислення і має стати для системи освіти надзавданням: не в знаннях самих по собі сила, а в розумінні їх сутності, що породжує уміння їх здійснювати в просторі власної душі, а не в експериментах над доквіллям.

2. Що ж до того, чим можна віддячити Богові, або ж божественному в своїй всезагальності розуму, то це жертovníк із землі чи необробленого каменя. Його обробка – це вже осквернення, адже творити людина може тільки зі створеного – в такому разі воно не порушить вихідної гармонії буття. Тут маємо продовження головної лінії божественних настанов – не нашкодити вихідній органічній гармонії Божого творіння, в основі якого – розумна доцільність у всьому суцшому. Будь-яка дія людини порушує її:

спочатку це не помітно, тому застережень не чують, але зараз вже час почути «голос із Неба». В першу чергу – вчителям, педагогам, вихователям.

3. Наостанок про «наготу твою», яка відкривається в разі сходження «по сходам до жертovníка Мого». Мова йде, очевидно, про складність богопізнання: розум потрібно усвідомити як загальнородову гармонійну цілісність, як позачасову даність. Якщо йти поступово, за сходами, розум як духовна вічність затьмарюється фрагментарністю сприйняття, внаслідок чого знання починають співвідносити з предметно-чуттєвою очевидністю, за якою не видно цілого. В пізнанні, об'єктом якого є розум, не йдуть, як зазначав Гегель, від чогось одного до чогось іншого: тут все обертається, відбувається в одному як єдиному. Світло, що для людей, це темрява для розуму, ось чому «Мойсей вступив у морок, де Бог».

Як же подолати сходи у пізнанні, без яких не обійтись, адже людина часова і до того ж тимчасова істота? Очевидно, що це можливо постійним поверненням до витоків, до першоджерел, до першоначал: це буде не лише повернення як повторення, але й закріплення в пам'яті пройденого, утвердження в духові знань, навернення в стихію загального як родового. Врешті-решт, така дія спонукає до самопізнавального автономного саморозгортання знань із самого себе як із початку, тотожного світотворчому початку. Саме так радив діяти Мойсей: «Дослухайся себе самого і читай, немовби в книзі, історію діянь душі» [с.789]. Міркування над душею – це внутрішнє сходження, в якому немає сходінок до чогось їй чужорідного. Так радив і Декарт як один із стовпів Відродження і Нового часу: піддавати сумніву наявні знання – це постійно перебувати в себе самого, бути самим собою, не йти нікуди від себе. Коли всі діють таким чином, зі здивуванням відкривають, що, нарешті, прийшли один до одного – всі в одному і єдиному для всіх і всього розумові як найвищому благові. Тому не радив сумніватися в ньому як моральному началі – воно є аксіоматичним.

Ще до Р. Декарта один із батьків Церкви релігійний філософ Августин Святий стверджував: «Кожен, хто усвідомлює свій сумнів, усвідомлює щось істинне... Звідси кожен, хто має сумнів в існуванні істини, в собі самому має щось істинне, на підставі чого він не повинен сумніватись, адже все істинне буває істинним не інакше як від істини... В кому бачимо ми такий сумнів, там діє світло, що не обмежується простором і часом, а тому вільне від будь-якої примари цих умов» [1; 600]. Позитив від сумніву також і в тому, що від лікує людину від небезпек суб'єктивного ідеалізму, схильного переходити на позиції соліпсизму. Його небезпеку постійно відчуваєш від немалої кількості студентів першого курсу, які не мають сумніву щодо своїх знань і вільно спростовують думки видатних мислителів. Що вже говорити про повагу до викладачів. Толерантності не вистачає...

КНИГА ІОВА

Потрібно в'яснити, хто такий сатана і чому він постійно дискутує з Богом.

Я вже зазначав, що Бог – це персоніфікований міфологічним світоглядом світотворчий розум. Будучи Творцем, він, ясна річ, любить створене собою, адже воно «добре є». Бог, про це писав Платон, не зайнятий світопізнанням – він і без цього мудрий. Його мудрість всесвітня й органічна – у своїй цілісності. Людина ж, що стає на шлях світопізнання, не може охопити вселенську цілісність, тому йде в пізнанні індуктивним, протилежним світотворчому дедуктивному методу з єдиного загального начала, шляхом, узагальнюючи від спостережень, у полі зору яких випадкові явища, процеси, об'єкти. Схильна до швидких узагальнень, оскільки в ній діє підсвідоме загальне начало, вона у масі своїй несамокритична. В цьому причина її настійливого й настирливого бажання позмагатись із суб'єктом чистого розуму, а це і є спокусливий дух лукавого, дух сатани і практика сатанізму.

Сказане вкрай важливе для системи освіти. Вчитель, викладач – це ті, хто йде в пізнанні й навчанні від родового начала – загального. Учні, студенти – ті, хто йде шляхом узагальнень від досвіду сприйняття, видаючи їх за саме загальне. Проте досить рідко в практиці навчально-освітнього процесу вчитель є просвітитель, адже в студентські роки його «просвітлювали» діалектико-матеріалістично, тобто індуктивно, на основі практики та її «впертих» фактів. Тому й маємо впертих тугодумів не лише в середній, але й вищій школах. Це відчувають учні, студенти, для яких природно йти в пізнанні стихійно – шляхом всеіндуктивного спостереження з властивим юнацтву максималізмом у намаганні швидко сформулювати загально-категоричні – стверджувальні або заперечувальні – судження. Тож не дивно, що «подібне впізнає подібне, радіє йому» і з радістю проголошує творчу співпрацю вчителя і учня, що зводиться до змагань у кількості наведених прикладів «із життя». Але чи формує це повагу обох сторін до істинного знання, яким є загальне як закон, як і повагу учня до вчителя, студента до представників професорсько-викладацького складу? Питання риторичне, тому й маємо сатанізм в освіті, який потрібно визнати.

Іов – образ богобоязливої людини, яка не хулить Бога, як би цього не хотілось сатані. Як і не славить його, адже міра людського славослів'я на адресу розуму не може бути співмірною його силі. Мудрість Іови в тому, що він «прокляв день свій», в який народився, і ніч, в яку «зачався». Можна тлумачити це фізіологічно, але потрібно – духовно. А саме: день для чистого пізнання гірший, а то й непридатний взагалі, ніж ніч. Адже коли

чуттєві спостереження-сприйняття мінімальні, зароджується мовомислення, філософія як мислення про мислення. За легендою Демокріт часто працював вночі на кладовищі, ба, нібито навіть виколов собі очі, щоб краще мислити. Або у М. Лермонтова: «Ночь тиха, пустыня внемлет Богу, и звезда с звездою говорит».

Так і «Мойсей вступив у морок, де Бог». Що стосується дня, то це постійна диявольська спокуса *не пізнавати* загальне як закон, *а впізнавати* шляхом зіставлення образів уяви і уявлень із об'єктами сприйняття. Звідси й сатанинська демонічна впертість у намаганні посперечатись із Богом, ототожнюючи його зі своїм власним – людським – образом, а не уподібнюватись йому в розумі й розумінні. Тут доречно буде пригадати знамениті слова Епікура: «Нечестивий не той, хто відкидає богів натовпу, а той, хто приєднується до думки натовпу про богів» [1, с.355]. А його думка хибна: він олюднює, ідолізує Бога, хоча потрібно уподібнюватись йому як суб'єкту розуму.

Небезпека для людини пізнання в світлі дня ще й тому, що свідомість перенасичена свідченнями мінливості об'єктів, а пізнавати треба незмінне і вічне. Так відкриваються для неї смерть як кінечність буття, як фактичне небуття життя. Звідси розпачливе: «Навіщо дається страждальцю світло, життя засмученим душею, які чекають смерті, але немає її?». – Цілком справедливою може бути відповідь – життя дається як випробування на розум, на уміння розрізнити об'єктивне від об'єктного, загально-необхідне від індивідуально-випадкового. Якщо перше знаходиться, тоді є мир, спокій, розрада, щастя, якщо ні – тоді суцільне нещастя.

Є також великі небезпеки і для богобоязливих: вони дотримуються всіх настанов розуму, ведуть праведний спосіб життя, але, як і звичайним людям, їм властиве людське – вони хочуть прижиттєвої, а не посмертної слави. Тому Іову не задовольняє те, що Бог (розум) ніколи не карає невинного і не викорінює праведних. Це справді так, але в суто ідеальній площині; в житті ж, як писав Ф. Ніцше, «сволота домінує, бо тісно між собою з'єднана». Розумна й боголюбиво-богобоязлива людина завжди самотня: Бога, який їй сприяє, не існує як фізична особа, а вона, як саме така істота, хоче живого спілкування з людьми, більшість із яких заздрісна, отже, духовно не споріднена з нею. Звідси доля розумної людини – самотність і страждання.

Чи не тому справжні відмінники в школі поступово – заради того, щоб бути в колективі, – знижують свої духовно-пізнавальні зусилля до середнього рівня, стаючи, як і всі інші, посередностями? Ради і розради цьому немає, окрім непотрібності життя якраз праведним і богобоязливим. Що стосується системи освіти, то розрада і втіха для таких людей має бути у створенні елітних і елітарних навчальних закладів, де б усі були серед своїх і в себе водночас. До страдника має (може) бути «співчуття від друга

його, якщо тільки він не покинув страху до Вседержителя». Якщо цього немає, то що таке людина і для чого вона існує? Для чого її випробовувати щодня, якщо дні – марнота марнот?

Опоненти Іови апелюють до вічного статусу розуму, з позицій якого «якщо спочатку в тебе було мало, то потім буде досить багато». Це так, але не відповідає короткотривалості людського життя, по-перше, а, по-друге, боляче б'є якраз по тим, хто максимально можливою для людини мірою намагається жити розумно, морально і справедливо, але життя від цього не стає для нього приємним, хоча, за Епікуром, має бути саме таким.

Справа в тому, що Бог як розум і любов, носячи загальний характер, не абстрагований і не відчужений якраз від боголюбиво-богобоязливих. Оскільки всі люди богоподібні за задумом, але не діють богоподібно, претензії якраз до Бога-Вседержителя: «Чому він не карає таких? Чому випробовує богобоязливих, які, знаючи його, бояться не зі страху перед ним, а зі власної суб'єктивності, яка може стати суб'єктивізмом, тотожним сатанізму?». Це зовсім не риторичні питання для кожного, хто щиро, починаючи з родини, а потім дошкільних і шкільних навчально-освітніх закладів, вірить у необхідність виконувати розумні моральні настанови, які, як вже зазначилось, носять імперативно-обмежувальний характер. Вони хочуть мати відповідь на те, чому саме вони виявляються «пошитими в дурні». Отже, для вчителя, вихователя, а саме такі наставляли Іову, вкрай необхідно бути вихованими і освіченими, а тому пред'являти претензії не тим, хто має «чисте серце, а якраз навпаки, – хто вражений сліпотою суб'єктивізму. Вони повинні знати, якщо ж не знають, то це їх провина, що Бог-Вседержитель – не якась фізична істота, а, по-перше, об'єктивний розум, по-друге, богоподібними бути в першу чергу зобов'язані вони, потретє, найближчими до них мають бути об'єктивно, а не з якихось симпатій чи корисливих інтересів, розумні й талановиті в розумі учні, відносно яких моралізаторство найобразливіше.

Якраз цього не було у опонентів Іови. Вони приписують собі істинне розуміння Бога, хоча це розуміння язичницьке, але відмовляють у цьому рівним Богові в монотеїстичному розумінні. Звідси заборона мати претензії до нього, звинувачення в забутті Бога, образливе прізвисько «лицемір». Насправді ж богобоязливі бояться образити не Бога, а псевдо-релігійні уявлення і вірування людей, що не піднялись у своїй свідомості до монотеїзму розуму, перебуваючи, як писав Л.Фейербах, у полоні політеїзму почуттів. Ось цю «правду» своїх опонентів Іова розуміє, а вони його – ні. Звідси його розпач, влучно позначений К.Марксом, який писав, що «розум існував завжди, але не завжди в розумній формі».

Найбільш нерозумною формою, в якій існує розум, є людська форма, яка, особливо через органи відчуття як аналізатори, аналізує зовнішні образи («первинні якості», як їх позначив Д. Локк), а не сутності у формі

законів. Іов (це синонім мудреця, вчителя по істині, а не по диплому чи професії) тому й заявляє: «Хоч би я був правий, але не буду відповідати»; «невинний я; не хочу знати душі моєї, зневажаю життя моє», адже його істинна душа – не в його тілі, а, як писав Епікур, «серед безсмертних», у «позасвітових просторах», тому вона хоче і бажає «змагатися з Богом», щоб «відстояти шляхи мої перед лицем Його!». Але все це оголошується нечестивістю, мовою лукавого. Аргумент досить розповсюджений: «Хіба ти першою людиною народився?» і т. п. в душі того, що часто можна почути в учительському середовищі. А саме: «Ти ще малий за віком, під стіл ще пішки ходив, а ми вже були мудрими і багато що знали!». Можливо, що такі аргументи звідси якраз і взяті, отже «і сивоволосець і старець є поміж нами, що діями перевищує батька свого».

Іова-атеїст, він не визнає Бога як об'єкта, але він глибоко релігійна людина, що визнає об'єктивний статус розуму, освячує його. Він, як звичайна людина, хотів би знати «престол» Божий, щоб поговорити з ним. Проте: «Де премудрість перебуває? І де місце розуму? Не знає людина ціни її, і вона не перебуває на землі живих. Бог знає шлях її, і він віддає місце її. І сказав людині: «ось, страх Господній є істинна премудрість, і віддалення від зла – розум».

Звичайно, що знає якась людина, знає незначна їх кількість. Премудрість перебуває в минулому, в досвіді попередніх поколінь. Вона є і серед живих, але живим дуже тяжко визнати когось мудрішим від себе, це принижує їх гідність, адже серед живих домінує заздрість, засуджена, до речі, у Старому Заповіті. Саме це ми маємо і в аналізованому діалозі трьох мудреців із Іовом: вони говорять, що знають все те, що й він, але не знають, не розуміють, що потрібно радіти кожного разу, коли хтось щось відоме іншим відкрив самостійно для себе і хоче повідомити про це, не знаючи, що воно відоме. Або ж навпаки, шукає у відомому невідоме і знаходить його – цьому також потрібно радіти. Але... не радіють.

Проте певна частина людей все ж здатна визнати премудрість у досвіді попередніх поколінь, адже мертві не принижують, тому про них або нічого, або добре. Тому віддалення від емпіричного буття як джерела зла, корінь якого – заздрість, і є розум. Кожна освічена людина мудра духом знань минулих поколінь тоді, коли вона пам'ятає це і має страх, який не дозволяє їй привласнити їх. Такими мають бути вчителі й науковці.

КНИГА ПРИТЧ СОЛОМОНОВИХ

Тут слід звернути увагу на тому, що премудрість просто зобов'язана розвінчувати невігластво, властиве людській свідомості. Її завдання – показати, що не вона ображає людину, а сама людина, не йдучи шляхом

мудрості, не поважає в собі самій гідність і достоїнство, ображає себе тим, що образ зла є для неї більш привабливим.

Це вкрай важливо на тлі постійного вихваляння офіційною педагогікою всіх часів, починаючи з доби Просвітництва, звичайної пересічної людини як *homo sapiens*. Особливо на це страждала радянська офіційна педагогіка і педагоги, що отримували освіту в системі ВНЗ радянського періоду. Між тим людина лише потенційно мудра, що стосується актуального стану, то це ідеальна норма, уособлена в образі Бога. Про це писав Ф.Аквінський – Бог є чиста акція мислення без будь-якої потенції. Тому й І.Христос закликає: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний», «шукайте ж найперше правди Його», «нехай буде воля Твоя і на землі, як на небі» і т. п. без кінця. Він боголюдина, тому що прийшов виконати волю Бога, закон, але люди не готові для цього.

Коли педагогіка і педагоги вихваляють потенційно обдарованих учнів і студентів, то чи виконують вони свою функцію і своє покликання? Мабуть що просто повторюють звичну риторику, з якою вони виростили, коли були школярами. Чи не всипляють вони свою власну активну творчу свідомість, погоджуючись на педагогіку співтворчості, адже науково, об'єктивно достовірно відомо, що здатних розвинутих із потенції в акцію лише декілька відсотків.

Звичайно, не йдеться про свідоме приниження учнів. Небезпека в іншому, а саме: апіорне наділення всіх без винятку мудрістю, тотожною розуму, не формує у пересічних людей поваги до неї і мудреців. А без неї у них немає ніякого стимулу до вдосконалення. Сучасний французький філософ Е. Морен, як зазначено у «Передмові», тому й визначає людину як *homo sapiens tst homo demens*, як розумного безумця. І це вірно, адже завдання навчально-освітнього процесу – правдива (= об'єктивна) інформація людині про її власну сутність. Об'єктивно ж мудрість належить минулому, а не сучасності. Звідси й спрямування Соломонових звинувачень і настанов: вони звернені до «мудрих безумців» хоча б і з мінімальною, але все ж надією, що будуть почуті. Людина не хоче бути невігласом, але й докладати зусиль для здобуття мудрості в масі своїй не здатна. Тому обирає сурогатний шлях псевдомудрості: суб'єктивні уявлення проголошує за істину мудрості і підозріло, а то й агресивно, ставиться до істинних носіїв мудрості. Той же євангельський персонаж Христос був розіп'ятий фактично за те, що навертав слухачів до самопізнання. Як, до речі, й Сократ.

Але тут варто застерегти від наступного. Філософія закликає «пізнати самого себе», а Соломон пропонує такий варіант: «Надійся на Господа всім серцем твоїм, і не покладайся на розум твій. На всіх шляхах твоїх пізнавай Його, і він направить стежки твої. Не будь мудрецем в очах твоїх; бійся Господа, і віддаляйся від зла». Тобто, маємо чітку настанову: пізнаючи

себе, будь об'єктивним, пізнавай в собі об'єктивний розум, а не щось суб'єктивно-індивідуальне. Тоді самопізнання як індивідуальна волюва дія віддалить від зла, суть якого якраз і полягає в егоцентризмі, від якого всі страждання поміж людьми, адже вони не знаходять у спілкуванні спільної мови і не створюють суспільства, якого всі бажають.

Подолання суб'єктивізму індивідуальної вдачі пов'язується з імперативними повеліннями розуму, який забороняє, фактично ж обороняє від непрогнозованих наслідків людину, яка має мудрість і стає праведною – нею править розум і як внутрішній голос-логос, і як настанови, що йдуть від мудрих: «Хто любить настанови, той любить знання». І навпаки: «Мудрий серцем сприймає заповіді, а дурень вустами спіткнеться»; «Хто любить настановлення, той любить знання; а хто ненавидить розвінчування, той невіглас». Як бачимо, маємо своєрідну навчально-освітню і навчально-виховну програму, яку майже всі визнають як підґрунтя найвищої мудрості, але чомусь, в тому числі також і педагоги, не використовують згідно духу і букви біблійного вчення. Школа, система освіти загалом не мають жодних підстав для приниження людської гідності й достоїнства. А це буде тоді, коли в основу її побудови і функціонування буде покладено, як заповідав чи не найвидатніший знавець «Біблії» Г. Сковорода, принцип «рівної для всіх нерівності». Іншими словами: принцип індивідуального підходу до кожного, хто хоче, або ж кого зобов'язують вчитись. Тоді буде загальна рівність, коли не будуть порівнювати початково нерівних, коли взагалі зникне порівняння однієї людини з іншою, а буде рівняння на ідеал, не відчужений, не абстрагований від його обґрунтування кожним як суб'єктом індивідуальної волі.

Про це ще буде йти мова, але зайвий раз хотілось би звернути увагу на, можливо, різні, проте справедливі оцінки достойників знання і невігласів: боячись образити останніх, чи не принижуємо ми перших? Питання з числа найнебезпечніших із числа риторичних. Провина тут на церкві, яка століттями приписувала своїм клерикам мудрість, яка належала не їм. Так сказано у Соломона: «Господь мав мене (премудрість – В.Ж.) початком шляху Свого, раніше творінь Своїх, здавна: Від віку я помазана, від початку, раніше буття землі». Мудрий, таким чином, той, хто знає це, є носієм безособових об'єктивних знань, тому славить мудрість більшою мірою, ніж Господа. Він знає, що Господь – це аксіома безумовної первинності духовного начала, а не щось людиноподібне. Тому не випадково «Книгу притч Соломонових» відносять до філософсько-етичної літератури в «Біблії». Тож потрібно, говорячи, наприклад, про закон Ома чи будь-який інший, славити об'єктивність духовного начала як світотворчого, а не самого Ома (Ньютона, Маркса, будь-кого з відкривачів). Якщо цього не робити, буде панувати лукавий, який, до речі, і панує в історії людства.

Звідси й поради: «Дай настанову мудрому, і він буде ще мудрішим; навчи правдивого, і він примножить знання. Начало мудрості – страх Господній, і пізнання Святого – розум». Невже це не підказка творити елітарні школи – за здібностями? «Якщо ти мудрий, то мудрий для себе» – для тих, кого навчаєш, маєш бути лише провідником мудрості, її славителем. Адекватна оцінка учнів вчителя така: «Він допоміг нам полюбити мудрість». Лукава оцінка, яка спокушає вчителя: «Він – багато знає, він – творець, він – геній». Тому справді: «Краще небагато з правдою, ніж багато набутків із неправдою». Елітність, елітарність – це і є правдива меншість, адже правда – у якісній повноті, а не кількісній наповненості. Якщо домінує друге, а воно таки домінує, тоді маємо освіту, яка плодить невігласів, які «вірять всякому слову», але «неуважні до шляхів своїх». Слово, незрозуміле (не зрозуміле) учнем, взагалі будь-ким, втікає від людини як голос, як звук, як електромагнітне поле. Навпаки: розумне слово як зрозуміле для будь-кого, впорядковує душу розумом, який є його і душі спільним змістом, наставляє нас «шлях свій» як шлях істинний для себе.

КНИГА ЕККЛЕЗІАСТА АБО ПРОПОВІДНИКА

Тут маємо безпосередній зв'язок із щойно висловленою нами думкою про недостатнє пошанування обдарованих мудрістю. Це тому, що побутує хибна думка, нібито сенс життя людини у багатознайстві. Екклезіаст, перевібивши її на прикладі власного життя, переконався в марнотстві («суєтності») даного шляху. Маємо досить песимістичний висновок: «Всьому і всім – одне: одна доля праведнику і нечестивцю, доброму і злому, чистому й нечистому, хто приносить жертву і хто не приносить жертви; як доброчесному, так і грішнику; хто приносить клятву і хто боїться приймати клятву. Ось це і погано у всьому, що діється під сонцем, що одна доля всім, і серце синів людських наповнене злом, і безумство в серці їх, у житті їх; а після того вони відходять до померлих».

Згадаємо, що з такого ж приводу висловлював великий жаль Геракліт. А саме: люди слухають псевдовчителів, які демонструють багатознайство, хоча воно розуму не навчає. **Розум** же – в **умінні** вивести все з єдиного начала, яким, власне, і є сам **розум**, логос. Звідси відома елітарна максима: «Один для мене – десять тисяч, якщо він найкращий» [1, с.280]. А таким є мудрець, який знає не багато (і небагато), але знає, що таке мудрість.

Слід при цьому зауважити, що йдеться не про знання законів природи, а про **уміння** уважно спостерігати за явищами природного і суспільного життя і формулювати загальне судження про нього. Воно також має статус законів, бо формулюється на підставі *постійної повторюваності* певних явищ, процесів, подій і т. п. впродовж тривалого часу. Таким

формулюванням не вистачає математично вивірених формул. Але для мудрості вони й не потрібні, бо вона має аксіоматичний характер.

Розпач Екклезіаста якраз і зумовлений усталеною і стійкою думкою про начебто тотожність *одиничних і випадкових* свідчень світосприйняття з істинними знаннями. Це – легкий шлях, який не є для людини випробувальним, оскільки не відкриває загальну і єдину, незмінну основу суцього. Саме через це «не може людина переповісти всього; не насититься око баченням, не наповниться вухо слуханням. Що було, те й буде; і що робилось, те й буде робитись, і немає нічого нового під сонцем». Виходить, отже, що це зовсім не пізнавальний шлях, а нудне сприймання, повторювання одного і того різними поколіннями, які не піднімаються з колін, перебуваючи «по коліна», фактично – з головою, у застійному болоті одних і тих же *випадкових* образів світосприймання.

Справжнє, істинне випробування – це «важке заняття», яке «дав Бог синам людським, щоб вони вправлялись у ньому». А саме: у дослідженні мудрості як критерії перевірки *всього*, що «відбувається під небом». Але й тут розпач, «тому що у великій мудрості велика печаль; і хто примножує пізнання, примножує скорботу». В чому «печаль» і «скорботний смуток?». – Однакова доля мудрих і дурних – смерть і забуття.

Але чи так це в історичній дійсності? – Очевидно, що ні, адже мудрого пам'ятають у віках нащадки. І про це за свого життя знає сам мудрець, адже він у своєму пізнанні також спирається на мудрість попередників. Можливо, що не знає, а відчуває: сучасна наука доводить – генії знають, що вони генії. І ось це «відчуження» якраз і засмучує, оскільки воно, по-перше, з'єднує мудреця з іншими звичайними людьми, по-друге, дає їм привід судити мудреця за зовнішньо-чуттєвими ознаками, по-третє, робить його такою ж звичайною людиною, якій хочеться людського – прижиттєвого визнання і відповідної публічної, а не посмертної, слави.

Як же вирішити драму мудреця? – Слід визнати мудрість за найвищу цінність у суспільстві, державі, як і носіїв власної чи набутої загальнолюдської мудрості, носіїв знань зробити їх провідною верствою. Адже, як вже зазначалось, мудрець бажає більшої і вирішальної слави не стільки для себе, скільки для мудрих знань – його мудрість дає йому розуміння того, що суспільне поцінування й пошанування мудрості обов'язково перейде в пошанування її носіїв. На превеликий жаль, такого розуміння ані в суспільстві, ані серед державних чиновників у сучасній Україні немає, як і не було в радянській Україні. Декларацій вистачає, але їх зміст не є фактичним надбанням ні громадської, ні офіційної думки.

Мабуть, такою була духовна ситуація і в добу Екклесіаста. Інакше важко зрозуміти, чому мудрець займається апологією незнання, невігластва, а не знання. Якщо «немає у людини переваги перед скотиною», то їй залишається вести тваринний – зоологічно-біологічний спосіб життя. В

чому його суть? – У задоволенні справами поточних днів, поза як «хто приведе її подивитись на те, що буде після нього?».

Справді, ніхто. Але якщо з цим погодитись, то людина перестає ще за життя бути тим, що називають займенниками «хто», «хтось», «кимось», а буде «що», «щось», «чимось», тобто рабом – живим убитим.

До чого ж тоді **закликає** «живих убитих» Провідник? На нашу думку, **до вкрай важливого, а саме: не стільки до пізнання мудрості, скільки до її визнання**. Це те ж саме, що пізніше маємо у Августина Блаженного; любов до мудрості важливіша від знання змісту самої мудрості. Це той шлях, на якому любов до мудрості органічно переходить у любов до її носіїв. Це – європейський шлях, шлях цивілізованих країн, у яких завдяки цьому була сформована інтелектуальна еліта як провідна верства суспільства і духовна сила, що його гуманізує. Це шлях, на якому знімається ганебне для людини «почуття заздрості до талановитої індивідуальності», засуджене і в Біблії, і самим Марксом, якому належить наведене в лапках і яке він вважав найогиднішою рисою грубо-зрівняльного комунізму. На жаль, недолугі апологети його вчення зробили з нього апологета народних мас як начебто рушійної сили історії, яким він ніколи не був. Його кредо: «В науці немає широкої стовпової дороги, і лише той досягає її сяючих вершин, хто, не боячись втоми, підіймається її кам'янистими стежинами» [, с.25]. Його наукова праця – приклад такого невтомного підйому.

Що дає мудрим ситуація, за якою пересічні «люди-тварини» задовольняються успішними життєвими справами? Найголовніше – примноження об'єктивного знання як адекватного істині (= дійсності) розуму і зменшення темних знань як свідчень суб'єктивності, що домінує в свідомості пересічної людини. На користь такого висновку наведемо деякі застереження Екклезіаста: «будь готовий більше до слухання, ніж до жертвоприношення»; «не поспішай язиком твоїм, ...тому слів твоїх нехай буде небагато»; «...голос дурня пізнається при багатослів'ї»; «Коли даєш обітницю Богові, то поспішай виконати її, тому що Він не благоволить до дурнів»; «Серце мудрих – у домі плачу, а серце дурнів – у домі веселощів»; «Краще слухати викривання від мудрого, аніж слухати пісні невігласів (дурнів)».

Воістину краще, тим більше, що вони занадто вже розспівалися, в тому числі у ВНЗ...

Щодо відомого: «Вислухаємо сутність усього: бійся Бога і заповіді Його виконуй, тому що в цьому все для людини; адже всяку справу Бог приведе на суд, і все таємне, хороше воно, чи погане», варто зазначити таке.

Страх Божий зумовлений його розумною природою, а розум, як загальна основа світобуття, не знає винятків. Людина ж, як індивідуалізована особлива «загальна» істота, як зосібнене загальне

(«оединиченная всеобщность» – Гегель), хоче для себе певних пільг, привілеїв, які б послаблювали дію загального закону, закону як об'єктивно-необхідного прояву загального. І людство розвивається якраз в умовах послабленої дії закону, за що й отримує невтішну перспективу – Страшний Суд. Знаючи це, людина має прагнути до виконання вимог загального, усвідомлюючи, що це шлях спасіння. Людський суд може виправдати свавілля людської практичної вдачі, але суд об'єктивного закону добровільний. Добро – в об'єктивності, хоч би її (його) людина і сприймала як зло відносно себе. Адже закон охороняє ціле – в цьому його ціль: «Рід проходить, і рід приходить, а земля перебуває навіки». Зберегти її вічність означає зберегти можливість для приходу інших родів – це завжди діти тих, хто живе нині.

Коментарі очевидні – в основі праведності лежить щоденна праця на землі «лівою рукою і правою». Коли люди живуть саме так, деви (злостиві люди, нечестивці, демони) «реють від жаху».

Якщо спроектувати наведений зміст на навчально-освітній процес, він може бути сформульований таким чином: потрібно всіляко заохочувати напружену науково-пізнавальну роботу як тих, хто навчається, так і навчителів. Має діяти принцип, запропонований А.С. Макаренком як головний у педагогіці – «перспектива завтрішньої радості» для всіх агентів освітньої діяльності. Це те ж, що і заклик І. Христа: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний». Справа вчителя не в тому, щоб викласти відоме, а в тому, щоб показати:

- а) метод його отримання;
- б) метод, який веде до розуміння його сутності;
- в) спосіб, в який воно облагороджує душевний простір людини.

Без цього учні можуть взяти зміст повідомлення лише, як правило, «до відома», як пусту інформацію, а не як духовну благодать для виправлення душі від спокус суб'єктивності. «Радість» – це духовний супровід тяжкої навчальної роботи, коли є постійний поступ не тільки і не стільки в запам'ятовуванні знань, скільки в способах їх отримань. Якщо вони накопичуються, людина відчуває радість духовного зростання, зростає, як писав Г. Сковорода, у «веселощах сердечних», розуміючи, що сенс навчання не в кількісній оцінці, а в ціні знань для неї самої, стаючи завдяки цьому духовною істотою. А це вже шлях мудрості, шлях філософії як любові до мудрості, яка знає в чому сенс людського життя.

ИНДИЯ. ФИЛОСОФИЯ ВЕДИЧНОГО ПЕРИОДУ

БРАХМАНИ

1. Истинное – это зрение. Ведь истинное поистине зрение. Поэтому, если бы пришли сейчас двое спорящих, [говоря]; «Я видел [это]!» – «Я слышал [это]!», – то именно тому, кто сказал «Я видел [это]!», – поверили бы мы...

Мысль сказала «Я лучше тебя. Ведь не говоришь ты того, что не достигнуто мною Так как ты подражаешь мне, следуешь мне, я лучше тебя!»

Затем речь сказала: «Я лучше тебя. Ведь то, что знаешь ты, делаю я известным, делаю я понятным».

Обе они пошли к Праджапати за решением. Он, Праджапати, вслед за мыслью сказал: «Поистине мысль лучше тебя. Поистине ты подражаешь мысли, следуешь ей. Поистине худший подражает лучшему, следует ему».

Поистине мыслью направляется речь. Поистине эта мысль предшествует речи. «Говори так! Не говори этого!». Невнятной стала бы речь, если бы не было мысли. Поэтому говорят: «[Речь] направляется мыслью».

Поистине *риги* и *саман* суть речь. Поистине *яджус* есть мысль. Там, где была речь, все совершалось, все познавалось. Далее: там, где была [лишь] мысль, ничего не совершалось, не познавалось. Поистине не понимают того, кто мыслит мыслью, [но не говорит].

Этот пуруша, Праджапати, пожелал «Я хочу стать больше, я хочу размножиться» Он прилагал усилия, предавался тапасу. Приложив усилия, предавшись тапасу, он первым создал Брахмана, [это] поистине троякое знание Тот стал его опорой Поэтому говорят. «Брахман – опора вселенной». Поэтому тот, кто повторяет [эти] слова, обретает опору. Ибо опора есть то, что есть Брахман Имея опорой Брахмана, он предается тапасу.

Он создал воды из речи, которая есть вселенная, была создана его речь Она достигла всего этого. Так как она достигла, она – вода Так как она покрыла, она – вода.

Дхира, сын Шатапарни, приблизился к Махашале, сынуДжабалы. Его спросил он: «Что познав, приблизился ты ко мне?» – «Огонь познал я.» – «Какой огонь познал ты?» – «Речь.» – «Каким становится тот, кто познал этот огонь?» – «Способным говорить становится тот, – ответил он, – речь не покидает его.»

2. «Ты познал огонь, – сказал он. – Что познав, приблизился ты ко мне?» – «Огонь познал я.» – «Какой огонь познал ты?» – «Зрение.» – «Каким становится тот, кто познал этот огонь?» – «Способным видеть становится тот, – ответил он, – зрение не покидает его.»

3 «Ты познал огонь, – сказал он. – Что познав, приблизился ты ко мне?» – «Огонь познал я.» – «Какой огонь познал ты?» – «Мысль.» – «Каким становится тот, кто познал этот огонь?» – «Способным мыслить становится тот, – ответил он, – мысль не покидает его.»

4. «Ты познал огонь, – сказал он. – Что познав, приблизился ты ко мне?» – «Огонь познал я.» – «Какой огонь познал ты?» – «Слух.» – «Каким становится тот, кто познал этот огонь?» – «Способным слышать становится тот, – ответил он. – Слух не покидает его.»

5. «Ты познал огонь, – сказал он. – Что познав, приблизился ты ко мне?» – «Огонь познал я.» – «Какой огонь познал ты?» – «Огонь, который есть все это, познал я». Когда это было сказано, вниз спустился он, сказав: «Обучи же этому огню!».

6. Он сказал: «Поистине дыхание есть этот огонь. Поистине, когда человек засыпает, в дыхание входит речь, в дыхание – зрение, в дыхание – мысль, в дыхание – слух. Когда он просыпается, они вновь рождаются из дыхания. Это в отношении атмана.

«Истину должно почитать как Брахмана. Ибо этот пуруша состоит из воли. Сколь сильна воля у того, кто покидает этот мир, столь же сильна воля у того, кто, покинув [этот мир], достигает того мира.

Пусть почитают этот, состоящий из мысли атман, чье тело – дыхание, чей облик – свет, чей атман – пространство, принимающий по желанию [различный] облик, быстрый, как мысль, истинно решительный, истинно мужественный, все обоняющий, все вкушающий, проникающий все страны света, достигающий этого мира, не имеющий речи, не имеющий намерений.

...Боги и асуры, и те и другие рожденные от Праджапати, пришли разделить наследство [своего] отца, речь, истинное и неистинное, именно истинное и неистинное. Они, и те и другие, одинаково говорили истинное и неистинное. Они, говоря одинаковое, были одинаковы.

13. Эти боги отказались от неистинного, удержав истинное. Асуры отказались от истинного и удержали неистинное.

14. Истинное, что было в асурах, размышляло:

«Поистине боги отказались от неистинного, удержав истинное. Пойду я лучше туда!». Оно пришло к богам.

15. Неистинное, что было в богах, размышляло: «Асуры поистине отказались от истинного, удержав неистинное. Пойду я лучше туда!». Оно пришло к асурам.

16. Эти боги говорили все истинное, асуры–все неистинное. Эти боги, намеренно говоря истинное, были как бы слабее, как бы беднее. Поэтому тот, кто намеренно говорит истинное, становится как бы слабее, как бы беднее. Однако в конце он восторжествует, ибо боги сами восторжествовали в конце.

17. Далее: асуры, говоря намеренно неистинное, были сильны, как солончак, были как бы богатыми. Поэтому тот, кто намеренно говорит неистинное, силен, как солончак, и становится как бы богаче. Однако в конце он будет побежден, ибо в конце были побеждены асуры.

«Поистине этот мир есть Брахман. В состоянии покоя должно почитать его как Таджджалан. Поистине человек состоит из замысла. Каков замысел человека в этом мире, таким он будет в том мире. Пусть сбудется у него замысел.

Поистине не говорят «речь», «зрение», «слух», «мысль». Говорят лишь «праны». Ибо дыхание – все это.

ИЗ КЕНА-УПАНИШАДЫ

«Я не считаю, что хорошо знаю, и не знаю, что не знаю [его]. Кто из нас знает его, [тот] знает его, и он не знает, что не знает.»

3. Кем [Брахман] не понят, тем понят, кем понят, тот не знает [его]. [Он] не распознан распознавшими, распознан нераспознавшими.

4. Он понят, когда познан благодаря пробуждению, ибо [тем самым человек] достигает бессмертия. Благодаря самому себе [человек] достигает силы, благодаря знанию – бессмертия.

5. Если [человек] знает [его] здесь, то это истина, если не знает [его] здесь – великое разрушение. Размышляя обо всех существах, уйдя из этого мира, мудрые становятся бессмертными.

БРАХЛШБИНДУ-УПАНИШАДА

Ом! Говорят, что разум – двух видов – чистый и нечистый. Нечистый устремлен к желаниям, чистый свободен от желаний.

2. Поистине разум – причина уз и освобождения людей.

Привязанный к предметам восприятия, он [ведет] к узам, избавленный от предметов восприятия – к освобождению.

3. Поскольку от разума, избавленного от предметов восприятия, возникает освобождение,

То стремящийся к освобождению должен постоянно избавлять разум от предметов восприятия.

4. Когда [человек, у которого] отброшена привязанность к предметам восприятия и разум заключен в сердце,

Достигает вознесения над разумом, то это – высшее состояние.

5. Поэтому следует обуздывать [разум], пока он не достигает уничтожения в сердце;

Это – и знание, и освобождение, все прочее – ученое многословие.

6. Немыслимый и не немислимый, [одновременно] немислимый и мыслимый,

Достигается тогда Брахман, свободный от приверженности.

7. Пусть приступает [человек] к *йоге* с помощью звука [Ом], пусть пребывает в высшем безмолвии,

Ибо, благодаря пребыванию в безмолвии, возникает высшее бытие, а не небытие.

8. Это Брахман, не имеющий частей, неизменный, незапятнанный.

Зная: «Я – этот Брахман», [человек] несомненно достигает Брахмана.

9. Признав неизменного, бесконечного, лишённого причины и подобия, Неизмеримого и безначального, [он познает] и высшее благо.

10. [Здесь нет] ни разрушения, ни возникновения, ни достойного хвалы, ни наказания,

Ни стремления к освобождению, ни освобождения – [такова] эта высшая сущность.

11. Следует мыслить атмана как единого в бодрствовании, [легком] сне и глубоком сне.

У преодолевшего [эти] три состояния нет больше рождения [в мире].

12. Ибо единый атман существ пребывает в каждом существе;

Он представляется одним или во множестве, [словно] отражение месяца в воде.

13. Когда в горшке заключено пространство и горшок разбивают,

То разбивается горшок, но не пространство – такова же и жизнь, подобная горшку.

14. Подобно горшку, вновь и вновь разрушаются различные образы,

Он же [атман] и не знает, что они сломаны, и [в то же время] вечно знает.

15. Он пребывает в лотосе до тех пор, пока окутан иллюзией слова;

Когда же мрак рассеивается, он зрит одно лишь единство.

16. Непреходящее слово – высший Брахман; когда этот звук исчезает в нем. Пусть знающий это размышляет о непреходящем, если он желает себе успокоения.

17. Два знания следует знать: о Брахмане-слове и высшем [Брахмане].

Сведущий в Брахмане-слове достигает [затем и] высшего Брахмана.

18. Мудрый, изучив по книгам сущность [высшего] знания и [мирского] распознавания,

Оставляет полностью книги, как ищущий зерна – солому.

19. Коровы [бывают] разных цветов, молоко же – одного цвета;

[Высшее] знание подобно молоку, а [все] наделенные признаками – как коровы.

20. Как масло скрыто в молоке, так обитает распознавание в каждом существе;

Следует постоянно пахтать его разумом-мутовкой.

21. Держась за проводника – [высшее] знание, пусть [человек] разожжет затем высший огонь.

Лишенное частей, безупречное успокоение. «Я – Брахман» – такова [его] мысль.

УПАНИШАДЫ О ПСИХОЛОГИИ

1. Поистине есть два облика Брахмана – телесный и бестелесный, смертный и бессмертный, неподвижный и подвижный, сат и тьят.

2. Все, что отлично от ветра и воздушного пространства, есть телесный [Брахман]. Оно смертно, оно неподвижно, оно – сат. Солнце есть сок этого телесного, этого смертного, этого неподвижного, этого сат, ибо оно – сок этого сат.

3. Далее. Бестелесное есть ветер и воздушное пространство. Оно бессмертно, оно подвижно, оно – тьят. Этот пуруша в [солнечном] круге есть сок этого бестелесного, этого бессмертного, этого подвижного, этого тьят, ибо он – его сок. Все это в отношении божеств.

Поистине небесный голос грома повторяет: «Да, да, да». Это значит: сдерживайте себя, делайте дары, будьте милосердны. Поистине должно обучаться этому троякому: «Сдерживайте себя, делайте дары, будьте милосердны».

«СУТГАПТАКА»

I. [ВОСЬМЕРИЧНЫЙ ПУТЬ. ЧЕТЫРЕ БЛАГОРОДНЫЕ ИСТИНЫ]

1. Так, я слышал: некогда владыка жил в Бена-ресе в оленьем парке Исипатана.

2. Однажды он обратился к пяти бхиккху со следующими словами: «Есть, бхиккху, два крайних [пути], по которым ушедший от мира не должен следовать. Каковы же эти два [пути]?»

3. Тот, следуя которому люди стремятся лишь к удовольствиям и вожделению, низок, груб, [он] для обычных людей неблагороден, бесполезен, а тот, который ведет к умерщвлению плоти, приносит страдания и также неблагороден, бесполезен. Татхагата же увидел срединный путь, дающий зрение, дающий знание, по которому следует идти, избегая этих двух крайних [путей], [ибо] он ведет к умиротворенности, к сверхзнанию, к просветлению, к *нирване*.

4. Что же это, о бхиккху, за срединный путь, который увидел Татхагата, дающий зрение, дающий знание, по которому следует идти, [ибо] он ведет к умиротворенности, к сверхзнанию, к просветлению, к *нирване*? Это благой восьмеричный путь, а именно: правильное видение, правильная

мысль, правильная речь, правильное действие, правильный образ жизни, правильное усилие, правильное внимание, правильное сосредоточение.

5. А это, о бхиккху, благородная истина о страдании: рождение – страдание, старость – страдание, болезнь – страдание, смерть – страдание, соединение с неприятным – страдание, разлука с приятным – страдание, неполучение чего-либо желаемого – страдание, короче говоря, пятеричная привязанность к существованию есть страдание.

6. А это, о бхиккху, благородная истина о происхождении страдания, это жажда, приводящая к новым рождениям, сопровождаемая удовольствиями и страстями, находящая удовольствия здесь и там, а именно: жажда наслаждения, жажда существования, жажда гибели.

7. А это, о бхиккху, благородная истина об уничтожении страдания это полное бесследное уничтожение этой жажды, отказ [от нее], отбрасывание, освобождение, оставление [ее].

8 А это, о бхиккху, благородная истина о пути, ведущем к уничтожению страдания: правильное видение, правильная мысль, правильная речь, правильное действие, правильный образ жизни, правильное усилие, правильное внимание, правильное сосредоточение.

Когда спрашивают, о Ананда, «обусловлено ли чем-либо сознание», следует ответить: «Обусловлено». Вопрошающему же, «чем обусловлено сознание», следует ответить: «Сознание обусловлено именем и формой».

3. Таким образом, о Ананда, сознание обусловлено именем и формой, имя и форма обусловлены сознанием, именем и формой обусловлено соприкосновение, соприкосновением обусловлено чувство, чувством обусловлена жажда, жадой обусловлена привязанность, привязанностью обусловлено становление, становлением обусловлено рождение, рождением обусловлены старость и смерть, старостью и смертью обусловлено возникновение скорби, жалоб, страданий, тоски, отчаяния. Таков источник всей этой юдоли страданий.

[НИРВАНА]

«О достопочтенный Нагасена, в мире видны [вещи], порожденные *коммой*, [вещи], порожденные причиной, [вещи], порожденные материальной причиной, скажи мне, что же в этом мире не рождено *коммой*, не рождено причиной, не рождено материальной причиной?». – «Две [вещи] в мире, о царь, не рождены *коммой*, не рождены причиной, не рождены материальной причиной. Вот эти две [вещи]: пространство, о царь, не рождено *коммой*, не рождено причиной, не рождено материальной причиной. *Нирвана*, о царь, не рождена *коммой*, не рождена причиной, не рождена материальной причиной. Вот те две вещи, о царь, которые не

рождены *коммой*, не рождены причиной, не рождены материальной причиной.»

«*Нирвана* существует, о царь, ее можно воспринять разумом; праведный ученик, идущий по правильному пути, с чистым разумом, с возвышенностью и прямоотой, не имеющий препятствий, свободный от чувственных желаний, видит *нирвану*.» – «Что же она такое, эта *нирвана*, о благой? Как она может быть объяснена с помощью сравнений? Приведи мне доводы, согласно которым она есть *дхалша*, объяснимая с помощью сравнений.» – «Существует ли, о царь, то, что называется ветром?» – «Да, о благой.» – «Тогда, о царь, покажи [мне] ветер, имеющий цвет, имеющий форму, маленький или большой, длинный или короткий.» – «Это невозможно, о благой Нагасена, ветер не может быть показан, потому что ветер нельзя ни охватить рукой, ни потрогать, и тем не менее ветер существует.» – «Но ведь если, о царь, невозможно показать ветер, то, значит, ветра не существует?» – «Я знаю, о благой Нагасена, что ветер существует, это [знание] запало мне в сердце, но я не могу показать ветер.» – «Точно так же, о царь, существует *нирвана*, а я не могу показать *нирвану* ни с помощью цвета, ни с помощью формы».

«ДХАЛИПАПАДА»

Дхаммы обусловлены разумом, их лучшая часть – разум, из разума они сотворены. Если кто-нибудь говорит или делает с нечистым разумом, то за ним следует несчастье, как колесо за следом везущего.

3. «Он оскорбил меня, он ударил меня, он одержал верх надо мной, он обобрал меня.» У тех, кто таит в себе такие мысли, ненависть не прекращается.

5. Ибо никогда в этом мире ненависть не прекращается ненавистью, но отсутствием ненависти прекращается она. Вот извечная дхамма.

Если даже человек мало повторяет писание, но живет, следуя дхамме, освободившись от страсти, ненависти и невежества, обладая истинным знанием, свободным разумом, не имея привязанностей ни в этом, ни в ином мире, он причастен к святости.

38. У того, чья мысль нестойка, кто не знает истинной дхаммы, чья вера колеблется, мудрость не становится совершенной.

42. Что бы ни сделал враг врагу или же ненавистник ненавистнику, ложно направленная мысль может сделать еще худшее.

43. Что бы ни сделали мать, отец или какой другой родственник, истинно направленная мысль может сделать еще лучшее.

50. Пусть смотрит он не на ошибки других, на сделанное и несделанное другими, но на сделанное и несделанное им самим.

51. Хорошо сказанное слово человека, который ему не следует, столь же бесплодно, как и прекрасный цветок с приятной окраской, но лишенный аромата.

63. Глупец, который знает свою глупость, тем самым уже мудр, а глупец, мнящий себя мудрым, воистину, как говорится, глупец.

74. «Пусть думают и миряне, и отшельники, что это сделано мной. Пусть они зависят от меня во всех делах» – таково намерение глупца; его желание и гордость возрастают.

76. Если кто увидит мудреца, указывающего недостатки и упрекающего за них, пусть он следует за

Если бы кто-нибудь в битве тысячекратно победил тысячу людей, а другой победил бы себя одного, то именно этот другой – величайший победитель в битве.

109. У того, кто почитателен и всегда уважает старых, возрастают четыре дхаммы: жизнь, красота, счастье, сила.

110. Один день жизни добродетельного и самоуглубленного лучше столетнего существования порочного и распущенного человека.

112. Один день жизни обладающего кипучей энергией лучше столетнего существования ленивого и лишённого энергии человека.

Там, где барахтаются глупцы, у мудрого нет привязанности.

182. Трудно стать человеком; трудна жизнь смертных; трудно слушать истинную дхамму; трудно рождение просветленного.

Нет огня, большего, чем страсть; нет беды, большей, чем ненависть; нет несчастья, большего, чем тело; нет счастья, равного спокойствию.

228. И не было, и не будет, и теперь нет человека, который достоин только порицаний или только похвалы.

244-245. Легко жить тому, кто нахален, как ворона, дерзок, навязчив, безрассуден, испорчен. Но трудно жить тому, кто скромн, кто всегда ищет чистое, кто беспристрастен, хладнокровен, прозорлив, чья жизнь чиста.

273-274. Лучший из путей – восьмеричный; лучшая из истин – четыре слова; лучшая из дхамм – уничтожение страстей; лучший из двуногих – тот, кто прозорлив.

Вот путь, и нет другого для очищения зрения. Следуйте по нему. Все иное – наваждение Мары.

284. Пока у мужчины не искоренено желание к женщинам, пусть даже самое малое, – до тех пор его ум на привязи подобно теленку, сосущему молоко у матери.

Нет размышления у того, кто не знает; нет знания у того, кто не размышляет. У кого же и размышление и знание, тот действительно близок к нирване.

«АРТХАШАСТРА, ИЛИ НАУКА ПОЛИТИКИ»

Философия, учение о трех Ведах, учение о хозяйстве, учение о государственном управлении – это науки... Философия – это санкхья, йога и локаята. Исследуя при помощи логических доказательств: в учении о трех Ведах – законное и незаконное, в учении о хозяйстве – пользу и вред, в учении о государственном управлении – верную и неверную политику, философия исследует и сильные, и слабые стороны этих наук, приносит пользу людям, укрепляет дух в бедствии и в счастье и дает умение рассуждать, говорить и действовать. Философия всегда считается светильником для всех наук, средством для совершения всякого дела, опорой всех установлений. То, что обеспечивает сохранение и благополучие философии, троицы Вед и учения о хозяйстве, есть жезл, управление им есть наука о государственном управлении (I.. 1.2,4).

ХАРИБХАДРА «ШАД-ДАРШАНА-САМУЧЧАЯ»

27. Дискуссией называется такой порядок беседы между учителем и учеником, в котором приводятся доводы «за» и «против».

[Дискуссия (*вада*) – это доброжелательная полемика, в которой обе стороны стремятся установить истину].

28. Спор есть опорочивание [взглядов противника] только ради собственной победы, [достигаемое] извращением этих взглядов, возражением не по существу и т. д.

Придирчивость – это спор, в котором [достовам противника] не противопоставлены свои.

[Все эти виды бессодержательного, пустого спора, спора ради спора, софистики допускаются в полемике с теми противниками, которые считаются недостойными того, чтобы раскрывать перед ними истину, и которых надо сбить с толку; эти приемы сравниваются с утыканным шипами забором, охраняющим поле истины.]

Тексти взяті: Антология мировой философии: Древний Восток. – Мн.: Харвест; М.: ООО «Издательство АСТ». – 2001. – С.285-599.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

Брахмани

У даному випадку «Брахмани» – це тексти Вед. Хоча найголовніше визначення терміна «брахман» – першооснова, з якої народжується все, що має статус буття, дух всього суцього.

Якщо брахман присутній у всьому суцшому, то всі його прояви просякнуті ним. Саме тому всі органи людського сприйняття, що формують свідомість, оголошуються істинними. Все логічно: мислення, як засіб пізнання, засіб отримання знань, – це єдність різноманітного, тому все воно причетне істині, істинному знанню, хоча вся Істина – це і є Брахман.

З іншого боку, люди (боги й асури), володіючи мовою, промовляють як істину, так і неістину, розрізнити які досить складно. Але тенденція, знов-таки, не вигідна для богів – істинність їх мовлення визначається «в кінці» життя як пізнавального процесу, а впродовж життя домінують асури – носії неправдивих слів. Вони будуть переможені, але, як ми говорили, не в житті, а в книзі.

Праджапаті – «володар творінь», творче начало. Отже, людина як духовна творча істота складається із замислу, задуму. Ось чому потрібно не просто говорити, а знаходити у словах мисль, ум, які, власне, залишаються після смерті людини, адже начало не може змінитись. Ось чому важливо «здійснити замисел», щоб бути єдиним у двох світах.

Із Кена-упанішади

Йдеться про марність намагань пізнати Брахман, так би мовити, в остаточному кінцевому знанні, далі якого вже нічого пізнавати. Тобто, вкрай небезпечно не знати, що ти не знаєш: той, хто знає, що знає, стає догматичним, нестерпним для людей, як, врешті, і для себе самого, адже *це не щастя всезнайства, а нещастя невігласа і незнайки*. Знання істинне тоді, коли «завдяки самому собі людина набуває сили, завдяки знанню – безсмертя». Знати потрібно себе як дух Брахмана в собі: оскільки він безсмертний, той, хто знає це, також стає безсмертним – він живе духовним життям, знаючи, що тіло, помираючи, *ум*-ираючи, перетворюється в *ум* Брахмана. Все, як бачимо, згідно закону збереження кількості матерії та енергії. Ось чому потрібно знати це «тут», в «тутешньому» й теперішньому часі, інакше життя – руйнація. Хто знає це – не боїться смерті тіла, тому живе пізнавальним способом – в єдності онтології та гносеології, єдності суцшого – духу – та його буття. Хто не знає, живе буттям тіла без суцшого.

Брахматінду-упанішада

Ом – звукосполучення, в основі якого звуки *а, у, м*, що символізують три веди – Рігведу, Самаведу, Яджурведу, які співаються як гімни. Пояснимо це посиланням на Чхандогія-упанішади: «Сік усіх істот – земля. Сік землі – вода. Сік води – рослини. Сік рослини – людина. Сік людини – мова. Сік мови – мовлення (гімн). Сік мовлення – саман (спів). Сік самана – удгітха. Сік всіх соків, вищий, найвищий, восьмий – це удгітха. Що є мовлення? Що – саман? Що – удгітха? Такі питання. Мовлення – це

воістину мова. Саман – це дихання. Удгітха – це склад ОМ. Мова і дихання, мовлення і саман складають пару. Ця пара поєдналась у складі ОМ. Коли двоє поєднуються, вони виконують бажання один одного. Той воістину виконує бажання, хто, знаючи це, шанує цей склад як удгітху. Цей склад є також склад, що означає злагоду, бо, коли погоджуються в будь-чому, говорять «ОМ». Злагода ж є задоволення. Той воістину задовольняє бажання, хто, знаючи це, шанує цей склад як удгітху» [ДИФ, с.85].

Отже, **ОМ** – це оспівування злагоди і з собою, і з іншими, яка досягається знанням ведичних текстів як носіїв мудрості. В сучасному варіанті: той, хто старанно, благоговійно, з великою любов'ю вивчає навчальні дисципліни, той отримує знання цілого, є гармонійно-цілісним у своєму житті.

Маючи такий рівень знань, отримуєш у власність світовий розум: «Воістину розум – причина пут і звільнення людей. Прикутий до предметів сприйняття, він приводить до пут, звільнений від предметів сприйняття – до свободи».

Звичайно, це шлях обраних, а не пересічних школярів чи студентів, чий розум сердечно-чуттєвий, предметно-речовий. Система освіти для мас йде цим шляхом, адже наука спрямована в русло експериментально-прикладних досліджень. Звідси постійна критика філософії та філології як начебто абстрактних наук, хоча саме вони оформляють людину як духовну і благородну істоту, розум якої «бачить одну лише єдність» усього суцього.

«Сутгапітака»

1. Тут розглядаються так звані чотири благородні істини, які мають безпосереднє відношення до навчально-освітнього процесу. Для того, щоб людина могла жити щасливо, щоб життя мало сенс, потрібно *знати* його мету. Вона не може про це забувати ні на мить у пізнанні головного закону світобуття засобами самопізнання. Звідси й прадавня пізнавальна аксіома – єдність людини і світу, мікро- і макросвіту.

Знання основного закону, якщо людина ним володіє, *відкриває* їй не світ чуттєвого сприйняття в його зовнішніх формах, а *світ як світло знань* про його першооснови. То ж не випадково Будда означає просвітлений світлом знання цих першооснов. Знаючи їх, людина входить у стан повної гармонії зі світом – стан *нірвани*, стан, який індійська ведична література позначає як «Брахман є атман» і навпаки.

Звичайна людина досягає нірвани, так би мовити, матеріалістичним шляхом – вправлінням у дихання, практикою дихання. Людина пізнавальна йде більш складним шляхом, який не слід вважати лише психофізіологічним, суто релігійним. Це – шлях світла знань, який передбачає *правильне* (-у,-ий) – *бачення, мислення, мовлення, дію, спосіб життя, зусилля, увагу, зосередження*. Неважко помітити, що все це певні

засади педагогічної методики, в основі якої формування знань, умінь і навичок. Це і є «серединний шлях, що дає бачення, дає знання, яким потрібно йти». Якщо ним не йти, життя перетворюється на страждання.

Що означає «правильний» шлях? – Це отримання певних правил суспільної та індивідуальної поведінки в усіх сферах життєдіяльності, яке дає благодатне життя, коли воно сприймається як безумовне Благо. Вся історія пізнання дає відповіді на те, як саме потрібно бачити, мислити, говорити, споглядати і т. ін.

Для прикладу. Ф.Бекон вважав, що *слід* настільки уважно розглядати природу, не пропускаючи щонайменших відмінностей і особливостей, щоб відкрити в ній *слід* основного закону світобуття як його *світло*. Звідси його настанова: справа не в плодородності пізнання і діяльності, а в світлоносності. А світло – це і є основний закон як істинна (дійсна) аксіома, яка не може бути відкрита емпіричною індукцією, не може будь-яким чином довестись, якщо кожен індивід не стане на шлях підпорядкування *природі* речей, звільнившись від диктату природних просторово-часових *речей*, або ж, як він позначав, від ідолів, привидів, примар роду. А родова «травма» людини – це схильність до опредметнення духу, адже потрібно розпредмечувати природні речі, вбачаючи природу в їх загальній і єдиній сутності – законі, в його дії, який і має статус об'єктивного духу.

Багато методик по педагогіці навчання, виховання, освіти є хибними тому, що педагоги не йдуть у своїх роздумах від загальної основи світобуття, від природи загального як Єдиного, від небуття. Але про це в інших коментарях.

1. Пропоную звернути увагу на досить чітку відповідь щодо зумовленості свідомості: «Свідомість зумовлена іменем і формою». Це вкрай важливо – *іменем і формою*, а не предметно-речовою дійсністю, як це, на жаль, активно розвивала не лише радянська, але й сучасна педагогіка, все ще залежна від догм матеріалістичної філософії з її хибною тезою про практику як предметно-чуттєву діяльність, що є критерієм істини. Насправді ж істина є категорією теорії пізнання. А теорія – це умозріння, а ум (розум) «зрить», зримо бачить оформлені іменем закони. «Про духовну гідність має судити дух» [, с.510] – із цим судженням Сенеки варто погодитись, хоча саме Європа доклала багато зусиль до емпіризму.

Форма світу – це не обов'язково форма дотичних до органів відчуття речей, але це обов'язково загальна форма духовно-польового всесвітнього духу. Адже будь-яка предметно оформлена річ є ущільнене поле, ущільнений дух, врешті, ущільнене дихання – якщо його сконденсувати, вийде якась речова форма. Але потрібно пам'ятати, що щось дотично оформлене, кінцеве оформлене із форми безкінечності, з її імені. Брахман творять і пізнають вуста мудреця, з ніг твориться рабська варна (верства) – шудри, або раби. Школа якраз і покликана до того, щоб настановити дитину

на шлях свободи як шлях духовної істини, відвернути її від шляху рабського речовізму («вещизма»), від якого вона, ставши дорослою, буде страждати – їх завжди не вистачає через фізичне старіння. Напроти, духовне не має просторово-часових вимірів, воно вічне і безкінечне, позастраждальне. Про це і йдеться у визначенні, яке «можна сприйняти розумом».

«Дхаліпапада»

Маємо попередню думку: хто говорить нерозумно, отже, неправильно, той сам собі накликає нещастя. Неправильно в даному разі – це не самопізнавально. Звідси – ненависть, а має буди дхамма (основа, субстанція) любові, яка припиняє ненависть. Для школи любов – це знання, отримані як самоодкровення, а не книжні одкровення, сприйняті на віру, або зі страху низької оцінки. Знання в любові – святі, тому що це – свято душі.

Ще один висновок: має бути безумовна повага до мудреця. Любов до нього допомагає стати людиною: він своїм життям демонструє належне, те, як може бути. Як саме буває, демонструють нахабні люди, будучи господарями життя. Найтяжче жити скромним і душевно чистим людям.

Завдання системи освіти – спонукати тих і інших до тісної прихильності з вчителем. Тоді це шлях до досконалості. Якщо ж учитель, як це буває у більшості випадків у сучасній педагогіці в Україні, з власної волі чи примусу освітніх інституцій, схиляється до учнів є небезпека втратити навчально-освітній і виховний потенціал спілкування. Школа має органічно продовжити повагу і любов дітей до своїх батьків, закладену в родинно-сімейному вихованні як базисну. Цього, в більшості випадків, немає. Звідси й мій скепсис щодо педагогіки співтворчості вчителя й учня, заснований на учневі як головній фігурі спілкування. Він головний як майбутній суб'єкт автономної дії, так має бути в майбутньому. Що стосується наявного стану, теперішнього буття, то центральною дієвою суб'єктною істотою має бути тут і тепер вчитель. «Упанішади» якраз і означає: бути біля вчителя учневі, а не навпаки.

«Артхошаstra, або наука політики»

Тут можна не коментувати, а зайвий раз переконатись у тому, що філософія просвітлює душу не тому, що про це говорять сучасні філософи, а тому, що так мовить багатотисячолітня мудрість. Але повагу до філософії без поваги з боку суспільства і держави до філософів сформувавши не можна. У США, до речі, філософія на відповідному рівні викладається навіть у дитячих садках, а найвищий рівень освіти – диплом доктора філософії у певній галузі науки.

Харибхадра «Шод-даршана-самуччая»

Досить розповсюдженою є хибна теза про те, що в суперечках народжується істина. Нею послуговується, на жаль, значна кількість учителів і викладачів ВНЗ. Цю функцію, як бачимо, виконує дискусія як форма доброзичливої бесіди. Зичити добра якраз і означає зичити здобуття навичок і вмінь правильно мислити, зважаючи на те, що істина – категорія пізнавального мислення.

ДАВНЬОКИТАЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ «ДАО ДЭ ЦЗИН»

§ 2

Когда все в Поднебесной узнают, что прекрасное является прекрасным, появляется и безобразное. Когда все узнают, что доброе является добром, возникает, зло. Поэтому бытие и небытие порождают друг друга, трудное и легкое создают друг друга, длинное и короткое взаимно соотносятся, высокое и низкое взаимно определяются, звуки, сливаясь, приходят в гармонию, предыдущее и последующее следуют друг за другом. Поэтому совершенномудрый, совершая дела, предпочитает недеяние; осуществляя учение, не прибегает к словам; вызывая изменения вещей, [он] не осуществляет их сам; создавая, не обладает [тем, что создано]; приводя в движение, не прилагает к этому усилий; успешно завершая [что-либо], не гордится. Поскольку он не гордится, его заслуги не могут быть отброшены.

§3

Если не почитать мудрецов, то в пароде не будет ссор. Если не ценить редких предметов, то не будет воров среди народа. Если не показывать того, что может вызвать зависть, то не будут волноваться сердца народа. Поэтому, управляя [страной], совершенномудрый делает сердца [подданных] пустыми, а желудки – полными. [Его управление] ослабляет их волю и укрепляет их кости. Оно постоянно стремится к тому, чтобы у народа не было знаний и страстей, а имеющие знания не смели бы действовать.

Осуществление недеяния всегда приносит спокойствие.

§5

Небо и земля не обладают человеколюбием и предоставляют всем существам возможность жить собственной жизнью. Совершенномудрый не обладает человеколюбием и предоставляет народу возможность жить собственной жизнью.

§10

Создавать и воспитывать [сущее]; создавая, не обладать [тем, что создано]; приводя в движение, не прилагать к этому усилий; руководя, не считать себя властелином – вот что называется глубочайшим дэ.

§16

Нужно сделать [свое сердце] предельно беспристрастным, твердо сохранять покой, и тогда все вещи будут изменяться сами собой, а нам останется лишь созерцать их возвращение. [В мире] – большое разнообразие вещей, но [все они] возвращаются к своему началу. Возвращение к началу называется покоем, а покой называется возвращением к сущности. Возвращение к сущности называется постоянством. Знание постоянства называется [достижением] ясности, а незнание постоянства приводит к беспорядку и [в результате] к злу.

Знающий постоянство становится совершенным; тот, кто достиг совершенства, становится справедливым; тот, кто обрел справедливость, становится государем. Тот, кто становится государем, следует небу. Тот, кто следует небу, следует дао. Тот, кто следует дао, вечен и до конца жизни [такой государь] не будет подвергаться опасности.

§ 18

Когда устранили великое дао, появились «человеколюбие» и «справедливость». Когда появилось мудрствование, возникло и великое лицемерие. Когда шесть родственников в раздоре, тогда появляются «сыновья почтительность» и «отцовская любовь». Когда в государстве царит беспорядок, тогда появляются «верные слуги».

§ 19

Когда будут устранены мудрствование и ученость, народ будет счастливее во сто крат; когда будут устранены человеколюбие и «справедливость», народ возвратится к сыновней почтительности и отцовской любви; когда будут уничтожены хитрость и нажива, исчезнут воры и разбойники. Все эти три вещи [происходят] от недостатка знаний. Поэтому нужно указывать людям, что они должны быть простыми и скромными, уменьшать личные [желания] и освободиться от страстей.

§ 32

Дао вечно и безымянно. Хотя оно ничтожно, но никто в мире не может его подчинить себе. Если знать и государи могут его соблюдать, то все существа сами становятся спокойными. Тогда небо и земля сольются в гармонии, наступят счастье и благополучие, а народ без приказанья успокоится.

При установлении порядка появились имена. Поскольку возникли имена, нужно знать предел [их употребления]. Знание предела позволяет избавиться от опасности.

§33

Знающий людей благоразумен. Знающий себя просвещен. Побеждающий людей силен. Побеждающий самого себя могуществен. Знающий достаток богат. Кто действует с упорством, обладает волей. Кто не теряет свою природу, долговечен. Кто умер, но не забыт, тот бессмертен.

§ 38

Человек с высшим дэ не стремится делать добрые дела, поэтому он добродетелен; человек с низшим дэ не оставляет [намерения] совершать добрые дела, поэтому он не добродетелен; человек с высшим дэ бездейтелен и осуществляет надеяние; человек с низшим дэ деятелен, и его действия нарочиты; обладающий высшим человеколюбием действует, осуществляя надеяние; человек высшей справедливости деятелен, и его действия нарочиты: человек, во всем соблюдающий ритуал действует, [надеясь на взаимность]. Если он не встречает взаимности, то он прибегает

к наказаниям. Вот почему дэ появляется только после утраты дао; человеколюбие – после утраты дэ; справедливость – после утраты человеколюбия; ритуал – после утраты справедливости. Ритуал – это признак отсутствия доверия и преданности. [В ритуале] – начало смуты.

Внешний вид – это цветок дао, начало невежества. Поэтому [великий человек] берет существенное и оставляет ничтожное. Он берет плод и отбрасывает его цветок. Он предпочитает первое и отказывается от второго.

§ 41

Человек высшей учености, узнав о дао, стремится к его осуществлению. Человек средней учености, узнав о дао, то соблюдает его, то его нарушает. Человек низшей учености, узнав о дао, подвергает его насмешке. Если оно не подвергалось бы насмешке, не являлось бы дао. Поэтому существует поговорка: кто узнает дао, похож на темного; кто проникает в дао, похож на отступающего; кто на высоте дао, похож на заблуждающегося; человек высшей добродетели похож на простого; великий просвещенный похож на презираемого; безграничная добродетельность похожа на ее недостаток; распространение добродетельности похоже на ее расхищение; истинная правда похожа на ее отсутствие.

§47

Не выходя со двора, можно познать мир. Не выглядывая из окна, можно видеть естественное дао. Чем дальше идешь, тем меньше познаешь. Поэтому совершенномудрый не ходит, но познает [все]. Не видя [вещей], он проникает в их [сущность]. Не действуя, он добивается успеха.

§ 48

Кто учится, с каждым днем увеличивает [свои знания]. Кто служит дао, изо дня в день уменьшает [свои желания]. В непрерывном уменьшении [человек] доходит до не деяния. Нет ничего такого, что бы не делало недеяние. Поэтому овладение Поднебесной всегда осуществляется посредством недеяния. Кто действует, не в состоянии овладеть Поднебесной.

§ 53

Если бы я владел знанием, то шел бы по большой дороге. Единственная вещь, которой я боюсь, – это узкие тропинки. Большая дорога совершенно ровна, но народ любит тропинки.

Если дворец роскошен, то поля покрыты сорняками и хлебохранилища совершенно пусты. [Знать] одевается в роскошные ткани, носит острые мечи, не удовлетворяется [обычной] пищей и накапливает излишние богатства. Все это называется разбоем и бахвальством. Оно является нарушением дао.

§ 56

Тот, кто знает, не говорит. Тот, кто говорит, не знает. То, что оставляет свои желания, отказывается от страстей, притупляет свою

проницательность, освобождает себя от хаотичности, умеряет свой блеск, уподобляет себя пылинке, представляет собой глубочайшее.

§65

В древности те, кто следовал дао, не просвещали народ, а делали его невежественным. Трудно управлять народом, когда у него много знаний. Поэтому управление страной при помощи знаний приносит стране несчастье, а без их помощи приводит страну к счастью. Кто знает эти две вещи, тот становится примером для других. Знание этого примера есть знание глубочайшего дэ Глубочайшее дэ, оно и глубоко и далеко Оно противоположно всем существам, но приводит их к полному соответствию [с ним].

§ 66

Когда [совершенномудрый] желает возвыситься над народом, он должен ставить себя ниже других. Когда он желает быть впереди людей, он должен ставить себя позади других. Поэтому хотя он и стоит над народом, но народу он не в тягость; хотя он находится впереди, народ ему не вредит. Поэтому люди с радостью его выдвигают и от него не отворачиваются. Он не борется, благодаря чему он в мире непобедим.

§ 71

Кто, имея знания, делает вид, что не знает, тот выше всех. Кто, не имея знаний, делает вид, что знает, тот болен. Кто, будучи больным, считает себя больным, тот не является больным. Совершенномудрый не болен. Будучи больным, он считает себя больным, поэтому он не болен.

§81

Верные слова не изящны. Красивые слова не заслуживают доверия. Добрый не красноречив. Красноречивый не может быть добрым. Знающий не доказывает, доказывающий не знает.

Совершенномудрый ничего не накапливает. Он все делает для людей и все отдает другим.

«ЛУНЬ ЮЙ»

ГЛАВА ПЕРВАЯ. «СЮЭ ЭР»

Учитель сказал: «Учиться и время от времени повторять изученное, разве это не приятно? Встретить друга, прибывшего издалека, разве это не радостно? Человек остается в неизвестности и не испытывает обиды, разве это не благородный муж?».

«Почтительность к родителям и уважительность к старшим братьям – это основа человеколюбия».

Цзэн-цзы сказал: «Я ежедневно проверяю себя в трех отношениях: преданно ли служу людям, искренен ли в отношениях с друзьями, повторяю ли заповеди учителя?»

Учитель сказал: «Молодые люди должны дома проявлять почтительность к родителям, а вне его – уважительность к старшим,

серьезно и честно относиться к делу, безгранично любить народ и сближаться с человеколюбивыми людьми. Если после осуществления всего этого у них останутся силы, их можно тратить на чтение книг».

Цзы-ся сказал: «Если кто либо вместо любви к прекрасному избирает уважение к мудрости, отдает все свои силы служению родителям, не щадит своей жизни, служа государю, правдив в отношениях с друзьями, то, хотя о нем и говорят, что он не обладает ученостью, я обязательно назову его ученым человеком».

Учитель сказал: «Если благородный муж не ведет себя с достоинством, он не имеет авторитета, и, хотя он и учится, его знания не прочны. Стремись к преданности и искренности; не имей друзей, которые бы уступали тебе [в моральном отношении]; совершив ошибку, не бойся ее исправить».

Ю-цзы сказал: «Использование ритуала ценно потому, что оно приводит людей к согласию. Путь древних правителей был прекрасен. Свои большие и малые дела они совершали в соответствии с ритуалом. Совершать то, что нельзя делать, и при этом в интересах согласия стремиться к нему, не прибегая к ритуалу для ограничения этого поступка, – так поступать нельзя».

Учитель сказал: «Не беспокойся о том, что люди тебя не знают, а беспокойся о том, что ты не знаешь людей».

ГЛАВА ВТОРАЯ. «ВЭЙ ЧЖЭН»

Учитель сказал: «В пятнадцать лет я обратил свои помыслы к учебе. В тридцать лет я обрел самостоятельность. В сорок лет я освободился от сомнений. В пятьдесят лет я познал волю неба. В шестьдесят лет научился отличать правду от неправды. В семьдесят лет я стал следовать желаниям моего сердца и не нарушал ритуала».

Учитель сказал: «Тот, кто, повторяя старое, узнает новое, может быть наставником [людей]».

Цзы-гун спросил о благородном муже. Учитель ответил: «Он прежде осуществляет задуманное, а потом уже говорит об этом».

Учитель сказал: «Учиться и не размышлять – напрасно терять время, размышлять и не учиться – губительно».

Учитель сказал: «Изучение неправильных взглядов вредно».

Учитель сказал: «Ю, я научу тебя [правильному отношению] к знанию. Зная что-либо, считай, что знаешь; не зная, считай, что не знаешь, – это и есть [правильное отношение] к знанию».

Учитель сказал: «Приносить жертвы духам не своих предков – проявление лести. Видеть то, осуществление чего требует долг, и не сделать есть отсутствие мужества».

ГЛАВА ТРЕТЬЯ. «БА И»

[Кун-цзы] приносил жертвы предкам так, словно они были живые; приносил жертвы духам так, словно они были перед ним. Учитель сказал: «Если я не участвую в жертвоприношении, то я словно не приношу жертв».

Учитель сказал: «Стрела не обязательно пронзает мишень, ибо силы людей не одинаковы. Это древнее правило».

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ. «ЛИ ЖЭНЬ»

Учитель сказал: «Благородный муж думает о морали; низкий человек думает о том, как бы лучше устроиться. Благородный муж думает о том, как бы не нарушить законы, низкий человек думает о том, как бы извлечь выгоду».

Учитель сказал: «Человек не должен печалиться, если он не имеет [высокого] поста, он должен лишь печалиться о том, что он не укрепился [в морали] Человек не должен печалиться, что он неизвестен людям. Как только он начнет стремиться к укреплению в морали, люди узнают о нем».

Учитель сказал: «Благородный муж знает только долг, низкий человек знает только выгоду».

Учитель сказал: «Когда видишь мудрого человека, подумай о том, чтобы уподобиться ему. Когда видишь человека, который не обладает мудростью, взвесь свои собственные поступки».

Учитель сказал: «Древние говорили с осторожностью, так как опасались, что не смогут выполнить сказанное».

Учитель скачал: «Благородный муж стремится быть медленным в словах и быстрым в делах».

ГЛАВА ПЯТАЯ. «ГУНЬЕ ЧАН»

Цзы-гун сказал: «То, чего я не хочу, чтобы делали мне, я не хочу делать другим». Учитель сказал: «Сы! Этого добиться невозможно».

Учитель сказал: «Ничего не поделаешь! Я не видел, чтобы человек мог, заметив свои ошибки, осудить себя в душе».

Учитель сказал: «Даже в селении с десятью домами есть люди, подобные мне по преданности [государю] и искренности, но они не могут сравниться со мной в любви к учению».

ГЛАВА ШЕСТАЯ. «ЮН Е»

Учитель сказал Цзы-ся: «Вам следует быть ученым, подобным благородному мужу и не подобным низкому человеку».

Учитель сказал: «Если в человеке естественность превосходит воспитанность, он подобен деревенщине. Если же воспитанность превосходит естественность, он подобен ученому-книжнику. После того как воспитанность и естественность в человеке уравновесят друг друга, он становится благородным мужем».

Учитель сказал: «С теми, кто выше посредственности, можно говорить о возвышенном; с теми, кто ниже посредственности, нельзя говорить о возвышенном».

Учитель сказал: «Если благородный муж, многому; учась из книг, ограничивает себя правилами этикета, он в состоянии не изменять [принципам]».

ГЛАВА СЕДЬМАЯ. «ШУ ЭР»

Учитель сказал: «Я передаю, но не создаю; я верю в древность и люблю ее...».

Учитель сказал: «Когда мораль не совершенствуют, изученное не повторяют, услышав о принципах долга, не в состоянии им следовать, не могут исправлять недобрые поступки, я скорблю».

Учитель сказал: «Направь свою волю на достижение правильного пути, придерживайся [принципов] морали, [поступай] в соответствии человеколюбием, упражняйся в искусствах».

Учитель сказал: «Того, кто не стремится [к достижению знания], не следует направлять [на правильный путь]. Тому, кто не испытывает трудностей в выражении своих мыслей, не следует помогать. Того, кто не в состоянии по одному углу [предмета] составить представление об остальных трех, не следует учить».

Учитель учил четверем вещам: пониманию книг, моральному поведению, преданности [государю] и правдивости.

Учитель сказал: «Есть люди, которые, ничего не зная, действуют наобум. Я не таков. Слушаю многое, выбираю лучшее и следую ему; наблюдаю многое и держу все в памяти—это и есть [способ] постижения знаний».

ГЛАВА ВОСЬМАЯ. «ТАИ БО»

Учитель сказал: «Учитесь так, как будто вы не в состоянии достичь знаний, словно вы боитесь их потерять».

ГЛАВА ДЕВЯТАЯ. «ЦЗЫ ХАНЬ»

Учитель сказал: «Обладаю ли я знаниями? Нет, но когда низкий человек спросит меня [о чем-либо], то, [даже если я] не буду ничего знать, я смогу рассмотреть этот вопрос с двух сторон и обо всем рассказать [ему]».

Учитель сказал: «Можно лишить власти командующего войском, но нельзя заставить простолюдинов изменить свои намерения».

ГЛАВА ДВЕНАДЦАТАЯ. «ЯНЬ ЮАНЬ»

Цзы-гун, спросил об управлении государством. Учитель ответил: «[В государстве] должно быть достаточно пищи, должно быть достаточно оружия и народ должен доверять [правителю]». Цзы гун спросил: «Чем прежде всего из этих трех [вещей] можно пожертвовать, если возникнет крайняя необходимость?» Учитель ответил: «Можно отказаться от оружия». Цзы гун спросил: «Чем прежде всего можно пожертвовать из

[оставшихся] двух вещей, если возникнет крайняя необходимость?» Учитель ответил: «Можно отказаться от пищи. С древних времен еще никто не мог избежать смерти. Но без доверия [народа] государство не сможет устоять».

Цзи Кан-цзы спросил Кун-цзы об управлении государством. Кун-цзы ответил: «Управлять – значит поступать правильно. Если, управляя, вы будете поступать правильно, то кто осмелится поступать неправильно?»

Цзи Кан-цзы спросил Кун-цзы об управлении государством: «Как вы смотрите на убийство людей, лишенных принципов, во имя приближения к этим принципам?» Кун-цзы ответил: «Зачем, управляя государством, убивать людей? Если вы будете стремиться к добру, то и народ будет добрым. Мораль благородного мужа [подобна] ветру, мораль низкого человека [подобна] траве. Трава наклоняется туда, куда дует ветер».

ГЛАВА ТРИНАДЦАТАЯ «ЦЗЫ-ЛУ»

Учитель сказал: «Если личное поведение тех, [кто стоит наверху], правильно, дела идут, хотя и не отдают приказов. Если же личное поведение тех, кто [стоит наверху], неправильно, то, хотя приказывают, [народ] не повинуется».

Учитель сказал: «Если совершенствуешь себя, то разве будет трудно управлять государством? Если же не можешь усовершенствовать себя, то как же сможешь усовершенствовать других людей?»

ГЛАВА ЧЕТЫРНАДЦАТАЯ. «СЯНЬ ВУНЬ»

Учитель сказал: «Благородный муж движется вверх, низкий человек движется вниз».

Учитель сказал: «В древности учились для того, чтобы [усовершенствовать] себя, ныне учатся для того, чтобы стать [известными] среди людей».

Учитель сказал: «Благородный муж стыдится, когда его слова расходятся с поступками».

Учитель сказал: «У благородного мужа три моральных принципа, но я не могу их осуществить. Обладая человеколюбием, он не печалится; будучи мудрым, он не сомневается; будучи смелым, он не боится». Цзы-гун сказал: «Это то, что учитель говорил о себе».

Цзы-гун любил давать людям оценку. Учитель сказал: «Сы! Разве это мудро? У меня [для этого] нет времени».

Учитель сказал: «Не печалюсь, что люди меня не знают, а печалюсь, что не обладаю [способностями]».

Кто-то спросил: «Правильно ли отвечать добром на зло?» Учитель ответил: «Как можно отвечать добром? На зло отвечают справедливостью. На добро отвечают добром».

Учитель сказал: «Нет людей, которые бы меня знали». Цзы-гун сказал: «Почему нет людей, которые бы вас знали?» Учитель сказал: «Я не обижаю

небо, не обвиняю людей; изучая обыденное, достигаю вершин, но только небо знает меня».

ГЛАВА ПЯТНАДЦАТАЯ. «ВЭЙ ЛИН-ГУП»

Учитель спросил: «Сы! Вы думаете, что я изучил многое и все храню в памяти?» [Цзы-гун] ответил: «Да, а разве не так?» [Учитель] сказал: «Нет. Я познаю все с помощью одной [истины]».

Учитель сказал: «Ю, людей, понимающих мораль, мало».

Учитель сказал: «Когда не разговариваешь с человеком, с которым можно разговаривать, ошибаешься в людях. Когда разговариваешь с человеком, с которым нельзя разговаривать, то [напрасно] теряешь слова. Мудрый человек не ошибается в людях и не теряет слов».

Учитель сказал: «Благородный муж ко всему подходит в соответствии с долгом; совершает поступки, основываясь на ритуале, в словах скромн, в поступках правдив. Именно таков благородный муж».

Учитель сказал: «Благородный муж беспокоится о том, что не обладает способностями, но не беспокоится о том, что люди не знают о нем».

Учитель сказал: «Благородный муж огорчен тем, что после смерти его имя не будет упомянуто».

Учитель сказал: «Благородный муж предъявляет требования к себе, низкий человек предъявляет требования к людям».

Учитель сказал: «Благородный муж держит себя строго, но не устраивает споров с людьми, он умеет быть в согласии со всеми, но не вступает ни с кем в сговор».

Учитель сказал: «Красивые речи вредят морали. Когда нет желания заниматься малыми [делами], это вредит большим замыслам».

Учитель сказал: «Когда люди ненавидят кого-либо, надо непременно узнать почему. Когда люди любят кого-либо, надо непременно узнать почему».

Учитель сказал: «Человек может сделать великим путь, которым идет, но путь не может сделать человека великим».

Учитель сказал: «Когда, совершив ошибку, не исправил ее, это и называется совершить ошибку».

Учитель сказал: «Я часто целые дни не ем и целые ночи не сплю, все думаю. Но от этого нет пользы. Лучше учиться!»

Учитель сказал: «В [деле] воспитания нельзя делать различий между людьми».

Учитель сказал: «Люди с разными принципами не могут найти общего языка».

ГЛАВА ШЕСТНАДЦАТАЯ. «ЦЗИ-ШИ»

Кун-цзы сказал: «Три вида дружбы приносят пользу и три – вред. Когда дружишь с человеком или прямым, или честным, или обладающим большой проницательностью, – это приносит пользу; когда дружишь с

человеком или неискренним, или изворотливым, или бойким на язык, – это приносит вред».

Кун-цзы сказал: «Три вида радости приносят пользу и три вида – вред. Когда радуешься от того, что или поступаешь в соответствии с ритуалом и музыкой, или говоришь о добрых делах людей, или вступаешь в дружбу с мудрыми людьми, – это приносит пользу. Когда испытываешь радость от того, что или предаешься расточительству, или праздности, или пирам, – это приносит вред».

Кун-цзы сказал: «Благородный муж избегает трех вещей: в юности, когда организм еще не окреп, он избегает любовных утех; в зрелом возрасте, когда у него появляются силы, он избегает драк; в старости, когда организм ослабевает, он избегает жадности».

Кун-цзы сказал: «Благородный муж боится трех вещей: он боится веления неба, великих людей и слов совершенномудрых. Низкий человек не знает веления неба и не боится его, презирает высоких людей, занимающих высокое положение; оставляет без внимания слова мудрого человека».

Кун-цзы сказал: «Те, кто обладает врожденными знаниями, стоят выше всех. За ними следуют те, кто приобретает знания благодаря учению. Далее следуют те, кто приступает к учению, встретившись с трудностями. Те же, кто, встретившись с трудностями, не учатся, стоят ниже всех».

ГЛАВА СЕМНАДЦАТАЯ. «ЯН ХО»

Учитель сказал: «По своей природе [люди] близки друг другу; по своим привычкам [люди] далеки друг от друга».

Учитель сказал: «Лишь самые умные и самые глупые не могут измениться».

Учитель сказал: «Добродетельный человек из деревни наносит ущерб морали».

Учитель сказал: «Тот, кто повторяет услышанное на улице, расстаётся с моралью».

Цзы-гун спросил: «Испытывает ли благородный муж отвращение к кому либо?» Учитель ответил: «Испытывает. Ему отвратительны те, кто плохо говорит о людях. Он испытывает отвращение к тем, кто, будучи внизу, клеветает на вышестоящих. Ему отвратительны те, кто, обладая смелостью, не соблюдает ритуала. Он испытывает отвращение к тем, кто, будучи решителен, действует не думая. А Вы, Сы, испытываете ли отвращение к кому-нибудь?» Цзы-гун ответил: «Я испытываю отвращение к тем, кто считает мудростью повторение чужих мыслей; кто думает, что неподчинение есть смелость, а разоблачение чужих тайн – правдивость».

Учитель сказал: «Трудно иметь дело только с женщинами и низкими людьми. Если с ними сближаешься, то они перестают слушаться. Если же от них удаляешься, то неизбежно испытываешь с их стороны ненависть».

«МО-ЦЗЫ»

ГЛАВА «ПРИБЛИЖЕНИЕ СЛУЖИЛЫХ»

Встретить мудрого, но не поспешить [прибегнуть к его советам], есть беззаботность правителя. Если отвергать мудрых, не выражать нужды в использовании их советов, отвергать служилых, то [правителю] не у кого будет получить совет в государственных делах.

Благородный муж все тяготы взваливает на себя, а другим оставляет легкие [дела], в то время как люди из толпы легкое берут себе, а трудное оставляют другим.

...если собрать все богатства страны, то они не сравняются с ценностью, которую имеют мудрые и приближенные служилые.

Готовясь к действиям, необходимо сопоставить свои поступки с [желаниями] неба. То, что небо желает, делай это, а что небо не желает, запрети делать.

Небо непременно желает, чтобы люди взаимно любили друг друга и приносили друг другу пользу, но небу неприятно, если люди делают друг другу зло, обманывают друг друга.

Как узнали, что небо придерживается всеобщей любви и приносит всем пользу? Это видно из всеобщности неба, из того, что оно всех кормит. Ныне небо не разделяет больших и малых царств, все они всего лишь ключи неба. Небо не различает малых и больших, знатных и подлых; все люди – слуги неба, и нет никого, кому бы оно ни выращивало буйволов и коз, не откармливало свиней, диких кабанов, не поило вином, не давало в изобилии зерно, что бы [люди] почтительно служили небу. Разве это не есть выражение всеобщности, которой обладает небо? Разве небо не кормит всех? Если же небо обладает всеобщностью, питает всеобщую любовь и кормит всех, то как же можно говорить, что оно не желает, [чтобы] люди взаимно любили друг друга, делали друг другу пользу.

Поэтому утверждаю: того, кто питает к людям всеобщую любовь, кто делает им пользу, небо непременно осчастливит. А того, кто делает людям зло, обманывает людей, небо непременно покарает.

ГЛАВА «ПОЧИТАНИЕ МУДРОСТИ». ЧАСТЬ ВТОРАЯ

Откуда известно, что почитание мудрости является основой управления государством?

Отвечаю: если благородные и мудрые управляют глупыми и низкими, то царит порядок. Если же глупые и низкие управляют благородными и мудрыми, то будет смута. Благодаря этому знаем, что почитание мудрости есть основа управления страной. Поэтому древние совершенномудрые ваны высоко ценили почитание мудрости, назначали на должность способных, не создавали группировок из родственников, не питали благосклонности к знатым и богатым, не испытывали пристрастия к

внешней красоте. Мудрого человека выдвигали, делали богатым и знатным, назначали начальником департамента. Если человек оказывался неспособным, то на него ван смотрел косо и удалял его, делал его бедным и незнатным, ставил его слугой.

Таким образом, все простолюдины стремились получить награду вана и боялись его наказания. Они поддерживали друг друга в хорошем деле. Благодаря этому мудрых в государстве становилось все больше, а неспособных и плохих людей все меньше. Поступать таким образом – значит почитать мудрость. После этого совершенномудрый человек прислушивается к словам мудрого, смотрит за его поступками, изучает его способности и на основании этого осмотрительно назначает его на службу – это и есть привлечение [на службу] способных.

Что такое три основания?

Отвечаю: если [мудрых] не наделять высоким чином, то народ не будет уважать их; если мудрым выдается небольшое жалованье, то народ не верит, [что этот пост важен]; если не давать им в подчинение людей, то народ не будет бояться их. Для этого древние совершенномудрые правители давали мудрым высокий пост, назначали большое жалованье, пристраивали к службе, давали им в подчинение людей. Но разве это делалось для того, чтобы наградить своего слугу? Нет, это делалось потому, что [совершенномудрые ваны] желали, чтобы их дела шли успешно.

Если большие люди – ваны, гуны – назначают на должности тех, кого они любят за приятную внешность, в своем сердце не оценив [предварительно] их умственных способностей, а лишь исходя из симпатии дают высокую должность, то человек, который не может управлять даже сотней людей, назначается главой департамента, чтобы управлять тысячей человек. Того, кто не может управлять даже тысячей человек, назначают на должность в департамент, чтобы управлять десятью тысячами людей. Почему же так получается?

В чем же причина этого? А в том именно, что большие люди – ваны, гуны – не понимают, что нужно, исходя из почитания мудрости, назначать управлять [государственными] делами способных. [Древние совершенномудрые ваны] почитали мудрых, для управления страной назначали способных, [и тогда в государстве] царил порядок. Обо всем этом прежде уже говорилось. Непочитание мудрости, назначение на должности неспособных, и в результате хаос в стране – это то, о чем я сейчас говорю.

ГЛАВА «ВСЕОБЩАЯ ЛЮБОВЬ». ЧАСТИ ПЕРВАЯ И ВТОРАЯ

Мо-цзы говорит: «Чтобы навести порядок в стране, нужно знать причину беспорядков. Если знаешь причину беспорядков, то, устранив эту причину, приведешь страну к процветанию и спокойствию; если же не знаешь причины беспорядков, то невозможно навести порядок в стране...»

Если рассмотреть, откуда начинаются беспорядки, то оказывается, что беспорядки возникают оттого, что люди не любят друг друга. Слуга и сын непочтительны к государю и отцу. Что такое беспорядок? Это то, что сын любит себя, но не любит отца, поэтому во имя своей выгоды он наносит ущерб отцу; младший брат любит лишь себя и не любит старшего брата, поэтому он наносит ущерб своему брату, чтобы обеспечить выгоду себе...

ГЛАВА «ДУХОВИДЕНИЕ». ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ

Правило проверки знания о том, существует ли нечто в Поднебесной или нет, непременно состоит в том, чтобы брать за образец факты, которые слышали или видели массы людей...

При древних совершенномудрых ванах в Поднебесной был порядок, потому что они обязательно прежде наводили порядок в почитании демонов и духов, а затем занимались делами народа...

ГЛАВА «ГЭН ЧЖУ»

Высказывания должны претворяться в поступках человека, стать правилом, тогда они становятся постоянным знанием; если за высказываниями не следует их претворения в поступках человека, то, что не претворяется в поступках человека... является пустой болтовней...

ЯН ЧЖУ

«ЛЕ-ЦЗЫ»

ГЛАВА СЕДЬМАЯ. «ЯН ЧЖУ»

Ян Чжу сказал: «То, что делает все вещи разными, – это жизнь, то, что делает их одинаковыми, – это смерть. При жизни существует различие – это различие между умными и глупыми, знатными и низкими. В смерти существует тождество – это тождество смрада и разложения, исчезновения и уничтожения. Несмотря на это, не во власти [человека] быть умным или глупым, быть знатным или низким, и не в его власти также смрад и разложение, исчезновение и уничтожение. Поэтому жизнь не зависит от живых, а смерть не зависит от мертвых, быть умным не зависит от умных, а быть глупым не зависит от глупых; быть знатным не зависит от знатных, а быть низким не зависит от низких. В таком случае все вещи равны в жизни, равны и в смерти; равны в мудрости, равны и в глупости, равны в знатности, равны и в низком положении. Умирают и десятилетний, и столетний, умирают и добродетельный, и мудрый; умирают и злой, и глупый.

«[Согласно] законам природы, нет долгой жизни, – ответил [Ян Чжу]. – Жизнь невозможно сохранить тем, что ее ценишь: тело невозможно укрепить тем, что о нем заботишься. Да и к чему нужна долгая жизнь? Влечение и отвращение всех пяти чувств в старину были такими же, как и ныне; спокойствие четырех частей тела и опасность, [которая им может

угрожать], в старину были такими же, как и ныне; горе и радость в делах этого мира в старину были такими же, как и ныне; порядок и хаос изменений и перемен в старину были такими же, как и ныне. Если [человек] об этом раз уже слышал [и если он] уже прошел через все это, то и сто лет покажутся [ему достаточным сроком, чтобы все] ему крайне надоело: ни тем более ли горькой [показалась бы ему] долгая жизнь?»

Мудрые и глупые, красивые и уродливые, победители и побежденные, правдивые и лживые – все они без исключения исчезли, и единственной [разницей] был более медленный или более быстрый срок [их исчезновения]. Принимать близко к сердцу мимолетную клевету или похвалу и этим сжигать свой разум и тело и причинять им страдание, желать ненужной посмертной славы на несколько сот лет – разве этого достаточно, чтобы увлажнить высохшие кости? Какая же это радость бытия?»

Ян Чжу сказал: «Существуют четыре причины, из-за которых живые люди не могут спокойно отдохнуть. Первая – [желание] долголетия; вторая – [жажда] славы; третья – [стремление получить чиновничью] должность; четвертая – [жажда] богатства. Из-за этих четырех [страстей люди] боятся духов и опасаются людей, боятся властей и опасаются наказаний. Это называется бегством человека [от его природы]. Можно пасть убитым, можно остаться в живых – в любом случае решение судьбы человека не зависит от него самого.

Ян Чжу сказал: «Если обладать четырьмя вещами: богатым домом, изящными одеждами, изысканными яствами и прекрасными женщинами – то чего еще домогаться от внешнего [мира]? Обладать всем этим и [еще чего-то] домогаться от внешнего [мира означает иметь] ненасытный характер. Однако ненасытный характер – это червь, [съедающий] жизненные силы [человека].

«МЭН-ЦЗЫ»

[Мэн-цзы] сказал: «Только ученые люди, не имея постоянного занятия, обладают постоянными [добрыми] чувствами. Что касается народа, то он, не имея постоянного занятия, не обладает постоянными [добрыми] чувствами, [он] распускается, становится безнравственным, способным на любое [дурное] дело; когда он совершает преступление, его подвергают наказанию. Это означает опутывать народ сетями [закона].

ГЛАВА ВТОРАЯ. «ГУНСУНЬ ЧОУ». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

[Мэн-цзы отвечал]: «Гао-цзы говорил: «Того, что не выражено в словах, не ищи в мыслях. Того, что не выражено в мыслях, не достигнешь и с помощью ци»³⁵. Можно согласиться с тем, что «того, что не выражено в мыслях, не достигнешь и с помощью ци», но согласиться с тем, что «того, что не выражено в словах, не ищи в мыслях», нельзя. Воля руководит ци, а

ци наполняет тело. Воля – главное, а ци – второстепенное. Поэтому я и говорю: «Укрепляйте волю и не вносите хаоса в ци»».

[Мэн-цзы] сказал: «[Когда] воля [сосредоточена] на одном, [она] приводит в движение ци, [когда] ци [сосредоточено] на одном, [оно] приводит в движение волю...»

[Гунсунь Чоу] сказал: «Осмелюсь спросить, в чем Вы, учитель, превосходите [Гао-цзы]?»

[Мэн-цзы] ответил: «Я понимаю [смысл] слов, я умею воспитывать чувство справедливости».

[Гунсунь Чоу] сказал: «Осмелюсь спросить, что понимать под чувством справедливости?»

[Мэн-цзы] ответил: «[Об этом] трудно рассказать. Это чувство весьма велико и чрезвычайно прочно; когда его воспитывают и не наносят ему ущерба, тогда [оно] наполняет [все] между небом и землей. Это чувство справедливости – сочетание долга и дао, без них [человек] слабеет. Оно рождается путем накопления [поступков, соответствующих] долгу, а не приобретается случайным [проявлением] долга. [Если] действия будут не соответствовать разуму, то это чувство [также] ослабевает. Поэтому я и говорю, что Гао-цзы никогда не понимал долга, он считал его внешним. Необходимо совершать [справедливые] деяния, но не надо рассчитывать [на немедленные результаты]. Пусть разум не забывает [об этом чувстве], но не помогает его росту. Не надо быть похожим на жителя [царства] Сун. Этот человек из Сун, озабоченный тем, что его всходы не растут, стал тянуть их. Вернувшись утомленным, он сказал своим домашним: «Я устал сегодня: помогал всходам расти». Его сын побежал посмотреть [и увидел], что всходы завяли. В Поднебесной мало людей, которые не помогали бы расти всходам. [Те, кто] считает воспитание [чувства справедливости] ненужным и уклоняется от этого, подобны [тем, кто] не обрабатывает всходов. Те же, кто помогает его росту, [подобны] тем, кто тянет всходы, что не только бесполезно, но и приносит вред».

[Гунсунь Чоу] спросил: «Что означает понимать [смысл] слов?»

[Мэн-цзы] ответил: «[Если] слова односторонни, – это значит, что разум замутнен. [Если] слова непристойны, – это значит, что разум погрузился [в бездну]. Если слова ложны, – это значит, что разум утратил [принципы]. [Если] слова уклончивы, – это значит, что разум истощен. Рождаясь в разуме, [это] вредит правлению. А проявляясь в правлении, наносит вред делам. [Если] вновь появится совершенномудрый, [он] непременно последует моим словам...»

ГЛАВА ТРЕТЬЯ. «ТЭНСКИЙ ВЭНЬ-ГУН». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

[Мэн-цзы сказал:] «В таком случае, управляя Поднебесной, можно ли одновременно заниматься земледелием? У верхов есть свои обязанности, а у низких людей – свои. И если бы один человек изготавливал все то, что

изготавливается различными ремесленниками, то тогда нарушился бы порядок в Поднебесной. Поэтому говорят: «Одни напрягают свой ум, другие напрягают мускулы. Те, кто напрягает [свой] ум, управляют людьми. А те, кто напрягает [свои] мускулы, управляются [другими людьми]. Управляемые содержат тех, кто ими управляет. А те, кто управляет людьми, содержатся теми, кем они управляют. Таков всеобщий закон в Поднебесной».

Хоу-цзи научил народ, как сеять и собирать урожай, как выращивать пять видов злаков. [Когда] пять видов злаков созрели, народ питался ими.

У людей появились свои устои жизни. Когда досыта питаются, тепло одеваются, живут в хороших условиях и не подвергаются воспитанию, тогда [они] приближаются к животным.

ГЛАВА ШЕСТАЯ. «ГАО-ЦЗЫ». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Мэн-цзы ответил: «Если [природа человека] повинуется [естественным проявлениям] чувств, то она может быть доброй. Вот что [я имею в виду], говоря, что природа человека добра. Если человек делает недоброе, то в этом нет » вины его природных качеств. У всех людей есть чувство сострадания, есть чувство стыда и негодования, есть чувство уважения и почитания, есть чувство правды и неправды. Чувство сострадания – это [основа] человеколюбия. Чувство стыда и негодования – это [основа] справедливости. Чувство уважения и почитания – это [основа] ритуала. Чувство правды и неправды – это [основа] познания. Человеколюбие, справедливость, ритуал и [способность к] познанию не извне вливаются в нас, а всегда присущи нам, только мы не думаем о них. Поэтому и говорится: «Когда добиваешься, получаешь их. Когда пренебрегаешь ими, теряешь их». [В проявлении чувств люди] отличаются друг от друга в два раза, в пять раз и в бесчисленное число раз, поэтому [они] не могут полностью использовать свои природные качества».

ГЛАВА СЕДЬМАЯ. «ЦЗИНЬ СИНЬ». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Мэн-цзы сказал: «Тот, кто до конца использует свои умственные способности, тот познает свою природу. Кто познает свою природу, тот познает небо. Сохранять свои умственные способности, заботиться о своей природе – это [путь] служения небу. Когда [человека] не волнуют ни преждевременная смерть, ни долголетие и [он], совершенствуя себя, ожидает повеления неба, – это [путь] обретения своей судьбы?»

«ГО ЮЙ»

ГЛАВА ШЕСТАЯ. «ЦИ ЮЙ»

Хуань-гун спросил: «Каким образом следует организовать занятия народа?»

Гуань-цзы сказал: «Нельзя допускать, чтобы четыре категории народа жили попеременно. Если это случится, то речи их будут недостойными, а профессии будут меняться».

[Хуань-]гун спросил: «А как же следует поселять людей просвещенных, земледельцев, ремесленников и торговцев?».

Гуань-цзы ответил: «В древности мудрые правители поселяли людей просвещенных в уединении, ремесленников – поблизости от казны, торговцев – на рынке, земледельцев – в полях».

Тексти взяті: Древнекитайская философия. Собрание текстов. В 2-х т. – М.: «Мысль». – 1972. – Т.1. – 363 с.

«ГУАНЬ-ЦЗЫ»

ГЛАВА ТРИДЦАТАЯ. «ПРАВИТЕЛЬ И ПОДДАННЫЕ». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

...Небу свойственны постоянные явления, земле свойственна постоянная форма, человеку свойственны постоянные нравы. Однажды созданные, [они] не меняются; это называется тремя постоянствами. Объединять их и совместно [управлять ими] – это путь правителя; отдельно ведать ими [в соответствии с должностными обязанностями] – это дело подданных. [Если] правитель отступит от своего пути, [то] не сможет сохранить свое царство; [если] подданный забросит свое дело, [то] не сможет сохранить свою должность. Поэтому верхи [должны] добросовестно заботиться о низах, а низы [должны] честно служить верхам. [Если] верхи добросовестно заботятся о низах, то установленные [ими] законы и нормы разумны. [Если] низы честно служат верхам, то [они] искренни в соблюдении долга и повиновении приказам. [Если] верхи разумны и низы искренни, [то между] верхами и низами [существует] моральное единство и они заменяют друг друга в должном порядке. [Тогда] правитель не теряет авторитета, низы не относятся небрежно к своим трудовым занятиям и [это] не считается взаимным одолжением. Поэтому высокопоставленные [должны] старательно заниматься [своей] нравственностью, а низкопоставленные – хранить душевную чистоту.

[Если] ввести принципы управления одинаковые [для всех], народ будет доволен [своей] жизнью и тогда государство [станет] богатым. [Если] жалованье получают по труду, то народ не ведет праздного образа жизни. [Если] в системе наказаний нет несправедливости, то в низах нет чувств

озлобления. [Если] названия правильны, а разделение [обязанностей] четкое, то народ не сомневается в принципах [управления страной]. Эти принципы правитель использует, чтобы руководить народом. Поэтому принципы [управления страной] и [принципы] морали исходят [непосредственно] от правителя...

Вот почему мудрым правителем является тот, кто в совершенстве знает [тех своих] подданных, которые [могут] справиться с [возложенными на них] обязанностями. Поэтому и говорится: [если] принципы [управления страной] успешно осуществляются, то умные и талантливые [люди] достигают успехов, а народ [поддается] управлению. Как видно, порядок и хаос [в стране] зависят только от правителя...

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ ПЕРВАЯ. «ПРАВИТЕЛЬ И ПОДДАННЫЕ». ЧАСТЬ ВТОРАЯ

В древности не было разделения на правителя и подданных, на верхи и низы, не было попарного соединения мужчин и женщин. [Люди] жили стадами, [так же как] жили животные, и, используя силу, нападали друг на друга. Тогда умные обманывали глупых; сильные притесняли слабых; старцы, дети, сироты и одинокие не находили себе приюта. Поэтому умные использовали силы народа, чтобы запретить насилие и жестокость и пресечь [действия] жестоких насильников. [Умные] развивали то, что было выгодно народу, и уничтожали то, что было вредно [ему]; исправляли его нравственность, и народ учился у них. Поэтому искусство управления [народом] и безупречное поведение происходят от мудрых. [Если] чувство долга и принципы [поведения, которые] следуют за искусством управления и безупречным поведением, в изобилии проявляются в сердце народа, то народ устремляется к дао. [Если правильно] определить и разграничить название и сущность, правду и неправду, то тогда [система] наград и наказаний может действовать. [Если] верхи и низы определены и [уже] возникла [сословная] градация народа, то тогда [можно] основать столицу государства.

Совершенные правители древности считали улучшение жизни народа основным [делом], [они] в совершенстве знали, что порождает беды и благополучие, и поэтому были осмотрительны в малом, занимались мелочами, старались различить правду и неправду, чтобы [постичь] их основу. Тогда карьеристы, порочные люди, обманщики не осмеливались пытаться [сделать что-то плохое]. Это и есть метод исправления народа [при помощи] правильного поведения [правителя]...

Постигшие путь неба и [принцип] отношений между людьми царствуют; не постигшие [их] следуют [за первыми] – так устанавливается численное соотношение [между правящими и подданными]. Поэтому тот, кто занят обдумыванием планов, не принимает участия в практической деятельности, а тот, кто лично [занимается] практической деятельностью,

не определяет принципов [управления страной]. Поэтому тот, кто является правителем над людьми, озабочен [мыслями о судьбе страны], но не трудится [физически]; народ же трудится [физически], однако не озабочен [такими мыслями]. [Если существует] четкое различие между правителем и подданными, между верхами и низами, то тогда устанавливается управление [страной при помощи] правильного поведения [людей]. Поэтому народ используется для служения правителю; [физическая] сила – для служения уму; тело – для служения мысли – это закон [всех] вещей. Мысль определяет, что возможно и что невозможно; а тело применяется к обстановке. Тот, кто [определяет, что] возможно [и что] невозможно, тот ведает управлением; а тот, кто применяется к обстановке, ведает [физическим] трудом.

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ ШЕСТАЯ. «ИСКУССТВО СЕРДЦА». ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

Сердце у человека [напоминает] государя на троне, а функции его внешних органов – обязанности чиновников. Когда сердце соблюдает свое дао, тогда и внешние органы [человека] следуют своему ритуалу. [Если человек] полон страстей, то [его] глаза не видят цвета, [его] уши не слышат звука.

Уши и глаза – органы слуха и зрения. Если сердце не будет вмешиваться в дела этих органов, то они исправно будут выполнять свои обязанности. Если же сердце полно страстей, то глаза не видят тех вещей, которые [перед ними] проходят, уши не слышат тех звуков, которые [к ним] приближаются.

Деятельность [сердца] не должна предшествовать вещам, ибо [преждевременное действие] нарушает его равновесие и спокойствие. Это значит, что [преждевременное] действие мешает наблюдению [за вещами].

Чувственные [соблазны] возбуждают человека. [Только] освободившись от страстей, [душа человека] может стать чистой. Чистая [душа] ведет к спокойствию, а спокойствие – к совершенству [ума]. Совершенство [ума] позволяет сосредоточить внимание [в одном направлении], что является [источником] проникательности. А проникательность присуща духу. Дух – это то, что самое дорогое [на свете].

Все люди хотят обладать мудростью, но не [знают], каким образом можно ее приобрести. То, что познается, есть объект, а то, что познает, есть субъект. Без усовершенствования субъекта разве возможно познать объект? В усовершенствовании субъекта нет ничего [важнее, чем сделать сердце] пустым. Пустота [сердца] – это значит, что в нем не содержится [ничего].

Спрашивается: [человек], который уже отказался от знания, разве еще будет стремиться к нему? Человек, который ничего не оставляет [в своем сердце], разве [еще будет стремиться] к созиданию? Отсутствие стремления [к знанию] и желания созидания приводит к устранению мысли. Отсутствие мысли и есть возвращение к пустоте [сердца].

Небесное дао пусто и бесформенно. Поскольку пусто, [оно] неисчерпаемо; поскольку лишено формы, [на его пути] нет препятствий. Отсутствие [на его пути] препятствий позволяет [ему] повсюду, находиться среди вещей и не подвергаться изменению.

Вещам свойственны формы, а формы имеют свои имена. Это значит, что имена не должны расходиться с действительностью, а действительность – с именами. Объясняя формы, должно исходить из самих форм, сообразно с формами давать им имена. [Нужно] изучать суждения [людей], чтобы исправлять имена. Поэтому говорят, что совершенномудрый своим молчанием говорит, так как он следует [вещам]. Следование [вещам] – это когда все делается [другими] людьми. Опираясь на имена, изучать причины, отчего образуются [вещи], – это и есть путь следования [вещам].

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ СЕДЬМАЯ. «ИСКУССТВО СЕРДЦА». ЧАСТЬ ВТОРАЯ.

Возможно ли сосредоточить [свое внимание]? Возможно ли собрать [свои мысли] воедино?

[Того, кто умеет сосредоточить свое внимание] на одном предмете и изменить его, называют искусным [мастером]. [Того, кто умеет сосредоточить свои мысли] на одном деле и изменить его, называют умным [человеком]. Сбор и отбор [различных фактов] нужны для того, чтобы различать явления. Глубокое изучение изменений [вещей] нужно для того, чтобы соответственно относиться к ним. Сбор и отбор [фактов] позволяют упразднить хаотичность, а глубокое изучение изменений вещей – избежать блуждания в мелочах. [Это может сделать лишь] благородный муж, овладевший: единым [началом]. Тот, кто овладел единым [началом]⁶³ и не допускает ошибок, может стать властелином над всеми вещами. [Он] блистающий, как солнце и луна, идеальный, как небо и земля. Совершенномудрые управляют вещами, а не управляются вещами.

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ ВОСЬМАЯ. «ЧИСТОЕ СЕРДЦЕ»

Устанавливая принципы и создавая свое учение, следует положить в их основу [идею] о покое, рассматривать время как драгоценность, а справедливость – как закон. [Только таким образом] можно надолго иметь пользу [от этого учения]. Не совершаю того, что не соответствует моим законам [справедливости]; не делаю того, что не соответствует моим принципам; не беру того, что не соответствует моему учению, пусть даже это приносит выгоду. В первую очередь нужно следовать небу, а затем – людям. Но [совершенномудрый] не следует тому небу, которое не обнаруживается в явлениях.

[Нужно] выяснить [сущность вещей], тогда [знание и его применение] приходят сами собой. Кто знает самого себя, тот сможет выяснить [сущность вещей], а кто знает людей, тот способен вершить дела. Тот, кто правильно знает себя и людей, может стать правителем Поднебесной. Тот,

кто имеет твердые внутренние [убеждения] и следует единому [началу], может надолго [сохранить свое благополучие]. Тот, кто применяет [свои знания] после [широких] обсуждений, может стать государем Поднебесной.

ГЛАВА СОРОК ШЕСТАЯ. «ЯСНЫЕ ЗАКОНЫ»

Существуют четыре [причины] гибели государства. Приказы вообще не издаются – это называется уничтожением. [Приказы] издаются, однако по пути [к народу] задерживаются [чиновниками] – это называется загораживанием [пути к их осуществлению]. Народ вообще не [стремится, чтобы его] чувства дошли до правителя, – это называется преградой, [отрезающей правителя от народа]. Народ [стремится, чтобы его] чувства дошли до правителя, но по пути [к нему они] задерживаются [его приближенными] – это называется посягательством [на права правителя]. Закон не установлен – вот причина, вследствие которой появляются уничтожение и посягательство, загораживание и преграда.

ГЛАВА СОРОК ДЕВЯТАЯ. «ВНУТРЕННЯЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»

Свойство сердца состоит в том, что оно само собой наполняется и удовлетворяется, само собой развивается и совершенствуется. [Это его свойство] утрачивается от грусти и веселья, радости и гнева, страсти и алчности. Если бы избавиться от грусти и веселья, радости и гнева, страсти и алчности, то сердце восстановило бы свое прежнее состояние. Душевое состояние [человека] требует спокойствия и тишины. Без волнения и суетливости, сама собой приходит гармония [дао]. [Дао] ясно, как будто находится около нас. Оно туманно, как будто его невозможно отыскать. Оно необъятно, как будто без конца и края. Это дао находится недалеко [от нас], и [мы] ежедневно употребляем его дэ.

Дао не имеет [определенного] места пребывания, оно задерживается в добрых сердцах. Когда сердце спокойное и ци упорядоченные, тогда и дао остановится здесь. Когда близко дао, тогда народ, получив его, преуспевает. Когда дао не уходит, тогда народ, следуя ему, становится спокойным. [Дао] находится на высоте, но все-таки его можно найти. Оно так необъятно, кажется, не определишь места его пребывания. Природа дао такова, что оно не терпит волеизъявления и шума. Усовершенствуй свое сердце и успокоив свою душу, можешь овладеть дао. Дао – это то, что нельзя выразить словами, оно недоступно нашим глазам и ушам. При его помощи осуществляется духовное и физическое совершенствование.

Радость и гнев, приобретение и отчуждение – таковы проявления [чувств] и стремлений человека. Поэтому совершенномудрый, изменяясь вместе со временем, не изменяется сам по себе; следуя за [изменяющимися] вещами, сам остается на одном месте. Кто способен быть справедливым и спокойным, тот может стать стойким.

При стойком сердце уши и глаза становятся чуткими, руки и ноги – крепкими, тогда [оно] может стать вместилищем тончайших [ци]. Тончайшие [ци] – это самые совершенные из ци. Когда циркулируется ци, зарождается жизнь, благодаря жизни возникает мышление, от мышления появляется сознание, позволяющее [человеку установить] границу своего действия.

Состояние сердца таково, что если оно перенапрягается в приобретении знаний, то это может повредить здоровью [человека]. Умение сосредоточить свое внимание на одной вещи и изменять ее называется чудесным [мастерством]. Умение сосредоточить свое внимание на одном деле и изменять его называется [способностью] ума. Изменяя [вещи], не подвергать изменению свой дух и, изменяя [дела], не подвергать изменению [свой] ум – этого может достигнуть лишь тот, кто способен овладеть единым началом. [Умение] овладеть единым началом [дает возможность] не допускать ошибок и стать господином над вещами. Благородный человек управляет вещами, а не управляется вещами. Все это – суть овладения единым началом.

Если сосредоточить [у себя] ци до сверхсовершенства, то все вещи раскроются [перед тобой]. Возможно ли [такого рода] сосредоточение? Возможно ли направить [мыс-]и в одно направление? Возможно ли предвидеть счастье или несчастье, не прибегая к гаданию? Возможно ли [установить] границу [нашего действия]? Возможно ли завершить [то или другое дело]? Возможно ли чего-либо добиться самому, без помощи других людей? [Нужно] думать, думать и еще раз думать. Если не сможешь понять своим размышлением, то духи помогут тебе в этом. [Однако] здесь проявляется не сила духов, а предельное напряжение [твоих] тончайших ци.

[Нормальная] жизнь человека должна иметь свое основание в том, что ему приятно. Грусть выводит его из строя, а гнев – из равновесия. Там, где грусть и печаль, радость и гнев, не место пребывания дао. Успокой свои страсти, устрани свои ошибки и заблуждения, не задерживай того, что уходит, и не отталкивай того, что приходит, тогда счастье возвратится само собой. Дао само приходит [к нам], с ним можно посоветоваться.

ПОЗДНИЕ МОИСТЫ

ГЛАВА «БОЛЬШОЙ ВЫБОР»

Небо любит людей меньше, чем совершенномудрый любит людей, однако пользы людям оно дает больше, чем приносит пользы людям совершенномудрый. Большие люди меньше любят маленьких людей, чем маленькие люди любят больших людей, но пользы маленьким людям они приносят больше, чем маленькие люди приносят пользы [большим] людям.

Из многих зол нужно выбирать наименьшее. Делать выбор наименьшего зла из многих зол – это значит следовать справедливости, но это не означает свершения справедливого дела.

Характер человека определяется небом. Если это так, то можно надеяться, что небо сохраняет природой данные ему качества, поэтому непременно родится совершенномудрый. Все привычки людей вызывают определенные поступки. Я поступаю так, потому что другие люди тоже так поступают. [Раньше меня существует] привычка поступать определенным образом, я [подражаю этой привычке и тоже] делаю таким же образом. Но мои поступки не обязательно все основываются на привычке. Если я поступаю не по привычке, то определенные действия для меня самого могут стать привычкой, тогда я могу заразить этой привычкой других людей и стать причиной подобных поступков для других людей. Жестокий человек оказал влияние на меня, и я тоже стал жестоким человеком. А не потому, что природа сделала меня таким и дала мне такие качества. [Люди] как будто не могут верно определить степень истины и неистины, добра и зла, но все же отличают их [в главном].

Любить людей не значит исключать себя. [Любовь к] себе также включает любовь к людям. [Тот, кто питает любовь к людям], также входит в объект любви, поэтому любовь к людям распространяется и на самого любящего людей, [ибо и он тоже человек]. Нужно одинаково любить себя и других людей.

Любовь [к людям] есть только большая, нет маленькой [любви]. Нужно всей Поднебесной одинаково приносить пользу и это считать пользой для себя.

Все совершенномудрые потому впереди людей, что они стремятся получить [знание] имени и действительности. [Имя есть название действительности.] Действительность сама по себе не нуждается в имени.

Высказать суждение, не понимая того, на основании чего оно возникло, – значит впадать в заблуждение.

Поэтому суждения следует применять, исходя из родового сходства предметов. Если строить суждение, не устанавливая родового сходства предметов, то это обязательно приведет к заблуждению.

Любой человек может понять подлинное стремление другого человека из его слов, когда он разоблачает зло. Если человек попал в беду и совершает в это время зло, по его настроению люди не обязательно могут понять, чего хочет [этот человек] добиться.

Ползучие грязные слухи подобны подстрекательству и устрашению.

Любовь совершенномудрого не основывается на корысти и стремлении достичь выгоды только для себя. Всеобщая любовь – это высшая польза для всех людей. Высшие интересы людей не в односторонней любви, а во всеобщей любви. Но всеобщая любовь, преломляясь в отношении каждого человека, основывается на интересе данного человека, а интересы людей различны, значит, любовь по отношению к каждому отдельному человеку предусматривает оказание ему помощи в различных формах, и любовь, значит, различна, но в целом она обща, сходна, так как это любовь к людям.

ГЛАВА «МАЛЫЙ ВЫБОР»

Рассуждающий должен ясно различать истину и ложь, тщательно рассмотреть причины порядка и беспорядка, понимать соотношение тождественного и различного, исследовать правила [соотношения] между именем и действительностью, установить [мерило] пользы и вреда, устранить сомнения. Таким образом, [рассуждающий] приблизительно выявляет изначальный облик всего сущего, объясняет постигнутую взаимосвязь множества имен между собой.

С помощью имен [нужно] изображать действительность, с помощью суждений – передавать смысл, разумом – постигать причину. С помощью родового сходства [предметов следует] подбирать [доказательства], также опираясь на родовое сходство, примеры – делать выводы. Не отрицай тех доводов, которые ты считаешь верными для себя, когда их применяют другие люди. Не требуй, чтобы другие считали приемлемым для себя то, что ты считаешь неприемлемым для себя.

[Методы рассуждения существуют следующие:] вероятность, предположение, подражание образцу, сопоставление, сравнение, ссылка на мнение противника, распространение.

«ЛИ ЦЗЫ»

ГЛАВА ДЕВЯТАЯ. «ДЕЙСТВЕННОСТЬ РИТУАЛА»

Если правитель войдет в дом подданного не с тем, чтобы навестить во время болезни или выразить соболезнование во время траура то можно сказать, что в этом государстве отношения государя с подданными несерьезны. Так что ритуал – это великое правило государя; [он] помогает разбираться в подозрениях, уяснять сокровенное, служить духам и душам [умерших], устанавливать порядок, разграничивав человеколюбие и справедливость, а тем самым наладить управление и укрепить государя.

Если законы не сохраняют постоянства, то ритуал теряет свое значение. Если ритуал теряет свое значение, то служилый люд бездействует. Если наказания строги, а нравы [все равно] испорчены, то народ не [хочет] покориться. Такое государство называют больным.

Совершенномудрые осуществляли [свое] правление, сообразуясь с небом и землей, в единении с духами и душами [умерших]. Следя за всем этим, они смогли придать ритуалу последовательность; снискав любовь народа, смогли его успокоить. Небо рождает время, а земля – богатства, человек же рожден своим отцом и обучен наставником. Если государь правильно использует эти четыре начала, то он, государь, утвердился на почве, где не возрастут неудачи. Ведь это государя почитают, а не он почитает других, это государя кормят, а не он кормит других, государю служат, а не он служит другим.

Простой же народ почитает государя, дабы самому обрести порядок; кормит его, дабы обрести себе успокоение; служит ему, дабы обрести для себя славу. Так ритуал проникает всюду и утверждается разделение [людей]. Люди же стремятся к [славной] смерти и тяготятся [бесславы] существованием. Следует использовать знания людей, но искоренять их лукавство; использовать человеческую храбрость, но искоренять злобность; использовать людское человеколюбие, но искоренять своекорыстие. Если государство постигает бедствие и государь умирает за божество [своей] земли и божество Проса, то это его долг; если же знатный умирает за собственный, [а не за государев] храм предков, то это уже испорченность.

Что называется человеческими чувствами? Это радость, гнев, скорбь, страх, любовь, отвращение, вождление. Всем семи чувствам человеку нет нужды учиться. Что называется долгом человека? Отец должен проявлять родительские чувства, а сын – почтительность; старший брат – доброту, а младший – дружелюбие, муж – справедливость, а жена – послушание, старшие – милосердие, а младшие – покорность, государь – человеколюбие, а подданные – преданность. Эти десять качеств и именуется человеческим долгом.

Так что ритуал должен исходить от неба, но в движениях своих следовать земле, распространяясь повсюду, следовать вещам и явлениям, изменения свои сообразовывать с временами года, быть в согласии с мерой и умением. Жителей тогда [можно] назвать воспитанными.

Ритуал и долг суть великие человеческие начала. Наставляя в верности и совершенствуя в дружелюбии, они укрепляют содружество плоти и кожи, прочность костей и сухожилий. Они суть великие начала, поддерживающие жизнь и сопутствующие в смерти, служащие душам [умерших] и духам. Они суть великие врата, выводящие к небесному пути, дающие выход человеческим чувствам. Только совершенномудрые смогли понять, что

ритуал не должен прерываться. Чтобы разрушить царство, погубить клан, извести человека, нужно прежде всего искоренить ритуал.

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ ШЕСТАЯ. «ЗАПИСКИ ОБ УЧЕНИИ»

Издавать [хорошо] продуманные законы и призывать [на службу] добродетельных и достойных достаточно, чтобы снискать известность, но не достаточно, чтобы привести людей в движение. Приблизить мудрых и заботиться о дальних достаточно, чтобы привести людей в движение, но не достаточно, чтобы исправить народ. Если благородный муж желает исправления, народных нравов и обычаев, он обязательно должен начинать с просвещения. Пока яшма не отшлифована, она еще не сосуд; пока человек не научился, ему не познать истины. По этой-то причине древние государи в построении государства и в управлении народом ставили просвещение на первое место.

В древности обучали так: в кланах были школы шу, в данах – школы ян, в областях – школы сюй, в столицах – школы сюэ. Поступали в учение каждый год, через год держали экзамен, В первый год проверяли умение читать извлечения из классиков и волю к учению. Через три года проверяли, питает ли ученик почтение к науке, наслаждается ли обществом [своих товарищей]. Через пять лет проверяли широту знаний и близость с наставником; через семь лет проверяли способность рассуждать о науках и выбирать друзей. Это называлось малым становлением. Через девять лет учащийся уже знал, аналогии и мог делать умозаключения, твердо стоять [в науке] и не изменять [учению]. Это называлось великим становлением. Потом можно было исправлять народ и улучшать [его] нравы, дабы ближние подчинялись с охотой, а дальние взирали с надеждой. Таков был путь великого учения.

Войдя в школу, с ударом барабана открывали котомки [с книгами], являя свое прилежание к наукам. Два дерева – ся и чу – служили для того, чтобы внушать трепет. До летних жертвоприношений знаний не проверяли, чтобы [ученики] были вольны в своих помыслах. [За ними] постоянно наблюдали, но [ничего] не говорили, чтобы те [работали] спокойно. Младшие лишь внимали, но не смели спрашивать, дабы в учении соблюдалась постепенность.

Принципы великого учения таковы: в учебное время должны идти нормальные занятия, в каникулы же следует учиться дома. Ведь, не умея играть, не сможешь настроить струну; не зная [простых] напевов, не сможешь взять правильный тон и в стихе, а не научившись различать одежды, не сможешь соблюдать церемониал. Если не вдохновиться этим умением, не сможешь насладиться и своими науками. Поэтому благородный муж, в учении накапливая, совершенствуется, а отдыхая, [приобретает знания] в развлечениях. И когда он утвердится в учении, а наставник станет ему родным, когда он будет получать наслаждение [в

обществе] своих товарищей и верить в | свою правду, он не изменит им, даже разлучившись с 1 наставником и однокашниками. В «Толковании судеб» говорится: «Питай почтение к последовательности, постоянно служи [своему долгу] – и совершенство придет!» Именно таков смысл сказанного [нами].

Нынешние же учителя лишь читают нараспев свои дощечки с письменами, умножая их толкования, стремятся достигнуть продвижения вперед, но не заботятся об утверждении [в главном]. И потому ученики не проявляют рвения, а учителя не раскрывают до конца их таланты. Такие методы ложны, требования неразумны. И в результате ученики [остаются] – невежественными в своей науке и ненавидят учителя, страдают от трудностей [учения] и не видят в нем пользы. Пусть даже они закончат свою науку, все равно вскоре же отдалятся от нее. В этом причина неудач просвещения.

Вот принципы Великого учения: пресекать то, что еще не вскрылось, – это называется предупреждением; использовать благоприятный момент – это называется своевременностью; не перескакивать с одного на другое – это называется последовательностью; проверять друг друга, умножая доброе, – это называется чувством локтя. Таковы четыре принципа, благодаря которым образование процветает.

Если же пресекать [дурное], когда оно уже обнаружилось, то [дурное] укоренится и его не одолеть. Если учиться, когда время ушло, то, как ни старайся, не добьешься успехов. Если учиться беспорядочно, не соблюдая последовательности, все перепутается и не будет совершенствования. Если учиться в одиночестве, не имея товарищей, кругозор будет ограничен, а познания скудны. Если не быть осмотрительным с друзьями, можно пойти наперекор наставнику. Если предаться гульбе, можно погубить человека. Таковы шесть причин, из-за которых просвещение приходит в упадок. Только зная причины расцвета и упадка просвещения, благородный муж может стать наставником. Когда благородный муж учит и наставляет, он ведет, но не тянет за собой, побуждает, но не заставляет, открывает [пути], но не доводит [до конца]. Поскольку же он ведет, а не тянет, [между ним и учеником] царит согласие; поскольку побуждает, а не заставляет, [учиться] легко; поскольку лишь открывает путь, но не доводит до конца, [ученик] думает. Согласие [между учеником и учителем], легкость [обучения], [самостоятельные] размышления – вот что называется умелым руководством.

Ученикам бывают свойственны четыре недостатка. В науках люди либо алчут многого, либо довольствуются [слишком] малым, либо относятся к ним несерьезно, либо останавливаются [на полпути]. Недостатков этих четыре, ибо [люди] различны в сердце [своем], и, лишь познав их сердца,

можно избавить их от недостатков. Просвещение – это развитие достоинств и избавление от недостатков.

Искусный певец может передать людям свою манеру пения; искусный учитель может передать людям свои помыслы. Если речь сжата и доходчива, глубока и содержательна, скупа на примеры, но понятна, можно сказать, что она передает помыслы.

Самое трудное в учении – научиться [по-настоящему] почитать учителя. Но, лишь почитая его, преклоняешься перед истинной. А лишь преклоняясь перед истиной, народ познает почтение к наукам.

Способный ученик, хотя бы наставник и уделял ему меньше внимания, добьется вдвое большего, [чем другие], и все отнесет на счет учителя. Неспособный же, как бы ни старался наставник, постигнет лишь половину и будет за это негодовать на учителя. Умеющий спрашивать словно обтесывает крепкое дерево: сначала выбирает, где полегче, а потом принимается и за сучки; пусть пройдет немало времени, но он все поймет из бесед [с учителем]. С тем, кто спрашивает бестолково, все обстоит наоборот. Умеющий отвечать на вопросы подобен колоколу: коснутся его тихо – прозвучит едва слышно, ударят сильнее – зазвучит громче и умолкнет лишь тогда, когда его перестанут спрашивать. С неумеющим же отвечать все обстоит наоборот. Все это – пути к продвижению в науках.

Заученных знаний недостаточно, чтобы учить людей, – непременно надо прислушиваться к тому, что они спрашивают. Только если [ученик] не умеет задать вопрос, следует говорить самому. Если же сказанного он не усвоил, можно сделать передышку.

ГЛАВА ТРИДЦАТЬ СЕДЬМАЯ. «ЗАПИСКИ О МУЗЫКЕ»

Все музыкальные звуки рождаются в сердце человека. Чувства зарождаются внутри человека и воплощаются в виде звуков; когда же эти звуки приобретают законченность, их называют музыкальными тонами. Вот почему в хорошо управляемом обществе музыкальные звуки мирные и тем доставляют людям радость, а управление там гармонично; в неупорядоченном обществе музыкальные звуки злобны и тем вызывают гнев людей, а управление там извращенное; в гбнущем государстве музыкальные звуки печальны и тем вызывают тоску, а его народ в трудном положении. Пути [развития] музыки имеют много общего с управлением страной.

Всякий музыкальный звук рождается в сердце человека, а музыка имеет много общего с законами [вещей] и правилами поведения. Вот почему те, кто знает голоса, но не знает музыкальных звуков, – это дикие звери и птицы; те, кто знает музыкальные звуки, но не знает музыки, – это простой народ; и только совершенный человек в состоянии понимать [настоящую] музыку. Поэтому нужно вникнуть в голоса и звуки, чтобы понять музыкальные тона; нужно вникнуть в музыкальные тона, чтобы понять

музыку; нужно вникнуть в музыку, чтобы понять суть управления, и только тогда пути управления государством приобретут законченность.

Правилами поведения и обрядами вводили в твердые рамки чувства народа, нормами музыки устанавливали гармонию в песнях народа, управлением регулировали действия и поступки народа, наказаниями удерживали народ от нарушений. Когда правила поведения, нормы музыки, наказания и управление—эти четыре устоя— достигают своей цели и не нарушаются, тогда путь древних правителей осуществляется полностью.

ГЛАВЫ ПЯТЬДЕСЯТ ВТОРАЯ, ПЯТЬДЕСЯТ ТРЕТЬЯ. «УЧЕНИЕ О СЕРЕДИНЕ»

То, что даровано [человеку] небом, называется его природой; [действия], соответствующие этой природе, называются [правильным] путем; упорядочение [этого] пути называется [правильным] путем. От [правильного] пути и на миг нельзя отойти; то, от чего можно отойти, вовсе не является [правильным] путем.

Когда не проявляют удовольствия, гнева, печали и радости, это называется [состоянием] середины. Когда их проявляют в надлежащей степени, это называется [состоянием] гармонии. Середина является наиважнейшей основой [действий людей] в Поднебесной; гармония – это путь, которому должны следовать [люди] в Поднебесной. Когда удается достигнуть [состояния] середины и гармонии, в природе устанавливается порядок и все сущее расцветает.

Благородный муж [должен] всегда следовать учению о середине. Жить вдали от мира, быть неизвестным людям и не испытывать из-за этого сожаления— на это способен только совершенномудрый.

Это означает, что [путь благородного мужа] существует повсюду. Путь благородного мужа начинается среди [обычных] мужчин и женщин, но его глубинные [принципы] существуют в природе.

Совершенствоваться [правитель может, лишь] следуя правильному пути. Следовать правильному пути можно, [лишь] опираясь на человеколюбие. Человеколюбие – это [любовь к] людям; высшим [его проявлением] является любовь к близким. Долг – это соответствие [поступков тому, как должно быть]. Высшим [его проявлением] является проявление почтительности к мудрым. Существует различие в любви к близким и грация проявления почтительности к мудрым. В этом и состоит причина появления ритуала.

Искренность – это путь неба. Приобретение искренности – это путь человека. Обладающий [полученной от неба] искренностью не затрачивает усилий, но [у него все получается так], как надо; не напрягает свои ум, по [во всем разбирается надлежащим образом] и находится в естественном единении с [правильным] путем. [Такой человек] является совершенномудрым. Приобретающий искренность – это человек, который

выбирает хорошее и твердо придерживается его. [Для того чтобы выбрать хорошее], необходимо всесторонне изучать, детально исследовать, серьезно размышлять, четко различать и надлежащим образом осуществлять. Есть что-то, чего не изучали, его [начинают] изучать, но не могут [постичь его смысл] – усилий [все равно] не прекращают. Есть что-то, чего не исследовали, его [начинают] исследовать, но не могут разобраться в нем – усилий [все равно] не прекращают. Есть что-то, над чем не размышляли, над ним [начинают] размышлять, но не могут прийти к [определенным] выводам – усилий [все равно] не прекращают. Есть что-то, чего не различали, его [начинают] различать, но не могут получить ясное [представление] – усилий [все равно] не прекращают. Есть что-то, чего не осуществляли, его [начинают] осуществлять, но не могут добиться надлежащих [результатов] – усилий [все равно] не прекращают. Там, где другому достаточно одного усилия, тебе необходимо сто; там, где другому достаточно десяти усилий, тебе необходима тысяча усилий. Если следовать таким путем, то даже тупой человек сможет разобраться [во всем], а слабый человек приобретает силу.

Когда [во всем] разбираются благодаря искренности, это называется [небесной] природой. Когда в результате умственных [усилий] приобретают искренность, это называется воспитанием. Когда есть искренность, [можно] добиться понимания [всего]; когда есть понимание [всего], [можно приобрести] искренность. Только [тот, кто] обладает наибольшей искренностью в Поднебесной, в состоянии полностью развить свою природу. [Тот, кто] в состоянии полностью развить свою природу, в состоянии полностью развить природу [всех] людей. [Тот, кто] в состоянии полностью развить природу [всех] людей, в состоянии полностью развить природу [всех] вещей. [Тот, кто] в состоянии полностью развить природу [всех] вещей, в состоянии помочь превращению и развитию [сил] неба и земли. Тот, кто в состоянии помочь превращению и развитию [сил] неба и земли, в состоянии составить с небом и землей триединство.

Искренность – это то, [посредством чего человек] завершает создание себя как человека. Путь – это то, посредством чего [человек вступает] на правильный путь. Искренность – это начало и конец [всех] вещей; без искренности вещи не [могут] существовать. Именно поэтому благородный муж высоко ценит искренность. Искренность – это не только то, посредством чего получает свое завершение человек, и на этом [ее значение исчерпывается]; с ее помощью получают свое завершение [все] вещи. Когда свое завершение получает человек, это [свидетельствует] о человеколюбии. Когда свое завершение получают вещи, это [свидетельствует] о знании. [И человеколюбие, и знание] являются природными добродетелями и принципами, объединяющими воедино внешнее и внутреннее. Поэтому искренность пригодна всегда.

ГЛАВА ПЯТЬДЕСЯТ ДЕВЯТАЯ. «ПОВЕДЕНИЕ УЧЕНОГО»

Кун-цзы сказал: «Ученый предлагает древние жемчужины [мысли и добродетели], ожидая приглашения [на службу]; с утра до ночи отдает все силы учению, ожидая, что к нему обратятся за советом; хранит верность и преданность, ожидая выдвижения; упорно идет [по пути совершенствования], ожидая, что ему найдут применение. Вот каково самостановление ученого!

С ученым можно обращаться как с родственником, но нельзя ему угрожать; с ним можно сблизиться, но нельзя его принудить; его можно убить, но нельзя опозорить. Жилище его не роскошно, еда и питье не обильны. О его ошибках и недостатках можно сказать ему в мягких выражениях, но нельзя бранить его в лицо. Таковы твердость и непреклонность ученого.

Ученый живет со своими современниками, но сверяет [свои поступки] с древними; путь, проложенный им в нынешний век, послужит ступенью для будущих поколений.

Расширяя свои познания, ученый не знает предела; идя честным путем, не знает усталости; когда он живет в уединении, для него не существует роскоши, когда его приближает [к себе] государь, для него не существует трудностей. В ритуале для ученого всего драгоценнее гармония [между людьми]. Он восхваляет верных и преданных, подражает невозмутимым и восхищается мудрыми. Будучи снисходительным к людям обыкновенным, он старается к ним приспособиться, не выставляя своих достоинств. Такова широта души ученого.

Когда ученый выдвигает [достоинств], то среди близких себе он не избегает родственников, среди посторонних не пренебрегает теми, кого недолюбливает. Взвесив заслуги, накопив факты, он выдвигает мудрого, помогая ему достигнуть [самого верха], и не ожидает за это воздаяния.

Омыв свое тело, ученый [мыслями] погружается в сущность вещей. Представив свои соображения, [он скромно] отступает [в тень]. Своего государя он поправляет неназойливо. Если государь чего-то не знает, он осторожно подсказывает ему, но и здесь не спешит с действиями. Среди низких ученый не выказывает своей возвышенности, [свершенную им] малость не выдает за многое. В умиротворенный век не бывает беспечным, в смутное время не впадает в отчаяние. С единомышленниками не вступает в сговор, инакомыслящих не отвергает. Такова независимость ученого, и таков его особый путь.

[Если говорить о] высочайших, то ученый не подданный даже для сына неба; [если сказать о более] низких, то ученый не работает и на правителей. Внимательный и спокойный, он превыше всего ставит широту [души]. Стойкий и непреклонный, он не идет на поводу у других, однако, обладая большой ученостью, он знает и что такое почтительность. Прикинув к

литературным сочинениям, он трудолюбиво оттачивает на их точиле свою скромность и бескорыстие. Даже получив в удел царские земли, он не ставит это ни в грош. Не подданный он и не служилый. Таковы принципы ученого.

СЮНЬ-ЦЗЫ

ГЛАВА ПЕРВАЯ. «НАСТАВЛЕНИЯ К УЧЕБЕ»

Когда совершенный человек обладает большими знаниями да к тому же ежедневно проверяет себя и анализирует свое поведение, тогда он мудр и не совершает ошибок.

Не услышав заветов ванов-предков, не узнаешь величия учености! Новорожденные везде плачут одинаково: и у гань, и у юэ, и у и, и у хэ. Когда же они вырастают, у них оказываются неодинаковые привычки. Это результат воспитания!

Беды приходят тогда, когда люди в своей лени забывают заботиться о себе. Если будешь поступать слишком жестоко, тебя постигнет неудача; если же будешь действовать слишком мягко, сам окажешься в оковах. Дурные качества и поступки человека зависят от него самого; именно они являются источником, вызывающим гнев и ропот.

...С чего начинать учение? Чем его заканчивать? Отвечаю: если говорить о последовательности [предметов], то начинать учение надо с заучивания канонов, а заканчивать – чтением «Обрядовых книг» 6. Если говорить о моральных целях учения, то вначале следует стремиться стать ученым, а к концу – совершенномудрым. Seriously накапливать знания, быть упорным и долго [учиться] – только так можно стать [образованным человеком]! Учиться надо всю жизнь, до последнего дыхания! Поэтому хотя в последовательности [предметов] учение имеет конечный пункт, однако моральные [цели учения] не позволяют бросать его ни на один миг. Тот, кто поступает так, – тот человек; кто же бросает [учиться] – тот зверь.

Совершенный человек учится так. все, что воспринимает его слух, он откладывает в сердце, и это затем, распределившись по телу, выявляется в его манерах и поведении он сдержан в разговоре, осторожен в поступках. Все это может служить примером для других. Ничтожный человек учится так" все, что воспринимает его слух, – все это у него тут же на языке. Но расстояние от рта до ушей всего четыре цуня! Разве так можно выразить всю красоту человеческого тела в семь чи? В древности люди учились для того, чтобы самоусовершенствоваться; сейчас же люди учатся лишь напоказ! Совершенный человек через учебу стремится сделать себя прекрасным, ничтожный человек учится ради бахвальства перед другими, [словно он делает им одолжение]. Поэтому, когда рассказываешь [людям] о том, о чем тебя совсем не спрашивают, – это называется торопливостью.

Когда спрашивают лишь об одном [деле], а ты рассказываешь о двух, – это называется назойливостью. Как назойливость, так и торопливость являются дурными качествами. Ответы же совершенного человека походят на отклик эха!..

Совершенный человек знает, что, когда [предмет] изучают не целиком и не в совершенстве, это не может быть названо хорошим [методом приобретения знаний]. Поэтому он заучивает книги, чтобы полностью проникнуть в их содержание, обдумывает [заученное], чтобы постигнуть [его смысл]; исследуя [все это], он ставит себя на место другого; [он] отбрасывает все вредное и постоянно воспитывает себя. Его цель – не стремиться увидеть ничего другого, кроме того, что относится к такому [учению], не стремиться услышать ничего другого, кроме того, что относится к такому [учению]; не стремиться говорить или думать ни о чем другом, кроме того, что относится к такому [учению]. Когда он достигнет совершенства в любви к такому [методу учения], он будет любить его так же, как глаза любят пять цветов, уши – пять звуков, уста – пять вкусовых ощущений, сердце любит извлекать выгоду из [богатств] Поднебесной. И тогда [никакая сила] не сможет поколебать его: ни власть, ни народ, ни Поднебесная! Как жить, так и умереть нужно, следуя этому [пути], – вот что называется добродетельностью и благопристойностью. Только обладая добродетельностью и благопристойностью, можно воспитать в себе твердость; только воспитав в себе твердость, можно соответствовать [вещам]. Когда [человек] обладает твердостью и в то же время может соответствовать [вещам], только тогда он может считаться успешно завершившим [образование]. Небо являет свой свет, земля – свои просторы, совершенный же человек ценен своим полным совершенством!

ГЛАВА ШЕСТАЯ. «ПРОТИВ ДВЕНАДЦАТИ МЫСЛИТЕЛЕЙ»

Ныне в мире появились люди, которые приукрашивают коварные учения и порочные высказывания, [стремятся] с их помощью посеять смуту в Поднебесной и хитроумными, ловкими увертками затуманить [головы людей] в Поднебесной, чтобы они не знали, где правда, где ложь, где порядок и где смута.

[Они] распушены в своих чувствах, спокойно творят произвол, поступают, как звери, что противоречит культурности и порядку; однако их теории имеют основания, высказывания содержат доводы, что может ввести в заблуждение и обмануть народ.

Когда же [люди способны] привести в систему методы управления, упорядочить слова и действия, сделать едиными принципы и положения, а затем собрать вместе всех талантливых и выдающихся [людей] Поднебесной и наставлять их [рассказами] о великой древности, воспитывать [на примерах] искреннего следования [ей], – тогда, не выходя за пределы помещения и не вставая с циновки, [можно почувствовать, как]

возрождаются во всей пышности культурность совершенномудрых ванов и нравы века спокойствия. И тогда не будет места шести учениям, а двенадцать философов не смогут [казаться] близкими. И пусть даже [такие люди] не находятся на высоком месте, ваны и гуны не могут сравниться с ними в славе. [Хотя] они и занимают [невысокое] положение сановников, ни один правитель, ни одно государство не может заменить их и восполнить их [отсутствие]; когда слава их равна [славе] чжухоу, нет ни одного чжухоу, который бы не хотел иметь их в качестве подданных. Таковы совершенномудрые, не обладающие властью.

ГЛАВА ДЕВЯТАЯ. «ПРАВЛЕНИЕ ВАНА»

Спрашивают: как осуществлять управление [государством]?

Отвечаю: мудрых и способных людей нужно выдвигать [на должности] независимо от их положения 18; ленивых и неспособных людей нужно немедленно отстранять [от должности]; главных злодеев нужно казнить, не дожидаясь их перевоспитания; обычных, средних людей нужно воспитывать, не дожидаясь, когда к ним придется применить меры [наказания]. Когда различия [в должностях] еще не установлены, нужно придерживаться их [самим], различая людей, как различают четные и нечетные таблички предков. Если сын или внук вана, гуна, ученого ши, или дафу не соблюдает норм ритуала и не обладает чувством долга, его следует поставить в один ряд с простолюдинами. Если же сын или внук простолюдина упорно накапчивает знания в литературе, правильно ведет себя, соблюдает нормы ритуала и обладает чувством долга, его можно поставить в один ряд с цингом, сяном, ши или дафу. Всем тем, кто произносит коварные речи, совершает дурные поступки, обладает дурными наклонностями, бродяжничает и вызывает волнения, – всем им следует дать занятие и затем воспитывать их, дать время [для исправления], поощрять их путем наград и предостерегать с помощью законов об уголовных наказаниях и штрафах.

Великий долг в "управлении делами [государства] состоит в следующем: того, кто приходит с добрыми намерениями, следует встречать в соответствии с нормами ритуала; того же, кто приходит не с добрыми намерениями, следует встречать законами об уголовных наказаниях. Когда так различают эти два [типа] людей, талантливые и , бесталанные люди не могут быть смешаны, а правда и ложь не могут быть перепутаны. Когда талантливые и бесталанные не смешиваются, выдающиеся и талантливые личности получают возможность выдвигаться вперед; когда правда и ложь не путаются, в государстве [воцаряется] порядок.

...когда есть закон, но нет обсуждений, те [дела], которые [прямо] законом не затрагиваются, приходят в упадок; когда должность [получена], но [получивший ее] не обладает широкими [знаниями], дела, которые не входят в его [прямые] служебные обязанности, гибнут. Поэтому, когда есть

закон и есть обсуждения, когда получивший должность обладает широкими [знаниями], [люди] не скрывают своих намерений, добрые дела не упускаются, во всех делах не допускают ошибок, и все это под силу лишь совершенному человеку. Поэтому справедливость и мир – это мерило правления, середина и согласие – его правила. Те дела, которые предусмотрены законом, нужно вести согласно закону; те дела, которые законом [прямо] не предусмотрены, нужно совершать по аналогии – вот что значит полностью осуществлять управление [государством].

Если распределение [будет] равным, тогда не хватит на всех; если уравнивать власть, станет невозможным единство; если все будут равны, никого не заставишь [работать].

Ведь два знатных человека не могут заменить в делах один другого, два низких человека не могут заставить [работать] один другого – это естественный закон. Когда могущество [людей] равно [по силе], а то, что они желают или ненавидят, одинаково, вещей для удовлетворения [их желаний] оказывается недостаточно, и в этом случае неизбежно возникает соперничество. Когда возникает соперничество, это неизбежно приводит к смуте;...

В «Шу цзин» по этому поводу сказано так: «Чтобы достичь равенства, нужно неравенство».

...если правитель стремится к спокойствию, то, [чтобы достичь его], нет ничего лучше, как издавать справедливые приказы и любить народ; если правитель стремится к славе, то, [чтобы добиться ее], нет ничего лучше, как почитать ритуал и уважать ученых; если [правитель] стремится утвердить свои заслуги, – для этого нет ничего лучше, как почитать мудрых и привлекать способных людей. Вот что [составляет] главные звенья в правлении монарха.

...Люди вана – это те, кто направляет свои действия с помощью ритуала и чувства долга, кто в делах поступает в соответствии с их родом, кто способен ясно видеть даже самое незначительное [в делах], чьи мероприятия отвечают изменениям [в мире] и не приводят к пишею, – таких людей можно назвать постигшими основы управления, они и являются людьми вана.

Принципы вана [состоят в том, чтобы] не ценить тех, кто не обладает добродетельностью; не предоставлять чиновничьих должностей тем, кто не обладает способностями; не поощрять тех, кто не имеет заслуг; не подвергать наказаниям тех, кто не совершил преступления.

[Следует] почитать мудрых и использовать способных, предоставляя каждому соответствующие [его талантам] должность и ранг; пресекать коварство и жестокость, соблюдая, однако, меру в назначении наказания. Тогда народ поймет и будет знать, что тот, кто творит добро в своем доме,

будет удостоен награды и при дворе, а тот, кто тайно творит зло, будет наказан открыто [при народе].

ГЛАВА ДЕСЯТАЯ. «ОБОГАЩЕНИЕ ГОСУДАРСТВА»

Люди живут вместе в [определенном] порядке, они выдвигают одинаковые требования, однако добиваются их [осуществления] разными путями; [люди] обладают одинаковыми желаниями, однако отличаются в познании [этих желаний]. Таково врожденное качество человека!

Каждый человек что-то считает правильным – это одинаково свойственно и мудрому и глупому. Однако то, что они считают правильным, отлично [одно от другого]; в этом и состоит различие между мудрым и глупым. Люди обладают одинаковыми возможностями, однако они отличаются [друг от друга] в познании [вещей]. Если в делах исходить [только] из личных интересов и это не будет иметь плохих последствий, если дать волю желаниям и не ограничивать их, это вызовет волнения в сердце народа, и его невозможно будет успокоить. И тогда даже мудрецы и те не смогут управлять государством;/если же мудрецы не смогут управлять государством;...

Заниматься делом – это то, что ненавидят люди; заслуги и власть – это то, что они любят. Если должности и дела среди людей не разделены, возникает несчастье: люди стремятся делать лишь то, что им выгодно, и борются за заслуги.

Моральные качества [людей] и их должности должны соответствовать друг другу, должности людей и их жалованья должны соответствовать друг другу, жалованья людей и их полезность должны соответствовать друг другу. [Положение] людей от ученого и выше нужно регулировать с помощью ритуала и музыки; [если же говорить о] простых людях, народе, то управлять им нужно с помощью законов.

Труд простых людей лишь тогда успешен, когда он направляется добродетельным правителем; совместная жизнь простых людей лишь тогда спокойна, когда она направляется добродетельным правителем; имущество простых людей лишь тогда накапливается, когда [это накопление] направляется добродетельным правителем; способности простых людей лишь тогда находят правильное применение, когда они направляются добродетельным правителем; жизнь простых людей лишь тогда становится долгой, когда она направляется добродетельным правителем. Если [в отношениях] между отцом и сыном нет [направляющего влияния] добродетельного правителя, эти отношения не могут быть родственными; если [в отношениях] между братьями нет [направляющего влияния] добродетельного правителя, между ними не может быть согласия; если [в отношениях] между мужчиной и женщиной нет [направляющего влияния] добродетельного правителя, эти отношения не могут быть радостными.

Благодаря такой добродетели дети вырастают, а старики поддерживают свою жизнь.

ГЛАВА ДЕВЯТНАДЦАТАЯ. «О РИТУАЛЕ»

Ритуал имеет три основы: небо и земля – основа существования, предки – основа рода, правитель-наставник – основа порядка.

Недостаток любой из трех [основ] делает невозможной спокойную [жизнь] людей. Отсюда видно, что ритуал [предполагает] следование небу наверху, земле внизу, почитание предков и уважение к правителю-наставнику. Таковы три основы ритуала.

Тот, кто не соблюдает ритуала и не признает его, может быть назван безнравственным человеком; тот, кто соблюдает ритуал и уважает его, может быть назван высоконравственным ученым. Того, кто обладает способностью размышлять в рамках ритуала, можно назвать способным к размышлению; того, кто обладает способностью не менять [своей решимости] следовать ритуалу, можно назвать способным быть твердым. Тот же, кто обладает способностью размышлять, способностью быть твердым и к тому же любит ритуал, является совершенномудрым человеком. Небо – высшая мера высоты; земля – высшая мера низких [вещей]; беспредельность – высшая мера обширности; совершенномудрый человек – высшая мера нравственности. Поэтому в учении необходимо твердо учиться у совершенномудрых людей, а не стремиться следовать безнравственным людям.

[Соблюдение] ритуала состоит во внимательном отношении к жизни и смерти. Рождение – начало человека, смерть – его конец. Если от начала и до конца [жизни] человек сумел сохранить добродетельность, он полностью осуществил свой путь человека. Поэтому совершенный человек почтительно [относится,], к началу [жизни] и внимательно – к [ее] концу. От начала и до конца быть одним и тем же – таков путь совершенного человека., таково проявление ритуала и чувства долга. Если все внимание уделяют жизни и не заботятся о смерти, если уважают [человека, лишь когда он жив и] обладает сознанием, и невнимательны к нему, когда он [мертв и] ничего не сознает, – это путь безнравственного человека, измена в мыслях человеческим чувствам.

ГЛАВА ДВАДЦАТЬ ПЕРВАЯ. «ОСВОБОДИТЬСЯ ОТ ЗАБЛУЖДЕНИЙ»

Люди обычно страдают от заблуждений, [вызываемых] однобоким рассмотрением [явлений], при котором они не имеют [полного] представления об их сущности. Если покончить с односторонностью, то можно снова встать на обычный правильный путь. Если же [допустить, чтобы] одна сторона приравнивалась к целому и ставилась на его место, возникнет путаница.

Что может быть названо заблуждением? [Ограничиваться лишь] желаниями есть заблуждение, [ограничиваться лишь] ненавистью – заблуждение, [видеть лишь] начало вещей – заблуждение, [видеть лишь] их конец – заблуждение, [видеть лишь] далекое – заблуждение, [видеть лишь] близкое – заблуждение, [исходить лишь из] обширности – заблуждение, [видеть лишь] скудость – заблуждение, [углубляться лишь] в древность – заблуждение, жить [только] настоящим – заблуждение. Все вещи отличаются друг от друга, и поэтому [при взгляде на них по отдельности] непременно возникают заблуждения. Это общая болезнь в мышлении людей!

Тот, кто все свое внимание сосредоточивает на вещах, способен управлять лишь одной категорией вещей, [в то время как] человек, сосредоточивший все свое внимание на дао, способен одновременно управлять всеми категориями вещей. Поэтому совершенный человек всецело сосредоточивается на дао и таким путем исследует вещи. [Кто] всецело сосредоточивается на дао, тот правильно мыслит; кто исследует вещи [исходя из дао, тот] прозорлив в делах; когда мыслят правильно и поступают согласно этим мыслям, все вещи служат [человеку] каждая на своем месте.

Совершенная мудрость человека – это [умение] полностью постичь принципы [поведения людей]; совершенство вана – это [умение] создать совершенный строй.

ГЛАВА ДВАДЦАТЬ ВТОРАЯ. «ИСПРАВЛЕНИЕ ИМЕН»

Любовь и ненависть, умиротворенность и гнев, скорбь и радость как [проявления] психических свойств называются чувствами. Когда сердце помогает этим естественным чувствам отличать [истину от лжи], это называется размышлением. Когда человек размышляет, а его способности претворяют эти мысли в дела, это называется человеческой деятельностью. Когда человек накапливает мысли, привыкает применять свои способности, в результате чего добивается успеха, это называется [плодотворной] деятельностью.

Народ легко заставить быть единым в своих стремлениях, если использовать для этого правильный путь, но нельзя совместно с ним выяснять необходимость [этого]. Поэтому мудрый правитель воздействует на народ с помощью власти, ведет его за собой, указывая ему правильный путь, извещает его [о своих решениях] с помощью приказов; давая нужную оценку, поощряет достойных и с помощью уголовных наказаний пресекает [недостойные действия].

Услышать имя [вещи] и тут же понять, о какой вещи идет речь, – вот в чем состоит правильное употребление имен! Когда накапливаются имена и образуются фразы, – в этом и состоит сочетание имен! Когда использование имен и их сочетание осуществляются правильно, это называется «постичь

имена»! Имена даются людьми для того, чтобы различать реальные [вещи]! Фраза соединяет имена различных реальных [вещей], чтобы выразить одну мысль. Спор представляет собой доказательство истины, касающееся одного и того же имени реальной [вещи]. Подбор слов [для понимания вещи] и определение имен происходят во время споров. Спор есть отражение дао в сердце. Сердце – повелитель дао, дао – это основные принципы правильного управления [государством].

Когда [умеют] слушать [других], это есть соблюдение приличий. Спорить – значит [стремиться] до конца выяснить причину. Если правильным путем выявлять коварство, так же как с помощью веревки определять кривизну или прямизну [вещей], то коварные выражения не смогут создать путаницу и не найдут себе места ни в одной из школ ученых. Обладать способностью одновременно слушать [многих] и при этом не кичиться и не зазнаваться; обладать ученостью, позволяющей одновременно знать [все школы и учения], и не иметь манеры самому приукрашивать [свою добродетельность]; когда учение осуществляется, в Поднебесной царит порядок; если же учение не проводится в жизнь, [надо уметь] объяснить его принципы и удалиться в укромное место – так выглядит спор совершенномудрых!

ГЛАВА ДВАДЦАТЬ ТРЕТЬЯ. «О ЗЛОЙ ПРИРОДЕ ЧЕЛОВЕКА»

Человек по своей природе зол, его добродетельность порождается [практической] деятельностью! Ныне человек рождается с инстинктивным желанием наживы; когда он следует этому желанию, то в результате появляется стремление оспаривать и грабить, исчезает желание уступать. Человек рождается завистливым и злобным; когда он следует этим качествам, то в результате рождаются жестокость и вероломство исчезают верность и искренность. Человек рождается с ушами и глазами, его влекут звуки и красота; когда он следует этим желаниям, рождается распущенность, исчезают нравственность и культурность. Таким образом, из природы человека и его стремления удовлетворить свои чувства рождается желание оспаривать и грабить, совершать то, что идет вразрез с его долгом, нарушаются все принципы, что ведет к беспорядку. Поэтому необходимо воздействие на человека с помощью воспитания и закона, нужно заставить его соблюдать нормы ритуала и выполнять свой долг, только тогда у человека появится уступчивость он станет культурным, что приведет к порядку. Если с этой точки зрения рассматривать природу человека, тогда становится очевидным, что человек по своей природе зол и что его добродетельность порождается [практической] деятельностью!

...человек, который по своей природе зол, нуждается в воспитании и законах и только после этого сможет встать на правильный путь; на него необходимо воздействие норм ритуала и чувства долга, только тогда он сможет соблюдать законы. Сейчас, если человека не воспитывать и не

воздействовать на него с помощью законов, он становится несправедливым, коварным и идет по неправильному пути. Если на человека не воздействовать с помощью норм ритуала и чувства долга, он нарушает [законы], поднимает смуту и не поддается умиротворению.

Тот из современных людей, кто изменяется под воздействием воспитания и законов, кто накапливает знания, соблюдает нормы ритуала и выполняет свой долг, является совершенным человеком. Тот же, кто невоздержан в своих чувствах, потворствует им, нарушает нормы ритуала и не выполняет своего долга, является ничтожным человеком.

«Глаза видят, уши слышат!» [Но это не так]: следуя своей природе человек стремится поесть досыта, когда он голоден; быть в тепле, когда ему холодно; отдохнуть, когда он устал от тяжелой работы. Таковы [естественные] чувства человека! Когда человек голоден, но, видя рядом старшего, не осмеливается есть первым, – это значит [лишь], что он уступает [это право старшему]. Когда человек устал от работы, но не осмеливается просить об отдыхе, – это значит [лишь], что он стремится работать за старших. То, что сын уступает отцу, младший брат – старшему, и то, что сын работает за отца, а младший брат – за старшего, – эти два [вида] поведения человека противоречат его природе, идут вразрез с его чувствами. Между тем именно таков путь почитания сыном родителей, именно в этом состоит культурность, рождающаяся из соблюдения норм ритуала и выполнения своего долга. Поэтому, когда человек следует своей природе, он невежлив и неуступчив; [и, наоборот], когда человек вежлив и уступчив это противоречит его природе! Если с этой точки зрения рассматривать природу человека, тогда становится очевидным, что человек по своей природе зол и что его добродетельность порождается [практической] деятельностью!

Спрашивают: если человек по своей природе зол, то как появились ритуал и чувство долга?' Отвечаю: все нормы ритуала и долга появились как результат деятельности совершенномудрых, а не из врожденных качеств человека.

Поэтому совершенномудрые изменили свою природу [человека] и стали первыми заниматься [практической] деятельностью; после того как появилась [практическая] деятельность, родились ритуал и долг; после того как родились ритуал и долг, были выработаны законы. Таким образом, ритуал, долг, законы – все это результат [деятельности] совершенномудрых!

Человек по своей природе не знает ни ритуала, ни чувства долга, поэтому он путем размышлений стремится познать эти качества! Отсюда видно, что если полагаться лишь на природные данные [человека], то человек не будет обладать ни культурностью, ни чувством долга и не будет знать, что такое ритуал и чувство долга. Отсутствие у людей культурности

и чувства долга приводит к хаосу, а незнание культурности и чувства долга – к нарушению [законов]. Отсюда видно, что, если полагаться лишь на природные данные [человека], это [ни к чему хорошему не приведет]: стремления к беспорядку и нарушению [законов] заложены в нас самих.

В древние времена совершенномудрые, видя, что человек по своей природе зол, и зная, что он распущен, идет по неправильному пути, стремится к беспорядку и не поддается умиротворению, именно поэтому и создали власть правителя, чтобы следить за людьми;

Если же сейчас попробовать отбросить власть правителя, не воспитывать [в людях] культурность и чувство долга, отбросить господство [над людьми] с помощью законов и системы управления, не пресекать [их преступные действия] с помощью наказаний и наблюдать со стороны за отношениями между людьми в Поднебесной, это приведет к тому, что сильный будет притеснять и грабить слабого, большинство – жестоко обращаться с меньшинством и вносить в него раскол. Вслед за этим в Поднебесной немедленно воцарится хаос и одно за другим последуют разрушения!

Учреждение [власти] правителя среди людей и разъяснение им норм ритуала и чувства долга были вызваны тем, что человек по своей природе зол!

Есть смелость высшего [порядка], смелость среднего [порядка] и смелость низшего [порядка]. Смело встать на путь середины, по которому [должна] идти Поднебесная; смело следовать принципам, которых придерживались ваны-предки; наверху не следовать тем монархам, которые вносят смуту и беспорядок; внизу не следовать людям, которые сеют смуту; там, где есть человеколюбие, не [говорить о] бедности; там, где человеколюбие исчезло, не [говорить о] богатстве; когда люди в Поднебесной понимают тебя, делить с ними радость и горе; если же люди в Поднебесной не поняли тебя, одиноко и независимо оставаться на своем месте в мире и не испытывать чувства страха – такова смелость высшего [порядка] дочитать ритуал и быть сдержанным в своих помыслах, серьезным, искренним и пренебрегать богатством; смело выдвигать талантливых людей и продвигать их по службе; смело сдерживать неспособных людей и увольнять их – такова смелость среднего [порядка]! Пренебрегать собственным здоровьем, но ценить богатство; спокойно взирать на несчастья, но пространно объяснять, как избавиться [от них]; не желать считаться с правдой, ложью, правильным и неправильным в делах, а лишь стремиться к тому, чтобы победить [в споре] других, – такова смелость низшего [порядка]!

...Пусть даже человек от природы и обладает прекрасными свойствами и мудростью, он должен еще получить мудрого учителя и следовать ему [во всем], он должен выбирать себе в друзья хороших людей и дружить с ними.

Когда человек имеет хороших друзей и дружит с ними, он видит лишь искренность, верность, почтительность и уступчивость! Если человек день ото дня все больше проникается человеколюбием и чувством долга, хотя сам еще и не осознал этого, – это результат его общения с [хорошими] людьми. Когда человек находится вместе с плохими людьми, он слышит лишь клевету и должь, видит лишь разнузданность, разврат, алчность и жажду наживы! Если человек [своими поступками] обрекает себя на казнь, хотя сам и не осознает этого, – это результат его общения с [плохими] людьми! Предание гласит: «Если не знаешь, каковы твои дети, посмотри на их друзей. Если не знаешь, каков твой правитель, посмотри на тех, кто его окружает». Все это – [результат] общения [с людьми]!

«ШАН ЦЗЮНЬ ШУ»

ГЛАВА ПЕРВАЯ. «ИЗМЕНЕНИЕ ЗАКОНОВ»

Ведь тот, кому свойственны поступки выдающегося человека, неизбежно испытывает противодействие со стороны [заурядных людей] своего века; тот, кому свойственны размышления [человека] независимого ума, непременно будет осужден людьми. Есть пословица: "Глупый не понимает [сути] дела, даже когда оно уже выполнено; умный же постигает [суть дела] еще до того, как появятся его первые признаки". [Поэтому] негоже обсуждать с народом свои начинания, но можно вместе с ним наслаждаться завершением [дел]. В законе Го Яня говорится: «Тот, кто рассуждает о высшей добродетели, не станет согласовывать [своего мнения] с ходячими представлениями; тот, кто добивается великого успеха, не должен советоваться с толпой».

ГЛАВА ПЯТАЯ «РАССУЖДАЯ О НАРОДЕ»

Красноречие и острый ум способствуют беспорядкам; ритуал и музыка способствуют распушенности нравов; доброта и человеколюбие – мать проступков; назначение и выдвижение на должности [добродетельных людей] источник порока. Если потворствуют беспорядкам, они разрастаются; если потворствуют распушенности нравов, она распространяется; если у проступков есть мать, они будут плодиться; если существует источник, порождающий порок, порок никогда не исчезнет. Там, где одновременно существуют все эти восемь [паразитов], народ сильнее своих властей; в стране же, где отсутствуют эти восемь [паразитов], власти сильнее своего народа.

Если управлять людьми как добродетельными, то неизбежна смута и страна погибнет; если управлять людьми как порочными, то всегда утверждается образцовый порядок и страна достигает могущества.

Народ стремится к порядку, но своими действиями вызывает беспорядок; если в стране [уже] возникла смута и [правитель] хочет навести

порядок, он лишь усилит беспорядок. Поэтому наводить порядок в стране следует еще до того, как вспыхнут беспорядки, тогда в стране сохранится порядок; если же порядок будет наводиться, когда беспорядки уже вспыхнули, в стране останется беспорядок.

ГЛАВА СЕДЬМАЯ. «ОТКРЫТЫЕ И ЗАКРЫТЫЕ ПУТИ»

...иметь законы и в то же время не иметь возможности покончить с беспорядком – все равно что не иметь законов.

Путь, благодаря которому можно стать правителем, – всемерное возвеличивание закона. Для того чтобы сделать закон всемогущим, нет более насущной задачи, нежели искоренение преступлений, а для искоренения преступлений.

«ХАНЬ ФЭЙ-ЦЗЫ»

ГЛАВА ВОСЬМАЯ. «ВОЗВЫШЕНИЕ СКИПЕТРА»

А если верхи и низы поменяются местами, то государство не будет управляться как следует. Путь к использованию единого состоит в том, чтобы на первое место ставить наименования [должностей]. Если наименования правильны, то и обязанности [чиновников] определены. Если наименования неправильны, то и обязанности [чиновников] запутанны. Поэтому совершенномудрый, овладев единым, пребывает в покое, дает наименованиям [возможность] самим подтвердить свой смысл, а делам – решаться самим по себе.

Путь совершенномудрого таков, что он изживает в себе умствование и хитрость. Если умствование и хитрость не изжиты, то трудно сохранить постоянную [линию в управлении]. Когда народ проявляет [умствование и хитрость], он сталкивается с многочисленными несчастьями; когда их проявляет правитель, его государство попадает в опасность и погибает. Сообразывайся с путем неба, поступай в соответствии с сущностью вещей, рассматривай, сопоставляй и испытывай их, а дойдешь до конца – возвращайся к началу. В спокойствии и молчании держись позади, никогда не ставь себя в роль [исполнителя]. Беда для государя, если он занят тем же, что и чиновники. Когда [государь] доверяет [чиновникам], но [их дела] не сливаются, народ следует за ним, как один человек.

Дао не имеет пары, потому и называется единым. Поэтому просвещенный государь ценит единый принцип. Государь и чиновники идут разными путями, нижестоящие обращаются [к государю] согласно наименованиям [своих должностей]; государь держит в своих руках наименования [должностей]; чиновники достигают успеха в своих служебных обязанностях. Если [служебные] обязанности и наименования [должностей] совпадают, то верхи и низы находятся в гармонии.

Вообще идеал правления – это когда подданные не могут постичь [тайны управления]. Когда наименование [должности] и служебные обязанности согласованы, то народ спокойно занимается своими делами. Но если этот принцип будет отброшен и появятся иные требования, то это называется великим заблуждением. Скверных людей будет становиться все больше, и государь отовсюду будет слышать коварные речи.

ГЛАВА ДВЕНАДЦАТАЯ. «ТРУДНОСТЬ УБЕЖДАТЬ»

Трудность убеждать обычно состоит не в том, что трудно убедить [собеседника] из-за [недостатка] моих знаний; не в том, что мне трудно своими доводами сделать ясными свои мысли; не в том, что я не смею высказать все до конца из-за недостатка красноречия. Трудность убеждать обычно состоит в том, чтобы уяснить помыслы убеждаемого и суметь нацелить на них свои убеждения.

ГЛАВА ДВАДЦАТАЯ. «РАЗЪЯСНЕНИЕ [ПОЛОЖЕНИЙ] ЛАО-ЦЗЫ»

«Человеколюбием» называют [такое состояние человека], когда в сердце у него содержится радостная любовь к [другим] людям; когда он радуется счастью [других] людей и питает отвращение к их несчастью; когда он дает полное проявление тому, что находится в его сердце, не рассчитывая на вознаграждение [со стороны других людей].

Тонкость [слуха], ясность [зрения], проницательность [ума], [способность] постижения [порождены] небом. Движение и покой, размышление, обдумывание – человеческие действия.

Человеческие действия – это означает то, что [человек] смотрит, опираясь на [рожденную] небом ясность [зрения]; слушает, опираясь на [рожденную] небом тонкость [слуха]; размышляет и обдумывает, опираясь на [рожденный] небом ум.

Если у человека [много] желаний, то [его] расчеты теряют стройность. Когда расчеты теряют стройность, желаний становится больше. Когда желаний становится больше, то лукавство одерживает победу. Когда лукавство одерживает победу, [нормальный] ход дел прекращается. Когда [нормальный] ход дел прекращается, появляются несчастья и затруднения. Отсюда видно: несчастья и затруднения появляются от лукавства, а лукавство порождено [тем, что] может [вызывать] желания. То, что может [вызывать] желания, с одной стороны, научает и хороший народ творить безобразия, с другой стороны, делает и добрых людей несчастными.

Как глупый, так и мудрый человек обладают [природными] пристрастиями и неприятностями. Когда [разум] бесстрастен и спокоен, каждый знает, откуда приходят счастье и несчастье. [Человек] не свободен от желания или отвращения, попадает под власть развращающих вещей, разрушает все хорошее у себя. Происходит это оттого, что [он] возбужден внешними вещами, приведен в смятение никчемными желаниями.

Когда [человек] бесстрастен, [он] знает, [чему] следовать и [что] отбросить; когда [человек] спокоен, [он] познает, как складываются счастье и несчастье. И вот теперь ничемные желания преобразуют его, внешние вещи возбуждают его. Возбуждая, уводят прочь, поэтому говорят: «Опрокидывают».

Что касается совершенномудрого, то он не таков: [он] однажды устанавливает свои пристрастия и неприятия, и даже вещи, встреча с которыми желанна, не способны возбудить [его]. Не способны возбудить, об этом говорится: «Нельзя опрокинуть». [Он] один [и тот же] в своих [внутренних] умонастроениях, и, пусть даже есть нечто, могущее вызвать желание, душа [его] неколебима. Душа неколебима, об этом говорится: «Нельзя свалить».

ГЛАВА СОРОК ДЕВЯТАЯ. «ПЯТЬ ПАРАЗИТОВ»

Ныне бывают [такие] скверные сыновья, [что] родители гневаются на них, но не могут исправить, односельчане ругают их, но это их не трогает, учителя воспитывают их, но не могут изменить. Значит, и родительская любовь, и наставления односельчан, и разум учителей – все эти три прекрасные вещи действуют вместе, но это их не трогает, и даже волосок на ноге у них не шевелится. Но когда начальник округа посылает вооруженных людей применить государственный закон и обнаружить злодеев, то они сразу же смертельно пугаются, исправляют свое поведение, меняют свои поступки. Поэтому родительской любви недостаточно для воспитания сыновей. Раз народ неизменно распускается от любви и подчиняется [лишь] авторитету, то непременно следует полагаться на строгие наказания, [налагаемые] начальниками округов.

Конфуцианцы культурой подрывают законы, удалцы [с помощью] оружия переступают запрещения, а государи [считают], что и то и другое соответствуют ритуалу; оттого и происходят смуты. Ведь удалиться от закона – это преступление, а все ученые попадают на службу благодаря культуре и учености; преступивших запрещения карают, а множество удалцов кормится от своих собственных мечей. Итак, тех, кого отвергает закон, принимает на службу правитель; тех, кого карают чиновники, лелеют вышестоящие. Закон и служба, верхи и низы – эти четыре [вещи] противоречат друг другу и неопределенны. Будь тут хоть десять Хуан-ди, [и они] не смогли бы [при этом] управлять. Поэтому тех, кто следует человеколюбию и чувству долга, нельзя превозносить, а если превозносят их, то это вредит успехам [в делах]; культурных и ученых нельзя использовать [в управлении], а если использовать их, то это расстроит законы.

Обычно в мире называют мудрыми [тех, чье] поведение твердо и вызывает доверие; называют умными [тех, чьи] речи утонченны и таинственны. [Их] речи [настолько] утонченны и таинственны, что и

высокие умы с трудом постигают их. Если сейчас давать массе людей образцы, которые с трудом постигают [даже] высокие умы, то народу неоткуда будет узнать о них. К примеру, кто не ест досыта отруби, тот не заботится о зерне и мясе; кто не может одеться в грубое платье, тот не ждет расшитых одежд. Ведь в делах по управлению миром, не добившись того, что является настоящим, не торопятся с тем, с чем можно повременить. Ныне те, кто занимается управлением, не годятся даже для решения простонародных дел, ясных и понятных [простым] мужикам и бабам, но, восхищаются речами, понятными [только] самым умным. Это противоречит [принципам] управления. Поэтому утонченные и таинственные речи ни к чему для народа. Ведь [тот, кто] почитает [людей с] твёрдым и вызывающим доверие поведением, тот непременно будет ценить людей нелживых; тот, кто ценит людей нелживых, не имеет способа избежать обмана. Когда простолюдины дружат между собой, то у них нет богатств, чтобы получить выгоду друг от друга, и нет власти, чтобы им бояться друг друга. Поэтому [они и] ищут нелживого человека.

Поэтому путь просвещенного правителя [состоит в том, чтобы] создать единый закон, а не разыскивать умных, крепко [овладеть] искусством управления, а не восхищаться людьми, вызывающими доверие. И тогда закон не рухнет, а среди массы чиновников не будет злодеев и обманщиков.

В чем же причина того, что управление не преодолевает беспорядка, а войско не преодолевает слабости? [Оттого что] народ возвеличивает, а правитель считает соответствующим ритуалу именно то, что является средством [ввергнуть] государство в беспорядок. Ныне в стране весь народ рассуждает об управлении, каждая семья хранит у себя дома законы Шана и Гуа-ня, а государство все беднеет. Рассуждающих о земледелии масса, а соху держат, в руках немногие. В стране все рассуждают о военном деле, каждая семья хранит у себя дома книги Суня и У, а войско все слабеет. Рассуждающих о войне много, а одетых в панцири мало. Поэтому просвещенные правители используют силу [людей], но не слушают их речей; награждают их за успехи, но непременно запрещают то, что ни к чему не пригодно. Оттого-то народ напрягается изо всех сил, чтобы следовать за [своим] повелителем.

Когда работающих головой масса, то закон рушится; когда работающих руками немного, государство беднеет. Оттого и происходят в нашу эпоху смуты. Поэтому в государстве просвещенного правителя нет писем на бамбуковых дощечках, а обучают закону; не [передаются] заветы прежних правителей, а учитель является чиновником; нет наглецов, самовольно орудующих мечами, а доблестью считается отрубить голову врага [на войне]. Оттого в народе [такой] страны, кто говорит, тот непременно держится закона; кто действует, тот добивается заслуг; кто храбр, тот

целиком отдается военной [службе]. Поэтому в спокойное время государство богато, а в напряженное время войско оказывается сильным.

Истинные помыслы народа сводятся к тому, чтобы достичь покоя и выгод, избежать опасностей и бедствий.

ГЛАВА ПЯТИДЕСЯТАЯ. «УЧЕНИЯ, ПОЛЬЗУЮЩИЕСЯ СЛАВОЙ»

Ум народа так же не может быть использован, как и сердце ребенка.

Поэтому и требуются совершенномудрые и всезнающие, ибо знаний народа недостаточно, чтобы руководствоваться [ими] и использовать их.

Ведь ума у народа недостаточно, чтобы полагаться [только на него], это очевидно. Потому-то, возвышая служилых, требовать мудрых и умных, а осуществляя правление, возлагать надежды на народ – все это ведет к смуте: невозможно посредством этого управлять.

«ЛЮЙ-ШИ ЧУНЬ ЦЮ»

РАЗДЕЛ ПЕРВЫЙ. «ДВЕНАДЦАТЬ ОПИСАНИЙ» ГЛАВА ПЕРВАЯ,
ЧАСТЬ ВТОРАЯ. «ОСНОВЫ ЖИЗНИ»

Назначение вещей в том, чтобы они удовлетворяли потребности людей, а не подчиняли себе жизнь людей.

ГЛАВА ПЕРВАЯ, ЧАСТЬ ЧЕТВЕРТАЯ. «ЦЕНИТЬ
СПРАВЕДЛИВОСТЬ»

В детстве человек глуп. Когда он вырастает, становится умным. Лучше быть глупым, но справедливым, чем стать умным, но корыстолюбивым.

ГЛАВА ТРИНАДЦАТАЯ, ЧАСТЬ ВТОРАЯ. «ОТКЛИК ОДИНАКОВ»

Все классы [предметов и явлений] по существу связаны друг с другом: соединяется то, что по духу одинаково, отзывается то, что сходно звучит.

Хуан-ди говорил: «Необъятны и глубоки просторы небесные, [мы должны] следовать величию неба, сливаясь воедино с изначальным духом».

Поэтому говорят: «Общие по духу превосходят общих) по долгу, общие по долгу превосходят общих по силе, общие по силе превосходят занимающих общее положение, занимающие общее положение превосходят тех, у кого общие имена». Императоров отличает общий дух, ванов отличает общий долг, деспотов отличает общее применение силы. Старательные [в службе] хотя и, занимают общее положение, но [их связи] уже ослабли; потерявшие [свое владение] хотя и носят общие имена, но они далеки [от тех, кто правит]. Чем хуже они понимают [общее], тем больше слабеет то, что их объединяет; чем тоньше они понимают [общее], тем объединяющее их сокровеннее.

ГЛАВА ПЯТНАДЦАТАЯ, ЧАСТЬ ВОСЬМАЯ. «РАССМАТРИВАТЬ ВСЕ ПО НЫНЕШНЕМУ ВРЕМЕНИ»

Что же использовали прежние правители, вырабатывая свои законы? При выработке законов прежними ванами использовался человек. Но ведь каждый из нас – человек, значит, изучив самого себя, можно знать и других. Изучив современность, можно познать древность. Ведь древность и современность – это единое целое, другие люди и я – подобные [существа]. Имеются обладающие Добродетелями мужи, они сильны тем, что по близкому узнают далекое, по сегодняшнему узнают древнее, по увиденному во множестве узнают неувиденное.

«ШИ ЦЗЫ»

ГЛАВА СТО ТРИДЦАТАЯ. «ПРЕДИСЛОВИЕ ПРИДВОРНОГО ИСТОРИОГРАФА»

Вообще же то, благодаря чему человек живет, – это дух, а то, на что он опирается, – это тело. Когда дух человека чрезмерно напрягается, он истощается; когда тело чрезмерно трудится, оно дряхлеет. А когда дух отделяется от тела, наступает смерть.

Тексти взяті: Древнекитайская философия. Собрание текстов. В 2-х т. – М.: «Мысль». – 1973. – Т.2. – 384 с.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

«ДАО ДЕ ЦЗІН»

§ 2

Слід зауважити, що філософія даосизму досить своєрідна. А саме: вона ґрунтується на *принципі недіяння*. Іншими словами – людина, суспільство мають діяти природо-відповідно, отже, не діяти так, як їм заманеться, як їх спонукає пристрасть або певна ідеологія, якесь вчення. Закон Природи як закон Неба – *дао* – не пізнається, а сприймається як безпосередня даність. Вже саме найменування *дао* є неприродним щодо його змісту, адже сприймається звук і знак, які можуть віддалити людину, хоча б і мінімальною мірою, від внутрішньої дії закону *дао*, яка не потребує того, щоб її (його – закон) називали. Це означає, крім деякого чудернацтва, що закон об'єктивний, а людське мовлення вже якоюсь мірою, частіше значною, якщо воно не пізнавальне, а суто розповідально-називне, суб'єктивне і ... протиприродне в сенсі сутнісних визначень і значень. Інакше – хаотичне, безладне.

Можна помітити, що застереження щодо небезпеки знання зумовлені, говорячи європейською понятійною мовою, діалектичним характером пізнавального мовлення. Тобто: світ єдиний, і в цьому його благо, а людина

своїм пізнавальним світосприймальним словомисленням роз'єднує його прояви, забуваючи їх з'єднати в практичній дії. Тому принцип: «мовчання – золото» цілком ймовірно йде від даоського принципу недіяння: потрібно діяти не згідно слів, а згідно природо-відповідних дій. Звідси положення про те, що досконаломудрий, «здійснюючи вчення, не послуговується словами».

Якщо говорити про навчально-освітню діяльність, то вчитель, очевидно, свою головну місію має вбачати не стільки у словоговорінні, скільки в демонструванні способу життя й поведінки, які б могли бути для учнів прикладом для наслідування. Адже вчитель і викладач – це різні професії, різні якісні стани людини, врешті – це різні люди. Саме до вчителя горнуться діти, дорослі також, а якщо він ще й кваліфікований викладач будь-якого вчення, тоді це провідник народу.

Нагадаю також, що діалектичні протилежності визначаються як «своє інше», як «своє рідне» своєрідне інше в єдиній, загальній, спільній основі, а не чуже, тим паче вороже інше. Якщо розуміти, що світ є Благо єдинорідного і єдиносутнісного, тоді прекрасне й потворне (без образне), добро і зло у поведінці людини розумної не розділяються, оскільки це її внутрішні душевні боріння, наслідком яких є благодатна природовідна життєдіяльність, що не вносить хаос і розбрат ані в природу, ані в суспільство, отже, є нічим іншим, як проявом недіяння.

Звичайно, що такий підхід був властивий періоду зародження матеріально-виробничої і партійно-політичної життєдіяльності суспільства. Це було застереження проти експансії людського свавілля назовні, яке, як виявилось, мало всі підстави для утвердження засад недіяння, а не діяння, від якого потерпає сучасне людство. Відносно школи принцип недіяння може мати таке значення: освіта не повинна діяти всупереч природним здібностям дитини, людини. Оскільки вона діє часто всупереч їм, провина за зростання антагонізму протилежностей лежить на ній. Всупереч – це коли дітей і дорослих людей не запитують, чому б вони бажали навчитись, що є рідним для них. На користь цього практика фактичної зневаги до істинних педагогів і нагороди запопадливим демагогам.

§ 3

Пояснення потребує теза про те, що у народу не повинно бути знань і пристрастей, а носії знань не мали б права діяти. Хоча тут є відповідь – недіяння дає спокій. Якщо ми пригадаємо, що нормальним станом будь-якої системи є стан рівноваги, стане зрозумілим, чому носії знань позбавлені права діяти. Знання мають духовну суб'єктну силу і дію відносно конкретної людини, якщо вона отримала їх із зусиль власної волі і якщо вони є розвитком її власних здібностей. За інших умов вони

небезпечні виведенням із норми кожного, для кого знання не є потребою власної душі, власної волі і долі.

У сучасному значенні треба зважати на відповідальність держави і суспільства, родини за примусове зобов'язання до обов'язкової освіти кожного громадянина. Так, людина не може бути неосвіченою, але чи стає обов'язкова освіта і навчання зв'язком обох чинників, що складають «своє рідне», а не «своє чуже»? А саме: чи об'єднують людину з її власними душевними схильностями ті знання, уміння й навички, які нав'язує їй система освіти? Очевидно, що далеко не завжди. Це, звичайно, не означає, нібито зараз потрібно послаблювати волю народу до знань. Проте означає, що виявлення здібностей дитини та їх розвиток має бути головним завданням системи освіти. Суперскладне завдання, зважаючи на дію основного протиріччя духовного розвитку людини з дитячого до юнацького віку: йдучи в школу, дитина не усвідомлює ні мети, ні завдань системи освіти. Але ж цього свідомі дорослі люди з числа вчених, науковців, високопосадовців. На жаль, попри гарні вчені декларації, інерція домінує як у системі в цілому, так і вчительському середовищі – в його психологічних мотиваційних установках.

§ 5

Існує педагогічний стереотип: «Дітей потрібно любити, інакше не можна бути педагогом». Піддамо його сумніву (не запереченню!).

Очевидно, що любов, як ефект близькодії, має цілощучу силу і властивості між «своїми рідними». Це – батьки і їх діти. Щодо школи, то тут вчителів, викладачів, вихователів з учнями має з'єднувати любов до знань. Будь-які позапізнавальні симпатії приносять як освітньому, так і виховному процесові непоправиму шкоду. На жаль, протекціонізм вкоренився в системі освіти, а з неї цілком логічно й органічно перекинувся в суспільство, особливо в державні структури. В цьому чи не найголовніша причина духовного занепаду суспільства, починаючи з часу так званого соціалістичного і комуністичного будівництва, закінчуючи нинішнім періодом. Занепад у тому, що, як писав К.Маркс відносно капіталізму, хоча там цього дуже мало, зате надмірно в соціалізмі й постсоціалізмі, «безкорисливі дослідження поступаються місцем битвами найманих писак, безпристасні наукові пошуки замінюються упередженою, догідливою апологетикою» [с.17].

Закон – це прояв об'єктивності, а не об'єктності. Тому й любити в об'єкті – людині, яка вчиться у закладах освіти, треба об'єктивне – схильність до знань, волю до їх отримання. Не випадково Лао цзи говорить, що людинолюбство з'являється після втрати справедливості, яка, в свою чергу, з'являється після втрати *де* – втілення в людині закону *дао*. Найдалі від об'єктивного, від *дао* – ритуал, церемонія – це повний занепад. Між тим зовнішнє чи не повністю витіснило внутрішню сутність навчально-

освітнього й виховного процесу: свята, посвячення і висвячення заповнили навчально-освітні заклади. Учні, студенти, аспіранти, здобувачі наукових ступеней освідчуються в любові до вчителів, учених, як і навпаки, а знання залишаються на узбіччі суспільства – воно животіє за інерцією в різні часи, так би мовити, різновекторно.

§ 10

Ось що має бути головним: бути в бутті суцього, а не в буваючому предметно-речовому *існуванні*, що хаотично *снує*, перебуваючи за буттям суцього – в забутті. Це вимога і до учнів, студентів, і до вчителів та професорсько-викладацького складу ВНЗ. Рівень знань суцього у перших, у їх значній масі, майже нульовий. Що говорити про людей, які, навчаючись наукам, не можуть дати визначення закону, тому, що таке мислення, які його форми і т. ін.

§ 16

Тут, власне, маємо пояснення того, що таке суще. Це – постійне і незмінне начало, з якого створюється світ і з якого його тільки й можна пізнати. Знаючи постійне і незмінне, отримуєш і світло знань, і знання про світло як фізичне явище. Не знаючи цього, чиниш зло незалежно від того, що сам так його не оцінюєш. Ось чому вкрай важлива самооцінка за знаннями, а не зовнішніми ознаками, за незмінним суцим, а не мінливими формами його буття.

§ 18

Причина лицемірства, а не «знання-мірства», «закономірства» («закономірності»), – перехід мудрості в лукаве мудрування. Останнє – це коли знання суб'єктивізуються, виводяться не з *дао*, не з постійно незмінного суцього, а мінливого буття, яке своїм зовнішнім виглядом затіняє суще. Сущє – Небо, а Земля – Піднебесна; знання слід брати із Неба, незмінного у своїй вічності.

Це справді так і це зобов'язані знати всі вчителі, щоб не вчити на засадах емпіризму. Природа ока, писав Л.Фейєрбах, небесна, а тому наука починається з астрономії. Зоряне небо породжує моральний закон у людині – цей вислів Канта варто розуміти, а не перетворювати в бездумне гасло, безплідне мудрування.

§ 19

Мова йде не про знищення мудрості і знань, а їх потворних проявів. Кожна освічена людина є такою тоді, коли, перефразовуючи відомий вислів К. Станіславського, любить знання в собі, а не себе у знаннях. Мудрий той, хто віддає загалу знання, не претендуючи на їх авторство: він знає, що закон – це прояв об'єктивного, загального, сутнісно-небхідного. Отже, знання загального (= закону) належить загалу, яким є народ. Тому він скромний – говорить від імені загального, а не свого власного, як це намагаються

вчиняти хворі на суб'єктивізм видавці й відкривачі законів, примушуючи підлеглих повторювати суб'єктивне як нібито об'єктивне.

Сказане суголосне вислову Маркса, який писав, що скромність полягає в умінні говорити від своєї об'єктивної сутності загального, презентованого в будь-якому окремому. Це складно, тому псевдовченість, що заповонила освіту, часто говорить від суб'єктивності, внаслідок чого історія людства, людство в цілому потерпає від суб'єктивізму правителів, яким схильні підігрувати «книжники і фарисеї»: їм подобається бути відомими владі, а не належати свідомості загального як об'єктивного в усі часи.

§ 32

Йдеться про: а) відповідальність вчителів життя, якими можуть вважатись лише здатні пізнати й сприйняти в собі і для себе закон *дао* як вічне безіменне суще; б) про значення прикладу адекватної *дао* поведінки «знаті і правителів» для народу: їх спокійне поводження формує у нього сприйняття «глибинного *де*» як загально-необхідного для всіх способу життя. Для Китаю, на що слід звернути увагу, характерною була і залишається практика формування освічених і вихованих на засадах *дао* народних слуг. І це не **патріотизм**, який завжди страждає на суб'єктивізм з його ототожненням влади і батьківщини, а об'єктивізм: досконаломудрим і, отже, вчителем і правителем може бути лише людина, що заспокоїла свої пристрасті – джерело суб'єктивності. А в стані спокою якраз і споглядається буття сущого, а не бування несущого. Такі люди здатні утвердити гармонію, щастя і благополуччя серед народу – адже *дао-де* серед нього.

Щодо освіти, то бачимо її призначення: давати визначення, тобто межі значень, у просторі яких знання не руйнують гармонію спокою. Оскільки джерело безмежного – людські пристрасті, система освіти має навчити людину бути у межах значень, які зберігають суще як спокій, або ж спокій сущого буття. Якщо не знати значень, не розуміти їх, не з'явиться й уміння жити спокійно, з'явиться небезпека неспокою.

§ 33

Маємо ієрархію пізнавальних значень, яку цілком можна взяти за вихідні аксіоми системи освіти. Треба знати себе і людей, перемагати себе і людей. Останніх тим, що вони будуть прихильні до того, хто переміг себе світлом самопізнання: як джерело світла, він стає центром притяжіння.

§ 38

Частково ми вже коментували сказане тут. Але пропонуємо зайвий раз зупинитись на таких моментах.

1. «Ритуал – це ознака відсутності довіри і відданості. В ритуалі початок смуту». З одного боку, це реакція на створення штучних, а не народних, отже, протиприродних обрядових дійств. З іншого, це справді початок

боротьби традицій і новаторства, порушення спокою, смута, розбрат, війна і всі похідні від порушення вихідної єдності.

Про це варто говорити у зв'язку з тим, що у ХХ ст. в СРСР будувалась нова система освіти, яка фактично заперечувала позитив школи в царській Росії. Після розпаду СРСР вона також зазнає суттєвих втрат через перманентні реформи. Зміна вихідних парадигм це водночас зміна ритуалів і поява того, про що йдеться у п. 38. Криза поглиблювалась ще й тим, що ритуали здійснюють одні й ті ж дійові особи. Чи можна вважати їхні ритуальні закликання щирими? Навряд.

2. «Зовнішій вигляд – це квітка *дао*, початок невігластва». Масова людина ніколи не може бути «великою людиною», а тому й не бере суттєвого й сутнісного. А педагоги за умов перетворення освіти в елемент масової культури і за умов майже безперешкодного доступу до вищої (?) освіти (як вона може бути «вищою», якщо є загальнодоступною?) перестають бути «вищими». У давньому Китаї іспит на підвищення витримували лише 1-2 претенденти зі ста. Нині ж «старших», «заслужених», «відмінників освіти», «вчителів року» і т. ін. і т. п. десятки відсотків. Бажають стати ними майже всі – звідси психологія всезагальної заздрості в середовищі, яке мало б бути чистим, світлим, щирим, спокійним.

§ 41

Маємо визначення того, в чому полягає мета найвищої освіченості: вона в тому, щоб здійснити отримані знання у власному способі життя. Це означає, що така людина веде воістину природовідповідний спосіб життя і тим відрізняється від усіх інших. Проте він виявляється настільки незвичним на тлі поведінки більшості, що звичним виявляється протиприродне, а не найвище *де*. Можливо тому Лао цзи і не рекомендував досконаломудрому переповідати засади мудрості, щоб не піддавати їх (і її) насмішкам.

Принаймні, така ситуація досить розповсюджена і в сучасній українській, а до цього й радянській суспільно-освітній, як і загально-суспільній практиці. Як інакше розцінити її, коли рівень поваги до науки, освіти, науковців і освітян визначався і визначається донині залишковим принципом фінансування. Або чи могла тривалий час проіснувати країна, в якій монополю панувала ідеологія провідної ролі робітничого класу, а не ідеологія безумовної первинності духовного начала як начала світо- і самопізнавальної життєдіяльності людини, яку здатна нести «в маси» інтелектуальна еліта суспільства. Тих, хто говорив про це, просто переслідували та зараховували до «темних», «простих», яких потрібно «зневажати», проявляти «презирство». Тому справді «істинна правда схожа на її відсутність».

§ 47

Дуже суттєва методологічна думка, яку потрібно було б покласти в основу формування елітарної школи, як це, власне, мало місце в гімназіях доби царської Росії. Йдеться про те, що справді «чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому досконаломудрий не ходить, але пізнає все. Не бачучи речей, він проникає в їх сутність».

Що таке «вища» освіта? – Це та, яка дає людині розуміння субстанціональних засад світобуття, розуміння того, що таке розум як першооснова, як єдина для всього сутність, як єдиносутність. Всього цього не можна зрозуміти, якщо основною навчально-освітньою дисципліною, яка дисциплінує свідомість, не буде філософія як духовно-пізнавальна практика мовомислення.

Чому потрібно «дисциплінувати» свідомість? Тому що кожна людина без будь-яких виключень долучається до світу перцептивно, через органи відчуття як органи світосприймання. Що тут виявляється суттєвим, але, як не парадоксально, позапізнавальним (чи допізнавальним) фактором? – Те, що зміст *свідомості* зводиться до накопичення образів (ідей), які *свідчать* про предметно-речовий світ, а не про його загальну єдину сутнісну основу. До того ж, і це ще більш важливо, ця образна експансія відбувається на основі без- і позасвідомих цілеспрямованих зусиль індивідуальної волі. Саме на такій емпіричній основі кожна людина отримує так звану середню освіту. Це та освіта, яка апелює до тих свідчень, які є у кожної людини на період її вступу до першого класу загальноосвітньої середньої школи. Що цілком зрозуміло і логічно – іншого досвіду у людини (дитини) просто не існує. А принцип емпіризму передбачає широке використання аналогій за подібністю згідно прадавнього (так його іменують ще античні філософи) правила: подібне творить подібне, любить його як однорідне, тому пізнає в любові як своє рідне своєрідне.

Нагадаю, що В. Ленін, апелюючи до масової народної свідомості, обрав безпрограшний варіант, А саме: критикуючи ідеалістичну філософію (хоча в іншому контексті заявляв про безумовну перевагу розумного ідеалізму перед «глупим» матеріалізмом, до якого відносив так званий «наївний» реалізм), він писав, що кожна нормальна (?!) людина, що не побувала в божевільному домі філософів-ідеалістів, скаже: «Матерія первинна, свідомість вторинна».

Для початкової і середньої школи категорія нормальної людини є, так би мовити, нормою. Але освіта, що ґрунтується на такій нормі, принижує людину тим, що не дає їй перспективи духовно-пізнавального зростання. Справа в тому, що вище завдання людини, навіть найвище, полягає в самопізнанні. А емпіризм перевантажує свідомість свідченнями про зовнішній матеріально-речовий світ, закриваючи перед нею світ і світло духовної матерії – безкінечного і вічного поля як простору розуму, як

субстанції, з якої, ущільнюючись, світовий розум уміє створити певну оформлену річ, яку і сприймає як первинну, хоча вона похідна, емпірична свідомість. Щоб пізнати первинне, духовно-енергетичне, світотворче, потрібні свідомі пізнавальні зусилля волі – апперцепція. Це і є вище покликання людини: вирости над собою емпіричним і безвільним, слабким, немічним і залежним, щоб стати теоретичним, розумним, цілеспрямовано вольовим, тому сильним, суб'єктним, незалежним від зовнішніх чинників, але залежним від досягнень індивідуальної розумної волі.

Зміст усіх текстів, які вже прокоментовані, як і всіх наступних, якраз і свідчить про вищий рівень буття людини – рівень, адекватний буттю суцього, а не його буванню в мінливих образах і формах предметно-речового світу, який часто називають оточуючим. Вища школа зобов'язана звільнити своїх учнів (студентів) від цього оточення, від цього полону. Без філософії, яка має бути суцільною світоглядно-мотиваційною дисципліною, має здійснювати постійний супровід всіх інших навчальних предметів, звільнити людину з полону емпіризму, який за Лейбніцем (і всіма видатними теологами й мислителями), властивий трьом четвертям людської поведінки, неможливо. Якщо вища школа не виконує цього покликання, то чи можна дивуватись, що історія людства має такий драматично-трагічний характер. Мабуть, що не можна. Навпаки, такий розвиток є закономірним з точки зору еволюції живих організмів. А саме: тупиковим, смертним. Причому, смертним засобами Страшного Суду, адже невігластво є зловісною силою, яка не знає добрих вістей, бо її вісті – тимчасові. А життя – вічне. Вища школа і має дати добрі вісті тим, хто здатен їх зрозуміти, а не просто почути. Почутим добрим вістям не вірять і емпірики, але ж треба вчитись у вищій школі чути голос логосу, голос розумних вчень і, як вчить світова філософія, в даному випадку даосизм, діяти відповідно – в контексті найглибиннішого *де*.

§ 48

Йдеться про недіяння як теоретичну розумово-пізнавальну діяльність. Примножуючи знання, оволодіваєш Піднебесною. І навпаки: якщо дієш практично, звичніше – організовуєш матеріальне виробництво, Піднебесною оволодіти не можеш, адже «копаєшся» в її мізерній величині, хоча б це була вся планета Земля.

Крім того, пізнання *дао*, як адекватної духовної сутності самої людини, постійно зменшує тілесно-фізіологічні бажання. Це відчуває кожен, хто йде пізнавальним шляхом щоденно, постійно, а не час від часу. Звідси висновок: школа має навантажувати пізнавальними завданнями, а не звільняти від них. Адже будь-яке звільнення від напруженої праці не формує волю, а без неї людина попадає в залежність від чужої їй (іншої) волі, створюючи собі недолю.

§ 53

Широка і велика дорога, широкий шлях – це шлях універсального закону. Знаючи його, йдеш будь-якою вузькою стежинкою як широким шляхом. І навпаки: не знаючи *dao*, блукаєш у хащах емпіричних стежинок, що ведуть у глухий кут. Тому емпірики (=суб'єктивісти) не чують один іншого, постійно сперечаються, агресивно налаштовані поміж собою і сіють розбрат у суспільстві. І це, на жаль, подобається народові, бо не потребує, як писав Гегель, напруги мислення.

§ 56,81

Вкрай важливе положення, над яким варто замислюватись усім учителям, викладачам, вихователям. Йдеться про вислів: «Той, хто знає, не говорить. Той, хто говорить, не знає. ...Хто знає, не доводить, хто доводить, не знає».

Важливе, як бачимо, тому, що ця категорія людей належить до професійних «балакунів», «пустомелів». Ясна річ, що дане положення не треба брати в його категоричному значенні. Але знайти в ньому раціональні моменти необхідно кожному педагогу.

Чому той, хто знає, не говорить? – Знання важливі для себе, для власної душевної і духовної самоорганізації. Передаючи їх іншим, зовсім не обов'язково передається властивий їм дух самоорганізації душевного соціуму. Це розчаровує і педагога, і учня.

Як бути? – Можливо, користь буде від того, що говорити мають учні. Але не про те, що вони знають, що їм відомо і що вони схильні називати знанням. Бажано схилити їх до запитальних речень-суджень, з якими вони мали б звертатись до вчителів. Тоді відповіді не будуть словоговорінням, а мовомисленням. Звичайно, що це найбільшою мірою стосується фізико-математичних наук – там понятійне мовомислення представлене максимальною мірою. Щодо гуманітарних та морально-етичних дисциплін, тут, очевидно, слід говорити нормативно-імперативними мотиваційно-спонукальними максимами. Вони, з одного боку, вражають своєю категоричністю, по-друге, спонукають, завдяки цьому, до роздумів, починаючи із заперечення, а потім розуміння і прийняття.

Даючи відповіді, вчителів не слід говорити багатослівно. Мовомислення має бути стільки, щоб наблизити учнів, студентів до можливості власних роздумів і власного вирішення. Звичайно, що плідною буде дискусія лише в тому випадку, коли запитання будуть мати сенс для тих, хто запитує. Не слід також давати лише власні відповіді, а відсилати до навчально-методичної або наукової літератури.

Інший аспект пов'язаний з тим, що саме вважати знанням. Очевидно, що це виключно закони як формулювання об'єктивних, загальних, сутнісних, внутрішньо-необхідних підстав світобуття. Їх не обов'язково пояснювати, як це зазвичай практикується. Давши їх визначення, треба ставити завдання

перед аудиторією здійснити дедукцію з його змісту до емпіричної дійсності. Якщо навпаки, про що вже йшлося, буде культивуватися індуктивне мислення, узагальнення якого зовсім не обов'язково вцілюють у ціль – у загальне як начало світобуття. В такому разі маємо багатослівну освіту і педагогіку, яка не освітлює душу, бо джерело світла – закон, а не матеріальні речі, від яких маємо тінь.

Можуть бути й інші варіанти, над якими пропонуємо поміркувати читачам.

§ 65

Тут, очевидно, йдеться про необхідність елітарної освіти в державі. І в цьому є великий сенс. Знання першоначал і здатність до інтелектуально-творчої дедукції з них дається зовсім незначній кількості людей, переважна більшість яких має індуктивно-емпіричну свідомість. І знання, і свідомість мають індивідуальний статус, а держава – це інститут колективної соціалізації людей. Цю місію набагато ефективніше виконують традиції, звичаї, пам'ять про спільне минуле і його спільне сучасне пошанування. Індивідуальні знання соціалізують, так би мовити, із духовним соціумом закону, тому державою для такої людини не є людська спільнота. Платон писав: «Мудрецеві не потрібен закон – у нього є розум». Це одна з причин підозрілого ставлення державних правителів до високоосвічених і мудрих людей. Хоча реальна небезпека для єдності держави йде якраз від емпірично-суб'єктивно налаштованої народної свідомості, сила якої в кількісній, а не якісній, перевазі. Нею складно управляти, адже вона має хибне уявлення про знання: узагальнене з власного досвіду вона видає за саме загальне як всезагальне, за універсальний закон. Якщо й система народної освіти ґрунтується на емпіризмі життєво-індивідуального досвіду, суб'єктивність переростає в агресивний суб'єктивізм і волюнтаризм.

Цими міркуваннями керувались не лише давньокитайські правителі, про яких йдеться у Лао цзи. Саме таку систему освіти будували в СРСР сталінської доби. Як тільки почалися процеси її реформування в період так званої хрущовської, а потім і горбачовської доби, тоталітарна держава стала приреченою. Тому правова держава зобов'язана гарантувати різноякісну освіту, але з безумовним пріоритетом для високоякісної не просто елітарної, а елітної освіти. Звичайно, що еліта – це найбагатші за розумом володарі Всесвіту, а не багаті речами, які завжди «не сповна розуму» – інакше вони обрали б для себе інший життєвий шлях.

§ 66, 71

Тут маємо продовження логіки попередніх міркувань. Досконаломудрий справді бажає піднятися над народом, адже той для нього існує як інша духовна реальність, а саме: хибна у своїх цілеспрямованнях. Проте він не має бажання принизити народ правдою про істину, тому в суспільному житті не виділяється, навпаки, ставить себе

нижче його бажань. Тоді він не шкодить народові, а той йому. Сумніви викликає те, що люди начебто з радістю його висувають і від нього не відвертаються. Іноді таке буває в системі освіти, коли учні, студенти виділяють серед інших кращих педагогів. Проте останні досить рідко обласкані владою, а тому не мають можливості впливати на духовний стан суспільства.

Досконаломудрий знає проблеми народу, але не повідомляє про це, знаючи, що буде ним посоромлений за незнання життя. Він знає, що життя за найглибшим де і народне життя різноякісні, проте цього не знає народ. Але думає, що знає. Звідси його історичні хвороби, відповідальність за які він постійно перекладає на хворих, у цьому він переконаний, вчених, на систему освіти, яка не тому вчить. Так йому краще – він відчуває себе здоровим, а вчених хворими на незнання життя.

«ЛУНЬ ЮЙ»

Глава перша. «Сюе ер»

Це тексти, що приписуються Конфуцію, позиція якого відрізняється від даосизму. Можна сказати, що у його вченні маємо апологію знання, заклик до постійного навчання мудрості, джерелом якої є досконаломудрий вчитель. Із ним не сперечаються, слухають його настанови і розмірковують над ними.

Ми подали досить значну кількість настанов, над можливим змістовним спрямуванням яких пропонуємо поміркувати самостійно в якості контрольних завдань. Тому авторські коментарі будуть мінімальні, адже тут все – актуальне і майже безсумнівне, аксіоматичне.

1. Час від часу необхідно повторювати вивчене. Чому? – Повторення – це ознака закону і тренування пам'яті. Людині властиво забувати те, що колись було знанням. Звідси розлад між їх змістом і поведінкою. Моральні й методичні настанови не повинні бути «за буттям», їх функція – бути в постійному бутті. Ось чому невірно ставити оцінки без складання іспиту – час на нього це час на повторення. Тут педагог зобов'язаний бути непохитним.

2. Мудрець, а ним має бути вчитель, зобов'язаний вести себе гідно і достойно, оскільки ці якості формують його авторитет. Гідність і достоїнство похідні від найвищого рівня освіченості, заглибленості свідомості у світ сутностей. Світ матеріальних речей притягує свідомість до себе, пригинає людину тимчасовими принадами; навпаки, світ сутностей звільняє від такої залежності світлом вічності й безкінечності, робить людину прямою, щирою, світлою і світлоносною, сонячною. А це і є гідність достойника, коли він стоїть на засадах, які є субстанціональними,

з яких ніхто і ніщо, крім нього самого, не здатний його зрушити ні за життя, ні після нього.

Авторитет знання і їх носіїв має бути головною турботою держави. Але з причин, про які йшлося вище, не всі типи держав сприяють цьому. Значною і вирішальною мірою це залежить від особи правителя, а в республіці від свідомості парламентарів. До перших апелював Конфуцій, до других має апелювати сучасне вчительство, але насамперед чільні представники професорсько-викладацького складу вишів. Слід задуматись над такими питаннями: «Чому всі, хто має відношення до розвитку і фінансування системи освіти, не надають їй пріоритету, маючи на це повноваження?»

Моя відповідь така: «Як загальноосвітня середня, так і вища школи не сформували в них повагу до вчителів, професорсько-викладацького складу як суб'єктів гідності, як достойників, тому цих якостей не мають і вони». Тут не місце шукати причин приниженості представників освіти – вона в пролетарській державній ідеології. Значення має інше, а саме: «Як нині сформувати в суспільній думці повагу до «честі й гідності», оскільки це стало конституційною нормою?» (Див. Ст.3 Конституції України). Адже справа не в тому, щоб оголосити найвищою ціллю держави повагу до «честі й гідності», а в тому, щоб кожна людина сприймала їх як найвищі цінності власного життя. Поважати людину лише за те, що на зовнішній витгляд вона має всі ознаки людини, навряд чи в цьому завдання системи освіти.

3. Оцінка ритуалу принципово інша, ніж у даосизмі. А саме: збігаючись із народною традиційною обрядовістю, він «приводить людей до злагоди». Це вірно, але для нашої системи освіти втіха невелика: народні традиції зруйновані комуністично-атеїстичною практикою соціалістичного будівництва. А вони, як відомо, формуються століттями. Але започаткувати нові і відроджувати забуті потрібно – це одне із надзавдань державної політики в галузі освіти.

4. Найвище знання для вчителя – знати специфіку людської поведінки, починаючи з дитячого віку. Сучасний педагог – це в першу чергу соціальний психолог.

Глава друга. «Вей чжен»

1. «У п'ятнадцять років я повернув свої помисли до навчання». Це те, про що вже йшлося: дитина йде до школи, не маючи на меті навчання в тому сенсі, який йому надає офіційна педагогіка. Є суттєві сумніви в тому, що вона (мета) стає для сучасного учня внутрішнім переконанням у 15 років. То ж атестат на зрілість чого саме отримує юнак (юнка) у 17-18 років?

Школа зрілості, запропонована Конфуцієм, має стати об'єктом і предметом дослідження педагогічної науки і практики. Принаймні, воля неба, тобто субстанція світобудови і водночас душевного соціуму, одним із найвидатніших світових мудреців і мислителів була пізнана у 50 років. Чи

знають її вчителі, навчаючи дітей з 20-літнього віку? Батьки, маючи дітей з такого ж віку до того часу, коли дітям вже 18-20 років, а їм самим 40-45?

Все це означає, що система освіти як державної інституції має розвиватись у найтіснішому зв'язку і суспільно-громадським інститутом родини. Власне, такий підхід є засадничим у так званих цивілізованих країнах.

2. «Вчитись і не міркувати – даремно втрачати час, міркувати і не вчитись – згубно».

Головна парадигма навчально-освітньої системи впродовж 2,5 тисячоліть. Вчитись і не міркувати – такою є догматична педагогіка, розрахована на механічну пам'ять того, про що написано в шкільних, затверджених державною цензурою, підручниках. Як не сумно, але це домінуючий у світовій практиці принцип побудови народної освіти. Він має виправдання, якщо школа вчить навичкам і вмінням трудової діяльності. Але це втрата часу для розвитку навичок самопізнавального мислення, оскільки система не реалізує природне покликання кожної людини.

Міркувати і не вчитись, як виявляється, ще більш згубний шлях. Чому? – Не маючи знань, про що можна міркувати? А знанням вчить книга, написане слово, яке у всіх релігіях, всій літературі має статус божественної святості, статус самого Бога, статус світового об'єктивного Розуму. Між тим бажання читати, а ще більше – щось самому написати, з розвитком сучасних інформаційних технологій має тенденцію до послаблення. А це губить і систему освіти, і суспільство в цілому, адже знаннями стають емпіричні узагальнення без пояснення того, чому саме так відбувається. Вірніше, їх безліч, але їх субстанціональність плюралістична, консенсусна, а мала б бути моністична.

Так формувались, а зараз формуються ще більш інтенсивно, «неправильні погляди», вивчати які шкідливо. Але вивчають, надаючи їм статус авторських...

Глава третя. «Ба і»

Вище йшлося про значення, яке має відродження традицій свого народу. Без них, власне, немає народу, а лише народонаселення. Традиція – це не архаїзм, не шароварщина, а дух живого спілкування з пращурами, батьками і Батьківщиною. Звичайно, жертва пращурам – не горілка із бутербродом на могилі в день пам'яті. Йдеться про жертву часу на вивчення духовної спадщини, яка виявляється не жертвою, а найвищим і найглибиннішим здобутком індивідуальної свідомості. Без звернення до неї людина не може здійснити духовної соціалізації власної душі – її простір заповнить емпіризм дотично-чуттєвої предметно-речової дійсності.

Але: «Стріла не обов'язково пронизує мішень, бо сили людей не однакові. Це давнє правило». Ось чому я постійно наголошую на створенні елітарно-елітної школи, як і на тому, що вища школа має бути вищою за

пізнавальними глибинами отримуваних у ній знань. А це неможливо, якщо вона омасовлюється, якщо в ній домінують емпірично-прикладні прагматичні знання. Це, на жаль, – «давнє правило» й у новітній час.

Глава четверта. «Лі жень»

1. Як не порушити закон? – Знайти його як спосіб власної благодатної життєдіяльності. **Не треба вчити, що закон карає; навпаки, він оберігає.** Усвідомлення цього може бути наслідком того, що школа, включно з ВНЗ, буде формуватись як школа самопізнання, школа самоорганізації, як суб'єкт-суб'єктна інституція духовно-пізнавального взаємозбагачення. Ще одна необхідна умова: такою має бути громадська думка, громадські суспільні очікування.

Цінність школи не в тому, що «тут сидів Вася», що тут колись всі були присутні як охоплені спільним сумісним простором приміщень. Вона в тому, що тут всі перебували при сутностях, які вічні, а тому сюди постійно притягує всіх, хто вже закінчив навчання. Адже поза школою суспільство вже не є сутнісно чистим – його обтяжують суб'єктивно-суб'єктивістські уподобання емпіричної дійсності.

2. Уподібнюватись потрібно мудрій людині, а не «товаришу Дзержинському», як писав Маяковський, наступивши «на горло власній пісні». Проте ключове слово тут – «подумай». Якщо школа не вчить думати, міркувати, уподібнення буде ідолопоклонством. Уподібнення мудрому суто духовне, пізнавальне – це долучення до першоджерел мудрості як джерел моральності. А що таке мораль? – Це корені історичної, а не сучасної, поведінки народу, людства в цілому; те, що відстоялось, стало усталеним, поетичним, сутнісним, внутрішнім, отже, об'єктивним. Сучасність таких властивостей не демонструє, покриваючи їх мінливим, випадковим, зовнішнім – афективно-суб'єктивним. Вона налаштовує на корисливість і вигоду. Тільки мудра людина, пов'язуючи себе з досвідом минулого, спроможна діяти згідно обов'язку.

Глава п'ята. «Гуньє чан»

1. Слід звернути увагу на чітке формулювання так званого «золотого правила моральності». І водночас застереження вчителя, що жити згідно його вимог практично неможливо, зважаючи на потужну схильність людини до самовиправдання.

2. Особливість мудреця: життєва домінанта – постійна незгасима любов до навчання. Дуже бажано, у зв'язку з цим, проводити постійні тестування учнів і студентів на предмет любові до здобуття знань, а не до самих лише знань. У першому випадку потрібно долучатися до навичок і умінь користуватись методами пізнання і шукати нових; у другому – розвивати пам'ять. Мудрець мудрий тому, що володіє широким шляхом (це і є метод) отримання і відкриття нових знань, а не блукає вузькими стежинками емпіричного досвіду. Про це вже йшлося в аналізі даосизму.

Глава шоста. «Юн е»

Формуючи навчально-освітню еліту, потрібно знаходити способи повідомлення їй прадавнього правила. А саме: бути поруч із кращим. Ними, безумовно, мають бути вчителі. На жаль, психологія вульгарно-зрівняльної однаковості між людьми, сформована за десятиліття компартійної ідеології доби СРСР, деформувала свідомість і всього народу, і, що особливо прикро, переважної більшості вчительства.

1. Школа має бути диференційованою за здібностями вчителів і учнів – цього вимагає прадавнє правило: подібне творить подібне. Якщо цього немає, а цього таки немає, доводиться говорити щось середнє, отже, творити посередність. Найбільший злочин за такої системи загальної середньої, а тепер і вищої, освіти – втрата мотивації до навчання у тих, хто вище і значно вище посередності. Якщо подивитись на державні нагороди сучасному вчительству, включно до професорсько-викладацького складу ВНЗ, то це далеко не найкращі.

Глава сьома. «Шу ер»

1. Передавати знання, отримані в давнину, а не творити учня, любити давнину як об'єктивний дух народно-історичної мудрості – в цьому головне завдання вчителя. Не вчителя треба любити учневі, а дух минулих поколінь свого і всіх народів – у цьому найвище покликання і вчителя, і системи освіти. Любити в житті потрібно найближчу рідню, родину. Всіх інших слід поважати як гідних достойників сучасності. Це обов'язкова умова навчально-освітнього, а не моралізаторського, виховання патріотизму як духовного фундаменту будь-якого суспільства. Саме його не вистачало ні царській Росії, ні СРСР, ні сучасній «неукраїнській» Україні. Як інакше пояснити феномен самоприниження й меншовартісності, властивий значній кількості наших сучасників? А він діє кожного разу, коли носії історичного духу народу і людства, заявляючи про його славетно-героїчну свідомість, засуджуються і державою і суспільством як провідники націоналізму, гірше-фашизму(?!), а не патріотизму.

2. Зверніть увагу, над чим сумує вчитель. Об'єднавши всі чотири позиції, можна сказати: «Над формалізованим знанням і такою ж системою освіти». В чому формалізм? У тому, що знання не мають статусу внутрішніх духовно-пізнавальних мотиваційних спонукань. Одна з причин цього – гонитва за кількісними, а не якісними показниками. Якщо «все в одному будь-чому», а все – це закон світобудови, то яка мета у вивченні багатьох навчальних дисциплін? Вона втрачена, якщо немає розуміння, що всі вони однорідні та єдино-сутнісні як різні прояви єдиносущого. У всіх у них – один-єдиний предмет дослідження: людина як суб'єкт-об'єктна істота. Природознавець, досліджуючи об'єкт природи, і мистецтвознавець, досліджуючи об'єкт художньо-естетичної творчості, йдуть слідами власного інтересу. Іншими словами – слідами, стежинками, шляхами

людини, тому пізнають людину. Такого розуміння, на жаль, немає. Я думаю, що й мене у цій думці не всі розуміють (йдеться про вчителів, освітян взагалі). І це сумно.

3. Відповідь на попередні «сумні» сумніви в ефективності освіти. А саме: слід формувати цілеспрямовану **розумну волю**. Це вкрай важливо. Класична філософія і педагогіка, що зростала на ній, абсолютизувала розум і його продукт – системно-логічно оформлені знання. Але щоб діяти розумно, потрібна цілеспрямована воля. На що саме? – На саму людину, аби вона була здатна перетворити власну хаотичну, невпорядковану руйнівну суб'єктивність у гармонійно організовану суб'єктивність. Як знати, що людина стала суб'єктом? – З'являється досить стійке відчуття самодостатності, самозабезпеченості, впевненості в доцільності власного буття і власної життєспроможності, супроводжувані бажанням постійного самовдосконалення, любові до інших без будь-якої заздрості до них.

4. Продовження попередніх міркувань. Людину, яка не прагне до знань, не варто вчити. В сучасному контексті – загальною має бути школа, в основі якої філософія прагматизму й позитивізму. Її мета – дати, сформувати життєві навички. Це не є «правильний шлях», оскільки правила стосуються засобів душевної самоорганізації, для чого, в свою чергу, потрібно мати в собі відчуття власної недосконалості. Його масова людина не має – рідко хто, стаючи фізично дорослим, виростає з пізнавальних координат дитинства з його чудесно фантастичною міфо-поетичною псевдосамодостатністю. Якщо б це було не так, суспільне життя вже з часів античної філософії (всіх народів) являло собою втілення максим розуму.

Глава восьма. «Тай бо»

Підтвердження щойно сказаного. Чи вчать так, нібито бояться втратити здобуті знання? Чому не вчать? – Очевидно немає розуміння значимості знань для свого власного особистого людського душевно-духовного самоцінного буття. Більшість живе суспільним життям з іншими, на рівні сумісного буття, а не в гармонії з духовним соціумом власних душевних уподобань, не в суспільній злагоді з собою. Звідси наскрізна історична тенденція відчуженого буття людини з собою і суспільством, про що вже йшлося. Якщо ж вчитись із себе, тобто самопізнавально, знання не можуть забутись, бо вони взяті не із «забуття», а із буття, спорідненого собі повсякчас. Якщо ж це книжні знання, то, щоб не бути забутими, їх потрібно повторювати доти, доки на їх зміст не відгукнеться духовний зміст індивідуально-особистісного душевного соціуму і воно стане своїм за внутрішнім покликом. Впевненість в цьому від вихідної єдності людини і світу, мікро- і макрокосму.

Глава дев'ята. «Цзи хань»

1. Чому вчитель не володіє знаннями? – Він знає, що світ універсальний, все мінливе знати неможливо і, головне, непотрібно. Але він знає головний

закон (принцип) світобуття, тому на будь-яке запитання простолюдина може дати достатньо зрозумілу відповідь. Адже емпірично-дотичний світ твориться з Єдиного, яким є загальне, що дає можливість пояснити його без сприйняття.

2. Система освіти, починаючи з наймолодших класів, повинна пам'ятати, що вона має справу зі вже сформованими намірами, поглядами, поясненнями тощо. Звідси її завдання: а) виявити і знати їх, б) розвинути, в) показати, що вони у всіх дещо відрізняються і г) спробувати хоча б якоюсь мірою послабити суб'єктивістські прагнення нав'язати іншим свою волю. Саме „спробувати”, оскільки „не можна примусити простолюдинів змінити свої наміри”.

Гуманістично орієнтована школа і не повинна їх змінювати. Але її над завдання, очевидно, в тому, щоб розпізнати тих, хто здатен дійти до розуміння загального і розвинути його в собі як мотиваційну домінанту. Тоді вона не лише відкриє людині світ загального і загальне як світ, але й зробить послугу суспільству: воно отримає „духовного провідника і просвітителя народу”.

Глава чотирнадцять. «Сянь вунь»

1. Що означає рух наверх, властивий благородній людині? – Шлях пізнання родової сутності, який, якщо йти ним, дає благо розуміння загального як сутності Неба, сутності закону *дао*. Не йдучи цим шляхом, людина деградує, адже її діяльність не залежить від неї: без пізнання вона не знає шляху, оскільки власна поведінка нею не контролюється.

2. Людину, яка знає загальне, зі свого боку, також «знає» загальне, а не люди. Вище ми говорили про те, що державні відзнаки далеко не завжди надаються кращим. Сумно від цього тому, що люди знають псевдокращих, але не знають воістину кращих, тих, хто знає загальне і міг би працювати на загальний інтерес, оскільки в нього іншого інтересу і мотиваційної свідомості *не існує*. Навпаки, у тих, хто не знає і не розуміє суті загального, постійно в свідомості *снує* корислива думка про свій власний інтерес за рахунок інших. Про це і йдеться у главах про державу.

3. Цікаво поміркувати над тим, чим відповідати на зло: добром, злом, справедливістю. Християнська традиція закликає до того, що відповідь на зло – добро, любов до тих, хто не відає, що робить. Це складно, тому така поведінка рідкісна. Якщо справедливістю, то це буде правовий напрямок розвитку людської свідомості, як і суспільства загалом. Адже «право – це мірило справедливості» (Арістотель). Зло – це егоцентричний вчинок. Якщо на нього відповідати злом, це буде війна егоцентризму, суб'єктивізму без будь-якої надії на справедливість, бо міри афективна свідомість не знає. Якщо людина чинить егоцентрично свідомо, відплата справедливістю може бути сприйнята нею як відповідь добром. Але для цього потрібно, щоб головним завданням школи стало не практикування моралізаторства, а

практикування всією сукупністю навчальних предметів міркувань щодо сутності права і правозастосування. А тут немає поділу понять на «добро» і «зло», а є вчинок і відплата залежно від його якості. Адже вчительство це не просто освітяни, але й громадяни держави. А громадянин – це поняття правове, а не моральне.

Глава п'ятнадцять. «Вей лін-гун»

1. Украй важлива відповідь вчителя: «Я пізнаю все за допомогою однієї істини», а не з пам'яті. Це, фактично, центральна ідея даної роботи: людина, знаючи загальне як родове начало, творить з нього видове своїми власними творчими зусиллями. Отже, вона співтворець світу, тому оспівує творчість.

2. Виходячи з цієї філософської ідеї, школа має створювати умови для рівнозначного спілкування як дітей між собою, так і вчителів із дітьми. Якщо цього немає, наявна марна втрата часу і розчарування. Такий поділ справедливий: чарує сила єдності, бо в ній – сила загально-родового начала. Вчитель має чарувати учнів не власною зовнішністю, а чарами, що їх несуть загальні об'єктивно-необхідні виміри закону(-ів). Той, хто знає це, не хвилюється з приводу того, що його не знають люди. Що не означає, нібито на людях, на суспільстві не лежить відповідальність за цю очевидну несправедливість по відношенню до самих себе в першу чергу, адже ними керують не завжди шляхетні люди.

3. Для реалій сучасної України щойно сказане має непересічне значення. А саме: кращі, що управляють країною, не порушують її спокій, адже вони, розвиваючи свої здібності, здатні жити у мирі та злагоді зі всіма. Навпаки, не найкращі, а всього лише менші за злом серед інших, управляючи народом, роблять його гіршим, показуючи приклад постійних суперечок поміж собою. А найкраще, що може бути і чого не можна допускати в країні, це втрату довіри до влади (див. гл. 12 «Янь юань»). Ось чому варто досліджувати як причини ненависті людей до будь-кого, так і їх любові. Привчатись до цього потрібно зі шкільних років, щоб мати у випускному віці дорослу духовну суспільно-соціальну зрілість.

4. Нерідко в педагогічній науці цитується положення Конфуція: «У справі виховання не можна робити відмінностей між людьми». Що не повинно означати, нібито система виховання має бути однаковою. Зовсім навпаки: всіх слід виховувати на засадах специфічних особливостей, властивих кожній людині, адже у кожної з них приховані якщо не різні схильності, то різна міра їх потенції, яку й потрібно актуалізувати навчально-освітніми і виховними засобами. Отже, мають бути різні педагогічно-освітні й навчально-виховні теорії, вчення, методики, а не одна-єдина наука. Тим більше, що «люди з різними принципами не можуть знайти спільної мови». І не потрібно її шукати: якщо в їх основі розвиток здібностей і вчителя, і учнів, їм треба дати можливість вільно конкурувати між собою на загальне благо.

Глава шістнадцять. «Цзи-ші»

Розберемо останню пораду вчителя Кун-цзи. На наш погляд, вона може бути покладена в основу організації системи загальноосвітньої середньої школи. Щоб різноступеневі класи і заклади освіти носили безумовне гуманістично-виховне начало, вони мають створюватись на принципі спорідненості притаманних вихованцям і вихователям здібностей. Адже над завданням для сучасного громадянсько-правового соціуму є збереження, примноження, всіляке культивування рівності в честі, гідності й достоїнстві між усіма людьми. А всі ці якості закладаються в школі як суспільній інституції.

Принцип різноманітності здібностей не може суперечити принципу диференційованого підходу до освіти і виховання в тому разі, якщо суспільство свідоме суті рівності не як однаковості, а як рівної для всіх нерівності (Г.Сковорода), рівної „спорідненості” діяльності індивідуальним інтересам. Поєднання цих принципів у діяльності закладів освіти творить її як систему елітарну й елітну, адже, по-перше, чисельно, кількісно це будуть невеликі асоціації, по-друге, буде можливість для реалізації методології індивідуального підходу, по-третє, це будуть якісно однорідні об'єднання за інтересами.

Звичайно, що і в наш час є досить значна кількість людей (дітей і дорослих), які не мають бажання вчитись. Але це через те, що їх примушували вчитись не тому, до чого в них є покликання. „Якщо б ми вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя” (Т.Шевченко). Треба так, щоб людина впізнавала себе у своїй діяльності. А це не обов'язково школа як засіб отримання знань; це також школа розвитку навичок і вмінь, школа предметно-речового розвитку здібностей.

Глава сімнадцять. «Ян хо»

1. Виходячи з відомого прислів'я про те, що «звичка – друга натура», якраз і потрібно урізноманітнювати форми навчально-освітньої та виховної практики. Людина впирається у свої звички як у стіну, досить часто – глуху. Отже, їх слід спрямовувати у позитивне річище, сприятливе для соціуму і сприйнятне для вихованця. Змінити в парі: «методика навчання – звичка» набагато простіше саме методику, а не звичку, навіть якщо вона шкідлива для здоров'я. Адже розумні і пересічні «не можуть змінитися». Останніх слід вчити не стільки знанням, скільки навичкам (= споріднені зі звичкою) і вміння здійснювати матеріально-виробничу діяльність. Мовомислення творить розумних, а предметно-речова праця – всіх інших.

2. Чи щойно сказане ображає людей, про яких не можна говорити погано? Зовсім ні. Образою є примус до виду діяльності, не спорідненого зі схильностями і звичками людини, які значною мірою генетично вроджені їй. У цьому легко пересвідчитись. *Кожна* дитина має пізнавальний інтерес, що зі всією очевидністю проявляється у запитальній формі мовлення. Але

лише незначна (за Конфуцієм це 1 зі 100) кількість людей здатна стати на шлях *автономного* пізнання змісту запитання – більшість задовольняється почутою чи прочитаною відповіддю. Причому, маючи їх, ця більшість досить часто засуджує розумних людей, а держава більшості (пролетарсько-селянської) постійно принижувала і ображала їх як словесно, так і матеріально – мізерною зарплатою. І розумна людина вибачає їй, кажучи, що вони не знають, що чинять. У цьому драма розумної людини, в тому числі й Конфуція.

З іншого боку, досконаломудра розумна людина, вчитель має претензії до здатних бути автономними носіями знань. Вони, маючи такі можливості, «повторюють чужі думки». Це стосується, на жаль, сучасних вчителів. Принаймні, тієї частини, яка вважає наявну нині свободу мислення, плюралізм підручників і науково-освітніх концепцій зрадою монополізму єдино вірного донедавна вчення.

До «МО-ЦЗИ»

Оскільки школа як суспільний інститут існує не лише заради отримання знань, але і для підготовки до життя громадсько-політичного, державного, управлінського, нами подані відповідні погляди філософа і політичного діяча Мо-цзи (Мо Ді). Рекомендуємо уважно прочитати й проаналізувати фрагменти. Ми ж подамо коментарі лише до деяких із них.

Глава «Наближення служилих»

Навчальний заклад, особливо вищий, нагадує собою модель суспільства. Керівник зобов'язаний мати біля себе мудрих радників, а не лише посадових осіб. Вони в свою чергу, повинні мати адекватні посадам здібності. Багатство країни – мудрі люди, а не матеріальні цінності.

Для подолання суб'єктивізму найкращий об'єкт споглядання – небо. Крім наведених пояснень щодо сутності неба, не слід забувати, що воно є загальним об'єднуючим началом для всього піднебесного. Той, хто розуміє *це*, не буде діяти суб'єктивно, а лише з любов'ю.

Більш сучасне пояснення. Універсальний небесно-всесвітній закон формулюється як закон всесвітнього тяжіння, а тому сила гравітації тотожна силі любові. Саме її носіями є вчителі, мудрі любов'ю до знань і до дітей, попри всю їх і суспільства інерцію, байдужість, а то й ненависть.

Глава «Шанування мудрості». Частина друга

Шана мудрості висвітлена відносно їх ролі в державі. Але такою має бути і організація системи освіти. На жаль, вона такою не була в державі, яка свідомо обрала в якості провідної сили розвитку суспільства робітничий клас, а не інтелектуальну еліту, не вчительство. Цим потрібно пояснити розпад СРСР і духовний занепад суспільства: «Якщо ж невігласи

і низькі управляють благочесними і мудрими, то буде смута». Так воно і вийшло, тому смута, яка була неминучою (розпад СРСР передбачали багато інтелектуалів), породила нинішній смуток. Дуже хотілось би, щоб освітяни вже суверенної України це розуміли. Цим і зумовлений підбір текстів, не знаючи яких, досить розповсюдженою серед вчительства, не кажучи про інші верстви населення, є думка про існування якихось підлих людей і організацій, які поставили собі за мету знищити країну робітників і селян. Якщо й сучасна Україна не буде шанувати мудрість та її носіїв, то і в неї небагато перспектив на духовний розквіт. Побоювання щодо цього досить вагомим, адже система освіти за інерцією спрямовується в річище посередності, а не елітарності в тому сенсі, про який вище йшлося.

Масова вища освіта, якщо стає доступною без зусиль духовно-пізнавального самовдосконалення, не призводить і не призведе до того, що «в державі мудрих стає все більше, а нездібних і поганих людей все менше».

На користь цієї думки три підстави наведені Мо-цзи. Жодна з них не мала і зараз не має належного підкріплення. В той же час ці підстави існували в царській Росії, які, власне, були знищені жовтневим переворотом 1917 року. Чого не розуміли керманічі Країни Рад? Того, що «потрібно, виходячи з пошанування мудрості, призначати керувати державними справами здібних...Непошанування мудрості, призначення на посади нездібних, і, як наслідок, хаос в країні – це те, про що я (Мо-цзи – *авт.*) зараз говорю». Разом із ним і всіма іншими я – Жадько В. – також.

За соціологічними опитуваннями 2019 року близько 70% людей в Україні не ставлять при обранні Президента на перше місце розумові здібності – їх значно випереджає симпатичний зовнішній вигляд претендента. А кримінальне минуле деяких із них для майже половини електорату не є негативною спадщиною. Ось так...

«МЕН-ЦЗИ»

1. Освічені «вчені люди, не маючи постійного заняття, володіють постійними добрими почуттями», а народ – ні. Чому? Варіанти відповідей можуть бути різними, до пошуку яких я й запрошую читача.

Мій варіант такий. Високоосвічена людина володіє небом, тобто загальним законом світобуття, отже, іншого способу власної поведінки не має. А закон світобуття – це закон гармонії, блага, краси, добра, справедливості і т. ін. Звідки в такому разі негативні прояви людської поведінки? – Від постійної зміни занять і хібного висновку про їх основоположну відмінність. Мінливість емпіричних занять спрямовує свідомість, на цьому я постійно наголошую, на шлях(метод) узагальнення від земних предметно-речових діянь. На такому шляху влучити в загальне

як ціль можна лише випадково, а не закономірно. Щоб спонукати до підпорядкування закону як вияву загального, вдаються до покарань системою таких же емпіричних законів. Тому народ справедливо не вважає їх справедливими, хоча провина на ньому – ставши на шлях неба, шлях високої освіти, яка дає світло загального, знімаєш із себе покарання «ланцюгом закону». Все знову як у Платона, на якого вже було посилення: «Мудрому не потрібен закон – у нього є розум».

Глава друга. «Гунсунь чоу». Частина перша

1. Ці – елементарна складова світобуття. Тут важливо звернути увагу на те, що воля людини цілеспрямовує природні складові, роблячи її господарем своєї долі. Щоб зрозуміти це, треба уміти поєднувати мову і мислення, уміти знаходити знання у мові, уміти слухати вчителя, уміти уважно читати написане слово. Адже чітко сказано: «Воля керує *ці*, а *ці* наповнює тіло. Воля головне, а *ці* – другорядне». Отже, першорядне завдання системи освіти і виховання – навчити концентрувати волю на об'єкті пізнавально-практичного інтересу. Якщо є такий рівень вольової концентрації уваги, інші методи непотрібні. Хто знає це, розуміє все; хто не знає, спрямовує дидактичну діяльність на хибний шлях пошуку методик, які не підвищують ефективності ані шкільної освіти, ані науково-пізнавальної діяльності ВНЗ чи дослідницьких установ. Цілком вірно Мен-цзи констатує: «Коли воля зосереджена на одному, вона приводить у рух *ці*, коли *ці* зосереджене на одному, воно приводить у рух волю».

Вчитель зобов'язаний демонструвати пізнавальну волю в розумінні смислу слів, – у цьому його відмінність від інших людей. Чому слів? – Тому що люди пізнають світ засобом мови.

2. Система освіти має враховувати одну вкрай важливу обставину. А саме: пізнавальні здібності розвиваються еволюційно. Коли їх намагаються прискорити, пізнавальний інтерес втрачається. Більше того, школа сприймається як осередок несправедливості, адже в ній принижується гідність учня кожного разу, коли він відстає в розумінні якогось навчального матеріалу, який, якщо це масова школа, потрібно засвоїти за наперед визначений час, у якому швидкість розуміння носить середньостатичний вимір. А вище (Мен-цзи) говорилося, що вчитель не може погано судити про людей, дітей тим більше, оскільки образи дитячого віку проектуються на все доросле життя. Ось чому потрібно чітко розібратись у поясненні того, що таке справедливість. І не лише учням, які відчувають її інтуїтивно, але й головним чином вчителям. Адже більшість із них вихована і освічена на простій максимі: «моральне все те, що служить перемозі комунізму». А перемоги не було, тому що не було індивідуального виміру справедливості – міра була абстрактна, формалізована й ідеологізована. Слова, якими звертались до народу, були однобічні,

непрестойні, неправдиві, нещирі, що, врешті-решт, деформувало суспільний розум, який, «проявляючись у правлінні, наніс шкоду справам».

Глава третя. «Тенський вень-гун». Частина перша

Соціальна психологія говорить, що доросла людина є проекцією дитячих мрій на майбутнє життя. Це накладає просто-таки величезну відповідальність і на родину, і на школу, обов'язок яких – сприяти формуванню в цьому віці самопізнавальних мотивацій та ідеалів. На жаль, цього немає – споживацькі орієнтири домінують. І не лише у школярів і студентської молоді, але і вчителів, яких держава і суспільство принижують низьким рівнем оплати праці.

Звідси актуальність тези: «Коли вдосталь їдять, тепло одягаються, живуть у хороших умовах і не піддаються вихованню, тоді люди наближаються до тварин».

Глава шоста. «Гао-цзи». Частина перша

Варто звернути увагу на субстанціональні почуття, властиві кожній людині, адже виховання є ніщо інше, як формування почуттів, природа яких у людини соціально-духовна.

Це – почуття сорому й обурення, поваги і пошани, правди і неправди. Отже, виховувати слід силу почуттів, щоб «чути» інших людей, себе, природу. Власне, це і є естетичне виховання, якого якраз і не вистачає сучасній системі освіти, але яке було головним для класичної освіти, де світло йшло від благодійної і благородної сили почуттів. «Ми чесно йшли – у нас нема зерна неправди за собою» (Т. Шевченко). Або: «Мой друг, Отчизне посвятим, души прекрасные порывы» (О.Пушкін). Те ж саме в Арістотеля: катарсис як єдність істини, краси, добра – це і є очищення душі від негативних збурень.

«ГО ЮЙ»

Глава шість. «Ці юй»

Не лише чотири категорії людей не повинні жити перемішано, але і діти в класах дуже бажано щоб були з однорідних сімей. Це впливає з правила про те, що однорідне притягується до однорідного як однокореневого. У цьому немає нічого несправедливого і принизливого. Відомо, що культурно-виховний рівень зміщаного середовища нижче середнього, якщо брати до уваги найвищий рівень, із яким хтось входить до такої групи.

Соціологія називає такі групи маргінальними – їх члени відірвані від звичайного рідного середовища, а новоутворене багато в чому є штучним. Звичайно, такі різноманітні, але однорідні в собі соціації можуть конфліктувати між собою. Але для цього якраз і існує держава як орган управління. Крім того, якщо громадська думка поінформована про сутність соціальної рівності, вона визнає такий поділ справедливим. Врешті, власне

соціальними є групи, колективи зі спорідненими здібностями й інтересами, що є похідними від них.

Глава тридцята. «Правитель і підлегли». Частина перша

Варто звернути увагу на три постійності. Нагадаю, що постійне, незмінне, вічне, усталене, стійке – це все синоніми закону. Закон неба, втілюючись у природу людини, створює її постійною у своєму характері, моралі. Отже, завдання як державного, так і навчально-виховного та освітнього управління, полягає в тому, щоб, як вище йшлося, використати характер у позитивному соціальному спрямуванні. Зміна характеру, якщо здійснюється не зі власної волі і власних переконань, цілком законно сприймається будь-яким як посягання на особистісний суверенітет. Якщо в такому напрямку будуть виховані діти, школярі, студенти, країна стане цивілізованою і водночас вихованою на культурі честі і гідності.

Глава тридцять перша. «Правитель і підлегли». Частина друга

1. Зайвий раз можемо пересвідчитися, що провідною силою суспільства є і мають бути розумні і мудрі люди. А досягнути такого стану в суспільстві можна, якщо систему освіти організувати як самоврядне соціальне середовище розвитку здібностей, очолюване здібними в управлінському мистецтві. Те, що ми іноді можемо спостерігати в школах і ВНЗ як «дні самоуправління», не можна вважати серйозною наукою. Потрібно намагатись увесь навчально-освітній і виховний процес організувати як пізнавально-самоуправлінський, засобами якого утверджується суб'єкт-суб'єктна єдність людини і світу. Це не так складно зробити, якщо керівниками системи освіти і, звичайно, держави будуть розумні, а не просто дипломовані люди. Адже розум – це не лише знання, а світотворча сила, духовна енергія, що діє доцільно. Ось чому «мистецтво управління народом і бездоганна поведінка виходять від мудрих». Нам це здається утопічним лише тому, що, як про це писав Мо Ді, мудрість не цінувалась – «булижник» був зброєю пролетаріату та випестуваної ним «інтелігенції».

2. У радянські часи, а за інерцією й у сучасній Україні, досить розповсюдженою була сентенція «ініціатива наказуема». Це означало: висунув якусь думку, пропозицію, план, вчення тощо – зобов'язаний втілити в предметно-речову або суспільну дійсність. Абсурдність такого підходу, на жаль, очевидна далеко не для всіх, навіть у вчительському середовищі. Такі люди – провідники розуму, а його завдання – дати напрям можливої дії, математичну, так би мовити, формулу, а не витворити матеріальні форми. У зв'язку з цим раджу всебічно поміркувати над наведеним змістом щодо «досконалих правителів давнини».

Вони, очевидно, не були такими. Але об'єктивність належить тільки духу, пам'яті минулого. Чому? – Відсутня спокуса порівняти розумну ідею як ідею розуму з матеріальними формами емпіричної реальності, які відвертають свідомість від сутності. Ось чому чи саме тому зайнятий

обдумуванням планів не бере участі в практичній діяльності, а хто особисто займається практичною діяльністю, не визначає принципів управління країною. Тому той, хто є правителем над людьми, обтяжений (стурбований) думками про долю країни, але не працює фізично; народ працює фізично, проте надто не обтяжений такими думками. Якщо йому доручають такі турботи, він починає мислити «фізично» – матеріально-предметно. Що цілком природно для нього. Протиприродним є інше, а саме: доручати управління, особливо системи освіти і навчальних закладів, таким людям. Їхнє будівництво є руйнуванням сутностей, але більшість, не бачачи прикладу благочестивості з боку таких правителів, сприймає це як творчість.

Глава тридцять шість. «Мистецтво серця». Частина перша

Слід зауважити, що давньокитайська філософія багато в чому споріднена з українською. Досить виразно це проявляється у так званій філософії та педагогіці серця, яка ґрунтується на засадах сенсуалізму, який, проте, слід очистити розумом.

Що це означає?

Серце – це вся сукупність органів сприйняття, відчуття. Але ця сукупність може бути стихійна, хаотична, отже, знання як мета пізнання не будуть об'єктивні, чисті, законовідповідні; якщо вона цілісна, впорядкована, гармонійна, то і знання істинні, об'єктивні. Тому головний метод (шлях) пізнання – безпристрасність, душевна чистота і спокій, які дають можливість зосередитись на об'єкті, проникнути в його сутнісні виміри і відкрити закон його буття. «Пустота» серця не є безсердечність; це основа об'єктивної, а не суб'єктивної, формотворчості; це перебування в безформенній пустоті й чистоті *дао* як закону світобуття, перебування в єдиній формулі, якій підпорядковуються всі форми предметно-речового світу об'єктів. Адже *дао* – це незмінна субстанція, а незмінне і є головна риса закону як форми об'єктивності.

Формула, будучи незмінною, не має дотично-чуттєвої форми, яку сприймають органи відчуття. Тому вона невичерпна для об'єктивної предметно-речової формотворчості. Цим предметним формам дають імена. Закон не має імені, тобто він у всьому, що існує, у всіх формах. Його не можна назвати іменем – він, так би мовити, дієслово, дух формотворчості. Це знає мудрець, тому не промовляє словами, а веде діяльно-предметний об'єктивний спосіб життя. «Спираючись на імена, вивчати причини, чому утворюються речі, – це і є шлях наслідування речам». Для цього важливо вивчати судження людей, взяті ними зі створення речей, і з суджень виводити причини.

Звідси й надзавдання системи освіти: досліджувати тексти більше, ніж експериментувати з об'єктами і приладами. Цього, на жаль, не розуміють,

тому, переробляючи матерію, гублять сутність, дивуючись, чому так відбувається.

Глава тридцять сім. «Мистецтво серця». Частина друга

Йдеться про метод пізнання, який у європейському контексті позначається як «трансцендування себе в собі» (М. Мамардашвілі), а у східному як медитація, самозосередження суб'єкта на об'єкті, органічне злиття з ним, що дає можливість відкрити в ньому його сутнісні виміри і визначення. Заважають пізнанню не лише посторонні об'єкти, але й сама предметна зовнішня форма об'єкта дослідження. Не тому, що не важливі форми речей, а тому, що пізнання має на меті знання формули чи формулювання закону. Ось чому: «Той, хто оволодів єдиним началом і не допускає помилок, може стати властителем над усіма речами... Досконаломудрі управляють речами, а не управляються речами».

Глава тридцять восьма. «Чисте серце»

Тут варто звернути увагу на єдність гносеології і педагогіки. А саме: закон як основа справедливості відкривається в стані спокою. Отже, закон і є спокій. Якщо це душевний спокій, є можливість діяти справедливо і відносно себе, і відносно інших. Діяти потрібно згідно закону, а не узгоджуючись з явищами і об'єктами, тоді утвердиться бажана для всіх об'єктивність.

Глава сорок дев'ята. «Внутрішня діяльність»

Зміст тісно пов'язаний із попередніми міркуваннями. *Ці* – це частини, що складають душевний устрій людини, тотожні тим, що знаходяться в основі світоустрою. Тому *дао* пізнається саме собою в заспокоєній, отже, чистій душі і в обстановці тиші, коли на серце не діють будь-які подразники. Зосередившись на собі, відчуєш циркулювання *ці* у власному тілі, відчуєш життя, започаткуєш мислення, свідомість, тобто світ стане відомим не лише у сприйнятті, але й знаним на рівні сутностей. Щоб це стало можливим, потрібно «думати, думати і ще раз думати».

Коли я чую про переважаність сучасних учнів, студентів, мені сумно від того, що про це говорять педагоги. Адже їх завдання – розвинути волю, яка розвивається лише на шляху пізнання сутностей, а не їх впізнання. А звідси й аналіз не суджень, а об'єктів сприйняття через їх порівняння. Звідси ж недозрілість свідомості до рівня мислення, хоча й наявні атестати зрілості.

Проте, проявляючи граничне напруження волі, слід залишатись у стані душевної рівноваги – це той стан, який народжує, формує, отже, вчить і виховує в свідомості об'єктивну необхідність, знану як закон. Тобто, хоча мислення є пошук єдності різноманітного, а пошук супроводжується невірноваженістю, часто досить емоційно проявленою, все ж має домінувати впевненість у тому, що це нормальний для мислиннево-пізнавальної діяльності стан. Для цього потрібна адекватна йому

педагогічна модель навчання, а саме: врахування індивідуальних особливостей світосприймання, світорозуміння і світопізнання. Адже в таких сферах людської діяльності (духовної) час не може бути визначальною характеристикою буття людини (учня, студента), адже якраз його брак виводить із душевної рівноваги, що суттєво заважає творчому пошукові. Отже, система освіти має бути максимально наближеною до об'єкта навчання і виховання, даючи йому реальну можливість стати суб'єктом власної волі, тотожної *дао* як основоположному закону світобуття.

ПІЗНІ МОЇСТИ

Глава «Великий вибір»

1. Зміст цікавий спрямованістю на моральний вибір людини. Але головне полягає в тому, щоб діяти згідно закону – тоді ти добродійний добродій. Чому? – Закон не знає винятків, тому він завжди чинить справедливо. Обирати ж менше зі всіх зол не є вибір справедливості.

2. Якщо характер людини визначений небом, постає проблема впливу суспільства на нього. Виходить, що звичка, як «друга натура», і є прояв дії сили характеру окремих людей на інших. Тоді постає питання: «Чи можна (чи потрібно) формувати характер засобами соціальної педагогіки?». Очевидно, що відповіді на нього дає історія філософії, її структурні підрозділи, серед яких і педагогіка. Неуспіхи останньої зумовлені, очевидно, ігноруванням природних (вроджених) схильностей людини, а тому сучасна педагогіка має брати до уваги найновітніші відкриття в біології, зокрема орієнтуватись на генетичний паспорт.

3. Любов до людей – основа само- і світопізнання, адже людський характер – це певна природна закономірність, яку в абстрагованій формі визначають фізико-математичні дисципліни. Звідси має йти гуманістичний вимір природничих наук. «Всезагальна любов» – це об'єктивний закон, тому вона (він) не можуть бути «малими». Ось чому «досконаломудрі», а ними зобов'язані бути педагоги, постійно пропагують педагогіку любові. І навпаки, «слабкі» на любов утверджують педагогіку репресивну.

Глава «Малий вибір»

Стосується безпосередньо індивідуально-видового пізнавального мислення як дедукції із загально-родових начал. На що варто звернути увагу, так це на демократичність пізнання, в основі якого повага до думки інших, а не її нав'язування.

«ЛІ ЦЗИ»

Глава дев'ята «Дієвість ритуалу»

Тут йдеться про доросле громадське життя в країні. Але дорослі виростають із дитячого віку, в якому, власне, вирішальну роль відіграє виховання ритуалом, певною обрядовістю. Чому це важливо? – Тому що дитина – це вільна в проявах своїх почуттів істота, інакше кажучи – свавільна. Ще правдивіше – дика і варварська природна істота. Ритуал – це обмеження дикунства і варварства, зумовлене егоцентризмом біологічних мотивацій поведінки. Це засіб соціалізації людини, яка просто зобов'язана не тільки бачити себе серед інших, але поважати їх як таких самих людей. Якщо є така повага, ритуально-обрядові обмеження не будуть сприйматись як обмеження свободи волі, оскільки очевидною стає певна взаємо-захищеність від афективно-індивідуалістичної вдачі. На користь такого висновку наступне положення: «.. ритуал має виходити від неба, але у своїх рухах наслідувати землі, поширюючись всюди, наслідувати речам і явищам, зміни свої узгоджувати з порами року, бути в злагоді з мірою і вмінням. У такому разі можна назвати мешканців вихованими».

Ще раз нагадаю, що зовсім нетривале існування радянського типу держави слід пов'язувати з цілеспрямованим руйнуванням усталених багатовікових традицій і ритуалів, адже створити щось нове, яке б мало статус архетипу колективної психології, за декілька десятиліть неможливо. Навпаки – зруйнувати – можливо, адже це вивільнення негативної природної вдачі від табу, це – туга за тваринним тотемом.

Глава тридцять шість. «Нотатки про навчання»

Можна говорити, що це – центральне місце в дидактичній системі давньокитайського суспільства, яке не втратило своєї педагогічної сили й дотепер. Прокоментуємо його за такими позиціями.

1. Виправлення природної вдачі – головне призначення школи і покликання педагогів. Вони зобов'язані «відкрити» очі учням на природу в, так би мовити, неприродному – метафізично-трансцендентному – вигляді, якими є закони природи, її сутнісні виміри. Підставою для цього є те, що кожна людина – мікрокосм, *де* як втілення *дао*.

2. Школи «*шу*» – початкові, де має бути *поблажливість* до рівня розумових можливостей, *прощення і вибачення* за нерозуміння; школи «*як*» – спрямованість на розуміння світлого, небесного, глибиннішого, а не на поверхневе, дотичне до відчуттів; школа «*сюе*» – володіння знаннями, навчання знанням; школи «*сюй*» – загальноосвітні завдання і стрільба з лука. Тобто, має бути чітка послідовність у навчанні й вихованні, у формуванні навичок активної життєдіяльності. Звідси поділ на «мале» й «велике становлення» як досягнення певних рівнів зрілості, як атестація на зрілість, а не папірець із назвою «атестат зрілості».

3. Головне завдання навчально-освітнього процесу – формування стійких навичок, перехід розуміння у практичні уміння. Засіб – постійність у послідовності. Головна перешкода (це 4 тис. років тому!) – поспішність, передача знань без формування умінь їх застосувати. Треба розуміти *навчання* не тільки і не стільки як *вчення*, скільки як набуття і здобуття *навичок* жити згідно знань. Якщо цього немає, замість любові до мудрості й мудрих вчителів з'являється (народжується) ненависть до них, до системи навчання, яка не освітлює життєвий шлях. Світло дає послідовність, викладена у принципах «Великого вчення» та шести причинах занепаду освіти. Знати їх – обов'язок *кожного* педагога як наставника молоді, а не просто викладача; як духовного провідника, а не тяглової («за вуха») сили. «Освіта – це розвиток гідностей і позбавлення від недоліків».

4. Найскладніше – навчитись поважати вчителя. Крім наведених засобів, для сучасної України найважливішою проблемою є утвердження освіти як найпріоритетнішого напрямку в державній політиці. Якщо він буде, з'явиться *a priori* повага до системи освіти і бажання працювати в ній.

Глава тридцять сім. «Нотатки про музику»

На тлі сучасної меломанії щодо псевдомузики вкрай важливо, особливо педагогам і державним діячам, зробити необхідні висновки про роль музики у вихованні народу та управлінні ним.

Глава п'ятдесят друга, п'ятдесят третя. «Вчення про середину»

1. Природа людини небесна, тобто – законовідповідна. Виховання – це подолання мотивів поведінки, підпорядкованих суто матеріально-тілесним бажанням. Але для цього слід знати природу як закон, а не як тілесно-дотичний об'єкт сприйняття і відчуження. Відповідність «двох» природ – закону і тіла – це стан гармонії та середини, гармонійної середини. Бути в ній означає бути досконаломудрим, не бути – простолюдином. Бути серед людей і водночас бути мотивованим природою закону, *дао*, що є *де*, означає бути їх наставником.

2. Щоб сформувати любов до людей, потрібно аби дитина зростала в любові в родині, тоді любов стане її родовою (загальною) властивістю, рисою характеру. Далі вона може трансформуватися в ритуал, головним і визначальним у якому має бути обов'язок поважати мудрих.

3. Українцям на загальне не завжди вистачає почуття поваги поміж собою. Можливо, що вони щирі в цьому переконанні, отже, варто звернути увагу на те, що властива їм щирість – це шлях неба. Тому є всі підстави вважати себе спорідненими з великим історичним китайським народом і виховати в собі повагу до самих себе. Це – надзавдання для сучасної школи. На жаль, є великі сумніви, що у пострадянських вчителів і педагогів є почуття щирої українськості. Звідси рекомендація: читати й перечитувати фрагмент про щирість як шлях неба і водночас шлях, органічно властивий українцям. Тоді слабкі зможуть, розібравшись в мудрості, *здобути* силу розуму і *бути*

сильними у власному розумі. Це й *буде* виконанням заповіту Великого Тараса «вчитись так, як треба», аби мудрість була своя.

Глава п'ятдесят дев'ята. «Поведінка вченого»

Зміст даної глави цінний як зразок поведінки вчених і педагогів, що виростили за системи авторитаризму й тоталітаризму з їх обов'язковою вірнопідданістю і залежністю думок від керівних вказівок правителів. Така поведінка особливо неприємно вражає юнацтво з його стихійною схильністю до незалежності думок і вчинків. Звідси одна з найсуттєвіших причин неповаги до тих, хто багато знає, проте не сприймається як наставник молоді самою молоддю. Саме тому вченому не можна «погрожувати, примушувати, ганьбити». Але з ним обов'язково потрібно радитись, адже він носій загальних начал світобуття, тому має незалежний (і не залежний від будь-кого і будь-чого) характер: він працює на поклик Неба...

СЮНЬ-ЦЗИ

Глава перша. «Настанови до навчання»

1. Кожна людина *зобов'язана* щоденно аналізувати свої вчинки – це шлях вдосконалення.

2. Слід постійно звірятись у своїх думках із заповідями пращурів.

3. Різниця між людьми – наслідок виховання як самовиховання, тому нарікати слід на себе, а не будь-кого іншого.

4. Вчитись слід все життя – це важливо для моральної мотивації поведінки. Хто припиняє вчитись – той тварина, хто ні – той людина. Знання об'єктів природи не означає, що людина йде шляхом морального вдосконалення. «Знання – сила» тільки тоді, коли вони сприймаються серцем і «виявляються в її манерах і поведінці», а не тільки на словах, як це спостерігаємо у простолюдинів, де спілкування обмежується відстанню між ротом і вухами. Знання цінні для самовдосконалення, а не для повідомлення іншим.

Як таке здійснити практично? Один зі шляхів – створення широкої мережі авторських шкіл, підтримуваних найперше державою, хоча більш ефективнішими були б навчально-освітні заклади, спонсоровані меценатами без втручання в педагогічний процес.

Глава дев'ята. «Правління вана»

Наведені поради мають відноситись і до управління навчальними закладами, адже держава – це не тільки інститут влади, але й усе суспільство.

Зважаючи на те, що в добу СРСР культивувалась так звана «проста» людина, перед сучасною Україною, починаючи з родини і школи, стоїть завдання (так має бути, хочеться, щоб так було) подолання простоти.

Методи подолання цілком придатні. Давно вже час відійти від захвалювання, яке є формою дияволізму. Це явище, очевидно, від того, що невибагливими й несамокритичними є наставники. Корінь простоти – відсутність морально-духовної структуризації суспільства, ототожнення народу як суб'єкта культуротворчості з населенням як звичайними мешканцями країни. Всі люди мають право на повагу, але не всі є поважними в своїх діях, уважними як до себе, так і до інших. Звідси хаотичність суспільного життя, утвердження рівності як однаковості. Але ж «талановиті й безталанні не можуть змішуватись, а правда і брехня не повинні переплутуватись». Оскільки цього немає, панує «крутість»: про серйозні й глибинні речі судять невігласи, судять просто (цим похвалявся В. Ленін), тому засуджують мудрих і розумних. Звідси: «якщо всі будуть рівні, нікого не примусиш працювати». Сучасний приклад: кількість медалістів і червонодипломників зростає, а віддачі від цього майже немає. Але при цьому ставиться завдання: всі (!) магістри – з червоним дипломом. Хоча понад дві тисячі років тому сказано: «Щоб досягти рівності, потрібна нерівність». Аналогічна думка є у Г. Сковороди – «однакова для всіх нерівність».

Глава десята. «Збагачення держави»

Тут продовжена думка про духовну структуризацію суспільства за рівнем самопізнання. Тому воно неоднорідне. А це те ж саме, що багато в чому різнорідне і різнонародне, хоча б етнічно це був би один народ. У цьому складність управління державою, не завжди підвладна навіть зусиллям мудреців. А школа – це мікромодель суспільства і держави, тому саме в ній слід вводити принцип духовно-пізнавальної рівності, що забезпечить однакову для всіх справедливу нерівність. Тут всі рівні, тому що не принижені надмірністю завдань і можливостей. Але: «Якщо посади і справи серед людей не розділені, виникає нещастя: люди прагнуть робити лише те, що їм вигідно, і змагаються за заслуги».

Якщо замінити «добродішного правителя» на «добродішного вчителя», отримаємо програму (ідеологію) функціонування системи освіти, починаючи зі шкільної. Справді: «Завдяки такій добродішності діти виростають, а старі підтримують своє життя».

Глава дев'ятнадцять. «Про ритуал»

Йдеться про головне: людина не є істота, що живе лише в тілесній формі. Як духовна істота, вона зобов'язана постійно пам'ятати про зв'язок зі своїми пращурами. Це впливає з того, що все існуюче народжене з єдиної загальної основи – *дао*. Хто розуміє це, той упродовж усього життя дотримується одного єдиного принципу – «таким є шлях досконалої людини, таким є прояв ритуалу і почуття обов'язку». Інший шлях – аморальний. Ось чому освіта має підпорядкуватись одній і головній

домінанті: формуванню історичної свідомості вихованців, яка якраз і формує моральні засади поведінки.

Глава двадцять перша. «Звільнитись від омани»

Слід використати з метою збагачення уявлень про методи навчання. Отже, варто не допускати однобічності не тільки у висвітленні одного, але й усіх навчальних предметів. Щоб цього не було, дуже бажано аби один викладач вів декілька предметів. Крім інших переваг, це сформує повагу учнів, які в людині побачать всебічну істоту. Адже відповідальність у парі «вчитель – учні», «правитель – народ» лежить на перших.

Також слід зазначити, що приклад досконаломудрого полягає в умінні прожити все життя гідно і добродібно, тобто – по-людськи, а не потваринному, тобто інстинктивно. А це можливо лише тоді, коли в ранньому віці *дати* дитині чіткі уявлення і знання про *те*, що означає бути людиною. Звідси *віддача* вчителя найперше прикладом власного способу життя – *від* розумних і мудрих слів, мови загалом *до* відповідної їм (їй) поведінки, відповідних і належних вчинків. «Бути одним і тим же» все життя не означає бути нудним в однаковості своїх життєвих проявів. Це означає: бути послідовним провідником загальної основи суцього, трансформуючи *дао* в *де*, бути зобов'язаним *дао*, пов'язаним із ним у своїх діях як його дії, бути у взаємодії з ним. Якщо російською мовою: «быть обязанным долгу, отдавать должное долгу как всей долготе жизни, ее полноте и широте». Справді, світобуття своїм існуванням зобов'язане *дао* (закону), тому всі, хто усвідомлює це, мають необхідне відчуття «боргу» як постійне зобов'язання. Той, хто розуміє, той віддає, не втрачаючи.

Глава двадцять перша. «Звільнитись від оманливості»

Тут можна пригадати відому діалектичну вимогу про необхідність бачити за окремими деревами увесь ліс, за окремими об'єктами сприйняття об'єктивний закон їх вихідної єдності в загальносвітовому бутті. Це, на жаль, не властиво всім тим, хто, як зазначав Гегель, мислить абстрактно, поверхнево, *йдучи за формами* предметів, *а не шукаючи, досліджуючи, знаходячи формулу їх єдиного буття в дао, логосі, розумі*. Це і є правильне мислення як дедукція з єдиної основи, засобами якої можна «пізнати принципи поведінки людини». Ось чому дуже бажано, щоб учитель був носієм правильного мислення. Якщо ж це вчитель-предметник, то швидше за все він не володіє ним, тому є викладачем, а не педагогом. Не завжди він має *повагу* до себе з боку учнів, адже для них більш *вагомим* є прояв любові до них як суті загального закону світобуття, а не знання об'єктів у їх взаємодії між собою, даній емпіричній свідомості людини.

Глава двадцять друга. «Виправлення імен»

Продовження попередніх думок. А саме: людина діє по-людськи тоді, коли дії зумовлені попередніми міркуваннями щодо їх цільової спрямованості та підпорядкованості правильному мисленню. Народ у

цілому не може вести такий спосіб життєдіяльності, тому потребує духовного провідника як суб'єкта правильного мислення. Це вигідно всім, тому він управляється за допомогою законів. Вигідно, бо є економія часу на безплідні дискусії, доречні лише у вузькому колі достойних, тих, хто має відповідні пізнавальні здібності.

Призначення будь-якої дискусії – знайти істину як відповідність використуваних імен (слів) сутності позначуваних ними речей, явищ. Основні компоненти дискусії: уважно слухати думки, прагнути в'яснити кінцеву причину, не чванитись власними знаннями, знати всі школи і вчення, не прикрашати свою добродішність. За цих умов утверджується порядок: якщо їх немає, треба відійти в тінь – так чинять досконаломудрі.

Умови надскладні для виконання, тому я постійно наголошую на необхідності максимально можливого створення мережі елітарних – і за талантами, і за кількістю учнів – шкіл. Це принесе більше користі, ніж сучасна гонитва за майже неконтрольованою кількістю псевдо-елітних навчальних закладів.

Глава двадцять третя. «Про злу природу людини»

Виділимо декілька позицій, які допоможуть зрозуміти текст без образливої упередженості з боку «доброї» людини.

1. Лао-цзи (даосизм) вважав, що від природи людина добра. Отже, якщо засобами недіяння вести природо-відповідний спосіб життя, все буде добре. Конфуцій доводив протилежне: від природи людина *егоцентрична* істота, тому чинить зло, яке можна подолати засобами держави (твердий закон) і системи виховання. Має бути практична суспільна діяльність як основа добродішності. Прояви зла егоцентризму: жага наживи, заздрість, жорстокість і агресія та їх наслідки – розбещеність, аморалізм.

2. Виховна роль належить ритуалу і почуттю обов'язку, без наявності яких людина є джерелом розбрату. Носій перших чеснот – досконала людина, в протилежному випадку – нікчема. Але чесноти є наслідком протиприродних схильностей людини, тих, які формуються вихованням і освітою. Звідки береться «протиприродне»? – Внаслідок діяльності досконаломудрих, які стають прикладом для інших: вони не живуть згідно природних – егоцентричних і «злих» – схильностей, тому є суб'єктами (творцями) практичної діяльності як соціотворчої, суспільство-формуючої. Від них йдуть ритуал, обов'язок, закони. Отже, без впливу на народ досконаломудрих він живе природним чином: «устремління до безпорядку й порушення законів закладені в нас самих». – Сказано понад 2 тис. років тому, але є формулою сучасної філософської антропології (Е. Морен), згідно якої людина є *homo sapiens-demens*.

3. Виникнення держави – наслідок злої природи людини. Тому без неї вона не може сформуватись як суб'єкт культури. Основа культури – школа як прообраз і суспільства, і держави. [Це чудово розумів А. Макаренко,

тому вважав шкідливим вседозволеність поведінки учнів на перервах проявом безсилля педагогіки і педагогів. І був правий: нині хаос і насилля майже норма поведінки на заняттях. У нього, як відомо, сильні не притісняли і не грабували слабких, адже влада належала меншим за віком, які максимально оберігали себе безумовною вимогою дотримання й утвердження дисципліни закону].

4. Для системи освіти надважливо подолати зло псевдосміливості – прагнення перемогти в суперечці інших – як з боку педагогів, так і, тим більше, з боку учнів і студентів.

5. Постійно бути в колі тих, хто демонструє і мудрість, і хороші манери поведінки. [Аналогічне судження маємо у Монтеня: перебуваючи в духовному оточенні постійних заперечень, відходиш від шляху істини, яка начебто шукається в суперечливих дискусіях].

«ШАН ЦЗЮНЬ ШУ»

Глава перша «Зміна законів»

Маючи на думці модні зараз концепції педагогіки співробітництва вчителя й учня та особистісно орієнтоване навчання, варто задуматись над змістом наведеного фрагмента. Невиправдане рівноправ'я в парі «педагог (вчитель) – учень» є однією з головних причин постійних намагань з боку других судити й іронізувати не тільки з перших, але й державних та громадських діячів, не будучи при цьому обізнаними у відповідних галузях знань, – спрацьовує шкільна звичка рівнооднаковості й бажання «поставить запятую ученым» (А. Чехов), не погоджуватись із ними *a priori*.

«ХАНЬ ФЕЙ-ЦЗИ»

Глава восьма «Вивищення скіпетра»

Вище ми говорили про зовсім незначну виховну роль проведення днів шкільного самоуправління, коли учні міняються місцями з учителями й адміністрацією. Чи не звідси та легковажність, із якою багато хто з колишніх шкільних активістів висуває себе на високі посади в регіонах і державі в цілому, а також великий попит на управлінські спеціальності? Це означає, що учень має вчитись, в тому числі управлінню, але вчити й управляти – це виключне право вчителя, педагога.

Важливо для вчителя не розумувати й не хитрувати. Інтуїтивно це відчувають вихованці, тому не поважають його, вбачаючи в цьому намагання піднести себе й принизити їх. Ми пам'ятаємо, що давньокитайська педагогіка вважає повагу до вчителя головним, але водночас надскладним завданням. [Можна припустити, що розумування М.С. Горбачова, до рівня якого не дотягувало навіть його найближче

партійне оточення, якоюсь мірою сприяло, серед багатьох інших чинників, загибелі СРСР як держави]. Розумний правитель (вчитель) той, хто виконує свою роботу, а не ту, яку забов'язані виконувати підлеглі. Тому народ йде за ним, а не за чиновниками.

Варто також розібратись і зрозуміти те, що «*дао* не має пари». Адже ми, так би мовити, заангажовані на діалектиці протилежностей, надто ж на їх боротьбі. Єдине – це вихідний принцип світобуття, прояв його моністичної сутності. Хто знає це, бачить світ очима розуму, а не просто сприймає його об'єкт різними органами відчуття. Таких людей небагато, чим і зумовлена монархічно-моністична авторитарно-імперативна філософія Давнього і сучасного Китаю. «Своя» справа для кожного та, яка визначена власним розумом, жорстко (моністично) підпорядкованим *дао*, єдиному, як його сутністю, без будь-яких протилежностей, долучених іззовні.

Звідси й авторитарно-імперативна теза: «Взагалі ідеал правління – це коли піддані не можуть збагнути таємниці управління». Звернемо увагу: йдеться про «ідеал правління». Відхід від нього зумовлює драматизм людського буття, так звану трагічну діалектику боротьби протилежностей включно до взаємознищення. А це і є «велика оманливість», яка породжує безліч «скверних» людей. Засіб позбутись скверни в суспільстві – чіткий розподіл обов'язків і їх обов'язкове виконання. Таким є демократизм розуму, *дао*, закону, в тому числі й для античних мислителів, які владу розумної людини вважали найкращою, царською, моністично-монархічною. Ясна річ, що це стосується і педагогіки також. А саме: учень запитав, учитель відповів, давши цим самим учневі підставу для міркувань і подальшого постійного навчання. Про це, характеризуючи педагогічні ідеї Конфуція, вже вище йшлося.

Глава дванадцята. «Складність переконувати»

Можна сказати, що наведений зміст слід використовувати як гасло чи не в кожній навчальній кімнаті, кожному класі. Щоб знати помисли переконуваного, потрібно досліджувати саме їх, знайти індивідуальний інтерес, а не вчити, тому що так прийнято.

Глава двадцята. «Пояснення положень Лао-цзи»

Відомо, що пізнавальний інтерес у людини народжується завдяки так званому «почуттю» неба. Мудрість, властива древнім народам, особливо китайцям, якраз і зумовлена тим, що закон неба – *дао* – покладений в основу світопізнання. Саме ж пізнання, як власне людська діяльність, ґрунтується на зорові, слухові та міркуваннях із приводу тих свідчень, які вони дають свідомості, будучи підпорядковані насамперед небесному погляду.

Що це дає для пізнання? Головним чином, суттєве обмеження факторів, які породжують суто приземлено-життєві бажання, що йому заважають. Справді, розум дає розумні наслідки тоді, коли він максимально

врівноважений спокоєм небесного споглядання. За інших умов бажання, в тому числі породжені слухом і зором, їх об'єктами, є нікчемними. Вони «перекидають» людину, тому її уявлення про небесне покликання хибні. Що стосується досконаломудрих, то речі не збуджують їх душу, отже, їх «не можна перекинути», «не можна звалити». На них речі не діють, звідси й концепція недіяння як основа пізнання.

Все це не можна забути, якщо хотіти за мету навчання, виховання і освіти брати формування правильного мислення, розумної свідомості в її людських –пізнавальних – вимірах.

Глава сорок дев'ята. «П'ять паразитів»

Дуже цікаві міркування суспільно-політичного характеру. Але ж, як постійно наголошується в даних коментарях, держава створюється системою освіти, тому вони мають безпосереднє відношення до нашої проблеми. А саме: а) має бути принцип: вчинок – адекватна відплата (вдячність чи покарання); б) вчитель зобов'язаний бути і мудрим (йому довіряють), і розумним (знає невідоме); в) головне у вихованні й освіті – навчати закону, вивчати закони. «Ось чому в народі такої країни той, хто говорить, той неодмінно дотримується закону; хто діє, той добивається заслуг». Отже, маємо головну освітньо-виховну максиму: вихователь зобов'язаний бути вихованим, вчиняти згідно закону («вчитель є чиновником»). Якщо цього немає у школі, не буде і в суспільстві. Звідси негативне ставлення до чиновників – вони не завжди чинять по закону.

Глава п'ятдесята. «Вчення, що користуються славою»

Про це також йшлося вище. А саме: сила суспільства в тому, що провідну верству в ньому мають складати «досконаломудрі й інтелектуали» («всезнающие»). Але чому народ, якого вчили знанням, не піднімається на належний їх змістові рівень? Це є проблемою, над якою слід працювати. Особливо в нашій країні, де панувала ідеологія, згідно якої народ – провідна сила розвитку суспільства. Сказано чітко: «покладати сподівання на народ – все це призводить до розбрату: неможливо засобами цього управляти». Один із варіантів – щоб знання стали засобом мотивації поведінки, потрібно, аби вони не були надбанням короткотермінової пам'яті, а визначали весь життєвий шлях. Це по-перше. По-друге, і це головне, вони повинні мати статус надбань індивідуальної само- і світопізнавальної волі. Для цього, в свою чергу, все життя має бути підпорядкованим пізнавальним цілям. Такі умови може мати лише кількісно незначна частина суспільства, але саме вона є провідною для всього суспільства через якість своїх знань – вони облагородили душу цих людей мудрістю розуму, або ж розумом мудрості.

Всіх цих умов, на жаль, не створювали ані в СРСР, ані в сучасній Україні. Не можна, як це видно з коментованого фрагмента, «підносячи служилих, вимагати від мудрих і розумних, здійснюючи правління,

покладати сподівання на народ». Адже ж «служилі люди» служили не розуму мудрості й мудрості розуму, а вищим за ієрархією «служилим». Практика сучасних ВНЗ свідчить, що й дотепер вузівський «служивий» ближче до керівництва, ніж викладач. Те, що ВНЗ є також і господарською структурою, не виправдовує подібної поведінки керівництва. «Служить бы рад – Прислуживаться тошно» – цей фрагмент із поеми «Горе від розуму» О. Грибоедова я запам'ятав на все життя з того часу, як ще в 7-му класі (1957-й рік!) він був програмним. І не лише запам'ятав, але й намагався діяти згідно його змісту.

Глава тринадцята, частина друга. «Відгук однаковий»

З'єднується споріднене духовно, тому навчальні групи тоді можуть діяти продуктивно, коли учні, студенти мають спільний інтерес відносно кожного предмету, а не, наприклад, спеціальності, якщо це ВНЗ.

Маємо, як і для античної греко-римської філософії, єдиний принцип: подібне творить подібне, радіє йому як своєму іншому рідному за родом, любить його в радості, пізнає радісно і з любов'ю як співзвучне, суголосьне єдиносутнісне й однорідне.

Звідси й духовна соціалізація суспільства, духовна ієрархія за такими шаблями: духовні спільноти – спільні за обов'язком – за силою – за соціальним станом – за іменем.

Спільний дух, властивий імператорам, це імперативний дух найвищого закону, дух розуму, носієм якого є *дао*. Це – дух розумної волі, або ж це воля розуму. Той, хто володіє ним, воліє розумно. Він – володар Всесвіту, хоча б це була звичайна розумна людина без будь-яких державних посад. Якщо імператор мудрий, він наближає до себе людей з імперативним духом розуму. Так має бути в системі освіти, якщо її мета – світло знань, які облагороджують душу, а не є простою інформацією, яка береться до відома, але не світить. Світло є тоді, коли є глибинне розуміння загального, з якого і в якому все. В такому разі школа формує зрілу людину, здатну діяти розумно, а не свавільно, примхливо-афективно.

Глава п'ятнадцята, частина восьма.

«Розглядати все в теперішньому часі»

Вкрай важливі міркування. Знаючи себе, пізнаєш інших. Знаючи сучасність, відкриваєш для себе минуле, отже, живеш усією повнотою загальнолюдського історичного духу, позбуваєшся суб'єктивізму і свавілля. На жаль, цього досить часто не розуміють ані відповідальні працівники системи освіти, ані значна кількість освітян. Хоча це майже аксіома європейської культури: теорія об'єкта – це його історія, а не лише сучасне сприйняття.

ФІЛОСОФІЯ ПЛАТОНА

ДЕРЖАВА

1

...мне приятно беседовать с людьми преклонных лет. Они уже опередили нас на том пути, который, быть может, придется пройти и нам, так что, мне кажется, нам надо у них расспросить, каков этот путь – тернист ли он и тягостен, или удобен и легок.

2

Я потому спросил, – сказал я, – что не замечаю в тебе особой привязанности к деньгам: это обычно бывает у тех, кто не сам нажил состояние. А кто сам нажил, те ценят его вдвойне. Как поэты любят свои творения, а отцы – своих детей, так и разбогатевшие люди заботливо относятся к деньгам – не только в меру потребности, как другие люди, а так, словно это их произведение. Общаться с такими людьми трудно: ничто не вызывает их одобрения, кроме богатства.

3

Значит, если кто станет утверждать, что воздавать каждому должное – справедливо, и будет понимать это так, что справедливый человек должен причинять врагам вред, а друзьям приносить пользу, то говорящий это вовсе не мудрец, потому что он сказал неправду, – ведь мы выяснили, что справедливо никому ни в чем не вредить.

4

Если ты в самом деле хочешь узнать, что такое справедливость, так не задавай вопросов и не кичись опровержениями – ты знаешь, что легче спрашивать, чем отвечать, – нет, ты сам отвечай и скажи, что ты считаешь справедливым. Да не и вздумай мне говорить, что это – должное, или что это – полезное, или целесообразное, или прибыльное, или пригодное, – что бы ты ни говорил, ты мне говори ясно и точно, потому что я и слушать не стану, если ты будешь болтать такой вздор.

5

Устанавливает же законы всякая власть в свою пользу: демократия – демократические законы, тирания – тиранические, так же и в остальных случаях. Установив законы, объявляют их справедливыми для подвластных – это и есть как раз то, что полезно властям, а преступающего их карают как нарушителя законов и справедливости. Так вот я и говорю, почтеннейший Сократ: во всех государствах справедливостью считается одно и то же, а именно то, что угодно существующей власти. А ведь она – сила, вот и выходит, если кто правильно рассуждает, что справедливость – везде одно и то же: то, что угодно для сильнейшего.

6

Так вот, хорошие люди потому и не соглашаются управлять – ни за деньги, ни ради почета: они не хотят прозываться ни наемниками, открыто получая вознаграждение за управление, ни ворами, тайно пользуясь его выгодами; в свою очередь и почет их не привлекает – ведь они не честолюбивы. Чтобы они согласились управлять, надо обязать их к этому и применять наказания. Вот, пожалуй, причина, почему считается постыдным добровольно домогаться власти, не дожидаясь необходимости. А самое великое наказание – это быть под властью человека худшего, чем ты, когда сам ты не согласился управлять. Мне кажется, именно из опасения такого наказания порядочные люди и управляют, когда стоят у власти: они приступают тогда к управлению не потому, что идут на что-то хорошее и находят в этом удовлетворение, но по необходимости, не имея возможности поручить это дело кому-нибудь, кто лучше их или им подобен.

Если бы государство состояло из одних только хороших людей, все бы, пожалуй, оспаривали друг у друга возможность устраниваться от правления, как теперь оспаривают власть. Отсюда стало бы ясно, что по существу подлинный правитель имеет в виду не то, что пригодно ему, а то, что пригодно подвластному, так что всякий понимающий это человек вместо того, чтобы хлопотать о пользе другого, предпочел бы, чтобы другие позаботились о его пользе.

7

Разве несправедливые кажутся тебе разумными и хорошими?

По крайней мере те, кто способен довести несправедливость до совершенства и в состоянии подчинить себе целые государства и народы. А ты, вероятно, думал, что я говорю о тех, кто отрезает кошельки? Впрочем, и это целесообразно, пока не будет обнаружено.

8

Обнаружилось, что справедливые люди мудрее, лучше и способнее к действию, несправедливые же не способны действовать вместе. Хотя мы и говорим, что когда-то кое-что было совершено благодаря энергичным совместным действиям тех, кто несправедлив, однако в этом случае мы выражаемся не совсем верно. Ведь они не пощадили бы друг друга, будь они вполне несправедливы, стало быть ясно, что было в них что-то и справедливое, мешавшее им обижать как друг друга, так и тех, против кого они шли. Благодаря этому они и совершили то, что совершили. На несправедливое их подстрекала присущая им несправедливость, но были они лишь наполовину порочными, потому что люди совсем плохие и совершенно несправедливые совершенно не способны и действовать.

9

Говорят, что творить несправедливость обычно бывает хорошо, а терпеть ее – плохо. Однако, когда терпишь несправедливость, в этом гораздо больше плохого, чем бывает хорошего, когда ее творишь. Поэтому, когда люди отведали и того и другого, то есть и поступали несправедливо, и страдали от несправедливости, тогда они, раз уж нет сил избежать одной и придерживаться другой, нашли целесообразным договориться друг с другом, чтобы и не творить несправедливости, и не страдать от нее. Отсюда взяло свое начало законодательство и взаимный договор. Установления закона и получили имя законных и справедливых – вот каково происхождение и сущность справедливости; она занимает среднее место: ведь творить несправедливость, оставаясь притом безнаказанным, это всего лучше, а терпеть несправедливость, когда ты не в силах отплатить, всего хуже. Справедливость же лежит посреди между этими крайностями, и этим приходится довольствоваться, но не потому, что она благо, а потому, что люди ценят ее из-за своей собственной неспособности творить несправедливость. Никому из тех, кто в силах творить несправедливость, то есть кто доподлинно муж, не придет в голову заключать договоры о недопустимости творить или испытывать несправедливость – разве что он сойдет с ума. Такова, Сократ, – или в таком роде – природа справедливости, и вот из-за чего она появилась, согласно этому рассуждению.

А что соблюдающие справедливость соблюдают ее из-за бессилия творить несправедливость, а не по доброй воле, это мы всего легче заметим, если мысленно сделаем вот что: дадим полную волю любому человеку, как справедливому, так и несправедливому, творить все что ему угодно, и затем понаблюдаем, куда его поведут его влечения. Мы поймаем справедливого человека с поличным: он готов пойти точно на то же самое, что и несправедливый, – причина тут в своекорыстии, к которому, как к благу, стремится любая природа, и только с помощью закона, насильственно ее заставляют соблюдать надлежащую меру.

10

...никто не бывает справедливым по своей воле, но лишь по принуждению, раз каждый человек не считает справедливость самое по себе благом и, где только в состоянии поступать несправедливо, он так и поступает. Ведь всякий человек про себя считает несправедливость гораздо более целесообразной, чем справедливость, и считает он это правильно, скажет тот, кто защищает такой взгляд.

11

Ведь крайняя степень несправедливости – это казаться справедливым, не будучи им на самом деле. Совершенно несправедливому человеку следует изображать совершеннейшую справедливость, не лишая ее ни

одной черточки; надо допустить, что тот, кто творит величайшую несправедливость, уготовит себе величайшую славу в области справедливости: если оп в чем и промахнется, оп сумеет поправиться; оп владеет даром слова, чтобы переубедить, если раскроется что-нибудь из его несправедливых дел; он способен также применить насилие, где это требуется, потому что он обладает и мужеством, и силой, да, кроме того, приобрел себе друзей и богатство.

12

...кто вполне убежден, что самое лучшее – это справедливость, даже он будет очень склонен извинить людей несправедливых и отнестись к ним без гнева, сознавая, что человек бывает возмущен несправедливостью разве лишь, если он божествен по природе, и воздерживается от нее только тогда, когда обладает знанием, а вообще-то никто не придерживается справедливости по доброй воле: всякий осуждает несправедливость из-за своей робости, старости или какой-либо иной немощи, то есть потому, что он просто не в состоянии ее совершить.

13

...никто, начиная от первых героев – ведь высказывания многих из них сохранились – и вплоть до наших современников, никогда не порицал несправедливость и не восхвалял справедливость иначе как за вытекающие из них славу, почести и дары. А самое справедливость или несправедливость, своей собственной силой содержащуюся в душе того, кто ею обладает, хотя бы это таилось и от богов, и от людей, еще никто никогда не подвергал достаточному разбору ни в стихах, ни в прозе, и никто не говорил, что несправедливость – это величайшее зло, какое только может в себе содержать душа, а справедливость – величайшее благо. Если бы вы все с самого начала так говорили и убедили бы нас в этом с юных лет, нам не пришлось бы остерегать друг друга от несправедливых поступков, каждый был бы своим собственным стражем из опасения, как бы не стать сподвижником величайшего зла, творя несправедливость.

14

Я тебе скажу. Справедливость, считаем мы, бывает свойственна отдельному человеку, но бывает, что и целому государству.

– Конечно.

– А ведь государство больше отдельного человека?

– Больше.

– Так в том, что больше, вероятно, и справедливость принимает большие размеры и ее легче там изучать. Поэтому, если хотите, мы сперва исследуем, что такое справедливость в государствах, а затем точно так же рассмотрим ее и в отдельном человеке, то есть подметим в идее меньшего подобие большего.

Государство, – сказал я, – возникает, как я полагаю, когда каждый из нас не может удовлетворить сам себя, но нуждается еще во многом. Или ты приписываешь начало общества чему-либо иному?

– Нет, ничему иному.

– Таким образом, каждый человек привлекает то одного, то другого для удовлетворения той или иной потребности. Испытывая нужду во многом, многие люди собираются воедино, чтобы обитать сообща и оказывать друг другу помощь: такое совместное поселение и получает у нас название государства, не правда ли?

– Конечно.

– Таким образом, они кое-что уделяют друг другу и кое-что получают, и каждый считает, что так ему будет лучше.

– Конечно.

– Так давай же, – сказал я, – займемся мысленно построением государства с самого начала. Как видно, его создают наши потребности.

– Несомненно.

– А первая и самая большая потребность – это добыча пищи для существования и жизни.

– Безусловно.

– Вторая потребность – жилье, третья – одежда и так далее.

– Это верно.

– Смотри же, – сказал я, – каким образом государство может обеспечить себя всем этим: не так ли, что кто-нибудь будет земледельцем, другой – строителем, третий – ткачом? И не добавить ли нам к этому сапожника и еще кого-нибудь из тех, кто обслуживает телесные наши нужды?

– Да, надо добавить.

– Самое меньшее, государству необходимо состоять из четырех или пяти человек.

– По-видимому.

– Так что же? Должен ли каждый из них выполнять свою работу с расчетом на всех вообще? Например, земледelec, хотя он один, должен ли выращивать хлеб на четверых, тратить вчетверо больше времени и трудов и уделять другим от того, что он произвел или же, не заботясь о них, он должен производить лишь четвертую долю этого хлеба только для самого себя и тратить на это всего лишь четвертую часть своего времени, а остальные три его части употребить на постройку дома, изготовление одежды, обуви и не хлопотать о других, а производить все своими силами и лишь для себя?

– Пожалуй, Сократ, – сказал Адимант, – первое будет легче, чем это.

Мы, вероятно, рассматриваем не только возникающее государство, но и государство, живущее в изобилии. Может быть, это и неплохо. Ведь, рассматривая и такое государство, мы, вполне возможно, заметим, каким образом в государствах возникает справедливость и несправедливость. То государство, которое мы разобрали, представляется мне подлинным, то есть здоровым. Если вы хотите, ничто не мешает нам присмотреться и к государству, которое лихорадит. В самом деле, иных, по-видимому, не удовлетворит все это и такой простой образ жизни – им подавай и ложа, и столы, и разную утварь, и кушанья, мази и благовония, а также гетер, вкусные пироги, да чтобы всего этого было побольше. Выходит, что необходимым надо считать уже не то, о чем мы говорили вначале, – дома, обувь, одежду, нет, подавай нам картины и украшения, золото и слоновую кость: все это нам нужно. Не правда ли?

– Да.

– Так не придется ли увеличить это государство? То, здоровое, государство уже недостаточно, его надо заполнить кучей такого народа, присутствие которого в государстве не вызвано никакой необходимостью: таковы, например, всевозможные охотники, а также подражатели – их много по части рисунков и красок, много и в мусическом искусстве: поэты и их исполнители, рапсоды, актеры, хоревты, подрядчики, мастера различной утвари, изделий всякого рода и женских уборов. Понадобится побольше и посредников: разве, по-твоему, не нужны будут там наставники детей, кормилицы, воспитатели, служанки, цирюльники, а также кулинары и повара? Понадобятся нам и свинопасы. Этого не было у нас в том, первоначальном государстве, потому что ничего такого не требовалось. А в этом государстве понадобится и это, да и множество всякого скота, раз идет в пищу мясо. Не так ли?

– Конечно.

– Потребность во врачах будет у нас при таком образе жизни гораздо больше, чем прежде.

– Много больше.

– Да и страна, тогда достаточная, чтобы прокормить население, теперь станет мала. Или как мы скажем?

– Именно так.

– Значит, нам придется отрезать часть от соседней страны, если мы намерены иметь достаточно пастбищ и пашен, а нашим соседям в свою очередь захочется отхватить часть от пашей страны, если они тоже пустятся г. бесконечное стяжательство, перейдя границы необходимого.

17

– Увидав незнакомого, собака злится, хотя он ее ничем еще не обидел, а увидав знакомого – ласкается, хотя он никогда не сделал ей ничего хорошего. Тебя это не поражало?

– Я до сих пор не слишком обращал на это внимание, но ясно, что собака ведет себя именно так.

– Это свойство ее природы представляется замечательным и даже подлинно философским.

– Как так?

– Да так, что о дружелюбности или враждебности человека, которого она видит, собака заключает по тому, знает ли она его или нет. Разве в этом нет стремления познавать, когда определение близкого или, напротив, чужого делается на основе понимания либо, наоборот, непонимания?

– Этого нельзя отрицать.

– А ведь стремление познавать и стремление к мудрости – это одно и то же.

– Да, одно и то же.

– Значит, мы смело можем допустить то же самое и у человека: если он будет кротким со своими близкими и знакомыми, значит, он по своей природе должен иметь стремление к мудрости и познанию.

– Допустим это.

– Итак, безупречный страж государства будет у нас по своей природе обладать и стремлением к мудрости, и стремлением познавать, а также будет проворным и сильным.

— Совершенно верно.

18

– Таким пусть и будет. Но как нам выращивать и воспитывать стражей? Рассмотрение этого будет ли у нас способствовать тому, ради чего мы те и рассматриваем, то есть заметим ли мы, каким образом возникают в обществе справедливость и несправедливость?

– Каким же будет воспитание? Впрочем, трудно найти лучше того, которое найдено с самых давних времен. Для тела – это гимнастическое воспитание, а для души – мусическое.

– Да, это так.

– И воспитание мусическое будет у нас предшествовать гимнастическому.

– Почему бы и нет?

– Говоря о мусическом воспитании, ты включаешь в него словесность, не правда ли?

– Я – да.

– В словесности же есть два вида: один – истинный, а другой – ложный?

– Да.

– И воспитывать надо в обоих видах, но сперва в ложном?

– Вовсе не понимаю, о чем это ты говоришь.

– Ты не понимаешь, что малым детям мы сперва рассказываем мифы? Это, вообще говоря, ложь, но есть в них и истина. Имея дело с детьми, мы к мифам прибегаем раньше, чем к гимнастическим упражнениям.

– Да, это так.

– Потому-то я и говорил, что сперва надо приниматься за мусическое искусство, а затем за гимнастическое.

– Правильно.

– Разве ты не знаешь, что во всяком доле самое главное – это начало, в особенности если это касается чего-то юного и нежного. Тогда всего более образуются и укореняются те черты, которые кто-либо желает там запечатлеть.

– Совершенно верно.

– Разве можем мы так легко допустить, чтобы дети слушали и воспринимали душой какие попало мифы, выдуманные кем попало и большей частью противоречащие тем мнениям, которые, как мы считаем, должны быть у них, когда они повзрослеют?

– Мы этого ни в коем случае не допустим.

– Прежде всего нам, вероятно, надо смотреть за творцами мифов: если их произведение хорошо, мы допустим его, если же нет – отвергнем. Мы уговорим воспитательниц и матерей рассказывать детям лишь признанные мифы, чтобы с их помощью формировать души детей скорее, чем их тела – руками. А большинство мифов, которые они теперь рассказывают, надо отбросить.

– И вообще о том, как боги воюют с богами, строят козни, сражаются – да это и неверно; ведь те, кому предстоит стоять у нас на страже государства, должны считать величайшим позором, если так легко возникает взаимная вражда. Вовсе не следует излагать и расписывать битвы гигантов и разные другие многочисленные раздоры богов и героев с их родственниками и близкими – напротив, если мы намерены внушить убеждение, что никогда никто из граждан не питал вражды к другому и что это было бы нечестиво, то об этом-то и должны сразу же и побольше рассказывать детям и старики, и старухи, да и потом, когда дети подрастут; и поэтов надо заставить не отклоняться от этого в своем творчестве. А о том, что на Геру наложил оковы ее сын, Гефест, который был сброшен с Олимпа своим отцом, хотевшим заступиться за избиваемую жену, или о битвах богов, сочиненных Гомером, – такие рассказы недопустимы в нашем государстве, все равно сочинены ли они с намеком или без него. Ребенок не в состоянии судить, где содержится иносказание, а где нет, и мнения, воспринятые им в таком раннем возрасте, обычно становятся неизгладимыми и неизменными. Вот почему, пожалуй, всего более надо

добиваться, чтобы первые мифы, услышанные детьми, самым заботливым образом были направлены к добродетели.

19

– ...Благо – полезно?

– Да.

– Значит, оно – причина правильного образа действий?

– Да.

– Значит, благо – причина не всяких действий, а только правильных? В зле оно неповинно.

– Безусловно.

Значит, и бог, раз он благ, не может быть причиной всего вопреки утверждению большинства. Он причина лишь немногого для людей, а во многом он неповинен: ведь у нас гораздо меньше хорошего, чем плохого. Причиной блага нельзя считать никого другого, но для зла надо искать какие-то иные причины, только не бога.

20

...никто – ни юноша, ни взрослый, если он стремится к законности в своем государстве, – не должен ни говорить об этом, ни слушать ни в стихотворном, ни в прозаическом изложении, потому что такое утверждение нечестиво, не полезно нам и содержит в самом себе неувязку.

– Я голосую вместе с тобой за этот закон – он мне нравится.

Это был бы один из законов и одно из предназначений относительно богов: сообразно с ним и в речах, и в поэтических произведениях следует утверждать, что бог – причина не всего, а только блага.

21

– И душу – по крайней мере наиболее мужественную и разумную – всего меньше расстроит и изменит какое-либо внешнее воздействие.

22

– Все, что хорошо от природы или благодаря искусству, а также благодаря тому и другому, меньше всего подвержено изменению под воздействием иного.

– По-видимому.

– Но ведь бог и то, что с ним сопряжено, это во всех отношениях наилучшее.

– Конечно.

– По этой причине бог всего менее должен принимать различные формы.

– Именно: всего менее.

– Разве что он сам себя превращает и изменяет?

– Очевидно, если только он изменяется.

– Превращает ли он себя в ничто лучшее и более прекрасное или в нечто худшее и безобразное?

– Неизбежно, что в худшее, если только он изменяется. Ведь мы не скажем, что, бог испытывает недостаток в красоте и добродетели.

23

Я говорю только, что вводить свою душу в обман относительно действительности, оставлять ее в заблуждении и самому быть невежественным и проникнутым ложью – это ни для кого не приемлемо: здесь всем крайне ненавистна ложь.

24

Так вот то, о чем я только что сказал, можно с полным правом назвать подлинной ложью: это укоренившееся в душе невежество, свойственное человеку, введенному в заблуждение. А словесная ложь – это уже воспроизведение душевного состояния, последующее его отображение, и это-то уж не будет беспримесной ложью в чистом виде.

25

Так вот, неужели только за поэтами надо смотреть и обязывать их либо воплощать в своих творениях нравственные образы, либо уж совсем отказаться у нас от творчества? Разве не надо смотреть и за остальными мастерами и препятствовать им воплощать в образах живых существ, в постройках или в любой своей работе что-то безнравственное, разнузданное, низкое и безобразное? Кто не в состоянии выполнить это требование, того нам нельзя допускать к мастерству, иначе наши стражи, воспитываясь на изображениях порока, словно на дурном пастбище, много такого соберут и поглотят – день за днем, по мелочам, но в многочисленных образцах, и из этого незаметно для них самих составится в их душе некое единое великое зло. Нет, надо выискивать, таких мастеров, которые по своей одаренности способны проследить природу красоты и благообразия, чтобы нашим юношам подобно жителям здоровой местности все шло на пользу, с какой бы стороны ни представилось их зрению или слуху что-либо из прекрасных произведений: это словно дуновение из благотворных краев, несущее с собой здоровье и сразу же, с малых лет незаметно делающее юношей близкими прекрасному слову и ведущее к дружбе и согласию с ним.

– Так вот, Главкон, – сказал я, – в этом главнейшее воспитательное значение мусичского искусства: оно всего более проникает в глубь души и всего сильнее ее затрагивает; ритм и гармония несут с собой благообразие, а оно делает благообразным и человека, если кто правильно воспитан, если же нет, то наоборот. Кто в этой области воспитан как должно, тот очень остро воспримет разные упущения, неотделанность или природные недостатки. Его раздражение или, наоборот, удовольствие будут правильными; он будет хвалить то, что прекрасно, и, приняв его в свою душу, будет питаться им и сам станет безупречным; а безобразное [постыдное] он правильно осудит и возненавидит с юных лет, раньше даже,

чем сумеет воспринять разумную речь: когда же придет пора такой речи, он полюбит ее, сознавая, что она ему свойственна по воспитанию..

26

– В таком же роде и умение читать, – сказал я. – Мы с ним справляемся, когда нам становится ясно, что разных букв во всем, где они встречаются, не так уж много; однако мы ни в малом, ни в великом не пренебрегаем ими, будто не стоит и замечать их, но везде стремимся распознать и пытаемся читать не раньше, чем с этим справимся.

27

– Но ведь это-то я и утверждаю, клянусь богами: нам точно так же не овладеть мусическим искусством – ни самим, ни тем стражам, которые, как мы говорим, мы должны воспитать, пока мы не распознаем повсюду встречающиеся виды рассудительности, мужества, благородного образа мыслей, великодушия и всего того, что им сродни, а также и их противоположности, и пока мы не заметим всего этого там, где оно существует – само по себе или в изображениях; ни в малом, ни в великом мы не станем этим пренебрегать, но будем считать, что здесь требуется то же самое – искусство и упражнение.

28

Вслед за мусическим искусством воспитание юношей должно коснуться и гимнастики.

– Конечно.

– И в этом отношении нужно воспитывать тщательно, начиная с детства и в течение всей жизни. Дело здесь, я думаю, вот в чем – впрочем, решай и ты: я не считаю, что, когда тело у человека в порядке, оно своими собственными добрыми качествами вызывает хорошее душевное состояние; по-моему, наоборот, хорошее душевное состояние своими добрыми качествами обуславливает наилучшее состояние тела.

29

– Стало быть, если мы достаточно позаботимся о духовном облике наших стражей и затем уже их разумению поручим тщательную заботу о теле, сами же во избежание многословия ограничимся указанием нескольких образцов, мы поступим правильно?

30

– Какое же ты можешь привести еще большее доказательство плохого и постыдного воспитания граждан, если нужду во врачах и искусных судьях испытывают не только худшие люди и ремесленники, но даже и те, кто притязает на то, что они воспитаны на благородный лад? Разве, по-твоему, не позорно и не служит явным признаком невоспитанности необходимость пользоваться, за отсутствием собственных понятий о справедливости, постановлениями посторонних людей, словно они какие-то владыки и могут все решить!

– Это величайший позор.

– А не кажется ли тебе еще более позорным то обстоятельство, что человек не только проводит большую часть своей жизни в судах как ответчик либо как истец, но еще и чванится этим в уверенности, что он горазд творить несправедливости, знает всякие уловки и также лазейки, чтобы увернуться от наказания, и все это ради мелких, ничего не стоящих дел? Ему неизвестно, насколько прекраснее и лучше построить свою жизнь так, чтобы вовсе не нуждаться в клюющем носом судье!

31

– Искуснейшими врачами стали бы те, кто начиная с малолетства кроме изучения своей науки имел бы дело по возможности с большим числом совсем безнадежных больных, да и сам перенес бы всякие болезни и от природы был бы не слишком здоровым. Ведь лечат, по-моему, не телом тело – иначе было бы недопустимо плохое телесное состояние самого врача, – нет, лечат тело душой, а ею невозможно хорошо лечить, если она у врача плохая или стала такой.

– Это верно.

– А судья, друг мой, душой правит над душами. Нельзя, чтобы она у него с юных лет воспитывалась среди порочных душ, общалась с ними, прошла бы через всяческие несправедливости и сама поступала так, – и все это только для того, чтобы по собственному опыту заключать о чужих поступках, как о чужих болезнях заключают по своим. Напротив, душа должна смолоду стать невинной и не причастной к дурным нравам, если ей предстоит безупречно и здраво вершить правосудие. Потому-то люди порядочные и кажутся в их молодые годы простоватыми и легко поддаются обману со стороны людей несправедливых – ведь у них самих нет никаких черточек, созвучных людям испорченным.

– В самом деле, они сильно страдают от этого.

– Поэтому хорошим судьей будет не юноша, а старик, который лишь в зрелые годы ознакомился с тем, что такое несправедливость. Ее наличие он подметил не у себя в душе и не как собственное свойство, а, напротив, в душах других людей как нечто ему чуждое. Понадобилось много времени, чтобы он научился разбираться в том, каково это зло, – ведь для него оно предмет знания, а не собственного опыта.

32

Ведь хорош тот, у кого хорошая душа. А человек ловкий и во всем подозревающий лишь дурное, сам совершивший немало несправедливостей и считающий себя мастером на все руки и мудрецом, правда, общаясь с себе подобными, выглядит знатоком своего дела, потому что он всего остерегается, наблюдая на самом себе дурные примеры, но, когда он встречается с хорошими людьми и с теми, кто постарше его, он выглядит глупо, так как бывает некстати недоверчив из-за своего неведения

здоровых нравов – ведь эти примеры ему чужды. А так как с людьми порочными он сталкивается чаще, чем с хорошими, то и самому себе и другим он кажется скорее мудрым, чем невеждой.

– Совершенно верно.

– Стало быть, не такого судью нам надо искать, если мы хотим, чтобы был он хорош и мудр, а такого, как мы указывали прежде. Порочность никогда не может познать ни добродетель, ни самое себя, тогда как добродетель человеческой природы, своевременно получившей воспитание, приобретает знание и о самой себе, и о порочности. Именно такой человек, кажется мне, и становится мудрым, а вовсе не тот, кто негоден.

– И мне так кажется.

– Значит, вместе с такого рода судебным искусством ты узаконишь в нашем государстве и врачевание в том виде, как мы говорили. Оба они будут заботиться о гражданах, полноценных как в отношении тела, так и души, а кто не таков, кто полноценен лишь телесно, тем они предоставят вымирать; что касается людей с порочной душой, и притом неисцелимых, то их они сами умертвят.

33

– Да, я замечал, что занимающиеся только гимнастикой становятся грубее, чем следует, а занимающиеся одним только мусическим искусством – настолько мягкими, что это их не украшает.

34

А между тем грубость могла бы способствовать природной ярости духа и при правильном воспитании обратилась бы в мужество; но, конечно, чрезмерная грубость становится тяжелой и невыносимой.

– Да, мне так кажется.

– Что же? Разве кротость не будет свойством характеров, склонных к философии? Правда, излишняя кротость ведет к чрезмерной мягкости, но при хорошем воспитании она остается только кротостью и скромностью.

35

Если человек кладет много труда на телесные упражнения, хорошо и обильно ест, но не причастен ни к мусическому искусству, ни к философии, не преисполнится ли он высокомерия и пыла и не превзойдет ли сам себя в мужественности?

– Вполне возможно.

– И что же? Раз он ничем другим не занимается и никак не общается с Музой, его жажда учения, даже если она и была в его душе, не отведала ни познания, ни поиска, осталась непричастной к сочинительству и к прочим мусическим искусствам, а потому она слабеет, делается глухой и слепой,, так как она не побуждает этого человека, не питает его и не очищает его ощущений.

– Да, это так.

– Такой человек, по-моему, становится ненавистником слова, невеждой; он совсем не пользуется даром словесного убеждения, а добивается всего дикостью и насилием, как зверь; он проводит жизнь в невежестве и глупости, нескладно и непривлекательно.

– Это совершенно верно.

– Очевидно, именно ради этих двух сторон [человеческой природы] какой-то, я бы сказал, бог даровал людям два искусства: мусическое искусство и гимнастику, но не ради души и тела (это разве что между прочим), а ради яростного и философского начал в человеке, чтобы оба они согласовались друг с другом, то как бы натягиваясь, то расслабляясь, пока не будет достигнуто надлежащее их состояние.

36

– Значит, из стражей надо выбрать таких людей, которые, по нашим наблюдениям, целью всей своей жизни поставили самое ревностное служение государственной пользе и ни в коем случае не согласились бы действовать вопреки ей.

– Это были бы подходящие попечители.

– По-моему, среди людей любого возраста надо нам подмечать, кто способен быть на страже таких воззрений, так что ни обольщения, ни насилие не заставят его забыть или отбросить мнение, что надлежит делать наилучшее для государства.

37

– Так вот, как я только что и говорил, надо искать людей, которые всех доблестнее стоят на страже своих взглядов и считают, что для государства следует делать все, по их мнению, наилучшее. Даже в их детские годы, предлагая им занятия, надо наблюдать, в чем кто из них бывает особенно забывчив и поддается обману. Памятливых и не поддающихся обману надо отбирать, а кто не таков, тех отвергнуть. Не так ли?

– Да.

– Надо также возлагать на них труды, тяготы и состязания и там подмечать то же самое.

– Правильно.

– Надо, стало быть, устроить для них испытание и третьего вида, то есть проверку при помощи обольщения, и при этом надо их наблюдать. Подобно тому как жеребят гоняют под шум и крик, чтобы подметить, пугливы ли они, так и юношей надо подвергать сначала чему-нибудь страшному, а затем, для перемены, приятному, испытывая их гораздо сильнее, чем золото в огне: так выяснится, поддается ли юноша обольщению, во всем ли он благопристойен, хороший ли он страж как самого себя, так и мусического искусства, которому он обучался, покажет ли он себя при всех обстоятельствах умеренным и гармоничным, способным принести как

можно больше пользы и себе, и государству. Кто прошел это испытание и во всех возрастах – детском, юношеском и зрелом – выказал себя человеком цельным, того и надо ставить правителем и стражем государства, ему воздавать почести и при жизни, и после смерти, удостоив его почетных похорон и особо увековечив о нем память. А кто не таков, тех надо отвергнуть. Вот каков должен быть, Главкон, отбор правителей и стражей и их назначение; правда, это сказано сейчас лишь в главных чертах, без подробностей.

38

Я попытаюсь внушить сперва самим правителям и воинам, а затем и остальным гражданам, что все то, в чем мы их воспитали и взрастили, представилось им во сне как пережитое, а на самом-то деле они тогда находились под землей и вылепливались и взращивались в ее недрах – как сами они, так и их оружие и различное изготовляемое для них снаряжение. Когда же они были совсем закончены, земля, будучи их матерью, произвела их на свет. Поэтому они должны и поныне заботиться о стране, в которой живут, как о матери и кормилице, и защищать ее, если кто на нее нападет, а к другим гражданам относиться как к братьям, также порожденным землей.

– Недаром ты так долго стеснялся изложить этот вымысел.

– Вполне естественно. Однако выслушай и остальную часть сказания. Хотя все члены государства братья (так скажем мы им, продолжая этот миф), но бог, вылепивший вас, в тех из вас, кто способен править, примешал при рождении золота, и поэтому они наиболее ценны, в помощников их – серебра, железа же и меди – в земледельцев и разных ремесленников. Вы все родственны, но большей частью рождаете себе подобных, хотя все же бывает, что от золота рождается серебряное потомство, а от серебра – золотое; то же и в остальных случаях. От правителей бог требует прежде всего и преимущественно, чтобы именно здесь они оказались доблестными стражами и ничто так усиленно не оберегали, как свое потомство, наблюдая, что за примесь имеется в душе их детей, и, если ребенок рождается с примесью меди или железа, они никоим образом не должны иметь к нему жалости, но поступать так, как того заслуживают его природные задатки, то есть включать его в число ремесленников или земледельцев; если же рождается кто-нибудь с примесью золота или серебра, это надо ценить и с почетом переводить его в стражи или в помощники. Ведь есть предсказание, что государство разрушится, когда его будет охранять железный страж или медный; но как заставить поверить этому мифу – есть ли у тебя для этого какое-нибудь средство?

— Никакого, чтобы поверили сами [первые] стражи, но можно это внушить их сыновьям и позднейшим потомкам.

39

...государство можно увеличивать лишь до тех пор, пока оно не перестает быть единым, но не более этого.

– Прекрасно.

– Стало быть, мы дадим нашим стражам еще и такое задание: всячески следить за тем, чтобы наше государство было не слишком малым, но и не мнимо большим – оно должно быть достаточным и единым.

40

...потомство стражей, если оно неудачно уродилось, надо переводить в другие сословия, а значительных людей остальных сословий – в число стражей. Этим мы хотели показать, что и каждого из остальных граждан надо ставить на то одно дело, к которому у него есть способности, чтобы, занимаясь лишь тем делом, которое ему присуще, каждый представлял бы собою единство, а не множество: так и все государство в целом станет единым, а не множественным.

41

–А что это за дело?

– Обучение и воспитание.

Ведь правильное воспитание и обучение пробуждают в человеке хорошие природные задатки, а у кого они уже были, благодаря такому воспитанию они становятся еще лучше – и вообще, и в смысле передачи их своему потомству, что наблюдается у всех живых существ.

– Это естественно.

– Короче, тем, кто блюдет государство, надо прилагать все усилия к тому, чтобы от них не укрылась его порча, и прежде всего им надо оберегать государство от нарушающих порядок новшеств в области гимнастического и мусического искусств.

42

- Надо остерегаться вводить новый вид мусического искусства – здесь рискуют всем: ведь нигде не бывает перемены приемов мусического искусства без изменений в самых важных государственных установлениях – так утверждает. Дамон, и я ему верю.

43

- На самом же деле нарушение законов причиняет именно тот вред, что, мало-помалу внедряясь, потихоньку проникает в нравы и навыки, а оттуда, уже в более крупных размерах, распространяется на деловые взаимоотношения граждан и посягает даже на сами законы и государственное устройство, притом заметь себе, Сократ, с величайшей распушенностью, г. конце концов переворачивая всё вверх дном как в частной, так и в общественной жизни.

44

– Следовательно, как мы и говорили вначале, даже игры наших детей должны как можно больше соответствовать законам, потому что, если они становятся беспорядочными и дети не соблюдают правил, невозможно вырастить из них серьезных законопослушных граждан.

– Разумеется.

– Если же дети с самого начала будут играть как следует, то благодаря мусическому искусству они привыкнут к законности, и в полную противоположность Другим детям эти навыки будут, постоянно возрастая, сказываться во всем, даже в исправлении государственного строя, если что в нем было не так.

– Это верно.

– И во всем, что считается мелочами, они найдут нормы поведения; между тем это умение совершенно утрачено теми, о ком мы упоминали сначала.

– Какие же это нормы?

– Следующие: младшим полагается молчать при старших, уступать им место, вставать в их присутствии, почитать родителей; затем идет все, что касается наружности: стрижка, одежда, обувь и так далее.

45

– Но я думаю, было бы ни к чему определять все это законом: это нигде не принято, да такие постановления все равно не удержатся, будь они даже изложены письменно.

– Почему?

– В каком направлении кто был воспитан, Адимант, таким и станет, пожалуй, весь его будущий путь. Или, по-твоему, подобное не вызывается обычно подобным?

– Как же иначе?

– И я думаю, мы сказали бы, что от воспитания в конце концов зависит вполне определенный и выраженный результат: либо благо, либо его противоположность.

– Конечно.

– По этой причине я лично и не пытался бы пока что предписывать законы в этой области.

– Естественно.

46

Не стоит нам давать предписания тем, кто получил безупречное воспитание: в большинстве случаев они сами без труда поймут, какие здесь требуются законы.

– Да, мой друг, это так, если бог им даст сохранить в целостности те законы, которые мы разбирали раньше.

– А если нет, вся их жизнь пройдет в том, что они вечно будут устанавливать множество разных законов и вносить в них поправки в расчете, что таким образом достигнут совершенства.

– По твоим словам, их жизнь будет вроде как у тех больных, которые из-за распущенности не желают бросить свой дурной образ жизни.

– Вот именно.

– Забавное же у них будет времяпрепровождение: лечась, они добиваются только того, что делают свои недуги разнообразнее и сильнее, но все время надеются выздороветь, когда кто присоветует им новое лекарство.

– Действительно, состояние подобных больных именно такое.

– Далее. Разве не забавно у них еще вот что: своим злейшим врагом считают они того, кто говорит им правду, а именно, что, пока они не перестанут пьянствовать, наедаться, предаваться любовным утехам и праздности, им нисколько не помогут ни лекарства, ни прижигания, ни разрезы, а также заговоры, амулеты и тому подобное.

47

И верно, такие законодатели всего забавнее: они, как мы только что говорили, все время вносят поправки в свои законы, думая положить предел злоупотреблениям в делах, но, как я сейчас заметил, не отдают себе отчета, что на самом-то деле уподобляются людям, рассекающим гидру.

– Это верно, ничего другого они и не делают.

– Так вот, я считал бы, что в государстве, плохо ли, хорошо ли устроенном, подлинному законодателю нечего хлопотать о таком виде законов, потому что в первом случае они бесполезны и совершенно ни к чему, а во втором кое-что из них установит всякий, кто бы он ни был, в остальном же они сами собой . вытекают из уже ранее имевшихся навыков.

48

– Значит, государство, основанное согласно природе, всецело было бы мудрым благодаря совсем небольшой части населения, которая стоит во главе и управляет, и ее знанию. И по-видимому, от природы в очень малом числе встречаются люди, подходяще, чтобы обладать этим знанием, которое одно лишь из всех остальных видов знания заслуживает имя мудрости.

49

– Мужественным государство бывает лишь благодаря какой-то одной своей части – благодаря тому, что в этой своей части оно обладает силой, постоянно сохраняющей то мнение об опасностях – а именно, что они заключаются в том-то и том-то, – которое внушил ей законодатель путем воспитания. Разве не это называешь ты мужеством?

50

– Мужество я считаю некой сохранностью.

– Какой такой сохранностью?

– Той, что сохраняет определенное мнение об опасности, – что она такое и какова она. Образуется это мнение под воспитывающим воздействием закона.

51

Рассудительность, с пашей точки зрения, более, чем те, предшествовавшие, свойства, походит на некое созвучие и гармонию.

– Как это?

– Нечто вроде порядка – вот что такое рассудительность; это власть над определенными удовольствиями и вожделениями – так ведь утверждают, приводя выражение «преодолеть самого себя», уж не знаю каким это образом. И про многое другое в этом, же роде говорят, что это – следы рассудительности.

– Множество самых разнообразных вожделений, удовольствий и страданий легче всего наблюдать у женщин и у домашней челяди, а среди тех, кого называют свободными людьми, – у ничтожных представителей большинства.

– Конечно.

– А простые, умеренные [переживания], продуманно направленные с помощью разума и правильного мнения, ты встретишь у очень немногих, лучших по природе и по воспитанию.

53

– Это не так, как с мужеством или мудростью: те, присутствуя в какой-либо одной части государства, делают все государство соответственно либо мужественным, либо мудрым; рассудительность же не так проявляется в государстве: она настраивает на свой лад решительно всё целиком; пользуясь всеми своими струнами, она заставляет и те, что слабо натянуты, и те, что сильно, и средние звучать согласно между собою, если угодно, с помощью разума, а то и силой или, наконец, числом и богатством и всем тому подобным, так что мы с полным правом могли бы сказать, что эта вот согласованность и есть рассудительность, иначе говоря, естественное созвучие худшего и лучшего в вопросе о том, чему надлежит править и в государстве, и в каждом отдельном человеке.

54

– Так слушай и суди сам. Мы еще вначале, когда основывали государство, установили, что делать это надо непременно во имя целого. Так вот это целое и . есть справедливость или какая-то ее разновидность. Мы установили, что каждый отдельный человек должен заниматься чем-нибудь одним из того, что нужно в государстве, и притом как раз тем, к чему он по своим природным задаткам больше всего способен.

– Да, мы говорили так.

– Но заниматься своим делом и не вмешиваться в чужие – это и есть справедливость, об этом мы слышали от многих других, да и сами часто так говорили.

55

– Как видно, в вопросе совершенства государства способность каждого гражданина делать свое дело соперничает с мудростью, рассудительностью и мужеством.

56

– Но право, когда ремесленник или кто-либо другой, делец но своим природным задаткам, возвысится благодаря своему богатству, многочисленным связям, силе и тому подобному и попытается перейти в сословие воинов, или когда кто-нибудь из воинов постарается проникнуть в число членов совета или в стражи, будучи этого недостоин, причем и те и другие поменяются и своими орудиями, и своим званием, или когда один и тот же человек попытается все это делать одновременно, тогда, думаю, и ты согласишься, что такая замена и вмешательство не в свое дело – гибель для государства.

– Полнейшая гибель.

– Значит, вмешательство этих трех сословии в чужие дела и переход из одного сословия в другое – величайший вред для государства и с полным правом может считаться высшим преступлением.

– Совершенно верно.

– А высшее преступление против своего же государства не назовешь ли ты несправедливостью?

– Конечно.

– Значит, вот это и есть несправедливость. И давай скажем еще раз: в противоположность ей справедливостью будет – и сделает справедливым государство – преданность своему делу у всех сословий – дельцов, помощников и стражей, причем каждое из них будет выполнять то, что ему свойственно.

57

– Между тем государство мы признали справедливым, когда имеющиеся в нем три различных по своей природе сословия делают каждое свое дело. А рассудительным, мужественным и мудрым мы признали государство вследствие соответствующего состояния и свойств представителей этих же самых сословий.

– Верно.

– Значит, мой друг, мы точно так же будем расценивать и отдельного человека: в его душе имеются те же виды, что и в государстве, и вследствие такого же их состояния будет правильным применить к ним те же обозначения.

– Поистине справедливость была у нас чем-то в таком роде, но не в смысле внешних человеческих проявлениях, а в смысле подлинно внутреннего воздействия на самого себя и на свои способности. Такой человек не позволит ни одному из имеющихся в его душе начал выполнять чужие задачи или досаждать друг другу взаимным вмешательством: он правильно отводит [каждому из этих начал] действительно то, что им свойственно; он владеет собой, приводит себя в порядок и становится сам себе другом; он прилаживает друг к другу три начала своей души, совсем как три основных тона созвучия – высокий, низкий и средний, да промежуточные тоны, если они там случатся; все это он связует вместе и так из множественности достигает собственного единства, рассудительности и слаженности. Таков он и в своих действиях, касаются ли они приобретения имущества, ухода за своим телом, государственных дел или же частных соглашений. Во всем этом он считает и называет справедливой и прекрасной ту деятельность, которая способствует сохранению указанного состояния, а мудростью – умение руководить такой деятельностью. Несправедливой деятельностью он считает ту, что нарушает все это, а невежеством – мнения, ею руководящие.

– Ты совершенно прав, Сократ.

– Сколько видов государственного устройства, столько же, пожалуй, существует и видов душевного склада.

– Сколько же их?

– Пять видов государственного устройства и пять видов души.

– Скажи, какие?

– Я утверждаю, что одним из таких видов государственного устройства будет только что разобранный нами, но назвать его можно двояко: если среди Правителей выделится кто-нибудь один, это можно назвать царской властью, если же правителей несколько, тогда это будет аристократия.

– Верно.

– Так вот это я и обозначаю как отдельный вид. Больше ли будет правителей или всего только один, они не нарушат важнейших законов, пока будут пускать в ход то воспитание и образование, о которых у нас шла речь.

...пустой человек тот, кто считает смешным что-нибудь иное, кроме дурного; и когда он пытается что-либо осмеять, он в чем-то другом усматривает проявление смешного, а не в глупости и пороке; а когда он усердствует в стремлении к прекрасному, он опять-таки ставит себе какую-то иную цель, а не благо.

– Да, Главкон, велика сила искусства спорить!

– Как, как ты сказал?

– Ведь многие даже невольно увлекаются им, и притом думают, что они не состязаются в споре, а рассуждают. Происходит это из-за того, что они не умеют рассматривать предмет, о котором идет речь, различая его по видам. Придравшись к словам, они выискивают противоречие в том, что сказал собеседник, и начинают не беседовать, а состязаться в споре.

61

Значит, друг мой, не может быть, чтобы у устроителей государства было в обычае поручать какое-нибудь дело женщине только потому, что она женщина, или мужчине – только потому, что он мужчина. Нет, одинаковые природные свойства встречаются у живых существ того и другого пола, и по своей природе как женщина, так и мужчина могут принимать участие во всех делах, однако женщина во всем немогуще мужчины.

62

– Для того чтобы женщина стала стражем, обучение ее не должно быть иным, чем воспитание, делающее стражами мужчин, тем более что речь здесь идет об одних и тех же природных задатках.

63

А ведь очень хорошо говорят, – и будут повторять, – что полезное прекрасно, а вредное – постыдно [безобразно].

64

– Из того, в чем мы были согласны, вытекает, что лучшие мужчины должны большей частью соединяться с лучшими женщинами, а худшие, напротив, с самыми худшими и что потомство лучших мужчин и женщин следует воспитывать, а потомство худших – нет, раз наше небольшое стадо должно быть самым отборным. Но что это так делается, никто не должен знать, кроме самих правителей, чтобы не вносить ни малейшего разлада в отряд стражей.

65

Мы сказали, что потомство должны производить родители цветущего возраста.

– Верно.

– А согласен ли ты, что соответствующая пора расцвета – двадцатилетний возраст для женщины, а для мужчины – тридцатилетний?

– И до каких пор?

– Женщина пусть рождает государству начиная с двадцати лет и до сорока, а мужчина – после того, как у него пройдет наилучшее время для бега: начиная с этих пор пусть производит он государству потомство вплоть до пятидесяти пяти лет.

66

- Может ли быть, по-нашему, большее зло для государства, чем то, что ведет к потере его единства и распадению на множество частей? И может

ли быть большее благо, чем то, что связует государство и способствует его единству?

– По-нашему, не может быть.

– А связует его общность удовольствия или скорби, когда чуть ли не все граждане одинаково радуются либо печалятся, если что-нибудь возникает или гибнет.

– Безусловно.

– А обособленность в таких переживаниях нарушает связь между гражданами, когда одних крайне удручает, а ДРУГИХ приводит в восторг состояние государства и его населения.

– Еще бы!

– И разве не оттого происходит это в государстве, что невпопад раздаются возгласы: «Это – мое!» или «это – не мое!»? И то же самое насчет чужого.

– Совершенно верно.

– А где большинство говорит таким же образом и об одном и том же: «Это – мое!» или «это – не мое!», там, значит, наилучший государственный строй.

– Да, наилучший.

– То же и в таком государстве, которое ближе всего по своему состоянию к отдельному человеку...

67

– Можешь ли ты назвать случай в остальных государствах, чтобы кто-нибудь из правителей обращался к одному из соправителей как к товарищу, а к другому – как к чужаку?

– Это бывает часто.

– Близкого человека он считает своим и так его называет, а чужого не считает своим.

– Верно.

– Ну, а как же у твоих стражей? Найдется ли среди них такой, чтобы он считал и называл кого-нибудь из сотоварищей чужим?

– Ни в коем случае. С кем бы из них он ни встретился, он будет признавать в них брата, сестру, отца, мать, сына, дочь или их детей либо дедов.

68

– Но ведь мы согласились, что для государства это величайшее благо: мы уподобили благоустроенное государство телу, страдания или здоровье которого зависят от состояния его частей.

– И мы правильно согласились.

– Значит, оказалось, что причиной величайшего блага для нашего государства служит общность детей и жен у его защитников.

– Безусловно.

– Это согласуется и с нашими прежними утверждениями. Ведь мы как-то сказали, что у стражей не должно быть ни собственных домов, ни земли и вообще никакого имущества: они получают пропитание от с остальных граждан как плату за свою сторожевую службу и сообща всё потребляют, коль уж они должны быть подлинными стражами.

– Правильно.

– Так вот я говорю, что п прежде нами сказанное, а еще более то, что мы сейчас говорим, сделает из них подлинных стражей и поможет тому, чтобы они не разнесли в клочья государство, что обычно бывает, когда люди считают своим не одно и то же, но каждый – другое: один тащит в свой дом все, что только может приобрести, не считаясь с остальными, а другой делает то же, но тащит уже в свой дом; жена и дети у каждого свои, а раз так, это вызывает и свои, особые Для каждого радости или печали. Напротив, при едином у всех взгляде насчет того, что считать своим, все они ставят перед собой одну и ту же цель и по мере возможности испытывают одинаковые состояния, радостные или печальные.

69

– Может ли что-нибудь быть исполнено так, как сказано? Или уже по самой природе дело меньше, чем слово, причастно истине, хотя бы иному это и не казалось? Согласен ты или нет?

70

– **Пока в государствах не будут царствовать философы**, либо так называемые нынешние цари и владыки не станут благородно и основательно философствовать и это не сольется воедино – государственная власть и философия, и пока не будут в обязательном порядке отстранены те люди, – а их много, – которые ныне стремятся порознь либо к власти, либо к философии, **до тех пор**, дорогой Главкон, **государствам не избавиться от зол**, да и не станет возможным для рода человеческого и не увидит солнечного света то государственное, устройство, которое мы только что описали словесно. Вот почему я так долго не решался говорить, – я видел, что *все это будет полностью противоречить общепринятому мнению*; ведь трудно людям признать, что иначе невозможно ни личное их, ни общественное благополучие.

71

...Мне кажется, если мы хотим избежать натиска со стороны тех людей, о которых ты говоришь, необходимо выдвинуть против них определение, кого именно мы называем философами, осмеливаясь утверждать при этом, что как раз философы-то и должны править: когда это станет ясно, можно начать обороняться и доказывать, что некоторым людям по самой их природе подобает быть философами и правителями государства, а всем прочим надо заниматься не этим, а следовать за теми, кто руководит.

72

– Не скажем ли мы, что и любитель мудрости [философ] вожделеет не к одному какому-то ее виду, но ко всей мудрости в целом?

– Это правда.

– Значит, если у человека отвращение к наукам, в особенности когда он молод и еще не отдает себе отчета в том, что полезно, а что – нет, мы не назовем его ни любознательным, ни философом...

73

– А кто охотно готов отведать от всякой науки, кто с радостью идет учиться и в этом отношении ненасытен, того ми вправе будем назвать философом.

74

– А кого же ты считаешь подлинными философами?

– Тех, кто любит усматривать истину.

– Это верно; но как ты это понимаешь?

75

– Значит, мы, очевидно, нашли, что общепринятые суждения большинства относительно прекрасного и ему подобного большей частью колеблются где-то между небытием и чистым бытием.

– Да, мы это нашли.

– А у нас уже прежде было условлено, что, если обнаружится нечто подобное, это надлежит считать тем, что мы мним, а не тем, что познаём, так как то, что колеблется в этом промежутке, улавливается промежуточной способностью.

– Да, мы так условились.

– Следовательно, о тех, кто замечает много прекрасного, но не видит прекрасного самого по себе и не может следовать за тем, кто к нему ведет, а также о тех, кто замечает много справедливых поступков, но не справедливость самое по себе и так далее, мы скажем, что обо всем этом у них имеется мнение, но они не знают ничего из того, что мнят.

– Да, необходимо сказать именно так.

– А что же мы скажем о тех, кто созерцает сами эти [сущности], вечно тождественные самим себе? Ведь они познают их, а не только мнят?

– И это необходимо.

– И мы скажем, что эти уважают и любят то, что они познают, а те – то, что они мнят. Ведь мы помним, что они любят и замечают, как мы говорили, звуки, красивые цвета и тому подобное, но даже не допускают существования прекрасного самого по себе.

– Да, мы это помним.

– Так что мы не ошибемся, если назовем их скорее любителями мнений, чем любителями мудрости? И неужели же они будут очень сердиться, если мы так скажем?

– Не будут, если послушаются меня: ведь не положено сердиться на правду.

– А тех, кто ценит все существующее само по себе. должно называть философами [любителями мудрости']. а не любителями мнений.

– Безусловно.

76

– Что же иное, кроме того, что следует по порядку? Раз философы – это люди, способные постичь то, что вечно тождественно самому себе, а другие этого не могут и застревают на месте, блуждая среди множества разнообразных вещей, и потому они уже не философы, то спрашивается, кому из них следует руководить государством?

– Как же нам ответить на это подобающим образом?

– Кто выкажет способность охранять законы и обычаи государства, тех и надо назначать стражами.

– Это верно.

– А ясно ли, какому стражу надо поручать любую охрану – слепому или тому, у кого острое зрение?

– Конечно, ясно.

– А чем лучше слепых те, кто по существу лишен знания сущности любой вещи и у кого в душе нет отчетливого ее образа? Они не способны подобно художникам усматривать высшую истину и, не теряя ее виду, постоянно воспроизводить ее со всевозможной тщательностью, и потому им не дано, когда это требуется, устанавливать здесь новые законы о красоте, справедливости и благе или убересть уже существующие.

77

– Относительно природы философов нам надо согласиться, что их страстно влечет к познанию, приоткрывающему им вечно сущее и не изменяемое возникновением и уничтожением бытие...

78

– И надо сказать, что они стремятся ко всему бытию в целом, не упуская из виду, насколько это от них зависит, ни одной его части, ни малой, ни большой, ни менее, ни более ценной...

79

– Посмотри вслед за этим, необходимо ли людям, которые должны стать такими, как мы говорим, иметь, кроме того, в своем характере еще и следующее...

– Что именно?

– Правдивость, решительное неприятие какой бы то ни было лжи, ненависть к ней и любовь к истине.

80

– Разве может один и тот же человек любить и мудрость, и ложь?

– Ни в коем случае.

– Значит, тот, кто действительно любознателен, должен сразу же, с юных лет изо всех сил стремиться к истине?

– Да, это стремление должно быть совершенным.

81

– Когда ты хочешь отличить философский характер от нефилософского, надо обращать внимание еще вот на что...

– А именно?

– Как бы не утаились от тебя какие-нибудь неблагородные его склонности: ведь мелочность – злейший враг души, которой предназначено вечно стремиться к божественному и человеческому в их целокупности.

– Сущая правда.

82

– Если ему свойственны возвышенные помыслы и охват мысленным взором целокупного времени и бытия, думаешь ли ты, что для такого человека много значит человеческая жизнь?

– Нет, это невозможно.

– Значит, такой человек и смерть не будет считать чем-то ужасным?

– Менее всего.

– А робкой и неблагородной натуре подлинная философия, видимо, недоступна.

– По-моему, нет.

83

...Разве ты можешь ожидать, что человек со временем полюбит то, над чем мучится и с чем едва справляется?

– Это вряд ли случится.

– Что же? Если он не может удержать в голове ничего из того, чему обучался – так он забывчив, может ли он не быть пустым и в отношении знаний?

– Как же иначе!

– Понапрасну трудясь, не кончит ли он, по-твоему, тем, что возненавидит и самого себя, и такого рода занятия?

– Конечно, возненавидит.

– Значит, забывчивую душу мы никогда не отнесем к числу философских и будем искать ту, у которой хорошая память.

84

– А есть ли у тебя какие-нибудь основания укорять такого рода занятие, которым никто не может как следует идеального заниматься, если он не будет человеком, памятливым от природы, способным к познанию, великодушным, тонким, а к тому же другом и сородичем истины, справедливости, мужества и рассудительности?

– Даже Мом и тот не нашел бы, к чему здесь придраться.

– И разве не им одним – людям зрелого возраста, достигшим совершенства в образовании, – поручил бы ты государство?

85

– И скажи ему также: «Ты верно говоришь, что для большинства бесполезны люди, выдающиеся в философии». Но в бесполезности этой вели ему винить тех, кто не находит им никакого применения, а не этих выдающихся людей.

86

...И не дело правителя просить, чтобы подданные ему подчинялись, если только он действительно на что-нибудь годится.

87

– По таким причинам и в таких условиях нелегко наилучшему занятию быть в чести у занимающихся *л* как раз противоположным. Всего больше и сильнее обязана философия своей дурной славой тем, кто заявляет, что это их дело – заниматься подобными вещами. Упомянутый тобой хулиитель философии говорил, что большинство обратившихся к ней – это самые скверные люди, а самые порядочные здесь бесполезны...

88

...человек, имеющий прирожденную склонность к знанию, изо всех сил устремляется к подлинному бытию? Он не останавливается на множестве, вещей, лишь кажущихся существующими, но непрерывно идет вперед, и страсть его не утихает до тех пор, пока он не коснется самого существа каждой вещи тем в своей душе, чему подобает касаться таких вещей, а подобает это родственному им началу. Сблизившись посредством него и соединившись с подлинным бытием, породив ум и истину, он будет и познавать, и поистине жить, и питаться, и лишь таким образом избавится от бремени, но раньше – никак.

89

...Я думаю, всякий согласится с нами, что такой человек, обладающий всем, что мы от него требуем для того, чтобы он стал совершенным философом, редко рождается среди людей – только как исключение.

90

– Таких людей мало, по зато посмотри, как много существует для них чрезвычайно пагубного.

– А что именно?

– Всякий до крайности удивится, если услышит, что каждое свойство, которое мы одобряли в подобных людях, оно-то как раз и губит душу, им обладающую, и отвлекает ее от философии: я имею в виду мужество, рассудительность, вообще все, что мы разбирали.

– А кроме того, губят и отвлекают ее и все так называемые блага: красота, богатство, телесная сила, влиятельное родство в государстве и все, что с этим связано.

91

– Есть ведь разумное основание в том, что при чуждом ей питании самая совершенная природа становится хуже, чем посредственная.

– Да, есть.

– Так не скажем ли мы, Адимант, точно так же, то и самые одаренные души при плохом воспитании становятся особенно плохими? Или ты думаешь, что великие преступления и крайняя испорченность бывают следствием посредственности, а не того, что пылкая натура испорчена воспитанием? Слабые же натуры никогда не будут причиной ни великих благ, ни больших зол.

92

– Если установленная нами природа философа получит надлежащую выучку, то, развиваясь, она непременно достигнет всяческой добродетели; но если она посеяна и высажена на неподобающей почве, то выйдет как раз наоборот, разве что придет ей на помощь кто-нибудь из богов. Или и ты считаешь подобно большинству, будто лишь немногие молодые люди испорчены софистами, будто портят их некие частные лица и только о них и стоит говорить? Между тем, кто так говорит, они-то и являются величайшими софистами, в совершенстве умеющими перевоспитывать и переделывать людей на свой лад – юношей и стариков, мужчин и женщин.

– Когда же они это делают?

– Тогда, когда густой толпой заседают в народных собраниях, либо в судах, или в театрах, в военных лагерях, наконец, на каких-нибудь иных общих сходках и с превеликим шумом частью отвергают, частью одобряют чьи-либо выступления или действия, переходя меру и в том и в другом; они кричат, рукоплещут, и вдобавок их брань или похвала гулким эхом отражаются от скал в том месте, где это происходит, так что шум становится вдвое сильнее. В таких условиях что, как говорится, будет, потвоему, у юноши на сердце? И какое воспитание, полученное частным образом, может перед этим устоять? Разве оно не будет смыто этой бранью и похвалой и унесено их потоком? Разве не признает юноша хорошим или постыдным то же самое, что они, или не станет заниматься всё тем же? Наконец, разве он не станет таким же сам?

– Когда, таким образом, от философии отпадают те люди, которым всего больше надлежит ею заниматься, она остается одинокой и незавершенной, а сами они ведут жизнь и не подобающую, и не истинную. К философии, раз она осиротела и лишилась тех, кто ей сродни, приступают уже другие лица, вовсе ее не достойные. Они позорят ее и навлекают на нее упрек в том, за что как раз и порицают ее, по твоим словам, ее хулители, говоря, будто с ней имеют дело люди либо ничего не стоящие, либо же в большинстве своем заслуживающие всего самого худшего.

– Остается совсем малое число людей, Адимант, достойным образом общающихся с философией: это либо те, кто, подвергшись изгнанию, сохранил как человек, получивший хорошее воспитание, благородство своей натуры – а раз уж не будет гибельных влияний, он, естественно, и не бросит философии, – либо это человек великой души, родившийся в маленьком государстве: делами своего государства он презрительно пренебрежет. Обратится к философии, пожалуй, еще и небольшое число представителей других искусств: обладая хорошими природными задатками, они справедливо пренебрегут своим прежним занятием. Может удержать и такая узда, как у нашего приятеля Феага: у него решительно все клонилось к тому, чтобы отпасть от философии, но присущая ему болезненность удерживает его от общественных дел. О моем собственном случае – божественном знамении – не стоит и упоминать: такого, пожалуй, еще ни с кем раньше не бывало.

Все вошедшие в число этих немногих, отведав философии, узнали, какое это сладостное и блаженное достояние; они довольно видели безумие большинства, а также и то, что в государственных делах никто не совершает, можно сказать, ничего здравого и что там не найти себе союзника, чтобы с ним вместе прийти на помощь правому делу и уцелеть, – напротив, если человек, словно очутившись среди зверей, не пожелает сообща с ними творить несправедливость, ему не под силу будет управиться одному со всеми дикими своими противниками, и, прежде чем он успеет принести пользу государству или своим друзьям, он погибнет без пользы и для себя, и для других. Учтя все это, он сохраняет спокойствие и делает свое дело, словно укрывшись за стеной в непогоду. Видя, что все остальные преисполнились беззакония, он доволен, если проживет здешнюю жизнь чистым от неправды и нечестивых дел, а при исходе жизни отойдет радостно и кротко, уповая на лучшее.

– Значит, он отходит, достигнув немало!

– Однако все же не до конца достигнув того, что он мог, так как государственный строй был для него неподходящим. При подходящем строе он и сам бы вырос и, сохранив все свое достояние, сберег бы также и общественное.

Так вот насчет философии – из-за чего у нее такая дурная слава (а между тем это несправедливо), – по-моему, уже сказано достаточно, если у тебя нет других замечаний.

...На это-то я и сетую, что ни одно из нынешних государственных устройств не достойно на туры философа. Такая натура при них извращается и меняет свой облик. Подобно тому как иноземные семена, пересаженные на чуждую им почву, теряют свою силу и приобретают

свойство местных растений, как и подобные натуры в настоящее время не осуществляют своих возможностей, получая чуждый им склад. Но стоит такой натуре очутиться в государстве, превосходно устроенном, как и она сама, – вот тогда-то и обнаружится, что она и в самом деле божественна, все же прочее – другие натуры и другие занятия – не более как человеческое.

95

– А как же надо заниматься философией?

– Совершенно иначе. Подростки и мальчики должны получать воспитание и изучать философию соответственно их юному возрасту, непрестанно заботясь о своем теле, пока они растут и мужают; философии это будет в помощь. С возрастом, когда начнет совершенствоваться их душа, они должны напряженно ее упражнять. Когда же их сила иссякнет и не по плечу будут им гражданские и воинские обязанности, тогда наконец наступит для них приволье: ничем иным они не будут заниматься, разве что между прочим, коль скоро они намерены вести блаженную жизнь, а скончавшись, добавить к прожитой жизни подобающий потусторонний удел.

96

...тому, кто действительно направил свою мысль на бытие, уже недосуг смотреть вниз, на человеческую суету и, борясь с людьми, преисполняться недоброжелательства и зависти. Видя и созерцая нечто стройное и вечно тождественное, не творящее несправедливости и от нее не страдающее, полное порядка и смысла, он этому подражает и как можно более ему уподобляется.

97

– Общаясь с божественным и упорядоченным, философ также становится упорядоченным и божественным, насколько это в человеческих силах. Оклеветать же можно все на свете.

98

– Взяв, словно доску, государство и нравы людей, они сперва очистили бы их, что совсем нелегко. Но, как ты знаешь, они с самого начала отличались бы от других тем, что не пожелали бы трогать ни частных лиц, ни государства и не стали бы вводить в государстве законы, пока не получили бы его чистым или сами не сделали бы его таким.

– Это верно.

– После этого, правда ведь, они сделают набросок государственного устройства?

– Как же иначе?

– Затем, думаю я, разрабатывая этот набросок, они пристально будут вглядываться в две вещи: в то, что по природе справедливо, прекрасно, рассудительно и так далее, и в то, каково же все это в людях. Смешивая и

сочетая навыки людей, они создадут прообраз человека, определяемый тем, что уже Гомер назвал боговидным и богоподобным свойством, присущим людям.

– Это верно.

– И я думаю, кое-что они будут стирать, кое-что рисовать снова, пока не сделают человеческие нравы, насколько это осуществимо, угодными богу.

– Это была бы прекраснейшая картина!

– А тех, кто, по твоим словам, сомкнутым строем шел против нас, разве мы не убедили бы, что именно таков начертатель государственных устройств, которого мы им хвалили раньше, а они негодовали, что мы ему вверили государство? Если бы они послушались нас сейчас, неужели они не смягчились бы?

– Конечно, если они в здравом уме.

99

– Способность к познанию, память, остроумие, проницательность и все, что с этим связано, обычно, как ты знаешь, не встречаются все зараз, а люди по-юношески задорные и с блестящим умом не склонны всегда жить размеренно и спокойно; напротив, из-за своей живости они мечутся во все стороны, и все постоянное их покидает.

100

...Разве не смешно, что в вещах незначительных прилагают старания, чтобы все вышло как можно точнее и чище, а в самом важном деле будто бы и вовсе не требуется величайшая тщательность!

101

...Ты часто уже слышал: идея блага – вот это самое важное знание; ею обусловлена пригодность и полезность справедливости и всего остального. Ты и сейчас почти наверное знал, что я именно так скажу и вдобавок, что идею эту мы недостаточно знаем. А коль скоро не знаем, то без нее, даже если у нас будет наибольшее количество сведений обо всем остальном, уверяю тебя, ничто не послужит нам на пользу: это вроде того как приобрести себе какую-нибудь вещь, не думая о благе, которое она принесет.

102

– Но ведь ты знаешь, что, по мнению большинства, благо состоит в удовольствии, а для людей более топких – в понимании?

103

...Разве не ясно и это: в качестве справедливого и прекрасного многие выбрали бы то, что кажется им таким, хотя бы оно и не было им на самом деле, и соответственно действовали бы, приобретали и выражали бы свои мнения; что же касается блага, здесь никто не довольствуется обладанием мнимого, но все ищут подлинного блага, а мнимым всякий пренебрегает.

104

– К благу стремится любая душа и ради него все совершает; она предчувствует, что есть нечто такое, но ей трудно и не хватает сил понять, в чем же оно состоит. Она не может на это уверенно опереться, как на все остальное, вот почему она терпит неудачу и в том остальном, что могло бы быть ей на пользу. Неужели мы скажем, что и те лучшие в государстве люди, которым мы готовы все вверить, тоже должны быть в таком помрачении относительно этого важного предмета?

– Ни в коем случае.

– Я думаю, что справедливость и красота, если неизвестно, в каком отношении они суть благо, не найдут для себя достойного стража в лице человека, которому это неведомо. Да, я предвижу, что без этого никто и не может их познать.

– Ты верно предвидишь.

– Между тем государственный строй будет у нас в совершенном порядке только в том случае, если его будет блюсти страж, в этом сведущий.

105

...Разве ты не замечал, что все мнения, не основанные на знании, никуда не годятся? Даже лучшие из них и те слепы. Если у людей бывают какие-то верные мнения, не основанные на понимании, то чем они, по-твоему, отличаются от слепых, которые правильно идут по дороге?

– Ничем.

106

– Мы считаем, что есть много красивых вещей, много благ и так далее, и мы разграничиваем их с помощью определения.

107

–А также, что есть прекрасное само по себе, благо само по себе и так далее в отношении всех вещей, хотя мы и признаем, что их много. А что такое каждая вещь, мы уже обозначаем соответственно единой идее, одной для каждой вещи.

– Да, это так.

– И мы говорим, что те вещи можно видеть, но не мыслить, идеи же, напротив, можно мыслить, но не видеть.

– Конечно.

108

– И та способность, которой обладает зрение, уделена ему Солнцем, как некое истечение.

– Конечно.

– Значит, и Солнце не есть зрение. Хотя оно – причина зрения, но само зрение его видит.

– Считай, что так бывает и с душой: всякий раз, когда она устремляется туда, где сияют истина и бытие, она воспринимает их и познает, а это показывает ее разумность. Когда же она уклоняется в область смешения с мраком, возникновения и уничтожения, она тупеет, становится подверженной мнениям, меняет их так и этак, и кажется, что она лишилась ума.

– Похоже на это.

– Так вот, то, что придает познаваемым вещам истинность, а человека наделяет способностью познавать, это ты и считай идеей блага – причиной знания и познаваемости истины. Как ни прекрасно и то и другое – познание и истина, но если идею блага ты будешь считать чем-то еще более прекрасным, ты будешь прав. Как правильно было считать свет и зрение солнцобразными, но признать их Солнцем было бы неправильно, так и здесь: правильно считать познание и истину имеющими образ блага, но признать которое либо из них самим благом было бы неправильно: благо по его свойствам надо ценить еще больше.

110

...область, охватываемая зрением, подобна тюремному жилищу, а свет от огня уподобляется в ней мощи Солнца. Восхождение и созерцание вещей, находящихся в вышине, – это подъем души в область умопостигаемую. Если ты все это допустишь, то постигнешь мою заветную мысль – коль скоро ты стремишься ее узнать, – а уж богу ведомо, верна ли она. Итак, вот что мне видится: в том, что познаваемо, идея блага – это предел, и она с трудом различима, но стоит только ее там различить, как отсюда напрашивается вывод, что именно она – причина всего правильного и прекрасного. В области видимого она порождает свет и его владыку, а в области умопостигаемого она сама – владычица, от которой зависят истина и разумение, и на нее должен взирать тот, кто хочет сознательно действовать как в частной, так и в общественной жизни.

111

– Всякий, кто соображает, вспомнил бы, что есть два рода нарушения зрения, то есть по двум причинам: либо когда переходят из света в темноту, либо из темноты – на свет. То же самое происходит и с душой: это можно понять, видя, что душа находится в замешательстве и не способна что-либо разглядеть. Вместо того чтобы бессмысленно смеяться, лучше понаблюдать, пришла ли эта душа из более светлой жизни и потому с непривычки омрачилась, или же, наоборот, перейдя от полного невежества к светлой жизни, она ослеплена ярким сиянием: такое ее состояние и такую жизнь можно счесть блаженством, той же, первой посочувствовать. Если, однако, при взгляде на нее кого-то все-таки разбирает смех, пусть он меньше смеется над ней, чем над той, что явилась сверху, из света.

– Ты очень правильно говоришь.

– Раз это верно, вот как должны мы думать об этих Душах: просвещенность – это совсем не то, что утверждают о ней некоторые лица, заявляющие, будто в душе у человека нет знания и они его туда вкладывают, вроде того как вложили бы в слепые глаза зрение.

– Верно, они так утверждают.

– А это наше рассуждение показывает, что у каждого в душе есть такая способность; есть у души орудие, помогающее каждому обучиться. Но как глазу невозможно повернуться от мрака к свету иначе чем вместе со всем телом, так же нужно отворотиться всей душой ото всего становящегося: тогда способность человека к познанию сможет выдержать созерцание бытия и того, что в нем всего ярче, а это, как мы утверждаем, и есть благо. Не правда ли?

112

– Некоторые положительные свойства, относимые к душе, очень близки, пожалуй, к таким же свойствам тела: в самом деле, у человека сперва их может и не быть, они развиваются позднее путем упражнения и входят в привычку. Но способность понимания, как видно, гораздо более божественного происхождения; она никогда не теряет своей силы, но в зависимости от направленности бывает то полезной и пригодной, то непригодной и даже вредной. Разве ты не замечал у тех, кого называют хотя и дурными людьми, но умными, как проницательна их душонка и как они насквозь видят то, что им надо? Значит, зрение у них неплохое, но оно вынуждено служить их порочности, и, чем острее они видят, тем больше совершают зла.

– Конечно, я это замечал.

– Однако если сразу же, еще в детстве пресечь природные склонности такой натуры, которые, словно свинцовые грузила, влекут ее к чревоугодию, лакомству и различным другим наслаждениям и направляют взор души вниз, то, освободившись от всего этого, душа обратилась бы к истине, и те же самые люди стали бы различать там все так же остро, как теперь в том, на что направлен их взор.

113

– Ты опять забыл, мой друг, что закон ставит своей целью не благоденствие одного какого-нибудь слоя населения, но благо всего государства. То убеждением, то силой обеспечивает он сплоченность всех граждан, делая так, чтобы они были друг другу взаимно полезны в той мере, в какой они вообще могут быть полезны для всего общества. Выдающихся людей он включает в государство не для того, чтобы предоставить им возможность уклоняться куда кто хочет, но чтобы самому пользоваться ими для укрепления государства.

114

...По правде же дело обстоит вот как: где всего менее стремятся к власти те, кому предстоит править, там государство управляется лучше всего и распри отсутствуют полностью; совсем иначе бывает в государстве, где правящие настроены противоположным образом.

115

– А кто не в состоянии привести разумный довод или его воспринять, тот никогда не будет знать ничего из необходимых, по нашему мнению, знаний.

– Да, не иначе.

– Так вот, Главкон, это и есть тот самый напев, который выводит диалектика. Он умопостигаем, а между тем зрительная способность хотела бы его воспроизвести; но ведь ее попытки что-либо разглядеть обращены, как мы говорили, лишь на животных, как таковых, на звезды, как таковые, наконец, на Солнце, как таковое. Когда же кто-нибудь делает попытку рассуждать, он, минуя ощущения, посредством одного лишь разума, устремляется к сущности любого предмета и не отступает, пока при помощи самого мышления не постигнет сущности блага. Так он оказывается на самой вершине умопостигаемого, подобно тому как другой взошел на вершину зримого.

116

– В том-то и состоит ошибка нашего времени и потому-то недооценивают философию, что за нее берутся не так, как она того заслуживает, – об этом мы говорили уже и раньше. Не подлым надо бы людям за нее браться, а благородным.

– Значит, счет, геометрию и разного рода другие предварительные познания, которые должны предшествовать диалектике, надо преподавать нашим стражам еще в детстве, не делая, однако, принудительной форму обучения.

– То есть?

– Свободнорожденному человеку ни одну науку не следует изучать рабски. Правда, если тело насильно заставляют преодолевать трудности, оно от этого не делается хуже, но насильственно внедренное в душу знание непрочное.

– Это верно.

– Поэтому, друг мой, питай своих детей науками не насильно, а играючи, чтобы ты лучше мог наблюдать природные склонности каждого.

117

– Кто во всем этом – в трудах, в науках, в опасностях – всегда будет выказывать себя самым находчивым, тех надо занести в особый список.

– В каком возрасте?

– Когда они уже будут уволены от обязательных занятий телесными упражнениями. Ведь в течение этого срока, продолжается ли он два или три года, У них нет возможности заниматься чем-либо другим. Усталость и сон – враги наук. А вместе с тем ведь и это немаловажное испытание: каким кто себя выкажет в телесных упражнениях.

– Еще бы!

– По истечении этого срока юноши, отобранные из числа двадцатилетних, будут пользоваться большим почетом сравнительно с остальными, а наукам, порознь преподававшимся им, когда они были детьми, должен быть сделан общий обзор, чтобы показать их сродство между собою и с природой бытия.

– Знание будет прочным, только когда оно приобретено подобным путем.

– И это самая главная проверка, имеются ли у человека природные данные для занятий диалектикой или нет. Кто способен все обозреть, тот – диалектик, кому же это не под силу, тот – нет.

118

...относительно того, что справедливо и хорошо, у нас с детских лет имеются взгляды, в которых мы воспитаны под воздействием наших родителей, – мы подчиняемся им и их почитаем.

119

...А когда им будет пятьдесят, то тех из них, кто уцелел и всячески отличился – как на деле, так и в познаниях – пора будет привести к окончательной цели: заставить их устремить ввысь свой духовный взор и взглянуть па то самое, что всему дает свет, а увидев благо само по себе, взять его за образец и упорядочить и государство, и частных лиц, , а также самих себя – каждого в свой черед – на весь остаток своей жизни. Большую часть времени они станут проводить в философствовании, а когда наступит черед, будут трудиться над гражданским устройством, занимать государственные должности – не потому, что это нечто прекрасное, а потому, что так необходимо ради государства. Таким образом, они постоянно будут воспитывать людей, подобных им самим, и ставить их стражами государства взамен себя, а сами отойдут на Острова блаженных, чтобы там обитать. Государство на общественный счет соорудит им памятники и будет приносить жертвы как божествам, если это подтвердит Пифия, а если нет, то как счастливым и божественным людям.

120

– Что же? Вы согласны, что относительно государства и его устройства мы высказали совсем не пустые пожелания? Конечно, все это трудно, однако как-то возможно, притом не иначе чем было сказано: когда властителями в государстве станут подлинные философы, будет ли их несколько или хотя бы один, нынешними почестями они пренебрегут,

считая их низменными и ничего не стоящими, и будут высоко ценить порядочность и ту честь, что с нею связана, но самым великим и необходимым будут считать справедливость; служа ей и умножая ее, устроят они свое государство.

– Но как именно?

– Всех, кому в городе больше десяти лет, они отошлют в деревню, а остальных детей, оградив их от воздействия современных нравов, свойственных родителям, воспитают на свой лад, в тех законах, которые мы разобрали раньше. Таким-то вот образом всего легче и скорее установится тот государственный строй, о котором мы говорили, государство расцветет, а народ, у которого оно возникнет, для себя извлечет великую пользу.

121

– Ну, та давай рассмотрим, милый друг, каким образом возникает тирания. Что она получается из демократии, это-то, пожалуй, ясно.

122

– Так вот, и то, что определяет как благо демократия и к чему она ненасытно стремится, именно это ее и разрушает.

– Что же она, по-твоему, определяет как благо?

– Свободу. В демократическом государстве только и слышишь, как свобода прекрасна и что лишь в таком государстве стоит жить тому, кто свободен по своей природе.

– Да, подобное наречение часто повторяется. Так вот, как я только что и начал говорить, такое ненасытное стремление к одному и пренебрежение к остальному искажает этот строй и подготавливает нужду в тирании,

– Как это?

– Когда во главе государства, где демократический строй и жажда свободы, доведется встать дурным виночерпиям, государство это сверх должного опьяняется свободой в неразбавленном виде, а своих должностных лиц карает, если те недостаточно снисходительны и не предоставляют всем полной свободы, и обвиняет их в мерзком олигархическом уклоне.

– Да, так оно и бывает.

– Граждан, послушных властям, там смешивают с грязью как ничего не стоящих добровольных рабов, зато правители, похожие на подвластных, и подвластные, похожие на правителей, там восхваляются и уважаются как в частном, так и в общественном обиходе. Разве в таком государстве не распространится неизбежно на все свобода?

– Как же иначе?

– Она проникнет, мой друг, и в частные дома, а в конце концов неповиновение привьется даже животным.

– Как это понимать?

– Да, например, отец привыкает уподобляться ребенку и страшиться своих сыновей, а сын – значить больше отца; там не станут почитать и бояться родителей (все под предлогом свободы!), переселенец уравнивается с коренным гражданином, а гражданин – с переселенцем; то же самое будет происходить и с чужеземцами.

– Да, бывает и так.

– А кроме того, разные другие мелочи: при таком порядке вещей учитель боится школьников и заискивает перед ними, а школьники ни во что не ставят своих учителей и наставников. Вообще молодые начинают подражать взрослым и состязаться с ними в рассуждениях и в делах, а старшие, приспособляясь к молодым и подражая им, то и дело острят и балагурят, чтобы не казаться неприятными и властными.

– Очень верно подмечено.

– Но крайняя свобода для народа такого государства состоит в том, что купленные рабы и рабыни ничуть не менее свободны, чем их покупатели. Да, мы едва не забыли сказать, какое равноправие и свобода существуют там у женщин по отношению к мужчинам и у мужчин по отношению к женщинам.

– По выражению Эсхила, «мы скажем то, что на устах теперь».

– Вот именно, я тоже так говорю. А насколько здесь свободнее, чем в других местах, участь животных, подвластных человеку, – этому никто не поверил бы, пока бы сам не увидел. Прямо-таки по пословице: «Собаки – это хозяйки», лошади и ослы привыкли здесь выступать важно и с полной свободой, напирая на встречных, если те не уступают им дороги! Так-то вот и все остальное преисполняется свободой.

123

– Та же болезнь, что развилась в олигархии и ее погубила, еще больше и сильнее развивается здесь – из-за своеволия – и поработает демократию. В самом деле, все чрезмерное обычно вызывает резкое изменение в противоположную сторону, будь то состояние погоды, растений или тела. Не меньше наблюдается это и в государственных устройствах.

– Естественно.

– Ведь чрезмерная свобода, по-видимому, и для отдельного человека, и для государства обращается не во что иное, как в чрезмерное рабство.

– Оно и естественно.

– Так вот, тирания возникает, конечно, не из какого иного строя, как из демократии; иначе говоря, из крайней свободы возникает величайшее и жесточайшее рабство.

124

– Разделим мысленно демократическое государство на три части – да это и в действительности так обстоит. Одну часть составят подобного рода

трутни: они возникают здесь хоть и вследствие своеволия, но не меньше, чем при олигархическом строе.

– Это так.

– Но здесь они много ядовитее, чем там.

– Почему?

– Там они не в почете, наоборот, их отстраняют от занимаемых должностей, и потому им не на чем набить себе руку и набрать силу. А при демократии они, за редкими исключениями, чуть ли не стоят во главе: самые ядовитые из трутней произносят речи и действуют, а остальные усаживаются поближе к помосту, жужжат и не допускают, чтобы кто-нибудь говорил иначе. Выходит, что при таком государственном строе всем, за исключением немногих, распоряжаются подобные люди.

– Конечно.

– Из состава толпы всегда выделяется и другая часть...

– Какая?

– Из дельцов самыми богатыми большей частью становятся самые упорядоченные по своей природе.

– Естественно.

– С них-то трутням всего удобнее собрать побольше меду.

– Как же его и возьмешь с тех, у кого его мало?

– Таких богачей обычно называют сотами трутней.

– Да, пожалуй.

– Третий разряд составляет народ – те, что трудятся своими руками, чужды делячества, да и имущества у них немного. Они всего многочисленнее и при демократическом строе, всего влиятельнее, особенно когда соберутся вместе.

125

– Говорят, что, кто отведал человеческих внутренностей, мелко нарезанных вместе с мясом жертвенных животных, тому не избежать стать волком. Или ты не слыхал такого предания?

– Слыхал.

– Разве не то же и с представителем народа? Имея в руках чрезвычайно послушную толпу, разве он воздержится от крови своих соплеменников? Напротив, как это обычно бывает, он станет привлекать их к суду по несправедливым обвинениям и осквернит себя, отнимая у человека жизнь: своими нечестивыми устами и языком он будет смаковать убийство родичей. Карая изгнанием и приговаривая к страшной казни, он между тем будет сулить отмену задолженности и передел земли. После всего этого разве не суждено такому человеку неизбежно одно из двух; либо погибнуть от руки своих врагов, либо же стать тираном и превратиться из человека в волка?

126

– В первые дни, вообще в первое время он приветливо улыбается всем, кто бы ему ни встретился, а о себе утверждает, что он вовсе не тиран; он дает много обещаний частным лицам и обществу; он освобождает людей от долгов и раздает землю пароду и своей свите. Так притворяется он милостивым ко всем и кротким.

– Это неизбежно.

– Когда же он примирится кое с кем из своих врагов, а иных уничтожит, так что они перестанут его беспокоить, я думаю, первой его задачей будет постоянно вовлекать граждан в какие-то войны, чтобы народ испытывал нужду в предводителе...

– Это естественно.

– ...да и для того, чтобы из-за налогов люди обеднели и перебивались со дня на день, меньше злоумышляя против него.

127

– Чтобы сохранить за собою власть, тирану придется их всех уничтожить, так что в конце концов не останется никого ни из друзей, ни из врагов, кто бы на что-то годился.

– Ясно.

– Значит, тирану надо зорко следить за тем, кто мужествен, кто великодушен, кто разумен, кто богат. Благополучие тирана основано на том, что он поневоле враждебен всем этим людям и строит против них козни, пока не очистит от них государство.

– Дивное очищение, нечего сказать!

– Да, оно противоположно тому, что применяют врачи: те удаляют из тела все наихудшее, оставляя самое лучшее, здесь же дело обстоит наоборот.

128

...народ из подчинения свободным людям попадает в услужение к деспотической власти и свою неумеренную свободу меняет на самое тяжкое и горькое рабство – рабство у рабов.

129

– Итак, о крайне дурном человеке давай мы в общих чертах скажем так: это человек, который и наяву таков, как в тех сновидениях, что мы разбирали.

– Совершенно верно.

– А таким становится тот, кто при своих природных тиранических склонностях достигает единоличной власти, и, чем дольше он обладает такой властью, тем более он становится таким.

– Это уж обязательно, – сказал Главкон, в свою очередь вступая в беседу.

– Так вот, разве не окажется самым несчастным человеком тот, кто является отъявленным негодяем? И чем дальше и больше была бы в его руках власть, тем больше и на более долгий срок он был бы таким в действительности, хотя большинство представляет это себе по-разному.

– Нет, это необходимо обстоит именно так.

– А также и в отношении сходства: человек тиранический соответствует тиранически управляемому государству, а демократ – государству демократическому. И в остальных случаях то же самое?

– Как же иначе?

– И как государство относится к государству в смысле добродетели и благополучия, так и человек относится к человеку?

– Не иначе.

– А как, в смысле добродетели, относится государство с тираническим строем к государству, управляемому царем, которое мы разбирали раньше?

– Они совершенно противоположны Друг другу: одно из них – самое благородное, другое – самое низкое.

130

– Следующее: раз в душе имеются три начала, им, на мой взгляд, соответствуют три вида удовольствий, каждому началу свой. Точно так же подразделяются вожделения и власть над ними.

– Что ты имеешь в виду?

– Мы говорили, что одно начало – это то, посредством которого человек познает, другое – посредством которого он распаляется, третьему же, из-за его многообразия, мы не смогли подыскать какого-нибудь одного, присущего ему, обозначения и потому назвали его по тому признаку, который в нем выражен наиболее резко: мы нарекли его вожделеющим – из-за необычайной силы вожделений к еде, питью, любовным утехам и всему тому, что с этим связано. Сюда относится и сребролюбие, потому что для удовлетворения таких вожделений очень нужны деньги.

131

– Но у одних людей правит в душе одно начало, а у других – другое; это уж как придется.

– Да, это так.

– Поэтому давай прежде всего скажем, что есть три рода людей: одни – философы, другие – честолюбцы, третьи – сребролюбцы.

132

– А ты взгляни вот как: на чем должно основываться суждение, чтобы оно было верным? Разве не на опыте, на разуме и на доказательстве? Или есть лучшее мерило, чем это?

– Нет, конечно.

– Так посмотри: из этих трех человек кто всего опытнее в тех удовольствиях, о которых мы говорили? У корыстолюбца ли больше опыта

в удовольствии от познания, когда человек постигает самое истину, какова она, или же философ опытнее в удовольствии от корысти?

– Философ намного превосходит корыстолюбца; ведь ему неизбежно пришлось отвесть того и другого с самого детства, тогда как корыстолюбцу, даже если он по своим природным задаткам способен постигнуть сущее, нет необходимости отвесть этого удовольствия и убедиться на опыте, как оно сладостно; более того, пусть бы он и стремился к этому, для него это нелегко.

– Стало быть, философ намного превосходит корыстолюбца опытностью в том и другом удовольствии.

133

– То, что одобряет человек, любящий мудрость и доказательство, непременно должно быть самым верным.

– Итак, поскольку имеются три вида удовольствий, значит, то из них что соответствует познающей части души, будет наиболее полным, и, в ком из нас эта часть преобладает, у того и жизнь будет всего приятнее.

– Как же ей и не быть? Недаром так расценивает свою жизнь человек разумный – главный судья в этом деле.

134

– Вдумайся вот во что: голод, жажда и тому подобное – разве это не ощущение состояния пустоты . в нашем теле?

– Ну и что же?

– А незнание и непонимание – разве это не состояние пустоты в душе?

– И даже очень.

– Подобную пустоту человек заполнил бы, приняв пищу или поумнев.

– Конечно.

– А что было бы подлиннее: заполнение более действительным или менее действительным бытием?

– Ясно, что более действительным.

– А какие роды [вещей] считаешь ты более причастными чистому бытию? Будут ли это такие вещи, как, например, хлеб, напитки, приправы, всевозможная пища, или же это будет какой-то вид истинного р мнения, знания, ума, вообще всяческого совершенства? Суди об этом вот как: то, что причастно вечно тождественному, подлинному и бессмертному, само тождественно и возникает в тождественном, не находишь ли ты более действительным, чем то, что причастно вечно изменчивому и смертному, само таково и в таком же и возникает?

– Вечно тождественное много действительнее.

135

– Стало быть, если вся душа в целом следует за своим философским началом и не бывает раздираема противоречиями, то для каждой ее части возможно не только делать все остальное по справедливости, но и находить

в этом свои особые удовольствия, самые лучшие и по мере сил самые истинные.

– Совершенно верно.

– А когда возьмет верх какое-нибудь другое начало, то для него будет невозможно отыскать присущее ему удовольствие, да и остальные части будут вынуждены стремиться к чуждому им и не истинному.

– Это так.

– И чем дальше отойти от философии и разума, тем больше это будет происходить.

– Да, намного больше.

– А всего дальше отходит от разума то, что отклоняется от закона и порядка.

– Это ясно.

– Уже было выяснено, что всего дальше отстоят от разума любовные и тиранические вождения.

– Да, всего дальше.

– А всего ближе к нему вождения царственные и упорядоченные.

– Да.

– Всего дальше, я думаю, отойдет от подлинного и собственного своего удовольствия тиран, а всего ближе к нему будет царь.

136

– Для того чтобы и такой человек управлялся началом, подобным тому, каким управляются лучшие люди, мы скажем, что ему надлежит быть рабом лучшего человека, в котором господствующее начало – божественное. Не во вред себе должен быть в подчинении раб, как это думал Фрасимах относительно всех подвластных; напротив, всякому человеку лучше быть под властью божественного и разумного начала особенно если имеешь его в себе как нечто свое; если же этого нет, тогда пусть оно воздействует извне, чтобы по мере сил между всеми нами было сходство и дружба и мы все управлялись бы одним и тем же началом.

– Это верно.

– Да и закон, поскольку он союзник всех граждан государства, показывает, что он ставит себе такую же цель. То же и наша власть над детьми: мы не даем им воли до тех пор, пока не научим их, словно некое государство, какому-то распорядку и, развивая в себе лучшее начало, не поставим его стражем и правителем над таким же началом у них: после этого мы отпускаем их на свободу.

137

– Понимаю: ты говоришь о государстве, устройство которого мы только что разобрали, то есть о том, которое находится лишь в области рассуждений, потому что на земле, я думаю, его нигде нет.

– Но быть может, есть на небе его образец, доступный каждому желающему: глядя на него, человек задумается над тем, как бы это устроить самого себя. А есть ли такое государство на земле и будет ли оно – это совсем неважно. Человек этот занялся бы делами такого – и только такого – государства.

– Да, так и следует.

138

...Однако нельзя ценить человека больше, чем истину, вот и приходится сказать то, что я говорю.

139

– Негодующее начало души часто поддается разнообразному воспроизведению, а вот рассудительный и спокойный нрав человека, который никогда не выходит из себя, нелегко воспроизвести, и, если уж он воспроизведен, людям бывает трудно его заметить и понять, особенно на всенародных празднествах или в театрах, где собираются самые разные люди: ведь для них это было бы воспроизведением чуждого им состояния.

– Да, безусловно, чуждого.

– Ясно, что подражательный поэт по своей природе не имеет отношения к разумному началу души и не для его удовлетворения укрепляет свое искусство, когда хочет достичь успеха у толпы. Он обращается к негодующему и переменчивому нраву, который хорошо поддается воспроизведению.

– Да, это ясно.

– Значит, мы были бы вправе взять такого поэта да и поместить его в один ряд с живописцем, на которого он похож, так как творит негодное с точки зрения истины: он имеет дело с тем же началом души, что и живописец, то есть далеко не с самым лучшим, и этим ему уподобляется. Таким образом, мы по праву не приняли бы его в будущее благоустроенное государство, раз он пробуждает, питает и укрепляет худшую сторону души и губит ее разумное начало: это все равно что предать государство во власть людей негодных, а кто попрличнее, тех истребить; то же самое, скажем мы, делает и подражательный поэт: он внедряет в душу каждого человека в отдельности плохой государственной строй, потакая неразумному началу души, которое не различает, что больше, а что с меньше, и одно и то же считает иногда великим, а иногда малым, создавая поэтому образы, очень далеко отстоящие от действительности.

140

– Если ты сообразишь, что в этом случае испытывает удовольствие и удовлетворяется поэтами то начало нашей души, которое при собственных наших несчастьях мы изо всех сил сдерживаем, – а ведь оно жаждет выплакаться, вволю погоревать и тем насытиться: таковы уж его природные стремления. Лучшая по своей природе сторона нашей души,

еще недостаточно наученная разумом и привычкой, ослабляет тогда свой надзор за этим плачущимся началом и при зрелище чужих страстей считает, что ее нисколько не позорит, когда другой человек хотя и притязает на добродетель, однако неподобающим образом выражает свое горе: она его хвалит и жалеет, даже думает, будто такого рода удовольствие обогащает ее и она не хотела бы его лишиться, выказав презрение ко всему произведению в целом. Я думаю, мало кто отдает себе отчет в том, что чужие переживания неизбежно для нас заразительны: если к ним разовьется сильная жалость, нелегко удержаться от нее и при собственных своих страданиях.

– Сущяя правда.

– То же самое не касается разве смешного? В то время как самому тебе стыдно смешить людей, на представлении комедий или дома, в узком кругу, ты с большим удовольствием слышишь такие вещи и не отвергаешь их как нечто дурное; иначе говоря, ты поступаешь точно так же, как в случае, когда ты разжалобился. Разумом ты подавляешь в себе склонность к забавным выходкам, боясь прослыть шутком, но в этих случаях ты даешь ей волю, там у тебя появляется задор, и часто ты незаметно для самого себя в домашних условиях становишься творцом комедий.

– Да, несомненно, это бывает.

– Будь то любовные утехы, гнев или всевозможные другие влечения нашей души – ее печали и наслаждения, которыми, как мы говорим, сопровождается любое наше действие, – все это возбуждает в нас поэтическое подражание. Оно питает все это, орошает то, чему надлежало бы засохнуть, и устанавливает его власть над нами; а между тем следовало бы держать эти чувства в повиновении, чтобы мы стали лучше и счастливее, вместо того чтобы быть хуже и несчастнее.

– Я не могу против этого возразить.

– Так вот, Главкон, когда ты встретишь людей, прославляющих Гомера и утверждающих, что поэт этот воспитал Элладу и ради руководства человеческими делами и просвещения его стоит внимательно изучать, чтобы, согласно ему, построить всю свою Жизнь, тебе надо отнестись к ним дружелюбно и приветливо, потому что, насколько возможно, это превосходные люди. Ты уступи им, что Гомер самый творческий и первый из творцов трагедий, но не забывай, что в наше государство поэзия принимается лишь постольку, поскольку это гимны богам и хвала добродетельным людям. Если же ты допустишь подслащенную Музу, будь то мелическую или эпическую, тогда в этом государстве воцарятся у тебя удовольствие и страдание вместо обычая разумения, которое, по общему мнению, всегда признавалось наилучшим.

– Это напоминание пусть послужит нам оправданием перед поэзией за то, что мы выслали ее из нашего государства, поскольку она такова. Ведь

нас побудило к этому разумное основание. А чтобы она не винила нас в жесткости и неотесанности, мы добавим еще, что искони наблюдался какой-то разлад между философией и поэзией. Многочисленные пословицы, такие, как, например, «это та собака, что лает и рычит на хозяина», или «он велик в пустословии безумцев», или «толпа мудрецов одолеет и Зевса», или «они вдаются в мелочи, значит, они нищие», и тысячи других свидетельствуют об их стародавней распре. Тем не менее надо сказать, что, если подражательная поэзия, направленная лишь на то, чтобы доставлять удовольствие, сможет привести хоть какой-нибудь довод в пользу того, что она уместна в благоустроенном государстве, мы с радостью примем ее. Мы сознаем, что и сами бываем очарованы ею; но предать то, что признаешь истинным,—нечестиво.

141

...Но до тех пор пока она не оправдается, мы, когда придется ее слушать, будем повторять для самих себя как целительное заклинание то самое рассуждение, о котором мы говорим, и остережемся, как бы не поддаться опять этой ребячливой любви, свойственной большинству. Нельзя считать всерьез, будто такая поэзия серьезна и касается истины. Слушающему ее надо остерегаться, опасаясь за свое внутреннее устройство, и придерживаться того, что нами было сказано о поэзии.

– Я полностью с тобой согласен.

– Ведь спор идет, дорогой мой Главкой, о великом деле, гораздо более великом, чем это кажется, – о том, быть ли человеку хорошим или плохим. Так что ни почет, ни деньги, ни любая власть, ни даже поэзия не стоят того, чтобы ради них пренебрегать справедливостью и прочен добродетелью.

...Учитывая, какое отношение к добродетельной жизни имеет все то, о чем шла сейчас речь, и сопоставляя это все между собой, человек должен понимать, что такое красота, если она соединена с бедностью или богатством, и в сочетании с каким состоянием души она творит зло или благо, а также что значит благородное или низкое происхождение, частная жизнь, государственные должности, мощь и слабость, восприимчивость и неспособность к учению. Природные свойства души в сочетании друг с другом и с некоторыми благоприобретенными качествами делают то, что из всех возможностей человек способен, считаясь с природой Души, в размышлении произвести выбор: худшим он будет считать образ жизни, который ведет к тому, что душа становится несправедливее, а лучшим, когда она Делается справедливее; все же остальное он оставит в стороне. Мы уже видели, что и при жизни, и после смерти это самый важный выбор для человека. В Аид надо отойти с этим твердым, как адамант, убеждением, чтобы и там тебя не ошеломило богатство и тому подобное зло и чтобы ты не стал тираном, такой и подобной бы деятельностью не причинил бы много непоправимого зла, и не испытал бы еще большего зла сам. В жизни

всегда надо уметь выбирать средний путь, избегая крайностей – как, по возможности, в здешней, так и во всей последующей: в этом – высшее счастье для человека.

Тексти взяті: Платон. Государство. – Сочинения: В 3-х т. – М.: «Мысль». – 1971. – Т.3. – Ч.1. – С.89-454.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ. «ДЕРЖАВА»

1. Виховний ефект полягає не в зустрічах молоді з ветеранами чи учасниками якихось подій. Він у тому, щоб був, по-перше, зв'язок поколінь, по-друге, літні люди, якими є ті, для яких літа – це осмислений життєвий досвід, живий дух свідомості, не абстрагований у книжні знання, не настановчий – цього молодь не сприймає, а інформативний.

2. Об'єктивними є ті знання, які не розрізняють поміж людьми, вбачаючи в них потенційних носіїв мудрості. Такі знання утверджують справедливість у ставленні до будь-кого без будь-яких винятків. Навіть якщо це злочинець – у ньому потрібно знайти хибну складову мотиваційної свідомості і виправити її пізнанням, а не виправданням її вродженості від природи.

4. Всі люди – родом із дитинства, тобто – із допитливо-запитального способу самоствердження і спілкування. Завдання виховної освіти – підняти людину зі стану гри в запитання до стану напружено-вольового пізнавального мислення, яке шукає *відповідей* і робить шукача *відповідальною* особою – суб'єктом власної волі і, відтак, долі. Справедливим є не лише те, що вважає кожна людина, але насамперед те, що впливає із загального, а не чогось корисливо-суб'єктивного. Саме такою є псевдосправедливість влади – це право сили, а не закону загального. Звідси й вчення Платона про ідеальну державу, в якій правлять мудреці, свідомість яких у всіх своїх проявах є проявом всезагальності закону. Ось чому любов до загального, яке і є закон, зобов'язана сформувати школа.

6. Хоча зміст відноситься до державного управління (і правління), він має безпосереднє відношення до школи як міні-держави. В ній, на жаль, працюють не найкращі, ба – навіть не кращі. Адже як у школи, так і держави є певні завдання, а щось певне завжди вужче загального, володіння яким робить людину незалежною (і не залежною). В цьому драма і трагедія людства – ним керують не найкращі; навпаки, ними керують тому, що вони не народжені керувати, а якщо керують, то зі страху застосувати до них покарання. «А найбільше покарання – це бути під владою людини гіршої, ніж ти, коли ти сам не погодився управляти».

Відносно школи слід визнати, що вчителі значною мірою не є ними за покликанням, за покликом душі, сповненої духу загально-родового начала,

маючи яке, розумієш, що не ти управляєш, а в тобі діє розум загального як управлінський принцип. Звідси й повага до вчителя з боку учнів – він наочно демонструє закони функціонування об'єкта, яким є його навчальний предмет, а не просто демонструє книжну ерудицію. Інтуїтивно різниця учнями, студентами відчувається: вони розрізняють між запам'ятованим знанням і вмінням мислити в ситуації, яка цього вимагає. Саме тому багато творчих учителів не працює у школі – дух методики, затвердженої «зверху», суперечить духу властивій їм розумної волі.

9. Оцінка людської взаємодії задана поняттям справедливості. Це означає, що в основу функціонування будь-якої спільноти потрібно закласти загально прийнятні для неї уявлення про справедливість. Але «закладка» має бути не віртуальна, а договірна: кожен член спільноти зобов'язаний взяти на себе певні зобов'язання і виконувати їх як публічно зафіксовані договірні пункти і положення, усвідомлені ним і відомі присутнім за їх змістовною сутністю. Це складно в повсякденному житті, але школа, якщо хоче бути духовно-пізнавальним людино-творчим осередком суспільства, тільки так і повинна створюватись. Тоді в її вихованців буде формуватись почуття відповідальності та її органічної протилежності – *провини*, адже всі *повинні*, пов'язані обов'язком відповідальної моральної *провини*, яка постійно обпікає душу.

Звичайно, що кожна спільнота в системі освіти має статутні вимоги до своїх суб'єктів. Але є великі сумніви, що вони, по-перше, прийняті від їх імені, по-друге, відомі їм, оскільки їх місцезнаходження в більшості випадків перебуває у певному фізичному місці в певній папці, а не в апперцептивній свідомості, яка мотивує повсякчасну поведінку.

Інший момент. Людина діє справедливо не тому, що це її сутнісне покликання. Сутнісне – це природне, а природна домінанта біологічної істоти – егоцентрична. Тому справедлива дія – це компроміс між так званим «зоологічним» індивідуалізмом і прийнятним для всіх станом суспільства, в якому міра задоволення бажань та інтересів влаштовує його членів своєю компромісною серединністю: таку несправедливість «терплять» як начебто справедливість золотої середини. Звичайно, що є люди, здатні діяти справедливо – це мудреці, які й мають бути духовними провідниками спільнот. Звідси декілька раз («повторення – мати навчання») згадана максима Платона: «Мудрецеві не потрібен закон – у нього є розум». Але ж і він не народжується таким, тому розвиток суспільства – це процес порозумнішання, настільки тривалий, що можна не встигнути на загальне свято розуму не те що окремому індивіду, але й людству загалом – воно загине від крайньої несправедливості.

10-13. Розвиваються попередні міркування. Відносно школи: якщо бажати утвердити більше справедливості, треба починати «з юних літ».

Якщо саме це буде її головним завданням, можна сподіватись на можливість створення справедливої діючої держави.

14-16. Аналіз держави передуює аналізу школи як закладу, де має формуватися справедливість, лише тому, що вона існує емпірично, а школа – ні. В цьому драма людства – воно живе не так, як вчить розум, представлений системою освіти.

Що в аналізі держави як великої школи життя слід взяти для школи як навчально-освітнього закладу?

1. Вона є засіб соціалізації індивідів.

2. Основа соціалізації – єдність, спільність потреб та інтересів.

3. Отже, школа – це мікро-суспільство, поліс, держава: 4-5 дітей вже духовний соціум, клас, суспільство. Так розумів поліс Д. Локк, погляди якого на процес виховання також будуть проаналізовані

Єдність інтересів і потреб – вже прояв розуму, адже він своєю суттю виражає Єдине, з якого все видове й індивідуальне. Ясно, що такою школою єдності мала б бути родина як духовно, а не тільки кровно, споріднена спільнота. Оскільки цього немає і не може бути, школа є основою суспільствотворчості, або, що те ж саме, державотворчості. Звичайно, що не ідеологічна, не партійно заангажована, а саме загальна, поза як загальне і є вияв закону як світотворчого принципу буття. Аби школа була ефективною у своїй діяльності, в ній не повинно бути нічого, не властивого освітнім цілям: її не можна просто заповнювати «купою народу», щоб класи були заповнені, комплектні за числом. Це дорого коштує з фінансової точки зору, але ще дорожче те, що вона не виконує своїх функцій на якісному рівні. Звідси й репресивна суть держав – вони примушують фізичною силою армії, поліції, міліції, а не силою розуму як надбанням політично соціалізованих істот – громадян.

17. Звернемо увагу на «філософську» ознаку, яка йде від природи: притягуватись до знайомого, відомого. Тобто, пізнавальний інстинкт, інтерес зобов'язана розвинути школа, тоді вона поєднає природну схильність до мудрості зі знанням, в основі яких – загально-родове начало світобуття.

18-19. Завдання школи – виховати мудрих і розумних людей, які могли б стати керівниками держави. Це неможливо, якщо вона не дасть розуміння світо- і людино-творчої сутності загального. Адже держава – це об'єднання загалу, народу, країни, соціуму; воно буде істинно гуманним, якщо буде постійно здійснювати дію загального в кожній людині.

Такому завданню відповідають як гімнастичне, так і мусичне виховання. Тобто, слід розвивати як тіло, так і душу відповідними вправами. Школа – це духовно-практичний заклад, що служить самопізнавальному розвитку дитини, загалом – людини. Причому, мусичне – духовне – має передувати гімнастичному, проте основою обох, що вкрай

важливо, є словесність. Вона, власне, і є дух народної душі як душі специфічно індивідуалізованої.

Міф, його зміст і є те, що відповідає душевній потребі дитини. Проблема в тому, щоб він був спрямований на добродетельність, а не на ворожнечу між його персонажами. Тому Платон і говорить про виховання істинною – ідеальною – словесністю, маючи яку в якості провідної душевної домінанти можна сподіватись на облагородження суспільних відносин, адже «благо – корисне», а не «користливе», воно – «причина правильного способу дій». Благо – це знання розуму і дія згідно розумних устремлінь. Тому бог як суб'єкт розуму не є причиною зла, воно йде від афективних егоцентричних дій.

20-22. Продовження попередніх думок про бога як джерело блага. Звідси сформована любов до знань у школі застереже від хибних дій упродовж усього життя. Розум незмінний, тому благий. Мінливість речей, якщо освіту зробити прикладною, формує хибну уяву про розум як мінливу величину. А в сфері розуму будь-які зміни завжди на гірше. Школа зобов'язана дати знання законів і розуміння того, що закон – це незмінність, вічність, абсолютність, ідеальність. Тому Платон цілком правильно стверджував про реальність світу об'єктивних ідей, адже реально існує тільки незмінне, вічне. На тимчасовому навчити розуму і благу неможливо.

23-25. Викривленою є та душа, яка споглядає тимчасове й обмежене, не прозираючи в них вічне й незмінне. Вона бачить мертво, а не дієве, не дійсне, бо через речі діє закон, розум. Викорінити з душі це предметно-речове невігластво – завдання школи. Людина, яка відчуває дію закону, має розум, має свого генія в душі, її постійно супроводжує дух і дія закону, тому вона може бути духовним провідником народу. Звідси великі вимоги Платона до поетів, майстрів – вони зобов'язані втілювати вічне, добре, красиве, істинне, а не творити щось можливо й приємне та звабливе, але тимчасове, обмежене, протиприродне за сутністю, хоча й природне за матерією форми.

Вчителем юнацтва (і дітей) може бути лише той, хто помітно наближає їх до «прекрасного слова і підводить до дружби і злагоди з ним». Звернемо увагу: вчитель має сформувати в учнів любов до слова. Отже, він сам зобов'язаний бути в бутті слова, бути філологом і філософом за сутністю, а не за фахом. У цьому виховна суть мусичного мистецтва: проникнути розумними словами в душу вихованця, оформити її розумом, передати *логос голосу*, який промовляє не від тілесних органів, а є органом загально-родової сутності народного і світового буття. Згадаємо: мова – це голос і логос народної душі, голос загального, тому голос закону. Щоб людина не впала в оману, її душу потрібно освітлювати світлом світу загального і родового, а не часткового й видового, властивого речам. Ідея краси важливіша красивого предмета, адже вона вічна, а він тьмяніє з

часом. Якщо вона випереджає речову залежність дитячої свідомості, є впевненість у тому, що дитина з ранніх літ полюбить і сприйме «розумну мову», отже, все життя її буде супроводжувати істина, добро і краса філософії як філології і навпаки.

26 -27. Людина стає людиною тоді, коли навчається читати і за невеликою кількістю букв у словах **ум** -іє знаходити в них благодатну силу розуму як закону світобуття. В цьому полягає суть і зміст мусичного (духовного) мистецтва. Щоб відкрити розум у бутті світу, треба розкрити книгу знань і розпізнати в ній (у них) різні види «розумності, мужності, добродісного способу думок, великодушності та всього спорідненого з ними». Для цього потрібно наполегливо працювати, бути вправним у майстерності (мистецтві) пошуку розумних начал.

28. Хороший душевний стан формує вправно розвинене тіло. Важливе положення, зважаючи на тілесність античної культури.

30. Мудра людина не потребує послуг сторонніх навіть у справах лікування тілесних хвороб. Тим більше у справах суспільних.

31-32. Суддями в суспільних взаєминах людей мають бути не стільки добродісні з дитинства люди, скільки ті, хто має життєвий досвід спілкування з порочними, або ж самі були такими, але зусиллями морального вдосконалення виправили свій життєвий шлях. Хоча Платон визнає істинним перший варіант. Якщо це положення проектувати на вчительство, слід бути вкрай обережними у тому, кому довіряти справу навчально-освітньої і виховної роботи у школі, кого приймати до педагогічних ВНЗ.

Вчитель – той же суддя, адже він судить про дітей не лише за рівнем їх знань, але висловлюється також про їх моральні чесноти. Отже, слід самому мати честь і чесноти, щоб оцінювати, проголошувати вирок іншим. Вчитель (він же суддя) «душею править над душами», тому в нього має бути чистота тілесна і душевна, тоді вона лікує справедливо. Подібне пізнає подібне, тому порочне не може пізнати добродісне, а навпаки цілком можливо, якщо давати хороше виховання й освіту з дитячих літ. Звідси нагальна потреба в особливій турботі суспільства про елітні школи, на чому постійно наголошується.

35-37. Можна використати в якості методики підготовки «кращих» дітей у навчально-освітніх закладах, які вважаються елітними – ліцей, гімназії, колегіуми тощо. На жаль, вони такими у своїй переважній більшості не є ні за якістю викладачів, ні тим більше учнів. Найперше тому, що там не культивується мусична складова освітньо-виховного процесу. А без цього душа «слабне, робиться глухою і сліпою», не очищається від афективних відчуттів рослинно-тваринної складової своєї розлютованої частини, не облагороджується катарсично-калокагативною єдністю істини, добра і краси. Звідси очевидний парадокс: кількість елітних НЗ і ЗВО зовсім

не переростає в якість ані на рівні створення елітного прошарку суспільства, як і не облагороджується державно-політичний організм країни. Навпаки, самі представники еліти через ЗМІ активно заперечують її наявність, а Україна за рівнем корумпованості державних чиновників перебуває у світових лідерах.

Ще раз наголошую: держава твориться знизу, в першу чергу від сім'ї, родини і школи. Такою є позиція Платона, Аристотеля, втілена в сучасній освітній і політичній практиці цивілізованої Європи. Якщо Україна приєдналась до Болонської хартії, вона зобов'язана реформувати систему освіти на засадах античної філософії. Адже без філософії складно узгодити тілесні й душевні схильності, що мотивують поведінку людини. Школа чи ЗВО дають атестат зрілості або життєву спеціальність лише в тому випадку, коли є духовно-практична зрілість свідомості: людина знає себе як людину. До такого рівня піднімаються не всі, але поступ цивілізованих країн свідчить, що такий рівень свідомості цілком досяжний. Його й потрібно ставити за мету. Тоді будуть зрілі правителі – носії правосвідомості, адже «право – це мірило справедливості».

38-41. Згідно світотворчого моністичного принципу світобуття, а саме: подібне творить подібне, соціально-духовна структура суспільства, будучи однорідною за спільністю вихідного начала, присутнісно диференційована за здібностями, властивими різним його членам. Метафорично, оскільки йдеться про міф, поміж людей різною мірою розподілені золото, срібло і мідь. Тому, зазвичай, від золота народжується золото, срібла срібло, міді мідь. Справедливість у державі буде тоді, коли це стане правилом: кожен у своєму житті повинен здійснити своє душевне покликання, розвинути свої здібності, адекватно, як зазначав М. Гайдеггер, поклику буття суцього. А такий хід подій має започаткуватись саме у школі. Інакше твориться, як ми тепер говоримо і бачимо, матеріальне суспільство, прогнозувати розвиток якого складно, якщо взагалі можливо.

42. Варто подумати чи доцільно перебувати в стані перманентних революціонаристсько-реформістських змін в системі освіти. Часто на це не звертають уваги, але ж для всіх очевидно, що зміни в суспільстві (візьмемо лишень ХХ ст.) не принесли народу користі. І вони, як ми бачимо, зумовлені «зудом» перемін у системі освіти.

43-44. В жодному разі не можна допускати систематичного порушення законів із боку тих, хто управляє народом і виховує його. Адже в основі суспільної мотивації поведінки людини лежить мімезис – наслідування. Тому вірно говорить народна мудрість, що «риба гниє з голови». Якщо народ вже згнив, це означає, що він обезголовлений. Звідси й вимога: людина в дитячому віці є *homo ludens* (істота, що грається), отже, гра має відбуватись лише за правилами без будь-яких послаблень.

45. Зайвий раз зауважимо: подібне створюється подібним. Звідси й чи не головна вимога педагогіки: вихователь зобов'язаний бути вихованим.

46-47. Слід розуміти, що гармонійний світовий і суспільний устрій забезпечений дією закону, згідно якого все, що існує, підпорядковане єдиному началу, все виходить із нього як із Першоєдиного. Тому постійні уточнення законів свідчать про відхід від вихідного начала, а не про входження до нього засобами пізнання і практичних дій, ґрунтованих на об'єктивно-істинному знанні.

48. Держава як школа життя, виростаючи зі школи, в якій дають знання закону Першоєдиного, це справді досить незначна кількість людей – це найкращі, еліта, богообрані. Якщо пропагувати саме їх як державу, народ, тоді він поступово стане державним народом, а суспільство – громадянським. Але як це зробити? Адже маса населення ніколи не обере собі у провідники тих, у кому вона не бачить подібних собі. Якщо ж бажати уподібнитись їй, то «кращий» поступово деградує до звичайних, пересічних...

49-58. Міркування про справедливість, виходячи з відомої тези: кожному – його здібності. В радянські часи, упереджено підходячи до філософії Платона, виходили з того, що це, навпаки, є формула несправедливості. Можливо, це зумовлювалось нацистською інтерпретацією виразу «кожному – своє». Ось чому вкрай важливо пов'язати систему освіти і виховання із, по-перше, виявленням здібностей кожного, по-друге, їх якісним розвитком, по-третє, організацією навчально-освітніх і етико-виховних груп на основі єдності здібностей, інтересів. Якщо б саме так функціонувала школа, ми мали б справедливу державу, в якій кожен громадянин був задоволений життям, адже в ньому він був би у себе вдома, а не в будь-яких міфологізованих ідеологемах. Пригадаємо: право – міра справедливості, наближена до її розуміння кожною людиною.

59. Підтвердження всіх попередніх думок. А саме: види державного устрою визначаються якістю душевного складу людини, який якраз і формує родина і школа, родинна школа. Нею є рідна школа, споріднена зі здібностями учнів і вихованців. Кожен, хто живе в стихії рідних йому інтересів, є носієм царської влади над собою, отже, відповідно, і над іншими, якщо матиме владу в державі. Такий цар зовсім не є експлуататор і гнобитель. Навпаки, коли панує людина, душа якої не облагороджена освітою і самопізнанням, горе від неї всім і всьому.

64,67. Оскільки в суспільстві, особливо зі зрівняльно-заздрісною психологією, складно створити елітні (елітарні) структури, це має бути справою, таємною для народу, але відомою вузькому колу управлінців, правителям держави, керівництву шкіл. Сучасний варіант, коли будь-які таємниці недемократичні, слід довірятись тестовим дослідженням. Вони структурують суспільство, коли з дошкільних і шкільних закладів освіти і

виховання людини будуть перебувати в асоціаціях за інтересами, бути серед своїх. Це зніме поділ на «своїх» і «чужих», «кращих» і «гірших», тому що всі будуть свої й хороші. Так має бути, адже громадянське суспільство є тоді, коли усім забезпечена і де-факто, і де-юре рівність у гідності та правах, для всіх гідність – реальний стан їх свідомості.

69-74. Дуже важливе питання про можливість адекватного істині втілення знання в дійсність. Вона пов'язується із тим, що правити в державі, суспільстві мають філософи, вірніше, люди з філософським рівнем мислення, філософською свідомістю в її духовно-практичному функціонуванні. Чому так? – Тому що філософія все розмаїття світу виводить із єдиного начала, отже, загальне, основне, субстанціональне, вихідне, одне-єдине є постійною домінантою життєвої поведінки людини з філософським світоглядно-методологічним мисленням. А це вкрай важливо для державного діяча, будь-якого керівника, вчителя: дедукція із загально-єдиного значно більшого мірою, ніж індуктивно узагальнена норма, дозволяє реалізувати рівність, гідність, честь кожному, адже всі – з єдиного начала. Для філософії немає відмінностей між людьми – вони різні, тому достойні мислення, яке завдяки цьому існує як дія єдності всупереч чуттєвій свідомості, яка розрізняє, забуваючи з'єднати в рівності.

Саме цим зумовлюється теорія ідеальної держави Платона. Він виходив із того, що так може бути, так має бути, оскільки ідеї – не щось нереальне, навпаки – це інструмент філософії, завдячуючи якому можна визначити напрям розвитку буття загалом, суспільства зокрема.

75. Вкрай важливе міркування про відмінність між думкою, гадкою про щось і знанням того, що є його істиною у вигляді знання закону, якому підпорядковується будь-що як об'єкт думки. Мудрий той, хто знає істину як закон, а не той, хто може просто висловитись із будь-якого приводу. І що важливо: мудрець, а ним зобов'язаний бути вчитель, який несе учням світло знань, а не лише повідомлення про світ об'єктів, повинен відверто говорити про різницю між думкою, гадкою («мнением») про об'єкт і його об'єктивною сутністю – законом, завжди тотожним собі, адже закон – це незмінне, константа. Вчити якраз і слід умінно прозрівати суще як закон, суще як істину, яка діє (є дійністю буття і дійсним буттям) і без того, щоб бути пізнаною. Невігластво – обожнювати думку на основі сприйняття з істиною як наслідком пошуково-пізнавального мислення. Тому вчителем може бути лише філософськи налаштований розум. Звідси вимога: філософія має бути основним навчальним предметом у всіх ЗВО, особливо ж у тих, хто готує педагогічні кадри, як і організаторів виробництва та управлінців.

76-84. Варто звернути увагу на визначення необхідних для любителя мудрості (любомудра) рис характеру, або ж здібностей. Це – хороша пам'ять, та, яка діє згідно зі знаннями, а не просто бере до відома, але

чинить довільно; схильність і жага пізнання; великодушність; душевна витонченість; спорідненість з істиною, справедливістю, мужністю й розсудливістю. Все це – досягнення (і завдання) освіти.

85-87. Доля любомудрих, філософів, високоосвічених інтелектуалів досить драматична і трагічна – їм не знаходиться місця в емпірично існуючому суспільстві. Маса бере гору, тому місце мудрих – в історії людства. За життя їм тяжко – вони не знаходять порозуміння із сучасниками.

89-90. Постає питання: «Чи потрібні *виключно* досконалі люди (мудреці, наймудріші) для звичайних людей?» Вище ми зазначали, що їх місце – в історії людства, адже сучасники не здатні побачити в них цю *винятковість*. І це робить свою недобру справу – досконалість втрачається (мужність бути собою в своїх щирих думках і міркуваннях), розчиняючись у посередності. Можливо звідси ідея «золотої» середини, серединної міри? Проблема вкрай важлива для системи освіти загалом, вищої зокрема.

91-92. Тут слід подумати над тим, чи справді є «розумна підстава» у твердженні про більшу вразливість для зла досконалої природи людини в разі застосування до неї хибного виховання. Якщо це так, тоді вірним є вислів: «злий геній». Але, з іншого боку, є інша максима: «геній і злодійство несумісні». Тут є над чим поміркувати, оскільки саме в цих координатах розвивається система освіти й виховання. Дійсно, чи може посередність розпізнати досконалість? І навпаки, чи може досконалість підняти до свого рівня посередність? Звичайно, що поступ відбувається, але поступово, еволюційно, повільно, майже непомітно, що дає підстави для людей революційного типу свідомості сумніватись у, так би мовити, прогресивному розвитку людства і революційно втручатись у його хід. Зло очевидно, якраз і йде від цього втручання, а не від еволюції.

Сказане має безпосереднє відношення до постійних реформацій в системі освіти і виховання, властивих так званим нецивілізованим народам, чиї поводителі затаюто бажають і закликають до цього підлеглих «догнати і перегнати» тих, хто вирвався *вперед*. Але ж не можна забувати, що *перед* кожним народом його власний історичний досвід. Натомість досвід інших народів завжди йде *поруч*, а не попереду. Тож не варто випереджати інше, яким є засвоєний власний досвід, маючи який як власне підґрунтя, можна йти «попід руку»(поруч) із досвідом інших народів, можна навіть засвоїти його як каталізатор власноручного духовно-освітнього поступу. Запозичення без опори на власну основу і є софістика, яка не виховує, а перевиховує, не вчить, а повчає, не просвітлює душу, а лише інформує про щось зовнішнє, відчужене, абстрактне. Чи не тому ми часто чуємо про нібито відсутність вітчизняних філософів, учених, поетів, педагогів і т.п.?

93-94. Про філософів серед людей недобра слава не тому, що вони недобрі, а тому, що властивий їм спосіб мислення і світорозуміння, на жаль,

не властивий народній більшості. Платон будує концепцію ідеальної держави, яку слід сприймати як модель навчально-виховної освітньо-пізнавальної школи. Якщо це прийняти, тоді стане зрозумілим те, чому він приділяє таку велику увагу особі філософа. Сучасною мовою: керівником школи будь-якого рівня має бути людина з філософським світоглядом. У такому разі вихованці будуть у мотивації своєї поведінки відповідними загально-необхідним засадам об'єктивного і саме тому гуманного світового розуму. Обійнявши після такої школи будь-яку державну посаду, вони не відхиляться від нього на угоду будь-чому тимчасовому, обмеженому, злому.

Про це вже йшлося, але повторю ще раз: «Не можна вважати випадковим те, що найвищий освітній щабель у західній суспільній цивілізації – доктор філософії». Тому не слід ображатись на те, що саме філософи «достатньо бачили безумство більшості», що «у державних справах ніхто не здійснює нічого розумного і що там не знайти собі спільника, аби разом із ним прийти на допомогу добрій справі й уціліти». Навпаки, потрібно будувати державу знизу – зі школи як закладу, в якому панує любов до мудрості, джерелом якої є вчительський колектив, очолюваний наймудрішим, а не найгосподарнішим як це, зазвичай, практикується нині на «нашій славній Україні».

95-97. Потрібно спеціально й цілеспрямовано готувати людей з філософським рівнем світорозуміння. Це рівень, коли свідомість зорієнтована на знання закону як світо-творчого начала, тому для неї все тотожне і подібне попри очевидну чуттєву відмінність. Це рівень, коли «знання – сила», оскільки душа людини тотожна душі об'єктивного закону світобуття: «Спілкуючись із божественним і впорядкованим,.. стаєш впорядкованим і божественним, наскільки це в людських можливостях». Ось чому вкрай шкідливою є практика постійного зменшення навчально-освітнього навантаження на учня, студента, адже позапізнавальне спілкування – це не шлях самовдосконалення.

98-99. Потрібна ретельна диференціація за індивідуальними здібностями, які є природними й органічними, а не накинутими примусово. З'єднані за душевним покликом, люди демонструють один одному свою власну загальну сутність, тому сприймають загальне як споріднене родове начало в образі закону, який вони раніше ототожнювали з образами Бога.

100-102. Пошук ідеї загально-родового начала – головне завдання і надзавдання системи освіти. Воно світить світові й освітлює своїм світлом душу кожного індивіда. Тому це – ідея блага, або ж благодотворна для душі ідея. Але й тут має бути диференціація: для більшості благо – в задоволеннях, для меншості – в розумінні.

103-106. Ефективність навчально-освітнього й виховного процесу безпосередньо залежить від того, який статус у відповідних закладах має

ідея блага. Якщо вона ґрунтується на суб'єктивних уявах і уявленнях індивідів, це один тип школи і системи освіти загалом; якщо ж на знанні вихідного і єдиного начала, з якого і в якому все як в одному законі, це інший тип – істинний. Проте їх об'єднує одне завдання – треба розвинути вміння дати визначення як вихідної ідеї, так і похідних понять, або, що те ж саме, розвинути розум, уміння мислити, засобами якого знання здобуваються, засвоюються і перетворюються в переконання, в ідейно цілеспрямовану життєдіяльність.

107. Ідея – основа єдності всіх речей для пізнавальної свідомості. Знання і розуміння ідеї єднає людей на цій підставі попри їх суб'єктивні відмінності на рівні психофізіології. Ідея – мислиться, ось чому свобода мислення має бути і в основі системи освіти, і державного устрою.

109-110. Душа темна і глуха тоді, коли намагаються дати знання і розуміння ідеї на ґрунті предметно-речової видимості. Благо пізнання в розумінні ідеї єдності, в мисленні, а не в здатності сприйняття, яке відбувається без цілеспрямованих зусиль сприймаючого. Тому ідея блага найпрекрасніша – вона не лише в будь-чому предметно речовому, але існує поза ними і без них як об'єктивна ідея, як володар Всесвіту, як щось умодосяжне на межі можливого для кожної людини, яка прагне до істини як світло- і світоносного знання. Ним є знання вічного, незмінного, абсолютного, єдиного, тому воно і є саме благо, або ж: саме воно і є благо. Про *ідею* блага говоримо для того, що жодна річ не відповідає цим ознакам, оскільки речі – мінливі, перебувають у процесі становлення, а пізнати можна тільки щось постійне, стан постійності, який і є закон.

112-113. Звернемо увагу на те, в чому полягає пізнавальний стан душі, як саме вона трудиться: якщо вона схильна до речових принад, її спрямування тілесні; якщо ж на пізнання істини, вона сама стає її вмістилищем, має істинне спрямування і знає істину. Знаючи її, людина діє як суб'єкт соціалізації суспільного життя, адже істина – загально-єдине начало – діє соціоцентрично. А це головне для державно-політичного життя.

114. Зверніть увагу: правда в тому, щоб не мати до неї суб'єктивного устремління – треба «*мліти*» в собі самому від наявності об'єктивного знання і впорядкованої ним душі. Тоді правда править правдиво і слава їй, а не славолюбцю. В українській мові синонімом совісті є *сумління*, тобто небайдуже ставлення до буття в усіх його проявах. *Сумління* – це душевне хвилювання як постійний душевний стан, як стан норми, рівноваги.

115. Вища, найвища майстерність полягає в тому, щоб, оминувши чуттєві образи сприйняття, одним лише мисленням прозріти суще як ідею загального, від якої все благородне, бо воно (загальне) все народжує, від нього благо-дать і благо-даріння. Вища освіта, її заклади якраз і зобов'язані навчити абстрагуватись від дотично-чуттєвого предметно-речового

образного досвіду свідомості і піднятись на рівень умо-досяжного, світ якого – світло ідей, чистих форм і формул. Хто досяг цього, той доктор філософії як дослідник природи речей в їх математичному оформленні. Звідси відома максима: «Не можна зримо осягнути неосяжне». Але його можна збагнути математичним розумом, або ж філологічним, якщо у людини не виникає потреби зобразити Слово і тим самим образити його сутність.

116. Дуже вірні міркування, хоча їм понад дві тисячі років. Навчати слід диференційовано, відповідно до здібностей. Вища освіта не може бути масовою, адже піднятись до розуміння умодосяжного можна, по-перше, коли є природний дар до умозріння, по-друге, є постійне позиттєве прагнення до повсякчасного духовно-самопізнавального піднесення. Якщо є диплом про вищу освіту, але немає розуміння сутності ідей блага, яке дає філософія, маємо верству підлих людей: своє перебування «подле» («возле») світу ідей вони сприйняли як володіння ними. Звідси їх упевненість, що саме вони мають бути керівниками суспільних інституцій і держави в цілому. Ось чому справді-таки гуманним є застереження: «Не підлим би людям братись за філософію, а благородним» і «примусово внесене в душу знання неміцне». Примус робить і сама людина, якщо вона гадає, ніби в неї є природна схильність до якихось наук. Адже є сучасні тестові методики, які чомусь не використовуються при обранні ЗВО.

117. Тут якраз і наведені ознаки схильності до знання: їх треба мати і їх розвивати. Особливо ж винахідливість, а винахідливих «заносити в особливий список». Зараз комп'ютерна техніка дозволяє фіксувати соціально-духовне зростання майже кожної людини. Але кожен, на жаль, має історію психофізіологічних захворювань, а не картку розвитку здібностей.

Якісно вищий рівень освіти буде тоді, коли вивчені емпіричні розрізнені дисципліни будуть підведені під єдиний світоглядно-методологічний огляд, який може здійснити філософська діалектика. Без цього знання хиткі, нестійкі, безідейні.

118. Відповідь на сучасні суперечки відносно того, хто має нести відповідальність за виховання дітей – школа чи батьки. Звісно, що батьки. А школа опосередковано – адже всі сучасні батьки пройшли школу, тому її надзавдання – дати стійкі обґрунтування моральних засад поведінки людини в соціумі, включно з природою, оскільки соціальне якраз і є сутністю природного.

119-120. Пояснення того, чому людина з філософським світоглядом має очолювати будь-що колективне: від родини до «родини», Батьківщини. Вона, завдячуючи філософській мудрості мудреця, подається ним як загальнородова (народна) цілісність, як єдність різноманітного, висловлюючись діалектично. І навпаки, для керівника, для якого

філософська діалектика щось зовнішнє, позадушевне й позадуховне, як лише здобуток механічної пам'яті, мотивація до влади буде егоцентричною: піднятися над людьми, а не над собою підлим, невігласом. Саме такі керівники стратили Сократа, який демонстрував демосу їх невігластво.

121-129. Маємо пояснення того, яким чином духовне невігластво впливає на суспільство, яке хоче свободи, але розуміє її не як благодатну самопізнавальну діяльність, а як прояв суб'єктивних афектів у формі свавілля. Внаслідок цього така «безмірна свобода» переходить на «найтяжче і гірке рабство – рабство у рабів».

129-131. Бажано, щоб сучасні педагогічні теорії були правдивими відносно сутності людини, а не голосливо постулювали її творчу природу, пропонуючи абстрактну теорію співтворчості учня й учителя. Виходячи зі світотворчого принципу «подібне творить подібне, радіє, любить його пізнавальною любов'ю», варто диференціювати співпрацю згідно їх душевних уподобань. Тоді буде навчально-освітній духовний процес, а не потенційно-повчальний, принизливий для обох сторін. Йдеться про: а) пізнавальну, б) полум'яну і в) спрагло-афективну типи душі. Звідси й три типи людей, яких можна визначити ще з дитячого віку, наприклад, за їх симпатіями до різноякісних казково-літературних героїв.

132-134. Школа має готувати до уміння формулювати судження на основі досвіду, розуму і доведень. Найкраще послуговуються такими судженнями філософи – вони беруть у свідки світовий розум як найперший і найостанній доказ: «Те, що любить людина, яка любить мудрість і доказ, неодмінно має бути найвірнішим», бо в неї домінує пізнавальна складова душі, причетна до сутнісно вічного, незмінного, самототожного, а не до тимчасового і тлінного.

136-138. Що таке свобода? Це – «рабство» у божественного начала, яким є об'єктивний розум в собі; якщо ж його в собі немає, правителі зобов'язані мати біля себе наймудріших, адже первинне як істинне й сама істина здатне прихилити до себе те, що незначною мірою відхилилось. Ось чому в школі виховує, просвітлює, навчає приклад моральної поведінки тих, хто є носіями вихідних начал, якими можуть бути також учні, студенти.

Зверніть увагу на порівняння дитячого колективу з державою. Про це постійно говориться в дослідженні, але в суспільній думці, на жаль, такого розуміння, на моє переконання, немає. Чуємо про державну підтримку школи, системи освіти, але відсутня домінуюча думка про школу як форму, максимально наближену до типу ідеальної держави. Звідси й розчарування вихованців і випускників в США і ЗВО в політичній державі та ностальгія по соціально-духовній, якою для більшості з нас є сім'я і школа.

Ідеальне – це якраз і є дійсне в дії ідеї блага, без якої людина не є нею сутнісно, а тільки формально. Тому маємо погодитись із думкою Платона: «Чи є така держава на землі та чи буде вона – це зовсім не важливо». Що важливо? – Облаштувати себе як державу, в якій править пізнавальна душа, дух волі до блага як світотворчого начала. Ідея блага – це істина, ось чому «не можна цінувати людину більше, ніж істину, тому й доводиться сказати те, що я (Платон – Ж.В.) говорю».

Я – Жадько Віталій – із цим погоджуюсь. І це не є прояв антигуманізму, а вимога найвищої – філософської – мудрості. Адже школа якраз і зобов'язана любити не фізіологічну суб'єктивну істоту в її тілесному образі, а духовну як суб'єкта розумної дії, який любить у собі те, що є для нього благодатним і благодотворним. Дати благо кожній дитині означає розкрити властиві їй потенції і навчити їх актуалізувати. Тільки на рівні істини як духовно-пізнавальної субстанції можна реалізувати принцип справедливості, сформульований у правовій нормі: всі люди рівні в гідності й честі, тому не може бути будь-яких привілеїв за будь-якими ознаками. Інакше здійснити однакову рівність всіх перед законом просто неможливо – буде діяти і діє, адже мудрі рідко є керівниками, суб'єктивізм симпатій і антипатій. Від цього саме і потерпає як школа, так і суспільство разом із державою.

139-141. Пояснення того, чьому суб'єктивно цікаві люди – митці, поети – не знаходять свого місця в ідеальній державі. Йдеться про керівне і управлінське місце. Справа в тому, що вони майстерні у відтворенні афективних у своїй суб'єктивності проявів індивідуальної душі, отже, здатні відвернути людей від розумно-пізнавального спрямування їх душевних устремлінь. Міркування над наведеним змістом пояснить також і те, чому сучасна система освіти у своїх навчальних закладах всіляко сприяє становленню «прикольних» мистецтв, а не серйозному розвитку науково-філософських досліджень. Це ж стосується і держави в цілому, яка поступово своєю політикою витісняє філософію на молодші курси, знімає іспити як форму контролю. А ми вже зазначали, що будь-який навчальний цикл мав би закінчуватись підведенням різноманітного під єдину підставу – без цього не може бути фахівця зі стійкою світоглядною цілісністю свідомості.

142. Головний висновок: людина зобов'язана міркувати над своїм життям, робити свідомий вибір, розуміючи, що вона живе і після смерті – у добрій чи злій пам'яті нащадків. Якщо це пам'ятати, земне життя стане кращим, адже налаштованість на добро властива кожній людині – це впливає з ідеї блага.

ФІЛОСОФІЯ АРІСТОТЕЛЯ

НІКОМАХОВА ЕТИКА

1. Видимо, не безосновательно благо и счастье представляют себе, исходя из [собственного] образа жизни. Соответственно большинство, т. е. люди весьма грубые (phortikōtatoi), [разумеют под благом и счастьем] удовольствие, и потому для них желанна жизнь, полная наслаждений. Существует ведь три основных [образа жизни]: во-первых, только что упомянутый, во-вторых, государственный и, в-третьих, созерцательный.

И вот большинство, сознательно избирая скотский образ жизни, полностью обнаруживают свою изменчивость, однако находят оправдание в том, что страсти многих могущественных людей похожи на страсти Сарданапалла.

...[наш] долг – ради спасения истины отказаться даже от дорогого и близкого, особенно если мы философы. Ведь хотя и то, и другое дорого, долг благочестия – истину чтить выше.

Итак, счастье как цель действий – это, очевидно, нечто совершенное, [полное, конечное] и самодостаточное.

2. Мы полагаем, что дело человека – некая жизнь, а жизнь: эта – деятельность души и поступки при участии суждения, дело же добропорядочного мужа – совершать это хорошо (to eu) и прекрасно в нравственном смысле (kalōs) и мы полагаем, что каждое дело делается хорошо, когда его исполняют сообразно присущей (oikeia) ему добродетели; если все это так, то человеческое благо представляет собою деятельность души сообразно добродетели, а если добродетелей несколько – то сообразно наилучшей и наиболее полной [и совершенной].

3. Что [дано] (to hoti) – это первое и начало. Одни из начал постигаются через наведение, другие – чувством, третьи – благодаря некоему приучению (ethismōi), а другие еще как-то иначе. Нужно стараться «преследовать» каждое начало по тому пути, который отвечает его природе, и позаботиться о правильном выделении [начал]: ведь начала имеют огромное влияние на все последующее. В самом деле, начало – это, по всей видимости, больше половины всего [дела] и благодаря [началу] выясняется многое из того, что мы ищем.

4. Между тем человеческой добродетелью мы называем добродетель не тела, но души, и счастьем мы называем [тоже] деятельность души. Если это так, ясно, что государственному человеку нужно в известном смысле знать то, что относится к душе...

5. Подразделяют и добродетели, ибо одни добродетели мы называем мыслительными (dianoētikai), а другие – нравственными (ēthikai); мудрость, сообразительность и рассудительность – это мыслительные добродетели, а

щедрость и благоразумие – нравственные, ибо, рассуждая о нраве, мы не говорим, что человек мудр или сообразителен, но говорим, что он ровен или благоразумен. В то же время и мудрого мы хвалим за [его душевный] склад, а те складки [души], которые заслуживают похвалы, мы называем добродетелями.

Признаком [тех или иных нравственных] устоев следует считать вызываемое делами удовольствие или страдание. Ведь кто, воздерживаясь от телесных удовольствий, этим и доволен, тот благоразумен, а кто тяготится – распущен, так же как тот, кто с радостью противостоит опасностям или по крайней мере не страдает от этого, мужествен, а кому это доставляет страдание – труслив. Ведь нравственная добродетель сказывается в удовольствиях и страданиях: ибо если дурно мы поступаем ради удовольствия, то и от прекрасных поступков уклоняемся из-за страданий.

Вот поэтому, как говорит Платон, с самого детства надо вести к тому, чтобы наслаждение и страдание доставляло то, что следует; именно в этом состоит правильное воспитание.

6. Следовательно, основополагающее [определение такое]: данная, [т. е. нравственная], добродетель – это способность поступать наилучшим образом [во всем], что касается удовольствий и страданий, а порочность – это ее противоположность.

Это же, явствует, пожалуй, еще и из следующего. Три [вещи] мы избираем и трех избегаем: первые три – это прекрасное, полезное и доставляющее удовольствие, а вторые противоположны этому – постыдное, вредное, доставляющее страдание; во всем этом добродетельный поступает правильно, а порочный оступается, причем главным образом в связи с удовольствием. Ведь именно оно общее [достояние] живых существ и сопутствует [для нас] всему тому, что подлежит избранию, ибо прекрасное и полезное тоже кажутся доставляющими удовольствие.

7. Кроме того, [чувство удовольствия] с младенчества воспитывается в нас и растет вместе с нами, и потому трудно избавиться от этой страсти, коей пропитана [вся] жизнь. [Так что в наших] поступках мерилom нам служат – одним больше, а другим меньше – удовольствия и страдания. Поэтому наши занятия должны быть целиком посвящены этому: ведь для поступков очень важно, хорошо или плохо наслаждаются и страдают.

8. Правильно сказано, что благодаря правосудным поступкам человек становится правосудным и благодаря благоразумным – благоразумным: без таких поступков нечего и надеяться стать добродетельным. Однако в большинстве своем люди ничего такого не делают, а прибегают к рассуждению и думают, что, занимаясь философией, станут таким образом добропорядочными.

9. Итак, добродетель есть сознательно избираемый склад [души], состоящий в обладании серединой по отношению к нам, причем определенной таким суждением, каким определит ее рассудительный человек. Серединой обладают между двумя [видами] порочности, один из которых – от избытка, другой – от недостатка. А еще и потому [добродетель означает обладание серединой], что как в страстях, так и в поступках [пороки] преступают должное либо в сторону избытка, либо в сторону недостатка, добродетель же [умеет] находить середину и ее избирает.

Именно поэтому по сущности и по понятию, определяющему суть ее бытия, добродетель есть обладание серединой, а с точки зрения высшего блага и совершенства – обладание вершиной.

10. Итак, существуют три наклонности, две относятся к порокам – одна в силу избытка, другая в силу недостатка – и одна к добродетели – в силу обладания серединой; все эти [наклонности] в известном смысле противоположны друг другу, ибо крайние (akrai) противоположны и среднему, и друг другу, а средний – крайним.

11. Недаром совершенство и редко, и похвально, и прекрасно. А значит, делая середину целью, прежде всего нужно держаться подальше от того, что резче противостоит середине...

12. Итак, если цель – это предмет желания, а средства к цели – предмет принятия решений и сознательного выбора, то поступки, связанные со средствами, будут сознательно избранными и произвольными. Между тем деятельности добродетелей связаны со средствами [и тем самым с собственной волей и сознательным выбором].

Действительно, добродетель, так же как и порочность, зависит от нас. И в чем мы властны совершать поступки, в том – и не совершать поступков, и в чем [от нас зависит] «нет», в том – и «да». Следовательно, если от нас зависит совершать поступок, когда он прекрасен, то от нас же – не совершать его, когда он постыден; и если не совершать поступок, когда он прекрасен, зависит от нас, то от нас же – совершать, когда он постыден. А если в нашей власти совершать, точно так же как и не совершать, прекрасные и постыдные поступки [и если поступать так или иначе], значит, как мы видели, быть добродетельными или порочными, то от нас зависит, быть нам добрыми или дурными.

13. И за неведение в законах чего-то такого, что знать положено и нетрудно, наказывают, точно так и в других случаях, когда считают, что неведение обусловлено невниманием, так как тут неведение зависит от самих людей, ведь быть внимательными – это в их власти.

14. Цель всякой деятельности то, что соответствует [нравственным] устоям, т. е. для мужественного мужество прекрасно, а такова и цель мужества, ведь всякий предмет определяется согласно своей цели. Так что

нравственно прекрасное и есть та цель, ради которой мужественный выносит и совершает подобающее мужеству.

15. После этой добродетели поговорим о благоразумии, ведь [мужество и благоразумие] – добродетели частей [души], не обладающих суждением. А мы уже сказали, что благоразумие – это обладание серединой в связи с удовольствиями, потому что со страданием оно связано меньше и не так, [как с удовольствиями]; в тех же вещах проявляется и распущенность.

16. Благоразумие и распущенность связаны с такими удовольствиями, которые общи людям и остальным животным, а потому представляются низменными и скотскими. Это осязание и вкус. Но ко вкусу человек, кажется, прибегает мало или даже вовсе им не [пользуется], ведь от вкуса зависит различение соков, к нему прибегают, проверяя вина и приготавливая кушанья, однако отнюдь не это доставляет наслаждение, по крайней мере распущенным, но смакование – а оно возникает всегда благодаря осязанию – как при еде, так и при питье и при так называемых любовных утехах.

17. Итак, ясно, что излишество в удовольствиях – это распущенность, и она заслуживает осуждения. За стойкость в страданиях (в отличие от случая с мужеством) не называют благоразумным, а за ее отсутствие не называют распущенным, но в то же время распущенным называют за то, что человек страдает больше, чем следует, из-за того, что ему не достаются удовольствия (даже страдание его бывает из-за удовольствия); а благоразумным называют за то, что человек не страдает при отсутствии удовольствий, и за воздержание от них.

18. Необходимо, чтобы влечения были умеренны и немногочисленны и ни в чем не противодействовали суждению. Это мы называем «послушным» и «обузванным»; и так же как нужно, чтобы ребенок жил, повинувшись предписаниям воспитателя, так – чтобы и подвластная влечениям часть души (to epithymētikon) существовала, повинувшись суждению (kata ton logon). Нужно поэтому, чтобы у благоразумного часть души, подвластная влечению, была в согласии с суждением, ибо цель того и другого, [благоразумия и суждения], – нравственно прекрасное; и благоразумного влечет к тому, к чему следует, как и когда следует, т. е. так, как предписывает и [верное] суждение/

19. В самом деле, свойство добродетели состоит, скорее, в том, чтобы делать добро (eu poiein), а не принимать его (eu paskhein), в том, чтобы совершать прекрасные поступки, более, чем в том, чтобы не совершать постыдных. Между тем совершенно ясно, что даяние предполагает добрые дела и прекрасные поступки, а приобретение – принятие добра, если уж не совершение постыдных поступков, и, наконец, благодарность причитается тому, кто дает, а не тому, кто не берет. Да и похвалу, скорее, заслуживает первый. Легче ведь не брать, чем давать, ибо расточать свое [добро] люди еще менее, склонны, чем не брать, пусть даже больше, чужого.

20. О стыде не приличествует говорить как о некоей добродетели, потому что он больше напоминает страсть, нежели склад [души]. Во всяком случае, его определяют как своего рода страх дурной славы, и он доходит почти до такой силы, как страх перед ужасным; от стыда краснеют, а от страха смерти бледнеют. Значит, и то и другое в каком-то смысле явления телесные, а это считается свойственным, скорее, страсти, нежели [душевному] складу.

21. Итак, «неправосудным» считается тот, кто преступает закон (paranomos), кто своекорыстен (pleonektēs) и несправедлив (anisos), а отсюда ясно, что правосудный – это законопослушный (nominos) и справедливый (isos). Стало быть, правосудие, [или право], – это законное и справедливое, а неправосудие, [или неправое], – это противозаконное и несправедливое/

22. Законы говорят обо всем вместе, причем имеют в виду либо пользу всех, либо лучших, либо имеющих власть (по добродетели) или как-то еще иначе, так что в одном из значений, [а именно в широком], мы называем правосудным то, что для взаимоотношений в государстве (politikē koinōnia) создает и сохраняет счастье, и все, что его составляет.

23. Самый порочный человек, конечно, тот, чей порок обращается на него самого и близких, однако самый добродетельный не тот, чья добродетель обращается на него самого, а тот, чья – на другого, ибо это трудное дело.

24. Добродетель в целом создается поступками, которые представляют собою узаконенные [действия], установленные законодателем для воспитания на общее [благо]. По поводу воспитания каждого в отдельности, благодаря которому муж [бывает] добродетелен в безусловном смысле слова, впоследствии надо [будет] определить, к государственной или другой науке это относится, ибо, во-зидимому, быть добродетельным мужем и [добродетельным] гражданином не во всех отношениях одно и то же/

25. Поэтому мы разрешаем начальствовать не человеку, а слову [закону] (logos), так как человек себе [уделяет больше благ и меньше зол] и делается тираном. Между тем начальник – страж правосудия, а раз правосудия, то и равенства по справедливости. А поскольку считается, что у него, если только он в самом деле правосуден, «больше» не бывает (он ведь не уделяет себе больше безусловного блага, за исключением того, что для него пропорционально; потому его труд на [пользу] другому, и недаром говорят, что правосудность – это «чужое благо», как и было ранее сказано), постольку ему следует давать определенное вознаграждение, а именно уважение и почести; те же, кому это недостаточно, становятся тиранами.

26. Люди уверены, что от них зависит поступать [или не поступать] неправосудно, а потому [думают], что легко быть правосудным. Но это пе

так, ибо легко и в их власти сойтись с женой соседа, поколотить того, кто поблизости, и дать взятку, но делать [даже] это, имея соответствующий склад [души], и не легко и не зависит от них.

27. [Добро] и есть право и лучше любого, но не безусловного права, [а точнее], оно лучше [права] с погрешностью, причина которой – его безусловность. И сама природа доброго – это поправка к закону в том, в чем из-за его всеобщности имеется упущение.

Здесь причина тому, что не все подчиняется закону, так как относительно иных вещей нельзя установить закона, а, следовательно, нужно особое решение голосованием.

28. Итак, ясно, что есть «добро», и почему оно правосудно, и какого [вида] правосудия оно лучше. Понятно из этого также, кто такой добрый человек, ибо, кто способен сознательно избрать [добро] и осуществлять это в поступках, кто не [требует] точного [соблюдения своего] права в ущерб [другим], но, несмотря на поддержку закона, склонен [брать] меньше, тот и добр, и этот [душевный] склад – доброта, представляющая собою вид правосудное и не являющаяся каким-то отличным от нее [душевым] складом.

29. Разделив добродетели души, мы утверждали, что одни относятся к праву, а другие к мысли.

30. Есть три [силы] души, главные для поступка и для истины: чувство, ум (*noys*), стремление (*orexis*). Из них чувство не является началом какого бы то ни было поступка; это ясно потому, что чувство имеют и звери, но они не причастны к поступку. Далее, что для мысли утверждение и отрицание, то для стремления преследование и бегство. Таким образом, если нравственная добродетель – это устои, которые избираются нами сознательно (*hexis proairetikē*), а сознательный выбор – это стремление, при котором принимают решения (*orexis boyleytikē*), то суждение должно быть поэтому истинным, а стремление правильным, коль скоро и сознательный выбор добропорядочен и [суждение] утверждает то же, что преследует стремление.

31. Начало, [источник], поступка – сознательный выбор, но как движущая причина, а не как целевая, [в то время как источник] сознательного выбора – стремление и суждение, имеющее что-то целью. Вот почему сознательный выбор невозможен ни помимо ума и мысли, ни помимо [нравственных] устоев; в самом деле, благополучие [как получение блага] в поступках (*eupraxia*), так же как его противоположность, не существует в поступке помимо мысли и нрава. Однако сама мысль ничего не приводит в движение, [это делает только мысль], предполагающая какую-то цель, т. е. поступок, ибо у этой [мысли] под началом находится творческая [мысль]. Дело в том, что всякий, кто творит, творит ради чего-то и творчество (*to poiēton*) – это не безотносительная цель, но чья-то [цель]

и относительная. Между тем свершение поступка (to prakton) – [цель безотносительная], а именно: благо-получение в поступке (eupraxia) само есть цель, стремление же направлено к цели. Именно поэтому сознательный выбор – это стремящийся ум, [т. е. ум, движимый стремлением], или же осмысленное стремление, [т. е. стремление, движимое мыслью], а именно такое начало есть человек.

32. Таким образом, дело обеих умственных частей души – истина. А это значит, что для обеих частей добродетелями являются те склады [души], благодаря которым та и другая [часть] достигнет истины наиболее полно.

Итак, снова начнем наше рассуждение об этих [душевных складах] от начала. Допустим, что душа достигает истины, утверждая и отрицая благодаря пяти [вещам], а именно: искусству, науке, рассудительности, мудрости, уму (поскольку в предположениях и мнениях можно обмануться, [мы их не учитываем]).

33. Итак, ясно, что мудрость – это самая точная из наук. Значит, должно быть так, что мудрец не только знает [следствия] из принципов, но и обладает истинным [знанием самих] принципов (peri tas arkhas alētheyein).

Мудрость, следовательно, будет умом и наукой, словно бы заглавной наукой о том, что всего ценнее.

34. Так называемая совесть, которая позволяет называть людей совестящимися и имеющими совесть, – это правильный суд доброго человека. Это подтверждается [вот чем]: доброго мы считаем особенно совестливым, а иметь совестливость в иных вещах – это свойство доброты.

Совестливость же – это умеющая судить совесть доброго человека, причем судить правильно, а правилен [этот суд], когда исходит от истинно [доброты человека].

35. И если человек способен судить о том, с чем имеет дело рассудительность, то он соображающий, (добросовестный), или совестящийся, ибо доброта – общее свойство вообще всех добродетельных людей в их отношении к другому.

36. Поэтому считается, что данные [способности] – природные, и если никто не бывает мудр от природы, то совесть, соображение и ум имеют от природы. Это подтверждается и нашей уверенностью в том, что эти способности появляются с возрастом и определенный возраст обладает умом [разумом] и совестью, как если бы причиной была природа. <Вот почему ум – это начало и конец, [или, принцип и цель]: доказательства исходят из [начал] и направлены [на последнюю данность]>.

Упрямы самоуверенные (idiognōmones), неучи и неотесанные, причем самоуверенные упрямы из-за удовольствия и страдания; действительно, они радуются победе, когда не дадут себя переубедить, и страдают, когда их [мнения] отводятся, наподобие поставленного на голосование.

Действительно, не всякий, кто совершает известный поступок ради удовольствия, является распущенным, дурным или невоздержным, но только тот, кто делает это ради некоторого постыдного [удовольствия].

Понять удовольствие и страдание – задача для философствующего о государственных делах, кто словно зодчий воздвигает [высшую] цель, взирая па которую мы определяем каждую вещь как зло или как благо в безотносительном смысле.

37. Дружественность, по-видимому, скрепляет и государства, и законодатели усердней заботятся о дружественности, чем о правосудности, ибо единомыслие – это, кажется, нечто подобное дружественности, к единомыслию же и стремятся больше всего законодатели и от разногласий (stasis), как от вражды, охраняют [государство]. И когда [граждане] дружественны, они не нуждаются в правосудности, в то время как, будучи правосудными, они все же нуждаются еще и в дружественности; из правосудных же [отношений] наиболее правосудное считается дружеским (philikon).

[Дружба – это] не только нечто необходимое, но и нечто нравственно прекрасное, мы ведь воздаем хвалу дружелюбным, а иметь много друзей почитается чем-то прекрасным. К тому же [некоторые] считают, что добродетельные мужи и дружественные – это одно и то же.

Совершенная же дружба бывает между людьми добродетельными и по добродетели друг другу подобными, ибо они одинаково желают друг для друга собственно блага постольку, поскольку добродетельны, а добродетельны они сами по себе. А те, кто желают друзьям блага ради них, друзья по преимуществу. Действительно, они относятся так друг к другу благодаря самим себе и не в силу посторонних обстоятельств, потому и дружба их остается постоянной, покуда они добродетельны, добродетель же – это нечто постоянное. И каждый из друзей добродетелен как Соотносительно, так и в отношении к своему другу, ибо добродетельные как безотносительно добродетельны, так и друг для друга помощники. В соответствии с этим они доставляют удовольствие, ибо добродетельные доставляют его и безотносительно, и друг другу, ведь каждому в удовольствие поступки, внутренне ему присущие (oikeiai) и подобные этим, а у добродетельных и поступки одинаковые или похожие. Вполне понятно, что такая дружба постоянна, ведь в ней все, "то должно быть у друзей, соединяется вместе.

Похоже, что такие дружбы редки, потому что и людей таких немного. А кроме того, нужны еще время и близкое знакомство (synētheia), ибо, как говорит пословица, нельзя узнать друг друга, прежде чем съешь вместе [с другом] тот знаменитый «[пуд] соли», и потому людям не признавать друг друга и не быть друзьями, прежде чем каждый предстанет перед другим как достойный дружбы и доверия. А те, кто в отношениях между собою вдруг

начинают вести себя дружески (*ta philika poiouyntes*), желают быть друзьями, но не являются ими, разве что они [взаимно] достойны дружеской приязни и знают об этом; действительно, хотя желание дружбы возникает быстро, дружба – нет.

Дружественность детей к родителям и людей к богам существует как дружественность к благу и превосходству. В самом деле, родителям дети обязаны величайшими благодеяниями, так как в родителях причина самого их существования и воспитания, а затем и образования. Такая дружба заключает в себе настолько больше и удовольствия, и пользы, нежели дружба с чужими, насколько в жизни родных больше ю общего. В братской дружбе присутствует именно то, что в товарищеской, причем между добрыми братьями и вообще в дружбе похожих этого больше в той мере, в какой [братья] ближе [товарищей] и возможность любить друг друга имеют с рождения, и в той мере, в какой более схожи нравами происходящие от одних родителей и получившие одинаковое воспитание и образование; да и проверка временем у них самая длительная и самая надежная. У остальных родственников проявления дружбы также соответствуют [степени родства].

38. Единомыслие (*homonoia*) тоже кажется [приметой] дружеского отношения. Именно поэтому единомыслие не есть сходство мнений (*homodoxia*), потому что последнее может быть даже у тех, кто друг друга не знает; но о согласных между собою по какому-то вопросу не говорят, что у них единомыслие, допустим, по вопросу о небесных [телах] (ибо «единомыслие» в таких вещах не имеет отношения к дружбе), а говорят о единомыслии в государствах, когда граждане согласны между собою (*homognōmonōsi*) относительно того, что им нужно, и отдают предпочтение (*proairōntai*) одним и тем же вещам и делают (*prattōsi*) то, что приняли сообща.

Итак, единомыслием обладают в том, что касается поступков (*ta prakta*), причем в том из этого, что значительно и может быть предоставлено той и другой [стороне] или всем; например, государства обладают единомыслием, когда все граждане считают, что должности начальников должны быть выборными, или что с лакедемонянами надо заключать военный союз, или что [гражданам] надлежит быть под началом Питтака, когда и сам он [этого] хотел. Но когда и один и другой желают, чтобы было именно его [начало], как [братья] в «Финикиянках», начинается смута, потому что не в том единомыслие, чтобы у обеих сторон на уме было одно – безразлично, что именно, а в том, чтобы имели в виду также одних и тех же лиц, как бывает, например, когда и народ, и добрые граждане не думают, что начальствовать следует лучшим, ведь так все получают что хотят.

Единомыслие оказывается, таким образом, государственной дружбой; и мы говорим о единомыслии именно в таком значении, ведь оно связано с вещами нужными и затрагивающими весь образ жизни.

Такое единомыслие существует меж добрых людей, ибо они обладают единомыслием как сами с собой, так и друг с другом, [стоя], так сказать, на одном и том же (ведь у таких людей желания постоянны и не устремляются, как Еврип, то в одну, то в другую сторону), да и желают они правосудного и нужного и стремятся к этому сообща.

У дурных же, напротив, не может быть единомыслия, разве только самую малость, так же как друзьями они могут быть [в очень малой степени], потому что, когда речь идет о выгодах, их устремления своекорыстны, а когда о трудах и общественных повинностях, они берут на себя поменьше; а желая этого для самого себя, каждый следит за окружающими и мешает им, ибо, если не соблюдать [долю участия], общее [дело] гибнет. Таким образом происходит у них смута: друг друга они принуждают делать правосудное, а сами не желают.

39. Итак, надо, чтобы уже заранее был в наличии нрав, как бы подходящий для добродетели, любящий прекрасное и отвергающий постыдное.

Получить смолоду правильное руководство [на пути] к добродетели трудно, если не быть воспитанным соответствующими законами; ведь жить благоразумно и выдержанно большинству не доставляет удовольствия, и особенно молодым. Именно поэтому воспитание и занятия должны быть установлены по закону, так как близко знакомое (*synēthē*) не будет причинять страданий.

Однако вероятно, недостаточно в молодости получить правильное воспитание и встретить внимание; напротив, поскольку, уже будучи мужем, надо заниматься подобными вещами и приучаться к ним, постольку мы будем нуждаться в законах, касающихся этих вещей и вообще охватывающих всю жизнь. Ведь большинство, скорее, послушно принуждению, нежели рассуждению, а взысканию – скорее, нежели прекрасному.

Но если общественное внимание [к воспитанию] отсутствует, тогда, видимо, каждому подобает способствовать своим детям и друзьям [в достижении] добродетели (и уметь это осуществлять) или, по крайней мере, сознательно избирать это. К [воспитанию] же, как может показаться, более всего способен тот, кто, как следует из сказанного, научился создавать законы (*nomothētikos ginomenos*). Ведь ясно, что общественное внимание [к воспитанию] возникает благодаря законам, причем доброе внимание – благодаря добропорядочным законам.

БОЛЬШАЯ ЭТИКА

40. Собираясь говорить о вопросах этики мы должны прежде всего выяснить, частью чего является этическое. Всего короче будет сказать, что этическое, по-видимому, – составная часть политики. В самом деле, совершенно невозможно действовать в общественной жизни, не будучи человеком определенных этических качеств, а именно человеком достойным. Быть достойным человеком – значит обладать добродетелями. И тому, кто думает действовать в общественной и политической жизни, надо быть человеком добродетельного нрава. Итак, этика, по-видимому, входит в политику как ее часть и начало (*archē*); и вообще, мне кажется, этот предмет по праву может называться не этикой, а политикой.

...надо обратить внимание на то, что у любой науки (*epistēmēs*) и умения (*dynamēōs*) есть какая-то цель и эта цель есть всегда некое благо: ни одна наука, ни одно умение не существуют ради зла. И если благо – цель всех умений, то очевидно, что целью высшего умения будет высшее благо.

41. Душа, утверждаем мы, разделена на две части – обладающую разумом (*to logon echon*) и внеразумную (*to alogon*). В обладающей разумом заключены разумность (*phronēsis*), проницательность (*agkhinoia*), мудрость, способность к научению, память и тому подобное; во внеразумной – то, что зовется добродетелями: благоразумие (*sōphrosynē*), справедливость (*dikaiosynē*), мужество и другие черты нрава (*ēthos*), вызывающие одобрение.

42. Желая определить, что такое добродетель, мы должны теперь узнать, что именно находится в душе. А находятся в ней движения чувств (*pathē*), предрасположенности (*dynamēis*) и состояния (*hexeis*). Поэтому добродетель явно должна оказаться чем-то из этих трех. Движения чувств – это гнев, страх, ненависть, вожделение, зависть, жалость и все подобное, чему обычно сопутствуют огорчение и удовольствие. Предрасположенности – это то, в силу чего мы зовемся способными испытывать движения чувств, т. е. то, благодаря чему мы в силах гневаться, огорчаться, жалеть и т. д. Состояния – это то, соответственно чему наше отношение к движениям чувств бывает хорошим или плохим.

То, в силу чего мы совершаем тот или иной поступок, есть стремление (*orexis*), стремление же бывает трех видов: страстное желание (*epithymia*), порыв (*thymos*), хотение (*boylēsis*).

Цель добродетели – прекрасное (*to kalon*), причем она больше устремлена к нему, чем к его составным частям. Правда, и они имеют к ней отношение, но нелепо [думать, будто только они]. Это все равно как в живописи можно быть хорошим изобразителем, однако едва ли такого будут хвалить, если он не поставит своей целью подражать самым лучшим [предметам]. Таким образом, неперемное дело добродетели – ставить

прекрасные цели. Почему же, могут нам возразить, сперва мы говорили, что деятельность лучше обладания, а теперь приписываем добродетели в качестве ее прекраснейшей черты не то, откуда проистекает деятельность, а то, в чем нет деятельности? Да, но и теперь мы все равно утверждаем, что деятельность лучше обладания. В самом деле, наблюдая за достойным человеком, судят о нем по его делам, поскольку [иначе] невозможно обнаружить, какому выбору он следовал. А если бы можно было видеть совесть (*gnōmē*) человека и его стремление к прекрасному, то его сочли бы добродетельным и без дел.

43. Итак, мужество обнаруживается в страхах и дерзаниях, соразмерных человеку. Скажем, если кто среди вещей, которых многие или все боятся, бывает отважен, тот мужествен.

...мужество не бывает вовсе без страсти и порыва. Только этот порыв должен исходить от разума и быть устремлен к прекрасному. Кто осмысленно (*dia logon*) устремляется ради добра (*kalou*) в опасность и не боится ее, тот мужествен, и в этом мужество. «Не боится» [я говорю не в том смысле], что мужественный вовсе не испытывает страха. Не тот мужественный, кому вообще ничто не страшно, – тогда мужественны были бы камень и прочие неодушевленные предметы; нет, мужественный непременно боится, но стоит твердо (*huronenein*). А если человек тверд, не испытывая страха, его не назовешь мужественным.

И еще: мужество проявляется не во всякое вообще время, а в то, когда страхи и опасности ближе всего. Ведь если кто не боится опасности, которая наступит лет через десять, то это еще не значит, что он мужествен, потому что иногда люди мужественны, когда опасность далеко, а очутившись вблизи нее, умирают от страха. Вот каковы мужество и мужественный.

44. Благоразумие (*sōphrosynē*) – середина между распущенностью и бесчувственностью к удовольствиям. В самом деле, благоразумие и вообще всякая добродетель – это наилучшее состояние (*hexis*), наилучшее же состояние – обладание наилучшим, а наилучшее – середина между избытком и недостатком, поскольку осуждают за то и за другое – за избыток и недостаток; поэтому если середина – наилучшее, то и благоразумие должно быть чем-то средним между распущенностью и бесчувствием (*anaisthēsia*). Итак, оно их середина.

45. Уравновешенность – середина между гневливостью и безгневием, как и вообще добродетели суть, по-видимому, некие середины. То, что они середины, можно выразить и так: если самое лучшее – середина, добродетель же – наилучшее состояние, то добродетель должна быть чем-то средним.

46. Щедрость (*eleytheriotēs*) – среднее между расточительностью и скупостью. Эти движения чувств касаются денег и богатства. Расточителен

тот, кто тратит, на что не надо, больше, чем надо, и когда не надо. Скупой, напротив, не тратит, где надо, сколько надо и когда надо. Оба достойны порицания: один – за недостаток, другой – за избыток. Щедрый, поскольку он заслуживает похвалы, должен быть чем-то средним между ними. Кто же он? Тот, кто тратит, где надо, сколько надо и когда надо.

47. Благородство (*megalopsykhia*) – это середина между кичливостью и приниженностью. Дело тут касается чести и бесчестья – чести, которая воздается не толпой, а достойными людьми, и именно такой чести больше всего. Ведь достойные люди воздадут честь, правильно поняв и рассудив, а благородный сам предпочтет, чтобы честь ему воздали те, кто сознает, что он достоин чести. И не ко всякой чести будет иметь отношение благородство, а лишь к самой высокой, когда это чтимое есть благо, причем такое, которое занимает в ряду благ место первоначала.

Люди жалкие и дурные, но мнящие себя великими и думающие, что их должны соответственно чтить, – кичливы. Те же, кто считает себя достойными меньшего, чем им подобает, – принижены. Значит, посредине между ними стоит тот, кто не считает себя достойным меньшей чести, чем ему подобает, но и не мнит себя достойным большей, причем не всякие почести принимает. Таков благородный. Ясно, таким образом, что благородство – середина между кичливостью и приниженностью.

48. Негодование (*nemesis*) – середина между завистью и злорадством. И то и другое чувство заслуживает порицания, негодующий же достоин одобрения. Негодование – это скорбь о том, что блага принадлежат недостойному; негодующий – тот, кого огорчают такие вещи. Он же огорчится и тогда, когда увидит, что кто-то страдает незаслуженно. Таковы негодование и негодующий. Завистливый же ведет себя противоположным образом. Его будет огорчать благоденствие любого человека, будь оно заслуженное или незаслуженное. Так же и злорадный будет рад беде любого человека, заслуженной и незаслуженной. Негодующий же не таков, он как бы некая середина между ними.

49. Чувство собственного достоинства (*semnotēs*) – середина между своенравием и подхалимством. Оно проявляется при взаимном общении людей. Своенравный таков, что не способен ни общаться, ни разговаривать с кем-либо. Само имя, по-видимому, указывает на его характер: своенравный – это как бы нравящийся сам себе и довольный самим собой. А подхалим – это умеющий общаться со всеми, всячески, везде. Ни тот ни другой не похвальны. Похвален тот, у кого есть чувство собственного достоинства; как средний между ними, он общается не с любым без разбора, а с достойными и не сторонится всех, но входит в общение с достойными же.

50. Скромность (*aidos*) – середина между бесстыдством и стеснительностью. Она проявляется в поступках и словах. Бесстыжий

говорит и действует как придется, при любых обстоятельствах, обращаясь ко всякому. Стеснительный, напротив, остерегается делать и говорить что бы то ни было перед кем бы то ни было (ведь человек, во всем стесняющийся, бездеятелен). Скромность и скромный – некая середина между ними: скромный не станет вслед за бесстыжим говорить все и по всякому, но и не будет, подобно стеснительному, остерегаться всего и всегда, а будет говорить и делать там, где надо, что надо и когда надо.

51. Чувство юмора (*eutrapelia*) – середина между шутовством и дикарством. Его область – насмешки. Шут считает нужным по всякому поводу смеяться над всем, а дикарь отказывается сам смеяться, не хочет, чтобы над ним смеялись, и сердится. Посредине между ними человек с чувством юмора. Он не смеется надо всем по всякому поводу, но и не дичится. О чувстве юмора можно говорить в двух смыслах: человек с чувством юмора – это и тот, кто умеет отпустить меткую шутку, и тот, кто переносит насмешки.

52. Дружелюбие (*philia*) – середина между лестью и враждой. Проявляется оно в поступках и словах. Лстец добавляет больше того, что должно и что имеется на самом деле, а враждебный ненавистник отнимает и то, что есть. Ни тот ни другой по справедливости не заслуживают одобрения. Дружелюбный же занимает срединное место между ними: он не станет добавлять сверх того, что есть, и не будет хвалить того, что не должно, однако и принижать не будет и ни в каком случае не станет говорить противное тому, что думает. Таков дружелюбный.

53. А правдивость (*alētheia*) – среднее между притворством (*eirōneias*) и хвастовством и проявляет себя в речах, однако не во всяких. Хвастун выказывает себя имеющим больше того, что у него есть, или знающим то, чего не знает; притворщик, напротив, делает вид, что имеет меньше, чем на самом деле, и не говорит того, что знает, но скрывает свое знание. Правдивый не станет делать ни того ни другого: он не будет делать вид, что имеет больше или меньше того, что имеет, но скажет и про имущество, и про знание, что у него есть то, что есть.

53. Осталось сказать еще о справедливости (*dikaiosynēs*) – что она такое, в чем проявляется и к чему относится. Возьмем сначала справедливое – что оно такое. Справедливое бывает двух родов. Один из них – соответствие закону: справедливым называют то, что приказывает закон. Закон велит поступать мужественно, благоразумно и вообще вести себя в согласии с тем, что зовется добродетелями. Вот почему, как говорят, справедливость – это, по-видимому, некая совершенная добродетель. Ведь если справедливое – это то, что велит делать закон, а закон приказывает исполнять все добродетели, то поступающий справедливо в соответствии с требованиями закона достигнет совершенного достоинства, так что справедливый и справедливость – это некая совершенная добродетель. В

этом состоит и к этому относится один род справедливого. Однако мы исследуем не такое справедливое и не такую справедливость. В самом деле, при таком понимании справедливого возможно быть справедливым самому с собой: благоразумный, мужественный, воздержный бывает таким сам по себе. От упомянутого справедливого, требуемого законом, отличен второй род справедливого – справедливое по отношению к другому человеку. В вещах справедливых по отношению к другому человеку нельзя быть справедливым [только] для самого себя. А мы исследуем как раз справедливое по отношению к другому и соответствующую ему справедливость.

Справедливое по отношению к другому есть, собственно говоря, равенство (to ison). В самом деле, несправедливое – это неравное: когда люди наделяют себя хорошими вещами больше, а плохими меньше, то тут имеет место неравенство, и принято думать, что таким путем совершают несправедливость и подвергаются ей. Итак, если несправедливость сводится к неравенству, то очевидно, что справедливость и справедливое состоят в равенстве обязательств (symbolaiōn). Поэтому ясно, что справедливость есть некая середина между излишеством и нехваткой, между многим и малым: несправедливый, совершая несправедливость, имеет больше, а терпящий несправедливость, подвергаясь ей, имеет меньше. Середина между ними – справедливое, среднее же – это равное. Так что равное между большим и меньшим справедливо, а справедливый – это человек, стремящийся иметь равное. Причем равное бывает между по меньшей мере двумя лицами. Итак, быть равным по отношению к другому справедливо, и такого человека можно назвать справедливым.

Справедливость, которую мы исследуем, – это гражданская справедливость, то есть она больше всего сводится к равенству (ведь граждане – это своего рода «общники» и по природе стремятся к равенству, но различаются нравом), в отношениях же сына к отцу и слуги к господину нет, как нам кажется, ничего от такой справедливости. Ведь [нет ничего от такой справедливости и в отношениях] ко мне моей ноги или моей руки, равно как и любого из моих членов. Таково, по-видимому, и отношение сына к отцу. Сын – это как бы некая часть отца, пока он не встанет в разряд взрослых мужчин и не отделится от отца. Тогда он уже равен и подобен отцу. Именно таковыми стремятся быть граждане. По той же причине нет ничего от справедливости в отношениях слуги к господину. Слуга – это нечто принадлежащее господину. Если и существует для него справедливое, то это «домашнее справедливое» по отношению к нему. Мы же исследуем не такое справедливое, а гражданское. Гражданское справедливое состоит, по-видимому, в равенстве и подобии. Однако к государственному справедливому близко справедливое, бывающее в общении между мужем и женой. Жена ниже мужа, но очень близка ему и

в наибольшей мере причастна его равенству, поэтому жизнь их близка к общению, которое имеет место среди граждан, и выходит, что справедливое в отношениях между женой и мужем преимущественно перед другими [видами справедливого] есть [справедливое] гражданское. Итак, поскольку справедливое – это то, что находит себе место в общении людей внутри государства, справедливость и справедливый человек имеют отношение к гражданскому справедливому.

Когда имеет место справедливое, а когда нет? Говоря вообще, когда человек поступает по свободному выбору, добровольно (о том, что такое добровольно, мы говорили выше) и сознавая, по отношению к кому, каким способом и ради чего он это делает, при таком условии совершается справедливое. Подобно этому и несправедливый человек – это тот, кто действует, сознавая, по отношению к кому, каким способом и ради чего [он действует]. Если же кто поступит несправедливо, не ведая ни одной из этих вещей, то он не нарушитель справедливости, а несчастный.

54. Выше мы уже провели разграничение в общих чертах, сказав, что в душе есть часть, имеющая разум (*logon ekhon*), и часть, не пользующаяся разумным рассуждением (*alogon*). Обладающая разумным рассуждением часть души делится на две части – на совещательную (*boyleytikon*) и познавательную (*epistēmonikon*). То, что они отличны друг от друга, можно обнаружить исходя из того, на что они направлены.

Мыслимое отлично от чувственного, но и то и другое мы познаем душой; значит, не одна и та же часть будет иметь отношение к вещам мыслимым и чувственным. Совещательная, то есть избирающая (*proairetikon*), часть души направлена на чувственные предметы, на то, что находится в движении, и вообще на то, что подлежит возникновению и уничтожению.

После этих разграничений, – поскольку речь идет об истине, мы же исследуем, как проявляет себя истина, и поскольку [в качестве проявлений истины] существуют знание, разумность, ум, мудрость, предположение, – должно сказать, на что эти последние направлены. Знание (*epistēmē*) распространяется на то, что познаваемо при помощи доказательства и рассуждения; разумность (*phronēsis*) касается вещей, связанных с деятельностью, когда имеет место выбор и уклонение, когда делать что-либо или не делать зависит от нас. Создавая вещи, мы делаем их, а исполняя, действуем, и это не одно и то же. При создании наряду с деланием есть еще и другая цель. Возьмем, например, строительное искусство. Оно есть создание домов, и цель его – готовый дом, а не только его делание. Это относится и к плотницкому делу, и к прочим видам создающей деятельности. При исполнении нет иной цели, кроме самого действия. Так, например, при игре на кифаре нет никакой иной цели, и сама цель ее как раз и есть действие игры, исполнение. Разумность направлена

на такое действие и на вещи исполняемые, а мастерство (*technē*) – на дела и создаваемые вещи; недаром изобретательность больше проявляет себя в делах создаваемых, чем в исполняемых. Поэтому можно признать, что разумность – это некое состояние выбора и исполнения действий, исполнять или не исполнять которые зависит от нас, – действий, которые направлены на пользу.

55. Разумность – это, пожалуй, добродетель, а не знание. Ведь разумных хвалят, хвалят же за добродетель. И еще: существует наивысшая степень всякого знания, но для разумности нет высшей степени, потому что она сама, по-видимому, уже есть некая высшая степень.

Ум (*noys*) направлен на первоначала вещей умопостигаемых и сущих. В самом деле, знание имеет дело с вещами доказуемыми, первоначала же недоказуемы, поэтому не знание, а ум имеет дело с первоначалами. Мудрость же (*sophia*) сложена из знания и ума. Ведь мудрость имеет дело и с первоначалами, и с тем, что происходит из первоначал и на что направлено знание; поэтому в той мере, в какой мудрость имеет дело с первоначалами, она причастна уму, а в той, в какой она имеет дело с вещами доказуемыми, существующими вслед за первоначалами, – она причастна знанию. Итак, ясно, что мудрость состоит из ума и знания, так что она должна быть направлена на те же предметы, что ум и познание.

Предположение же (*hypolēpsis*) – это [способность] сомневаться, когда мы думаем обо всем, так ли обстоит дело или не так.

Порядочность и порядочный человек – это тот, кто довольствуется меньшим того, на что имеет законное право.

56. Сознательность и сознательный (*eugnōtōn*) касаются тех же вещей, что и порядочность, – дел справедливых, но оставленных законом без точного определения. Сознательный – это человек, способный судить о том, что пропущено законодателем, и понимающий, что опущенное тем не менее справедливо. Сознательность не бывает без порядочности. Сознательный – тот, кто судит подобающим ему образом; порядочный – тот, кто действует в соответствии с таким суждением.

Рассудительность (*euboulia*) касается тех же вещей, что и разумность, а именно того, что можно выполнить, избрать или избегнуть, и не бывает без разумности. При этом разумность направлена на действие в таких вещах, а рассудительность – это состояние, расположение или нечто подобное, направленное на достижение наилучшего и полезнейшего в действиях.

57. В душе коренятся три свойства, за которые нас называют дурными: порочность (*kakia*), невоздержность (*akrasia*), зверство.

Зверство (*thēriotēs*) – это крайняя испорченность (*kakia*). Когда мы видим полного негодяя, мы говорим, что это не человек, а зверь, допуская тем самым, что есть такой порок – зверство. Противоположная добродетель остается безымянной: она выше человека, как героическая и божественная.

Безымянна же эта добродетель потому, что у бога нет своей добродетели: бог выше всякой добродетели, и не добродетелю определяется его достоинство, потому что в таком случае добродетель будет выше бога. Вот почему безымянна добродетель, противоположная пороку зверства. Этому пороку противостоит [добродетель] божественная, не человеческая. Подобно тому как зверство – порок не человеческий, так и противоположная ему добродетель.

Первооснова – это закон разума (logos). Кто может сделать больше зла: лев или Дионисий, Фаларид, Клеарх или еще какой-нибудь негодяй? Ясно, что они. Когда первооснова дурна, она во многом содействует [злу]; в звере же нет никакой первоосновы. В распущенном человеке дурна первооснова: поскольку он творит дурные дела, а закон его разума их одобряет и ему кажется, что так и должно поступать, первооснова в нем испорчена. Получается, что невоздержный, по-видимому, опять-таки лучше распущенного.

58. Существует два вида невоздержности. Один – невоздержность запальчивая, необдуманная, внезапная. Так, например, при виде красивой женщины мы сразу бываем охвачены каким-то чувством, и от страсти рождается порыв сделать нечто, быть может, неподобающее. Второй вид – невоздержность как бы болезненная, перемешанная с соображениями, отклоняющими от действия. Первый вид, кажется, не вызывает сильного порицания; такая необузданность бывает у людей достойных, у горячих и одаренных. Второй вид присущ людям холодным и угрюмым (psykhrois kai melagkholikois); они вызывают порицание. И еще: не поддаваться чувству человек может в том случае, если его предостережет довод (logos): придет красивая женщина, значит, надо себя сдерживать. Тот, кого невоздержным склонно делать первое впечатление, будучи предостережен таким доводом, не ощутит и не сделает ничего постыдного. Большого порицания заслуживает тот, кто разумом знает, что так поступать нельзя, однако предается удовольствию и расслабляется. В самом деле, невоздержным этого последнего рода никогда не стал бы человек достойный, и, кроме того, здесь тот случай, когда предостерегающий довод не способен исцелять. Несмотря на то что и этот разумный довод остается главенствующим в его душе, человек ему несколько не к» повинуется, предается удовольствиям, расслабляется и как бы опускается (eksasthenei rōs).

59. Добродетель, как мы признаем, появляется тогда, когда верно направленный разум бывает согласен с движениями чувств, которым присуще иметь собственную добродетель, а движения чувств согласны; разумом. При таком состоянии разум и чувства придут в созвучие друг с другом, так что разуму станет свойственно всегда приказывать лучшее, а верно направленным чувствам – легко выполнять все, что бы ни приказал

им разум. Где разум направлен неверно, чувства верно направлены, там нет места добродетели, потому что нет [верно направленного] разума, добродетель же проистекает из того и другого. Вот почему не представляется никакой возможности использовать добродетель во зло.

60. Вообще, вопреки мнению некоторых, не разум – начало и руководитель добродетели, а, скорее, движения чувств (*ta pathē*). Сначала должен возникнуть какой-то неосмысленный порыв (*hormēn alogon*) к прекрасному – как это и бывает, а затем уже разум произносит приговор и судит. Это можно наблюдать у детей и бессловесных животных: у них сначала без участия разума возникают порывы чувств к прекрасному (*kalon*), и потом уже разум, соглашаясь с ними, помогает совершать прекрасные дела. Но не так обстоит дело, когда стремление к прекрасному берет свое начало и разуме: чувства не следуют за ним в полном согласии часто противятся ему. Поэтому скорее верно направленное движение чувств (*pathos eu diakeimenon*), а не разум служит началом (*archēi*) добродетели.

61. Мы говорили о каждой добродетели в отдельности; теперь остается, пожалуй, обобщить частности, сложив их в одно целое. В самом деле, в отношении человека вполне добродетельного есть неплохое имя – нравственная красота (*kalokagathia*). Нравственно прекрасным называют человека совершенного достоинства (*teleōs spoudaios*). Ведь о нравственной красоте говорят по поводу добродетели: нравственно прекрасным зовут справедливого, мужественного, благоразумного и вообще обладающего всеми добродетелями [человека].

62. Применяя деление надвое, мы одни вещи относим к прекрасным (*kala*), другие – к хорошим (*agatha*), из хороших же одни хороши как таковые (*haplōs*), другие – нет. И к вещам прекрасным мы относим добродетели и добродетельные поступки, к хорошим же – власть, богатство, славу, честь и им подобное. Нравственно прекрасен тот, для кого вещи, которые хороши как таковые, хороши, и вещи, которые прекрасны как таковые, прекрасны. Такой человек нехорош и прекрасен (*kalos kai agathos*). А тот, для кого вещи, хорошие сами по себе, нехороши, не будет нравственно прекрасным, подобно тому как не будет здоровым тот, для кого неполезны вещи, сами по себе полезные. Так, если для кого-то вредны богатство и власть, они нежелательны ему, и он предпочтет обладать тем, что не повредит ему. Того, кто опасается обладать каким-либо благом, нельзя считать нравственно прекрасным. Хорош и прекрасен тот, для кого все хорошее хорошо, и его не портят такие вещи, как, например, богатство, власть.

63. Могут задать еще и такой вопрос: стану ли я действительно счастлив, если буду знать все это? Принято думать, что да. Но это не так. Из других наук тоже ведь ни одна не приобщает к применению или деланию, а лишь

вводит в обладание [знанием]. Так и адесь: знание подобных вещей не влечет за собой их осуществления (тогда как счастье, утверждаем мы, – что деятельность), а только вводит человека в обладание [знанием]. Счастье не в том, чтобы знать, из каких вещей (ex hōn) оно состоит, а в том, чтобы осуществлять их. Осуществлять, применять и действовать (khrēsīn kai energeian) – не дело науки [о счастье], раз никакая другая наука тоже не доводит дела до использования ее, а дает лишь обладание знанием.

64. Мы исследуем не дружбу (philian) с богом и не дружбу с неодушевленными предметами, но дружбу предметов одушевленных и таких, со стороны которых возможна ответная любовь.

Дружба людей достойных – это их взаимная любовь (antiphilōsin) друг к другу. Они любят друг друга как вызывающие к себе любовь, а любовь они вызывают тем, что [хороши].

Итак, самая прочная, верная и прекраснейшая дружба – это взаимная любовь людей достойных, в основе которой, естественно, лежат добродетель и благо. Добродетель, на которую опирается такая дружба, неизменна, так что неизменна и сама дружба. Выгода же никогда не остается неизменной, поэтому дружба, ищущая выгоды, непрочна и меняется в зависимости от выгоды. Это относится и к дружбе, в основе которой удовольствие. Дружба лучших людей опирается на добродетель, дружба большинства – на выгоду, а у людей грубых (phortikois) и заурядных (tykhoysin) дружба зависит от получаемого наслаждения.

Можно, пожалуй, считать, что везде, где существуют [отношения] справедливости, существует и дружба. Поэтому сколько видов справедливости, столько и видов дружбы. В самом деле, справедливость [проявляет себя в отношениях] чужестранца к гражданину, раба к хозяину, гражданина к гражданину, сына к отцу, жены к мужу, а сколько вообще существует видов общения, при стольких имеет место и дружба. Всего прочнее бывает, по-видимому, дружба чужестранцев: у них нет общей цели, ради которой они соперничают, как это бывает между согражданами. Соперничая из-за первенства, сограждане не остаются друзьями.

Дурной же никогда не бывает себе другом, он всегда во вражде с самим собой. Необузданный, если учинит что-либо, ища наслаждений, потом раскаивается и чернит себя. Подобным образом дурной чувствует себя и из-за других своих пороков, не переставая враждовать против самого себя и противоречить себе.

Исследовав [понятие] «друг», можно увидеть, что такое друг, каков он и [понять, что] друг – это «второе я», когда дело касается очень близкого друга. Как гласит поговорка, «это второй Геракл»; друг – это второе я.

65. Узнать самого себя – это и самое трудное, как говорили некоторые из мудрецов, и самое радостное (ведь радостно знать себя), но самих себя своими силами мы не можем видеть (что сами себя не можем [видеть]), ясно

из того, что, укоряя других, не замечаем, что сами совершаем сходные проступки; это происходит от снисходительности [к самим себе] или от пристрастия, и многих из нас это ослепляет, мешая судить правильно); поэтому, как при желании увидеть свое лицо мы смотримся в зеркало и видим его, так при желании познать самих себя мы можем познать себя, глядя на друга. Ведь друг, как мы говорим, – это «второе я». Итак, если радостно знать самого себя, а знать себя невозможно без помощи друга, то самодовлеющий человек должен нуждаться в дружбе, чтобы познать самого себя. И еще, если прекрасно, – а оно так и есть, – чтобы тот, кому судьба послала блага, был благотворителем, то кого он станет благодетельствовать? С кем будет совместно жить? Он не станет, конечно, проводить жизнь в одиночестве. Совместная жизнь приятна и необходима. Если эти вещи прекрасны, необходимы, приятны и не могут осуществиться без помощи дружбы, то человек самодовлеющий должен испытывать потребность в дружбе.

Многих или немногих друзей надо иметь? Вообще говоря, ни многих, ни немногих. Если друзей много, то трудно каждому в отдельности уделять любовь. В других случаях наша слабая природа также не имеет сил досягать до удаленных предметов. При помощи зрения мы не видим далеко, и если стать от предмета дальше надлежащей меры, то по бессилию природы [зрение окажется] недостаточным. То же самое относится к слуху и ко всему остальному. Но по бессилию природы любовь окажется недостаточной и это вызовет справедливые нарекания и такой человек не может быть другом, потому что не любит, а на словах друг, дружба же этого не терпит. Если друзей будет много, то не будет конца.

Ведь когда друзья многочисленны, то если что-то с кем-то одним всегда приключается, огорчение тут неизбежно.

Тексти взяті: Аристотель. Никомахова етика. – Сочинения: В 4-х т. – М.: «Мысль». – 1983. – Т.4. – С.53- 293.

Аристотель. Большая этика. – Сочинения: В 4-х т. – М.: «Мысль». – 1983. – Т.4. – С. 295-373.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

НІКОМАХОВА ЕТИКА

1. Застереження проти суб'єктивізму: моральні принципи життя не можна виводити тільки на підставі особистих вражень і переживань, зі свого способу життя. Загальне присутнє в кожному індивідуальному, але для його адекватного відтворення потрібен філософський рівень пізнання, який передбачає свідому протидію власному суб'єктивізму: істина

важливіша. Але більшість обирає «тваринний спосіб життя», тобто – йде за інстинктивними, а не розумними спонуканнями.

2. Виховна освіта, або ж виховання освітою – це зобов'язання системи освіти дати учням, студентам, вихованцям знання різних визначень – суджень про можливі добродесні способи поведінки, спонукати до діалогу з ними і власних критичних самовизначень. Адже авторитет мислителів, учених будь-яка свідомо істота не може відкинути без того, щоб їхні безсмертні судження не викликали якогось самосуду, якоїсь правки власної думки. Ось чому вкрай суттєвим є визначення життя: «це – діяльність душі і вчинки за участю судження». Плюралізм суджень як надбання індивідуальної пам'яті вже виховує певними особисто санкціонованими обмеженнями щодо «тваринного» способу життя.

3. Безпосередня підказка як для організації навчального процесу, так і навчальних закладів. Головне: перше і є початок, вихідний пункт. Мистецтво навчання має полягати в набутті навичок: пошуку начал і дедукції з них, висновки з якої максимально відповідають наявній об'єктивній даності. Для філософії це аксіоми світобуття і світопізнання – вона шукає першоначало, субстанцію як причину самої себе, щоб дати людям можливість мати цілісну картину буття, а не тому, що це цікавить якогось окремого філософа. На жаль, адекватного цьому розуміння сутності філософії у більшості людей немає: вони переконані, що це просто якась суб'єктивна забаганка певної – досить незначної – кількості індивідів, ставлення до яких (і якої – філософії) має бути поблажливо-іронічним. Звідси й актуальність аналізованої думки: її знають, але систему освіти не організовують згідно її змісту. Тому й до цього часу суспільство має проблеми з утвердженням в життя визначення людини як *homo sapiens*.

4. Дивись попередній коментар: державна людина мусить бути добродесною в тому сенсі, як це розуміє філософія, а не так, як велить їй партійний статут.

5. Готувати державних людей (з «державницьким умонастроєм» – Гегель) зобов'язана школа відповідним спрямуванням змісту навчальних дисциплін. У кожній з них треба виділяти пізнавальні чесноти: мудрість (принципи, закони), винахідливість (інтуїцію, озаріння, прозріння – інсайт) та поміркованість (підпорядкованість логіці, яка дисциплінує душу). Всі разом мають упорядкувати моральну вдачу вихованця, яка б викликала як у нього самого, так і оточення *задоволення* від життя в умовах суспільної гармонії, а не *страждання* від його драматизму. Навчання – це уміння *правильно* (згідно правил) використовувати знання як регулятор задоволень і страждань. Правильно спрямована воля дає задоволення, якщо ж воля свавільна – це супроводжується стражданнями: вони свідчать про порушення нормативного правила.

6. Важливе застереження: філософія прекрасна сама по собі, а не як засіб виховання. Виховують вчинки вихователів, які є для вихованців прикладом для наслідування – *мімезису*. Філософія розвиває пізнавальне мислення, яке формулює правила, які, в свою чергу, можуть стати критерієм для правдивої самооцінки власних вчинків.

7-11. Доброчесність загалом, чесноти зокрема – це уміння обирати *середину* між надлишком і нестачею в задоволенні бажань. Причому, вибір – обов'язок людини, а тому незнання законів карається. Адже вона народжена для самопізнання і пізнання. Якщо в суспільстві вже з'явилась мудрість і мудреці, людина, яка не долучається до її змісту, не соціалізується спілкуванням із ними, несе за такий спосіб відповідальність. Звичайно, їй не хочеться відповідати, але це не підстава для того, щоб скасовувати гріх невігластва.

12. Мета виховання й освіти – формування морально прекрасного, отже, впорядкування душевного соціуму як простору бажань і схильностей. Для цього потрібна мужність як подолання дії стихійної вдачі, для якої впорядкувальний розум зайвий.

13-15. Хоча у слові «*благоразумие*» (розважливість) присутні слова «*благо*» і «*розум*», проте ця частина не пов'язана з пізнавальною складовою душі, яка формулює судження. На думку Аристотеля «*розважливість – це володіння серединою у зв'язку із задоволеннями*», а вони у людини спільні з тваринами як такі, що мають свою підставу у відчуттях дотику і смаку. Тому моральна розпуста спричинена у людини тваринними відчуттями, її нездатністю підпорядковувати власну поведінку вимогам суджень. Звідси розважливою є людина, яка не страждає від відсутності задоволень такого роду, отже, відмовляється від спорідненості з тваринним способом життя.

16. Виховання – це підпорядкування правилам, висловленим у судженнях вихователя, які має сприйняти вихованець як свої власні, оскільки дія згідно їх змісту і вимог доставляє задоволення. Тому говоримо про розважливі судження людини прекрасної вдачі.

18. Потрібно подумати, чи насправді сором не є доброчесність, а тілесна пристрасть. Адже душевні чесноти не існують поза їх тілесним втіленням, тому почервоніння від сорому є ознакою усвідомлення порушення моральної вимоги і, таким чином, її змістовної присутності у свідомості. К. Маркс вважав сором гнівом, спрямованим проти себе, формою самоочищення.

19-20. «*Правосудне*» – те, що засуджує право, а право – це мірило справедливості. Отже, правосудне – законне і справедливе. Дотримання закону – щастя для держави, адже він стверджує стан загального задоволення життя, тобто спокій, злагоду між людьми.

21-23. Критерій доброчесності – наслідування з боку вихованців вчинків, способу дій і міркувань вчителів, керівників різного рівня,

включно до державних. Це співзвучно із давньокитайською мудрістю, яка закликала до наслідування й уподібнення мудрим.

Узаконені дії – це не обов'язково прийняті в статусі закону правила; швидше йдеться про узвичаєні способи поведінки, суспільна користь від яких має багатовікову усталеність і стійкість, набуваючи значення аксіоматичних цінностей. Звідси й різниця між доброчесною людиною і доброчесним громадянином. Ось чому має керувати слово, закон, а не людина. Людина, для якої ці відмінності зрозумілі, може бути правителем, оскільки вона «правосудна». Якщо немає розуміння, правитель стає тираном – ним керує не розум, а пристрасті, хоча б слова його були фонетично правильними.

24-25. Правосудним бути складно – наявний у них розум не дозволяє їм, як це здається невігласам, діяти несправедливо. Звідси постійні підозри мас до розумних людей-правителів: вони, нібито, правлять заради наживи, а не із розуміння суті справедливості і закону. Право стає добром тоді, коли воно освячене віковим звичаєм і його застосування не безумовне, а через голосування сучасників, оскільки кожен із них причетний до нього, а не до записаного закону правителя. Отже, добро – загальна категорія, тому що воно належить загалу, вироблене ним, має носіїв у вигляді деяких правосудних людей, які віддають «душу» суспільству.

27. Вкрай важливо: є сили душі для вчинку і є для істини. Школа зобов'язана їх розділити. Вона, на жаль, цього не робить, звідси цілком об'єктивні висновки про духовну деградацію людства, яке багато що знає, але не знає себе істинну. Ясна річ, що «розділяти» не в різних типах шкіл, а в методах їх формування. Що головне: почуття (відчуття, сприймання) не можуть бути для людини основою для вчинків, інакше немає принципової різниці між нею і твариною. Отже, має бути свідомий і усвідомлений вибір, неможливий без істинних суджень, тобто без розвинених навичок мислення.

28. Визначення людини, яке має стати для всієї педагогіки предметом постійних аналітичних роздумів. А саме: слід розрізняти джерело вчинку як його руйнівну причину (в-чинок – при-чина!); джерело свідомого вибору – устремління і судження як якась мета, як цільова причина. Практичне значення мислення в тому, щоб бути цілеспрямованим для людини, для блага її душі, бути благодотворним, а не замкненим на собі самому, бути людино-творчим в сенсі розуміння людини як істоти розумної, а не просто природно-біологічної, чи навіть природно-соціальної за звичкою, за навичками, за стереотипом поведінки, а не за свідомим визначенням суджень, що стосуються всіх складових і всіх сил душі.

29-37. Душа пізнає істину засобами мистецтва, науки, розсудливості, мудрості, розуму, оскільки саме вони є її – істини – об'єктивними ознаками.

Мудрість найвища ознака, адже вона знає принципи, основоположення, а не тільки, як розум і наука, наслідки дії принципів.

Зверніть увагу: совість – це судження доброї людини про вчинки іншої, які остання сприймає як правосудні. Це важливо, тому що переважає думка про совість як внутрішню саморефлексію, властиву кожній людині. В такому разі совість не вдосконалює людей, адже судять не правосудні, а звичайні люди, які себе схильні за будь-яких обставин виправдати. Насправді ж правда належить добру й добродійним за мудрістю: вони здатні «усовістити» без образи й приниження, правдиво і справедливо, по праву доброти, властивого їй блага і благодаті.

Якщо погодитись із тим, що совість (сумління), тямущість і розум є природними схильностями людини, тоді, очевидно, будь-який освітньо-виховний заклад, починаючи з сім'ї, зобов'язаний, по-перше, виявити їх, по-друге, розвивати у спорідненому духовно-пізнавальному соціумі (клас, група тощо), по-третє, усвідомлювати мудрість як *ціль*, початок і кінець, принцип. Коли говорять, що хтось має диплом(-и) про освіту, але мудрості не набрався, це означає, що знання не оформлені як альфа і омега повсякденної добродійної поведінки.

Це важливо і для педагогів, зважаючи на те, що буття людини це такі буття в постійній зміні задоволень і страждань. Із раннього дитячого віку потрібно формувати уявлення про життя як переживання усіх його подій. Тому заклики «не переживати» тотожні закликам «не жити». Зрозуміти феномен переживання означає усвідомити специфічність власне людського способу життя, адже життя властиве й одноклітинним...

38. Все сказане про дружбу на основі однодумства потрібно взяти до уваги. А саме: друг – це друге «я» кожної людини, втілене в іншій людині як тотожній собі за основними самоідентифікаційними властивостями. Звідси зрозуміло, що дружба для більшості античних мислителів є найвища добродійність, адже вона ґрунтується на єдиному розумі і єдиному розумінні принципів життя і засобів їх досягнення. Ось чому йдеться про досконалу дружбу, яка є досить рідкісною в житті. Отже, реально, якщо брати систему навчально-освітніх і виховних закладів, можна вести мову про товариське приятелювання між учнями і вихованцями на основі спорідненості їх інтересів. Перебування душі в таких умовах сформує її в почутті приязні до інших як засадничому.

Істинних друзів як фактичних однодумців не може бути багато, але істинне багатство будь-якого соціуму, включно до держави в цілому, полягає в дружніх взаєминах поміж людьми. Щоб утвердити таку дружелюбність якраз і потрібно систему освіти підняти на найвищий державний рівень пріоритетності. Тут треба вірити Аристотелю в тому, що «серед дурнів... не може бути однодумства» – для них думання, мислення не є головною складовою душі. Нинішня гонка за кількістю ВНЗ не дає

бажаної якості – це очевидно. Дурень не може молитися Богові як суб'єкту розумної волі, його молитви – до ідолів як суб'єктів примхливо-егоїстичної волі. Так, ми в сучасній Україні маємо понад 50 національних ЗВО, близько 200 юридичного профілю, але правосудністю, як мовиться, державний і суспільний організм не пахне. Як відсутнє також благоговійне ставлення до мислителів, учених, учителів, науковців загалом.

39. Додаткова аргументація до попереднього. А саме: доброчесність потрібно виховувати з раннього віку системою відповідних законів, оскільки «жити розважливо і витримано більшості не дає задоволення, особливо молоді». Якщо державної підтримки немає, це стає обов'язком сім'ї, батьків.

Ці застереження слід взяти до уваги при створенні мережі НЗ приватної, так би мовити, форми власності. Там має діяти жорсткий і суворий закон, адже оплачується якість навчання. Насправді ж дисципліна навчання й виховання у таких закладах не відповідає попиту й очікуванням. А від їх кількості й легкодоступності потерпають і державні освітні заклади.

ВЕЛИКА ЕТИКА

40-41. Я постійно на цьому наголошую: школа, виховуючи моральні чесноти, готує достойних громадян. Тут маємо чітку позицію: етика і є політика, але, звичайно, не в партійному, а загальносуспільному громадському сенсі та спрямуванні.

Щоб наука не існувала заради зла, система освіти має бути гуманною. А саме: не принижувати оцінками. Те, що оцінюється рівень знань, не виправдовує фактичного антигуманізму, адже знає чи не знає емпірична особа, вона в очах інших, не завжди розумних і гуманних, існує як принижена істота і об'єкт іронії. Аристотель тому й наголошує, що певні чесноти дані від природи і їм, а не знанням, слід віддавати належне. Стосовно знань, то вони мають підпорядковуватись доброчесності, а не навпаки. Ось чому політики, керівники взагалі – це, насамперед, носії чеснот, за якими йдуть інші, оскільки від них випромінюється природне найвище благо.

42-53. Як бачимо, чесноти належать позарозумній частині душі. Ними є розважливість (поміркованість), справедливість, мужність та ін. У цьому розгадка одвічної драми людства – розриву між знаннями і моральною вдачею. Знання здатні виправити асоціальні схильності вдачі, по-перше, лише в досить незначної кількості людей, по-друге, їх призначення, очевидно, позаморальне, тобто пізнавальне. Людина, віддана пізнанню, моральна тому, що фактично ізольована від соціуму, отже, відсторонена від можливості здійснення аморальних вчинків. На користь наведених міркувань емпірично достовірний факт: відмінники навчання далеко не

завжди є носіями моральних чеснот. Як, до речі, і представники так званих творчих професій, які в наш час досить професійно публічно демонструють зразки аморалізму не лише у власній поведінці, але й у мистецьких творах, отримуючи за деякі з них високі нагороди.

54-65. Для постматеріалістичного суспільства вкрай важливо знати структуру душевних порухів, адже процес виховання пов'язаний якраз із їх упорядкуванням, що передбачає знання міри засобом формулювання суджень щодо змісту душевних схильностей і формування навичок і умінь їх втілення.

Звернемо увагу, що почуття – *pathe, pathos*, – якщо їх не виховувати впорядкуванням, формують патологічну – хвору – людину. Тому рух почуттів під впливом певних схильностей має завершитись певними станами. Цим і має опікуватись система освіти і виховання впродовж усього людського життя як в умовах сім'ї, так і суспільства в цілому.

Доброчесність – це уміння і бажання ставити прекрасну мету, прекрасні цілі. Це вірно, якщо виходити із визначення: людина – суб'єкт доцільної (до цілі) діяльності. Це означає, що ціль – головна її ознака, а не діяльність, яка властива будь-якому об'єкту природи. Людина з об'єкта переходить до стану суб'єкта завдяки умінню (отже, уму-розуму) визначати для себе цілі життєдіяльності, знати їх (цілей) значення, діяти так, щоб вцілити в мету, якою є гармонія з цілим як ціллю. «Якщо б можна було бачити совість людини та її устремління до прекрасного, її б визнали доброчесною і без справ». Хотілось би, щоб у вчительства було розуміння первинності цілей, мети перед діяльністю, яка без них є проявом у людині тваринних відчуттів.

Справедливість – основна категорія етичної свідомості, яка безпосередньо дедукує свої судження-визначення із політики – суспільного устрою як соціального середовища людини. Не випадково Арістотель, як і багато інших мислителів, постійно розмірковує над її визначеннями. В даному разі він виділяє справедливість відносно себе й інших. У першому випадку це знання і визнання закону; у другому – рівність з іншими. Тут має бути рівність обов'язків і зобов'язань на основі, знову ж таки, серединної міри. Це – громадянська справедливість, адже в державі, країні всі – співники. Якщо є така справедлива рівність між громадянами, тоді це суспільство, а не нагромадження населення на певній території.

Аналогічно: школа, ЗВО є формами суспільного соціуму; це певні поліси тоді, коли в них панує рівність у формі справедливості. Ось чому всі негаразди в суспільстві від того, що не було справедливості в дитячих полісах, громадах, починаючи з сім'ї: якщо в родині дитина не відчуває себе рівною, рівності й справедливості не може бути і на рівні «Родини».

Якщо справедливість – це дія за вільним вибором, тоді у НЗ потрібно вводити навчальні предмети за вибором учнів, студентів. Проте вибір має бути об'єктивним, а саме: за даними тестування, а не суб'єктивною

симпатією, коли людині здається, ніби у неї є до чогось продуктивний талант. Щось може подобатись суто естетично, за сприйняттям, а навчально-освітній процес передбачає розвиток у координатах «знаю – умію – хочу», тоді це продуктивна діяльність.

Аналіз наведених думок допоможе диференціювати учнів, студентів за спрямуванням їх душевних здібностей. Визначати складові душі потрібно на основі найсучасніших тестово-психологічних досягнень. Це також потрібно робити і при вступі у ЗВО, обираючи професію. В цьому може проявитись гуманізм системи освіти: всі без винятку предмети, що пропонуються учням, студентам, магістрам, мають бути приємними для душі, тоді це, за Епікуром, сформує розважливе, моральне і справедливе життя. Ось чому не може бути загально-освітніх обов'язкових навчальних дисциплін, або ж вони повинні бути дещо іншими за змістовним наповненням.

Справді, якщо душа (розумна) має дві складові – порадливу (дорадчу) і пізнавальну, які спрямовані на різні частини об'єкта дослідження, навчальний процес замість радості пізнання може породити стан приниження і нещастя. Якщо філософія, наприклад, це мислення про мислення, то адекватно її розуміти може лише людина, в якій розвинена пізнавальна складова душі, яка не потребує для розуміння емпірично-чуттєвих свідчень. Це ж стосується математики. Ігноруючи специфічні особливості людини в її навчально-освітніх прагненнях, керівники системи освіти дискредитують і ці предмети, і саму ідею її гуманістичного спрямування. Не розуміючи, ігноруючи їх, вони ж (керівники) вимагають засобами якихось нечуваних дивовижних методик навчання зробити всіх бажаних носіями найвищого розуму. Оскільки це протиприродно і, отже, неможливо, знаходять винуватців у середовищі освіти. Їх суспільний стан у часи СРСР і, на жаль, в сучасній Україні – найбільша ганьба, яку зазнавала інтелектуальна еліта в історії цивілізованого людства.

Ще одне. Оскільки будь-хто, причетний хоча б дотично до освіти, говорить про істину як її мету, варто звернути увагу на її прояви у знанні того, що таке *розумність, розум, мудрість, передбачення*. Це начебто одне і те ж, але розрізнення за предметом аналізу, супроводжуване умінням дати визначення, якраз і є сутністю навчально-виховної гуманістично спрямованої освіти. Тому варто прискіпливо прочитати і засвоїти спрямованість перерахованих проявів істини на об'єкт пізнання, яким є першоначало.

Пояснення значення першооснови для виховання. Розпушта йде від поганої першооснови, адже будь-яка людина, виходячи з природно-біологічного егоцентризму, дедукує свої уявлення про життя та його сенс відповідно до неї як аксіоми, яка виступає також і як найперша цінність. Звідси схильність до самовиправдання, властива, хоча й різною мірою,

кожній людині; звідси й необхідність і водночас складність виховання, позаяк воно являє собою процес подолання егоцентризму, отже – перевиховання. Можна, таким чином, погодитись, що нестриманість вдачі краща від розпусти. Знаючи це, важливо педагогічно-освітньому процесу надати найперший суспільний пріоритет.

Йдеться про гармонію розуму й почуттів у процесі виховання, про первинність почуттів у спрямуванні чеснот. Очевидно тому, що шляхетні й благодатні почуття реалізують природний розум, від якого пізнаний людиною розум, безумовно, відрізняється. Найперше тим, що його зміст абстрагований, відчужений від безпосередньої тілесно-чуттєвої органічності людської свідомості, для якої відомості такого роду можуть стати органічними й природними на основі певної напруженої пізнавальної роботи душі, яка, про це вище йшлося, розвинена на належному рівні далеко не у кожного. Лише одиниці здатні засудити природний розум з позицій розуму як наслідку пошуку істини світобуття. Гуманізм педагогічної етики і освітньо-виховної політики якраз і полягає у мистецтві гармонійного поєднання вимог пізнавального розуму до розуму природної вдачі.

Мета виховання – морально прекрасна людина. Якщо істина, добро і краса з'єднані між собою в одній людині, це – калокагатія, калокагатична людина. Прекрасне, таким чином, категорія не стільки естетична, скільки етико-педагогічна. Ось чому люди зовнішньої краси, будучи привабливими з першого погляду, не завжди такі з погляду розуму – досить часто вони розбещені.

Можливо, найважливіше положення, яке мають знати педагоги і яке зобов'язана брати до уваги система освіти. А саме: чи знання можуть стати нормою, правилом, законом поведінки людини, що володіє ними? Відповідь Аристотеля – ні, не обов'язково. Покликання науки – володіння знаннями. Їх втілення в практику – справа інших видів діяльності. Ще точніше – це справа самодіяльності кожної окремої людини. Володіючи знаннями на рівні ідеї, вона починає володіти людиною, спрямовувати її вольову вдачу в річище розуму. Тому якісною, *вищою* можна вважати ту освіту, яка виправляє індивідуальну вдачу в напрямку загальносвітового першоначала – Закону. Така освіта виховує, а не моралізує. Вимога до вчителя одна – максимально наблизити учня до розуміння змісту об'єктивної ідеї, демонструючи йому об'єктивні закони мислення у своєму викладі будь-якої проблеми та її доведенні.

МОРАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ СЕНЕКИ

ЛИСТ I

Сенека вітає свого Луцілія!

Так і роби, мій Луцілію: відвойовуй себе для себе самого, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він утікав, збирай і бережи. Переконай себе в тому, що справа стоїть саме так, як пишу: то виривають у нас той час, то беруть його потай, то сам він пливе з-під рук. Але найганебнішою є втрата, якої зазнаємо через власну недбалість.

ЛИСТ II

...виношу добру надію щодо тебе: не роз'їжджаєш то сюди, то туди, переміною місць не скаламучуєш свого спокою. Така метушня – ознака хворої душі. Перший доказ доброго ладу в ній – це, гадаю, вміти зупинитись і побути з самим собою. Зваж і на те, що читання багатьох авторів, гортання найрізноманітніших книг теж має у собі щось від тих блукань та непостійності. Лише з окремими, найобдарованішими, слід залишатися якомога довше, їхнім розумом житись, коли хочеш винести щось таке, що надовго б осіло у твоїй душі. Всюди бути – ніде не бути. У тих, чиє життя йде на подорожі, багато зв'язків завдяки чийсь гостинності, та ні одного – дружнього.

Тому-то ненастанно читай лише визнаних авторів, а коли й заманеться розважитись іншим, одразу повертайся до попереднього. Щоденно черпай собі щось помічне проти вбогості, смерті й інших напастей. І хоча багато дечого пробіжиш оком, зупинись на чомусь одному, що в цей день можеш перетравити. Саме так чиню і я: читаю багато, беру – дещо.

Знаєш, яка все-таки межа багатства? Найближча – мати необхідне; далі – мати достатнє.

ЛИСТ IV

Наполегливо продовжуй те, за що взявся, і, скільки сили та змоги, поспішай, щоб довше втішатися поліпшеною, впорядкованою душею. А втім, ти втішатимешся, навіть поліпшуючи, навіть упорядковуючи її. І все ж незрівнянною є насолода, яку відчуєш, озираючи світ душею світлою, без будь-якого ганджу. Пам'ятаєш, якою була твоя радість, коли, відклавши претексту, ти вдягнув чоловічу тогу й тебе відпровадили на форум? Так ось: очікуй більшої радості, коли й свою дитячу душу зміниш, а філософія зачислить тебе до чоловіків. Наразі не лише дитинство, але – що більша біда – дитинність залишається. Справа погіршується ще й тим, що притаманна старшим поважність сусідить у нас із хибами хлоп'ят, ба, навіть не хлоп'ят – немовлят: ті бояться .пустого, ці – надуманого, а ми – і того, і цього.

Те, чого жадає природа, доступне, воно не потребує великої праці. Надмір вимагає поту. Заради нього протираємо тогу, сивіємо під

військовим наметом, причалюємо до чужих берегів. А тим часом, що достатнє для життя, – те під рукою. Хто в злагоді з убогістю, той багатий.

ЛИСТ V

Вже ж саме слово «філософія», навіть якщо ним послуговуватися скромно, дратує людей. А що, коли ми почнемо жити всупереч звичаям? Будьмо цілком неподібні до інших людей внутрішньо, але зовні не відрізняймося від них.

Філософія вимагає поміркованості, а не кари. А поміркованість не мусить бути неохайною... Скеровуймо своє життя між добрими та загальноприйнятими звичаями – ось яка міра мені до вподоби.

ЛИСТ VI

Я ж і сам і радий усе перелити в тебе, та й вивчаю щось, власне, для того, аби мати ту приємність – навчити. Ніяке знання – хай і незвичайне, рятівне – мене не втішатиме, якщо ним володітиму тільки для себе. Коли б мудрість давалася лише з тією умовою, щоб я тримав її, мов у клітці, й нікому про неї не говорив, – я б одкинув її. Ні з ким не поділене добро, хоч би яким було воно, радості не приносить.

ЛИСТ VII

Питаєш, чого слід уникати передусім? Юрби.

Отже, що густіша юрба, в яку поринаємо, то більша для нас небезпека. Але ніщо не є таким згубним для добрих звичаїв, як учащати на якісь видовища. Саме тоді разом із приємністю легко прокрадаються в душу й пороки. Розумієш, що маю на увазі? Повертаюся звідти пожадливіший, марнославніший, вибагливіший, навіть жорстокіший і нелюдяніший – побував серед люду.

Од юрби якомога далі повинен перебувати той, чия душа ще надто ніжна й ще не досить цупко тримається добра: легко переходить на сторону більшості .

...пороком, наче ржею, пройметься від лихого товариша навіть світла, щира душа.

Заглиблюйся, наскільки можливо, в себе самого. Приятелюй лише з тими, які можуть зробити тебе кращим. Вигода тут обопільна: люди, 9 навчаючи, вчаться. Тож не варто заради марнославства виголошувати щось напам'ять, хизуватися посеред юрби своїми здібностями чи довго перед нею розводитися. Втім, я не проти того, коли б ти мав серед того люду відповідне розуміння, але, повір, нема там такого, хто б міг сприймати твої слова.» Може, і натрапиш на одного чи двох, але й їх доведеться стісувати й навчати, поки збагнуть, про що говориш.– «То для кого ж я все це вивчав?» – Не хвилюйся. Твоя праця не даремна: ти все це вивчав для себе самого.

ЛИСТ VIII

...знайте: під стріхою людині живеться не гірше, ніж під золотом.

Думайте над тим, що лиш одна душа гідна подиву. Для великої душі – все менше від неї.

Ті, що видаються бездіяльними, повір мені, зайняті великим ділом: про людське й водночас про божественне вони розмірковують.

ЛИСТ IX

Мудрець, отже, задовольняється самим собою не в тому розумінні, що хоче бути без друга, а що може без нього обійтись; «може» – тобто не втратить душевної рівноваги, коли зостанеться без нього.

Мудрець задовольняється собою для того, щоб жити блаженно, а не щоб жити взагалі.

Найвище благо не шукає засобів іззовні: його плекають удома; все воно – із себе самого.

Тільки мудрець задоволений своєю долею; глупота ж, ненастанно вередуючи, не перестає з'їдати сама себе.

ЛИСТ XII

«Погано жити в путах необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності».

«Але ж то, – заперечиш мені, – Епікурові слова. Послуговуєшся чужим?» – Що правдиве, те – моє. Буду й надалі наводити тобі Епікура, щоб ті, які, сліпо тримаючись слів, зважають лише на те, хто говорить, а не що говорить, знали: все, бездоганно сказане, – спільне надбання.

ЛИСТ XIII

Не знаю, чому саме надумані страхи так нас тривожать. А втім, що діється насправді, те має свої окреслені межі. Що ж напливає з невідомості, те заповнює нас домислами, живить таку вигадливу на химерні припущення, скаламучену страхом душу. Отож із усіх страхів найшкідливішим, найнепоправнішим є раптовий, сліпий страх: усі інші нехтують думкою, він – розумом.

ЛИСТ IV

То як же нам забезпечитись од простолюду? Насамперед – не жадаймо того, чого й люд жадає: суперництво не веде до злагоди. Потім – не володіймо нічим таким, що заздрісник міг би вирвати у нас з великою для себе користю. Хай на твоєму тілі буде якомога менше здобичі для напасника. Ніхто – принаймі мало хто, – не проливає людську кров заради самої крові. Довкіл набагато більше зависників, аніж ненависників. Голяка і розбійник не чіпає. Вбогому затишно навіть на небезпечній дорозі. Врешті, за давньою настановою, треба уникати трьох) речей: ненависті, заздрості, зневаги. Як цього домогтися? Одна лише мудрість покаже стежку.

А тим часом відсилаю тебе до стоїків, які відсторонені від суспільних справ, усе ж нічим не ображали тих, хто при владі, а лиш відійшли, аби вдосконалювати своє життя і створювати правові засади для людського роду. Мудрець не порушуватиме усталених звичаїв, не привертатиме загальної уваги небувалим способом життя.

Взагалі ж, розумний бере до уваги задум, а не наслідок. Початок залежить від нас; щодо завершення вирішує фортуна, але над собою я не визнаю її суду.

ЛИСТ XV

Але, що б ти не робив, якнайскоріше повертайся від тіла до душі. Її вправляй і днями, й ночами. Не треба великих затрат, щоб її живити.

Одне слово, докладай зусиль не для того, щоб удосконалювати голос, а щоб голосом удосконалювати голос, а щоб голосом удосконалювати слухачів.

ЛИСТ XVI

Бо ж філософія – не таке собі, для людної площі вигадане штукарство; не у словах – у ділі її витяв. Та й не з тим до неї звертаються, аби мило провести день, аби не нудьгувалось на дозвіллі. Ні! Філософія ліпить, вивершує нашу душу, впорядковує життя, керує нашими діями, вказує, чим треба займатися, що – відкинути; сидить за кермом і дбає, щоб не пливли наосліп ті, хто шукає дороги серед непевних хвиль. Занедбавши її, ніхто б не міг жити без ляку, без турбот. Нема ж години, з якою б не траплялося безліч такого, що вимагає поради. А хіба не філософія – перша порадиця?

Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд – нескінченний. Тому облиш марноту. А коли хочеш знати, чи твоє бажання природне, чи сліпе, то поміркуй, чи може воно на чомусь зупинитися. Якщо, чимало дороги пройшовши, побачиш, що до мети ще й оком не сягнути, то знай: твоє бажання – неприродне.

ЛИСТ XX

Прошу й закликаю тебе, мій Луцілію, щоб ти якнайглибше, самою душею сприйняв філософію і не в красномовстві, не в писаннях, а в душевній стійкості та в обмеженні бажань бачив докази своїх успіхів. Ділами підтверджуй слова!

...філософія вчить нас не промовляти, а діяти, вона вимагає, щоб кожен жив згідно з її законом, щоб життя не розбігалось із словами, щоб воно було цілісним і не рябіло від різноманітних дій, що б'ються одна з одною. У тому, власне, найвищий обов'язок філософії, її визначальна ознака – домагатися, щоб слова були у злагоді з ділами, щоб людина скрізь і завжди дорівнювала собі, була сама собою.

...я б задовольнився, відповідаючи на питання: «Що таке мудрість?», такою відповіддю: «Завжди одного й того ж самого прагнути, одне й те ж

саме – відкидати». Зайве тут наводити коротку заувагу – те, що бажаєш, повинне бути правильним, справедливим: лише правильне й справедливе може бути предметом нашого постійного бажання. Люди ж назагал знають, чого вони бажають, хіба що саме в ту хвилину, коли бажають: ніхто не визначив для себе наперед, чого він має бажати, а що – відкидати. Тому-то людська думка з дня на день міняється, обертається на протилежну. Так і збігає життя для багатьох – стає грою випадку. Отже, тримайся того, за що взявся, то, можливо, сягнеш досконалості чи принаймні тієї межі, на якій тільки ти один знатимеш, що це ще не досконалість.

ЛИСТ XXIII

А що могло б бути кориснішим, аніж те, що я закликаю тебе до мудрості? Запитуєш, на яких підвалинах вона тримається. – Не втішатись пустим – ось ця підвалина. Та що там підвалина – це ж і її вершина! Найвищої досконалості сягає той, хто знає, що може бути предметом радості, хто своє щастя не ставить у залежність від когось іншого.

ЛИСТ XXIV

Ганебно, коли ми одне говоримо, інше – думаємо, та наскільки ганебніше, коли одне пишемо, інше – думаємо!

Поміркуй над тим чи іншим висловом, і ти загартуєш свій дух – терпеливо зноситимеш і життя, й смерть. Бо ж нам постійно треба нагадувати, постійно втовкмачувати, що однаково шкідливою є і надмірна любов до життя, і надмірна ненависть до нього.

ЛИСТ XXV

Один із його висловів я долучу й до цього листа: «Роби все так, мовби за тобою стежив Епікур». Корисно, що й казати приставити до себе сторожа, мати на кого озирнутися, вважати, що хтось постійно присутній навіть у всіх твоїх думках. Справді прекрасно, коли живеш так, мовби якась добра людина не спускала з тебе пильного ока, але для мене достатньо і того, коли ти, хоч би що робив, робитимеш так, начеб на тебе взагалі хто-небудь дивиться. Самотність – погана дорадниця. А вже як сягнеш таких успіхів, що й перед собою відчуватимеш сором, ось тоді й можна буде відпустити наставника.

Коли, нарешті, доможешся того, що матимеш якусь повагу й до себе, тоді помалу й дозволятиму тобі керуватись порадою Епікура: «Тоді, власне, входи у себе самого, коли будеш змушений обертатися серед юрби». Мусиш бути не таким, як багато інших людей.

ЛИСТ XXVI

Відкинь думку людей: вона завжди сумнівна, хилиться то в один, то в другий бік. Облиш ті науки, яким ти віддавався впродовж усього життя: смерть висловить щодо тебе свою думку. Скажу так: ні вчені спори та бесіди, ні почерпнуті з мудрих настанов вислови, ні твоя вишукана мова – ніщо не засвідчить сили духу. Адже й найбоязкіший може промовляти як

перший сміливець. Тільки останній твій подих виявить, на що ти спромігся за своє життя. Хай так! Я приймаю ту умову й не боюся суду».

«Розмірковуй про смерть!» Хто це каже, той велить розмірковувати про свободу. Хто навчився вмирати, той відучився слугувати; той став над усякою владою і вже напевно – поза всякою владою.

ЛИСТ XXVIII

Треба жити з таким переконанням: «Я не народжений для якогось одного закутка: весь світ – моя батьківщина». Якби ти усвідомив це, то не дивувався б, чому тобі не допомагає розмаїття місцевостей, що їх, гнаний нудьгою, постійно міняєш – одну якусь на іншу. А могла б і та перша сподобатись, якби ти вважав, що всі вони – твої.

Я не захоплююсь тими, хто, наосліп кидаючись у самий вир життя, смакує його щоденну суєтність і мужньо змагається з труднощами. Розумний витерпить усі знегоди, але не шукатиме їх, бо воліє перебувати у спокої, а не в боротьбі. Справді, мало з того користі, коли, позбувшись власних пороків, ти мусив би відразу зчепитися з чужими!

ЛИСТ XXIX

То не мистецтво, якщо. успіх приходить до тебе випадково. Мудрість – мистецтво. Їй не личить діяти навмання: вона повинна вибирати тих, від кого можна очікувати добрих наслідків, а від тих, на кого вже годі покладати надії, – відступати.

Та чи може подобатися юрбі той, кому подобається чеснота? Загального визнання домагаються не вельми пристойними шляхами: мусиш стати подібним до того загалу. Впізнають у тобі себе самих – тоді й плескатимуть у долоні. Але наскільки важливіше, за кого тебе мають інші! Любов поганих людей можна здобути лише поганим способом. – «А чим тут допоможе, – запитаєш, – та хвалена й піднесена над усіма мистецтвами і науками філософія?» – А ось чим: волітимеш подобатись сам собі, а не натовпу; судження будеш оцінювати – які вони, а не рахувати – скільки їх; житимеш, не лякаючись ні богів, ані людей; страждання або долатимеш, або кластимеш їм край.

ЛИСТ XXXI

Врешті, сягнеш мудрості тоді, коли заткнеш вуха...

Будь глухий передусім до тих, хто тебе любить: наміри бувають добрі, бажання – погані. Хочеш бути щасливим – проси богів, аби ні одне з тих добрих зичень не здійснилося. Бо то ж не блага, все те, чим хочуть осипати тебе твої доброзичливці. Одне благо, одне добро є джерелом і запорукою щасливого життя – це впевненість у собі.

Втім, чи не соромно було б людині, яка вже стільки осягла, все ще обтяжувати богів своїми просьбами? Та й до чого ті просьби? Ти сам себе зроби щасливим! А на це спроможешся тоді, коли зрозумієш: благо – це те, що пов'язане з чеснотами; а що пов'язане із злом, те ганебне.

То що ж таке справжнє благо? Знання. А що таке зло? Незнання.

ЛИСТ XXXIII

Черпни із своїх запасів. Отак-то: не мають, видно, свого власного запалу всі ті, що завжди лише тлумачать, ховаючись у чужій тіні, й ніколи не творять, ба й не наважуються ніколи зробити те, чого так довго навчалися! Вправляють свою пам'ять на чужій ниві. Але ж одна річ пам'ятати, інша – знати. Пам'ятати – це пильнувати в пам'яті щось чуже, дане на збереження. Знати – це засвоювати, не тримаючись сліпо зразка, не озираючись раз по раз на наставника.

ЛИСТ XXXVII

Необхідності не уникнеш – її можна лише подолати. «Сила шлях прокладає собі». Цей шлях вкаже тобі філософія. До неї вдайся, якщо хочеш бути здоровим, безпечним, щасливим, а найголовніше – вільним. Жодним іншим способом цього тобі не домогтися. Глупота – річ гнітюча, мерзенна, гидка, рабська, що слугує багатом найшаленішим пристрастям. А від них, тих жорстоких напасниць, котрі повелівають то по черзі, то всі нараз, вирятує тебе мудрість; вона – єдина свобода.

ЛИСТ XLI

Таж людина – розумна істота. Отже найвище благо для неї – прислужитись тому, задля чого народжена. **А чого ж вимагає від людини розум? Найлегшого: жити згідно зі своєю природою. Але цього нелегко домогтися через наш спільний безум: один одного штовхаємо до пороків. А як можна отямити тих, кого ніхто не стримує, а штовхає – ціла юрба?**

ЛИСТ XLII

Воістину добродісна людина народжується, можливо, як фенікс, один раз на п'ятсот років. У тому й дива нема, що велике з'являється на світ лиш час од часу. Посередність фортуна сіє щедро, з повної пригорщі, а виняткове вирізняється з-поміж загалу вже самою своєю винятковістю.

Людина нічого не цінує так низько, як себе саму!

ЛИСТ XLIV

Філософія, окрім іншого, має ще й ту перевагу, що не зазирає у родовід. Усі ж ми, якщо сягнути витоків, походимо від богів!

Добродісність – гостинна для всіх. Усі ми для неї достатньо знатного роду. Філософія нікого не відкидає й не вибирає – кожному світить. Сократ не був патрицієм. Клеант найнявся за водноса – поливав чужий город. Платона філософія не прийняла благородним, а зробила таким.

Запитаєш, хто благородний? Хто від природи схильний до чесноти. Ось єдине, що треба брати тут до уваги.

ЛИСТ XLV

Нарікаєш, що там бракує тобі книжок. Але ж річ не в тім, чи їх багато, лиш у тім, чи вони добрі. Читання, якщо воно продумане, дає користь, якщо безладне – лиш розважає. Хто хоче дійти до якогось наміченого місця, той повинен триматись однієї дороги, а не звертати то на ту, то на іншу: іти і блукати – не одне і те ж саме.

ЛИСТ XLVII

Щоб бути стислим, скажу: поведься з нижчим від тебе так, як хотів би ти, щоб поведився з тобою вищий від тебе. Кожен раз, як лиш подумаєш, яка в тебе влада над твоїм рабом, подумай і про те, яка влада у твого господаря над тобою.

ЛИСТ XLVIII

Хочеш знати, що обіцяє філософія людському роду? Пораду!

«Так, піднімаються до зірок?». Ні, філософія обіцяла зробити мене рівним богові. Ось що мене привабилло. Заради того й прийшов я до тебе. Дотримай же слова!

ЛИСТ L

Ніхто з нас не був вільним одразу. Вчитися чесності – значить відучуватися від пороків. А з більшим завзяттям ми повинні братися до свого вдосконалення ще й через те, що мудрість, тільки-но її набудемо, стає нашим постійним надбанням: чесноти можна навчитися, відучитися від неї – не можна.

ЛИСТ LI

З тих, що тепер живуть, вибирай не таких, хто аж захлинається словами, хто товче воду в ступі, оббиваючи пороги в пошуках слухачів, а таких, хто вчить жити, хто не тільки вказує, що слід робити, але й сам те робить; хто, повчаючи, чого слід уникати, сам же не впіймався на тім, від чого радив утікати іншим. Обирай собі такого помічника, яким ти захопишся радше тоді, коли побачиш його, а не тоді, коли його послухаєш. Не забороняю тобі, зрозуміло, слухати й таких, які звикли розмірковувати перед народом, з одним лише застереженням: якщо вони вийшли перед юрбу з тим, аби її зробити кращою, а разом і себе, а не заради пустої похвальби. Чи може бути щось ганебніше, ніж філософія, що шукає схвальних вигуків?

Мовчить, будьте слухняні, дайте себе лікувати!

Учні Піфагора мусили провести п'ять років у мовчанні. Гадаєш, їм одразу було дозволено і говорити, й хвалити? А яким же безглуздом є той, хто, закінчивши промовляти, відходячи, з насолодою дослухається до схвальних вигуків не вельми освічених слухачів! Що ж тут радіти, якщо тебе хвалять ті, кого сам не можеш похвалити?

Хай, врешті, буде якась різниця між вигуками в театрі й у школі! Має ж і похвала межу пристойності.

ЛИСТ LIII

Філософія – господиня у своєму володінні. Вона сама виділяє час, а не приймає його від тебе. Вона не є чимсь побічним, вона – найголовніше; вона – велителька, їй і повелівати іншими.

Зверни ж до неї всі свої помисли, зостанься при ній, шануй її – і ти далеко позаду залишиш усіх інших. Набагато випередиш усіх смертних, не набагато випередять тебе безсмертні. Запитаєш, у чому полягатиме різниця між ними й тобою? – Вони довговічніші. Але, далебі, тільки великий митець може вмістити цілість у маленький проміжок. Для розумної людини її вік простирається так далеко, як для богів – уся вічність.

ЛИСТ LVI

Спокій буває погідним лише тоді, коли розум наведе лад.

Тож не думай, що, раз лежить тіло, значить, і душа сумирна. Іноді і спокій неспокійний. Тому-то й потрібно спонукати себе до діла, віддатися благородним наукам, як тільки нами оволодіє та напасть – лінивість, що саме собі стає тягарем.

ЛИСТ LVIII

...той загальний рід – «те, що є» – не має нічого над собою. Він є початком усіх речей, все походить від нього.

...у який спосіб Платон розділяє на шість розрядів усе, що існує. Перше – «те, що є»; його не можна вловити ні зором, ні дотиком, ані жодним іншим відчуттям – його можна лише мислити. Це те, що існує взагалі, наприклад, людина взагалі: вона не може потрапити нам на очі, хіба що то буде людина зокрема – як вид: Катон чи Цицерон.

На друге місце із того, що є, Платон ставить «те, що вирізняється і перевищує все інше». Це, за його словами, означає бути завдяки перевазі.

То що ж це за істота, яка існує завдяки перевазі? Бог. Адже він найбільший і наймогутніший з усього. Третій рід – усе те, що існує у власному розумінні слова; незчисленне, але недосяжне для нашого зору. – «Що ж це таке?». – запитаєш. – Платонові винаходи. Він їх називає ідеями; з них постає все те, що ми бачимо; для всього вони служать зразком. Вони непроминальні, незмінні, незнищенні.

Четверте місце посідатиме eidos.

Одне – це зразок; друге – подоба, яку взято із того зразка й перенесено на полотно. Ідею митець наслідує; eidos – творить. У кожній статуї – якийсь обличчя; воно – eidos. Якесь обличчя є у самого зразка, приглядаючись до якого, митець орудував різцем; це – ідея. Ти хотів би ще одного розрізнення? Eidos – у самому творі; ідея – поза твором, і не тільки поза твором – перед твором. П'ятий рід – усе те, що існує взагалі. Це вже й нас починає стосуватися, бо сюди входить геть усе: люди, тварини, речі. Шостий рід – це те, що начебто існує, як, наприклад, порожнява, час.

Усе, що бачимо, чого торкаємось, не належить, на думку Платона, до тих речей, які наділені власним, справжнім існуванням, адже вони – у постійному плині, весь час то втрачають щось, то набувають. Ніхто з нас не є таким самим на старість, яким був у юності; ніхто завтра не буде таким, яким був учора. Невидима сила підхоплює і пориває наші тіла; спливають і вони, мов та ріка. Все, що лиш бачиш, проминає з часом. Ніщо, кажу, з того, на що дивимось, не залишається незмінним. Та й сам я, поки розводжусь про ті зміни, постійно змінююся.

В який спосіб ідеї Платона можуть зробити мене кращим? Що з них можна вибрати для приборкання моїх бажань? А хоча б те, що всі ті речі, які догоджають нашим відчуттям, заохочують нас, розпалюють, позбавлені, на думку Платона, справжнього існування. Всі вони – уявні, і лиш на деякий час набувають того чи іншого вигляду; жодна з тих речей не наділена ні міцністю, ані тривалістю. Ми ж їх прагнемо так, начебто вони вічно тривали або ми ними вічно володіли. Недолугі й пливкі, перебуваємо у світі примарних речей. То звернімо свій дух до того, що вічне! Подивляймо не речі, а їхні образи, що пурхають у високості, а серед них – бога, який продумує, якби-то вберегти од смерті все те, чого він не зміг зробити безсмертним через опір матерії; як би то перемогти розумом пороки тіла! Бо ж усе залишається тривати не тому, що воно вічне, а тому, що перебуває під захистом керманіча. Безсмертне не потребує опікуна, а щодо всього іншого, то творець оберігає його, простерши свою могутність над крихкістю матерії. Нехтуймо всім позбавленим цінності настільки, що сумнівним є навіть саме його існування. А ще подумаймо про таке: якщо провидіння захищає від небезпек сам світ, що не менше смертний, ніж ми, то й наше провидіння зможе додати тривалості цьому кволому тілу, як тільки здолаємо загнuzдати і вгамувати оту руйнівну силу – жагу до насолод. Сам Платон сягнув похилого віку завдяки своїм старанням.

Є ж бо різниця, що продовжувати: життя чи смерть. Але якщо тіло вже не спроможне виконувати свої обов'язки, то чому б не дати виходу стражденній душі? Можливо, зробити це слід дещо раніше, ніж потрібно, аби не трапилось так, що ти вже не зможеш цього зробити саме тоді, коли це буде потрібно. А що більша небезпека в поганому житті, ніж у наглій смерті, то вважай дурнем того, хто ціною якогось куцого відтинку часу не відкупиться від великої небезпеки. Мало таких, кого тривала старість допровадила до смерті, не завдавши їм великої шкоди, зате багато таких, кому мляве життя було осоружним і марним тягарем. От і суди тепер, що страшніше: втратити якусь частинку життя чи позбутись самого права підвести під тим життям, коли зайде необхідність, останню рису?

Але якщо знатиму, що той біль має діяти мене постійно, то я відійду, та не через сам бичь, а через те, що він заважатиме всьому, заради чого

живемо. Нікчемним боягузом назву того, хто помирає, аби не терпіти болю, а того, хто живе, аби постійно його терпіти, назву дурнем.

ЛИСТ LIX

Та чи може бути достатнім наше вміння протистояти порокам, якщо достатнім для тієї науки вважаємо лише час, коли не віддаємося порокам? Ніхто з нас не сягнув глибини мудрості – ми схопили нашвидкуруч лише те, що на поверхні; зайняті своїм, були певні, що виділили для філософії аж надто багато часу. Але найбільша завада для нас – це те, що дуже скоро самі собі подобаємося. Хай-но хтось назве нас прекрасними, розваленими, мало що не святими людьми – тут же погоджуємось. Не вдовольняємося скромною похвалою: приймаємо як належне все те, що нагромаджує на нас безсоромна влєсливість. Мовчки притакуємо тим, хто стверджує, що ми – найкращі, найрозумніші з-між усіх, хоча знаємо, що та похвальба йде з брехливих уст. Настільки вже догоджаємо собі, що хочемо хвальби навіть за те, в чому найменше її заслуговуємо.

Тепер послухай, як дізнатися, що ти ще не став мудрецем. Мудрець завжди повен радості, веселий, погідний, незворушний; він живе нарівні з богами. А візьми себе: якщо не буваєш сумним, якщо тебе не турбує жодна сподіванка на майбутнє, якщо твоя душа і вдень і вночі, зберігаючи рівновагу, перебуває в піднесенні, якщо вона вдоволена собою, значить, ти сягнув вершини людського щастя. Але якщо ти жадаєш насолоди, хоч би якими були вони й звідки б не походили, то знай, що стільки тобі бракує мудрості, скільки й радості.

Думай, отже, про те, що найцінніший, плід мудрості – постійна радість. Душа мудреця – наче той обшир, що понад місяцем: там завжди мірне сяйво. Врешті, маєш заради чого потрудитися: мудреця ніколи не полишає радість. А така радість народжується з усвідомленням чеснот. Радіти може лише мужня, справедлива, поміркована людина.

ЛИСТ LXI

Перед старістю я дбав про те, щоб добре жити, у старості, – щоб добре померти. А добре померти – значить охоче померти. Намагайся взагалі нічого не робити проти волі. Необхідність – супутниця того, хто опирається; хто ж діє згідно своєї волі, той не знає, що таке необхідність. Скажу так: хто добровільно виконує накази, той звільнився від найжорстокішого, що є у рабстві, – робити те, чого не хочеш. Нещасливим є не той, хто робить щось, підкорившись наказу, а той, хто проти своєї волі кориться наказу. Тож виховуймо свою душу так, щоб ми хотіли всього того, чого вимагають обставини, передусім, щоб ми без журби думали про кінець нашого життя. Потрібно, щоб ми, перше ніж готуватися до життя, готувались до смерті.

ЛИСТ LXII

Дехто може знехтувати всім, але мати все – ніхто не може. Найкоротший шлях до багатства – знехтувати багатством.

ЛИСТ LXV

Але ж ми дошукуємося першої, загальної причини. Вона мусить бути простою, оскільки і матерія проста. Що ж це за причина? Звичайно, дійовий розум, тобто бог. А щодо наведених причин, хоч би скільки їх було, то це не окремі причини: всі вони залежать від однієї – тієї, що діє.

Бо ж тіло – це тягар, це кара для духу; воно тисне, пригнічує його, тримає в путах, аж поки на допомогу не прийде філософія, поки не звелить йому насолоджуватися спогляданням природи, відіславши його від земного – до небесного.

Мудрець, а також той, хто прагне мудрості, хоч вони тісно зв'язані з тілом, усе ж кращою своєю часткою – вільні від нього, звернені думками у високість.

Одне лише тіло є в мені вразливим. І в тому нараженому на удари житлі мешкає вільна душа.

Адже справді все складається з матерії і бога. Бог керує, а все, що довкола нього, йде за ним, як за вождем, кориться його верховній волі. Могутнішим, вагомішим є те, що діє, тобто бог, а не те, що підлягає дії, тобто матерія. Яке місце посідає у світі бог, таке в людині – душа. Чим для світу є матерія, тим для нас – тіло. Тож нехай гірше слугує кращому. Отже, будьмо стійкими до всяких несподіванок!

ЛИСТ LXVI

Всяка добродієність має свою межу, а та межа – це повна, окреслена міра. Куди ж бо далі можуть просунутися, скажімо, стійкість, довір'я, правдивість чи вірність? Що можна додати досконалості? Нічого.

Здатність росту – це ознака недосконалості. Всяке благо підлягає одному й тому ж закону: пов'язані між собою користь особиста й суспільна; їх не можна роз'єднати, як не можна відділити того, що гідне похвали, від того, що гідне, аби його прагнути. Отже, рівні між собою всі чесноти, рівні всі дії, що з них випливають, рівні й всі люди, яким випало посідати ті чесноти.

Людські ж достоїнства, людські чесноти підлягають лиш одній мірі, бо є лишень один розум, прямий і простий: ніщо не може бути божественнішим від божественного, небеснішим від небесного. Все смертне здрибнюється, падає, стирається, росте, вичерпується, знову виповнюється. Від такої невизначеності – й нерівність усього смертного. В божественного, навпаки, одна природа. А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло? В такому разі, якщо розум божественний, а жодне благо не буває без розумного начала, то всяке

благо – божественне. Оскільки ж немає різниці між божественними речами, то немає її також між благами.

Будь-яка чесна дія – добровільна. Додай до неї ледарство, нарікання, ухиляння, страх – і вона втратить те, що в ній найкраще: приємність самої дії. Чесним не може бути й те, що не є вільним: де страх – там неволя. Що чесне, те завжди безпечне, спокійне.

Розум рівний розуму, як правильне – правильному. Отже, й добродієність рівна добродієності, оскільки вона – це правильний розум. Будь-яка чеснота – це розум. Якщо вона – розум, значить, вона правильна. А якщо правильна, то тим самим рівна будь-якій іншій. Який розум, такі й дії. Тож і вони рівні: будучи подібні до розуму, вони подібні й між собою.

Відчуттям не дано судити про те, що є благом, а що злом; вони не знають, що корисне, а що некорисне. Вони можуть висловлюватися лише тоді, коли та чи інша річ – перед ними. Вони ні майбутнього не передбачають, ані не пам'ятають минулого; не відають, що таке послідовність. А тим часом саме вона – це та основа, з якої висновується впорядкована низка всього того, що й дає у своїй сув'язі єдність життя, яке пливе правильним річищем. Отже, розум – це суддя добра і зла. Нехтуючи всім чужим, зовнішнім, він вважає випадковим, нічого не вартим усе те, що не є ні благом, ані злом; зате всяке благо для нього – в душі.

ЛИСТ LXVIII

Добре запам'ятай собі таку річ: мудрець найдіяльнішим є саме тоді, коли перед його очима постає все небесне й людське. А тепер повернися до поради, яку я давав тобі на початку, – щоб твоє дозвілля нікому не було відомим. Так ось: не варто муляти людям очі словами «філософія» чи «спокій». Подай свій намір якимось по-іншому: покличся на слабке здоров'я, на нездужання й навіть на лінощі.

ЛИСТ LXIX

Хочеш погамувати дух – поклади край тому гасанню свого тіла. Тут істотно допоможе тобі тривале лікування: не треба переривати спокою, з яким приходять забуття раніше прожитих років. Дай змогу твоїм очам відучитись од бездумного споглядання, дай змогу вухам звикнути до рятівних слів.

ЛИСТ LXX

Чому ж перед тим, ніж відійти з життя, я не мав би сам вирішити, в який спосіб померти? Врешті, якщо життя не завжди тим краще, чим довше, то смерть завжди тим гірша, чим довша. Ні в чому нашій душі ми не повинні догоджати так, як у смерті: куди намірилася, хай туди й виходить. Чи то вона поривається до заліза, чи до зашморгу, чи до якогось напою, що розливається по жилах, – не стримуй її, аби лиш порвала рабські пута. Коли йдеться про життя, ти повинен подбати, щоб його схвалювали інші, а коли про смерть, – то лише ти сам: найкращою є та смерть, яка тобі до вподоби.

Найкраще, на що тільки міг спромогтися відвічний закон, – це те, що ввійти в життя нам дано лише одним шляхом, а вийти з нього – багатьма. Чи мав би я ждати на жорстокість недуги чи якоїсь людини, коли можу пройти собі до виходу попри всякі біди та страждання? На життя не маємо права нарікати хоча б тому, що воно нікого за полу не тримає. Не такі вже й погані людські справи, якщо кожен, коли він нещасний, то нещасний хіба що з власної вини. Подобається – живи. Не подобається – повертайся туди, звідкіля прийшов. Щоб позбутися болю голови, ти часто пускав собі кров. Аби трохи схуднути, розтинав жилу. Не мусимо кривавити собі груди широкою раною: невеличке лезо прокладає шлях до великої свободи; ціною лишень одного уколу сягнеш повної безтурботності.

...для того, хто вирішив померти, не повинно бути жодної затримки; йому залишається одне – захотіти.

А ще той розум повчає, щоб ти, коли це можливо, вмирав, як тобі подобається, а коли ні, – то як можеш, хапаючи все, що під рукою, аби силою позбавити себе життя. Сором жити крадучи, вмерти крадучи – прекрасно.

ЛИСТ LXXI

Чітко з'ясуй для себе одне: благом є тільки те, що чесне; тоді й усі прикрощі, хай лише їх схвалить доброчесність, справедливо можеш назвати благом. На думку багатьох, ми обіцяємо більше, ніж це може охопити людська природа. І недаремно так думають: усі думки в них крутяться навколо плоті. А повернулися б до духу – тут-таки міряли б людину божою міркою.

Піднімися ж духом, Луцілію, найкращий з-між людей! Облиш словесні забави тих філософів, які наважуються таку величну науку зводити до тлумачення складів і, навчаючи душу всілякого дріб'язку, принижують її, здрибнюють! Облиш усе те – і станеш подібним до тих, хто винайшов ту науку, а не до тих, хто її тлумачить, хто тільки зайнятий тим, щоб філософія видавалася радше заплутаною, ніж величною. Сократ, відкликавши всю філософію до людських звичаїв, сказав, що найвища мудрість – це розрізняти, де зло, а де – благо.

Не таким важким є все це за своєю природою: це ми – мляві, розпечені. Щоб судити про щось величне, потрібна велич духу, інакше навіть те величне наділимо власними хибами. Так і бездоганно прямі предмети, коли їх зануриш у воду, видаються кривими, надламаними. Важливо не тільки те, що бачиш, але й те, як бачиш: наш дух прозирає істину мовби через млу.

Адже ж тоді біда? Де справжнє зло? Там, звісно, де всі ті прикрощі послаблюють нам дух, схиляють до рабства, призводять до нарікань на себе самого. Мудрець перемагає долю доброчесністю; але серед шанувальників мудрості є чимало таких, кого може скувати жах навіть од найменших погроз. Тут і наша помилка: від початківця вимагаємо того, на що здатний

лише мудрець. Що так вихваляю, в тому й переконати себе хочу, бо ще я неперекоаний. Та коли б і переконав себе, то все ж не був би достатньо готовим та досвідченим, щоб міг іти зі проти всіх випадковостей.

А відступивши, до досягнутого вже не повернешся. Будьмо ж наполегливі, завзяті! Залишається, щоправда, більше незробленого, ніж зробленого, але ж велика запорука досягнення – саме бажання досягти його. Я, добре це усвідомлюю, тому й бажаю всією душею.

ЛИСТ LXXIII

Безглузда жадібність смертних розрізняє володіння і власність, не вважаючи своїм те, що належить усім. Мудрець навпаки: лише те вважає по-справжньому своїм, чим володіє нарівні з усіма іншими людьми.

З виділеного для роздачі всяк отримує стільки, скільки визначено на окрему людину; гостинці, призначене для роздачі м'ясо і все інше, що можна взяти в руку, розходиться частинами. А щодо неподільних благ, таких як мир і свобода, то вони повністю належать і всім разом, і кожному зокрема. Мудрець не забуває, завдяки кому він користується плодами тих благ, завдяки кому суспільна необхідність не кличе його до зброї, до стояння на чатах, до охорони мурів, до сплати численних військових податків, – от він і вдячний тому, хто при державному кермі. Власне філософія і вчить нас бути вдячним за добродійства, вміти відплачуватися за них добром. Іноді ж саме визнання є сплатою боргу.

Боги невибагливі, незаздрісні: вони допускають до себе, подаючи руку тим, хто піднімається вгору. Дивуєшся, як це людина може йти до богів? А хіба ж сам бог не приходить до людей і навіть – а це ще більше! – не входить у людей? Без бога ж немає розсудливості. В людському тілі розсіяно божественне насіння. Якщо його підхопить добрий рільник, то воно зійде, подібне до свого походження, а розрісшись, буде рівним тому засіву, з якого взяло початок, якщо поганий, – то те насіння загине, як гине воно на безплідній, болотистій ниві, що поростає не збіжжям, а бур'яном.

ЛИСТ LXXIV

Питаєш мене, чому доброчесність ні в чому не має потреби? – Бо вона задоволена з того, що в неї є, і не прагне того, чого нема. Для неї ніколи не може бути замалим те, що є достатнім. Відступи від того судження – і не буде ні благочестя, ні вірності.

Але подумай, чи можна назвати благом те, в чому людина бере гору над богом. Найвище благо ми повинні зберігати в душі, адже воно знецінюється, коли переходить від найкращої до найгіршої частки нашого ества – переноситься до відчуттів, що є дієвішими у безсловесних створінь. Ні! Плоть не може бути оселею найвищого нашого щастя. Справжні блага походять від розуму, вони цілісні й неперехідні, вони не можуть ні загинути, ані маліти чи здрібнюватись. Усі інші блага – уявні; із справжніми спільною в них є хіба що сама назва, а не їхня властивість – вони її не

мають. Назвімо їх «вигодами», або, послуговуючись нашим виразом, «відносними» благами. Але пам'ятаймо, що вони – наші слуги, а не частини нашого єства; хай вони будуть при нас, але з тією умовою, щоб ми ніколи не забували, що вони – поза нами.

Хай людина схвалює все те, що схвалює бог. У собі ж хай подивляє тільки нездоланність, тільки зневагу до всіляких бід, тільки те, що розумом – ніщо ж не буває могутнішим од нього – вона взяла гору над випадковістю, стражданням, несправедливістю. **Полюби розум!** Любов до нього озброїть тебе супроти найжорстокіших випробувань.

Благо може пропасти лише в один спосіб – перейти в зло, а такого природа не дозволить, оскільки будь-яка чеснота, будь-який її твір не підлягають зіпсуттю.

Доброчесність – це передусім злагодженість: усі діла, що походять від неї, погоджуються з її засадами, відповідають їм. Ця злагода пропадає, якщо дух, котрому належить бути піднесеним, гнеться від жалю чи від туги. Далеким від чесноти, ганебним є всякий трепет, неспокій, всяка млявість у / ділі. Чеснота – завжди спокійна, вільна, безстрашна, у кожному мить готова до дії.

ЛИСТ LXXVI

У кожній істоті найдосконалішим повинне бути те, задля чого вона народилася, чим цінується. Що ж у людини найдосконаліше? Розум! Ним вона випереджає тварин, завдяки йому – йде за богами.

Досконалий розум, про який мовимо, – це, власне, і доброчесність, або, кажучи по-іншому, – це те, що і чесне. Отже, доброчесність – єдине благо в людині...

А що ж інше, як не доброчесність, робить душу міцнішою, вищою, величнішою? Адже все те, що збуджує наші пристрасті, навпаки, пригноблює, розхитує душу і, начебто підносячи її, насправді лиш роздуває, задурманює. Одне слово, благом є лишень те, що робить душу кращою. Всі дії людського життя вивіряємо, беручи до уваги, що є чесним, а що – ганебним. Далі вже розум вирішує, що маємо робити, а чого робити ми не повинні.

Глупота ще може якось доповзти до мудрості, але мудрість не може скотитися до глупоти.

Отже, єдиним благом є чесність, бо їй притаманна міра.

ЛИСТ LXXVII

Це – одне й те ж саме: тебе не буде, тебе й не було. Минулий час, як і майбутній, – не твої. Ти – в цій хвилині.

ЛИСТ LXXVIII

Рятівним засобом стає почесна розрада: все, що підносить дух, допомагає також тілу. Наші заняття пішли мені на здоров'я. Філософії я завдячую тим, що звівся на ноги, що видужав. Їй я зобов'язаний життям, і

це – найменше з усього, чим я їй зобов'язаний. До мого одужання чимало спричинилися друзі: їхні вмовляння, бесіди, невсипуще піклування давали мені велику полегкість.

Ось що додало мені бажання допомогти собі й витерпіти будь-які страждання; інакше можна було опинитися в найжалюгіднішому стані: коли втратиш мужність померти, але не здобудешся на мужність жити.

ЛИСТ LXXX

Що може зробити тебе доброчесною людиною, – те в тобі самому. А що тобі потрібно для того, аби стати доброчесним? Хотіти того!

ЛИСТ LXXXI

Також обдарувати добродійством ніхто не зможе краще, ніж мудрець, – той, хто з більшою радістю дає, ніж інший – отримує.

Так мудрець перебере по черзі все, що можна порівняти і, якщо різниця буде невеликою, то він вдасть, що не помітив її. Але й тоді, коли кривда значно переважить добродійство, він усе ж вибачить, але за умови, якщо вибачливість не суперечитиме справедливості та обов'язкам щодо інших людей, тобто якщо кривди завдано тільки йому одному. Стисло кажучи, при розрахунку він не буде прискіпливим і легко погодиться, щоб од нього зажадали більше, ніж він винен. Не поквартиться й на те, аби понесеною кривдою поквитатися за отримане добро. Схилиться до того, поверне все так, щоб почуватися зобов'язаним, щоб хотіти віддячитись. Адже на хибній стежці той, кому приємніше отримувати добродійство, ніж його виявляти. Наскільки відрадніше на серці в того, хто віддає борг, аніж у того, хто бере в позичку, настільки ж веселішим повинен бути той, хто звільнюється від найбільшого боргу – отриманого добродійства, ніж той, хто бере на себе його тягар.

Треба докласти всіх зусиль, щоб наша вдячність була якомога більшою. Адже вона – це наше власне добро, подібна до справедливості, з якої не користають, як це прийнято вважати, лишень інші: значною частиною вона повертається до того, хто чинить справедливо. Кожен, хто посприяв іншому, посприяв і собі.

Ми ж не задля нагороди живемо чесно: платою за добрий вчинок є саме те, що ми спромоглись на нього.

Отож, як в усьому іншому, так і тут приєднаймо до загальної думки: ніщо не може бути чеснішим, ніж схильна до вдячності душа.

Не буває грізнішої ненависті, ніж та, яку породжує сором за невіддячене добродійство.

ЛИСТ LXXXII

Ми повинні оточити себе філософією, тією несхитною стіною, що її не зможе здобути фортуна, хоч би які застосовувала знаряддя. Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці: всі стріли падають нижче. У фортуни не такі вже

довгі руки, як ми думаємо: вона бере лише того, хто сам до неї горнеться. Тому-то тримаймося якомога далі від неї. А це можливо лише тоді, коли пізнаємо і себе, й саму природу. Хай кожен усвідомить, куди йому йти, звідки він прийшов на світ, що для нього є добром, а що злом, чого має прагнути, чого – уникати, що таке розум, який кладе різницю між тим, до чого слід пориватися, від чого – тікати, розум, який приборкує безум пристрастей і погамовує навалу страхів.

ЛИСТ LXXXIII

Пияцтво і розпалює всілякі пороки, й розкриває їх, заглушуючи соромливість, яка загороджує шлях лихим намірам. Адже переважна більшість людей не з доброї волі стримуються від поганого вчинку, а з сорому перед ним. Коли розумом оволодіє надмірна сила вина, тоді все приховане зло вихлюпується назовні. Пияцтво не породжує пороків, а лише витягає їх зі сховку.

ЛИСТ LXXXIV

Я анітрохи не відступив від читання. Вважаю, що читати необхідно. По-перше, щоб не задовольнятися лише собою. По-друге, пізнаючи питання, над якими попрацювали інші, матиму змогу судити про вже досліджені речі й міркувати про ті, які ще потрібно роз'яснити. Читання живить наш розум і, коли він утомлений заняттям, дає йому відпочинок, що теж є заняттям. Ми не повинні або тільки писати, або тільки читати: перше (маю на увазі стилос) пригнобить нас і виснажить; друге – зробить розсіяними, поверховими. Треба по черзі переходити від одного заняття до другого, треба одне врівноважувати другим, – аби з того, що ми назбирали за читанням, стилос витворив якусь цілість.

Приймімо ж усе, що нам полюбилося, будьмо йому вірними, зробімо своїм, щоб із різного виникло щось одне, як із поодиноких чисел виникає одне, коли менші розрізнені кількості поєднуються в загальному підрахункові. Нехай так само чинить і наш розум: усе, що брав у підмогу, хай приховує, а показує лише те, на що остаточно спромігся він сам. Навіть коли в тебе помітною буде схожість до когось із тих, ким ти захопився, а тому й глибше перейнявся його думками, то я хотів би, щоб ти скидався на нього, наче б був його сином, а не зображенням, адже зображення – річ мертва.

Покинь і тілесні, й духовні насолоди, бо вони лише розніжують, ослаблюють нас! Покинь усі домагання почестей: примхливе це, пусте, марнотне, позбавлене будь-якої межі, та ще й неспокійне заняття, бо хто в погоні за почестями, той завжди у тривозі, – чи нема когось попереду, хто там у спину дихає; той відчуває дошкульну, до того ж подвійну заздрість. Уяви собі, яке то нещастя, коли заздріснику ще й заздрять!

Краще спрямуй свій крок сюди, до мудрості, до її найспокійніших і водночас найповноводніших джерел! Бо все те, що начебто вирізняється з-

поміж людських речей, хоч насправді видається таким лише у зіставленні з чимось найнікчемнішим, навіть усе те, кажу, дається нам до рук тільки тоді, коли подолаємо тернисті й круті стежки. Дорога до високих почестей далеко не гладка. А якщо захочеш піднятися на ту вершину, де не досягне тебе й фортуна, ти побачиш ген у її підніжжі все те, що видавалося тобі таким високим, хоча йтимеш до тієї вершини рівниною.

ЛИСТ LXXXV

...доброчесна людина – це та, що взагалі позбавлена зла, а не та, в якій того зла менше. Пороків не повинно бути зовсім, а не зовсім мало. Бо якщо залишаються хоч які-небудь, то з часом вибувають і геть оплутають людину.

Врешті, не так уже важливо, наскільки сильною є пристрасть: хоч би якою була – все одно не знайдеш на неї вуздечки, не закличеш до здорового глузду.

Так само й пороки: їх ніколи не приборкаєш по-справжньому. Щоправда, коли розум домагається якихось успіхів, вони принаймні не висуваються, та коли всупереч розумові висунуться, то вже всупереч йому й розгортатимуть свої сили. Тому-то легше запобігти їх народженню, ніж керувати їхнім поривом.

Одній тільки доброчесності притаманна міра; пороки, якщо вони пустять коріння у чийсь душі, жодної міри не визнають. Їх легше викоренити, ніж погамувати. Хіба підлягає сумніву, що за давнини, наче за костенілі, пороки людського духу, а їх називаємо хворобами, – такі, як жадоба, жорстокість, розгнузданість, віроломність, – це щось цілком непомірковане? Значить, такими ж непоміркованими є пристрасті – кладки до пороків. І далі: якщо зробимо хоч якусь поступку смуткові, страхові, жадобі чи іншим лихим нахилам, то вже не матимемо над ними жодної влади. Чому? Бо те, що залежно від того, наскільки великі чи малі причини, що їх збуджують.

Для мудреця основне в житті не те, щоб неодмінно довести до кінця все, до чого береться, а те, щоб робити все правильно. Для керманіча основне – будь-що довести корабель у гавань. Мистецтва – це прислужники: вони повинні виконати те, що обіцяють; мудрість – володарка і найвища розпорядниця. Мистецтва служать життю, мудрість – наказує.

ЛИСТ LXXXVII

Благо, отже, не народжується від зла, як фіга – від оливи. Плоди не можуть бути іншими, ніж насіння. Благо не може виродитися. Як із ганебного не народжується чесне, так само із зла не виникає благо. Бо чеснота і благо – одне й те ж саме.

Що благо, те дає нам упевненість, а багатство – зухвалість. Що благо, те дає нам велич духу, а багатство – зарозумілість. Зарозумілість же – не що інше, як омана, подоба величі.

ЛИСТ LXXXVIII

Мусимо придивитися, чи навчають ті наставники доброчесності, чи ні. Якщо не навчають, значить, і на розум не наставляють; якщо ж навчають, то вони – філософи. Хочеш знати напевно, що вони не з тим позасідали у своїх школах, аби навчати доброчесності? Зверни увагу, які суперечливі їхні погляди: що не наставник, то інше вчення! А коли б вони навчали одного й того ж самого, мусила б між ними бути подібність.

А ти навчи мене, як любити вітчизну, дружину, батька, як маю допливти до тієї чесної мети навіть після того, коли я побачив уламки свого судна.

Одна тільки річ може вдосконалити душу: стійке знання добра і зла, що є перевагою лише філософії, – жодна інша наука не досліджує, що таке добро, а що таке зло.

Хоч би якої частки людських та божественних справ ти торкнувся, тебе вразить неосяжна кількість питань, які треба вивчити, дослідити. А щоб такі численні, такі великі загадки могли знайти вільне пристановище, мусимо очистити душу від усього зайвого. Доброчесність не ввійде в тісний закуток: величає вимагає обширу. Все треба прогнати! Тільки для неї однієї належить звільнити серце!

ЛИСТ LXXXIX

Мудрість – найдосконаліше благо людського духу. Філософія – це любов до мудрості, постійне її прагнення. Вона спрямовує нас до того, чого сягнула мудрість.

Наскільки велика різниця між захланністю і грішми (та – жадає, ті – викликають жадобу), настільки – й між філософією і мудрістю: остання – наслідок і нагорода першої; **філософія – приходить; до мудрості – приходять.**

Чимало видатних мислителів стояло на тому, що треба розрізнити три частини філософії: філософію моральну, філософію природи і філософію розуму. Перша доводить до ладу людську душу. Друга досліджує природу. Третя вникає у властивості слів, у їхній порядок, розглядає способи доведення, аби під виглядом правди не прокралася брехня.

Отож, оскільки філософія тричленна, почнімо з розмежування її моральної частини. Тут у свою чергу прийнятий був тричленний поділ. Перший розділ – це дослідження того, як визначити кожному своє, як оцінити, що чого варте; питання вельми корисне, бо що може бути необхіднішим, ніж дати оцінку тій чи іншій речі? У другому розділі йдеться про прагнення; у третьому – про вчинки. Бо й справді, перший твій крок – зважити, що чого варте; другий – погодити з тим свої прагнення і вгамувати їх; третій – домогтися того, аби твої прагнення і вчинки відповідали одне одному, аби в усьому ти зберігав злагоду з собою самим. Якщо бракуватиме чогось одного, то порушиться все інше.

Життя можна назвати злагодженим лише тоді, коли вчинок не суперечить пориванню, а поривання, зароджуючись у нашій душі відповідно до вагомості тієї чи іншої речі, то пригасає, то розпалюється залежно від того, наскільки та річ гідна, аби до неї пориватися.

Все пов'язуй із звичаями, все скеровуй на приборкання шалених пристрастей. Вчись не для того, щоб знати більше, а для того, щоб знати краще.

ЛИСТ ХС

Мудрість – вище: вона не руки навчає, вона – вихователька духу. Хочеш знати, що вона здобула для нас, що створила? Не сороміцькі порухи тіла в танці, не різноманітні співи для труб і флейт, що перетворюють на голос струмись повітря – чи тоді, коли воно проходить крізь них, чи тоді, коли вже вихоплюється через розтруб; не зброю, не стіни, не все те, чого вимагають клопоти війни, – ні, вона сприяє мирові, закликає до злагоді весь рід людський. Вона, кажу, не майстриня потрібних для щоденного вжитку речей, всіляких знарядь. Чому приписуєш їй такі дрібниці? Її мистецтво – доводити до ладу життя.

Всі інші вміння – під її владою. Адже кому підпорядковане життя, – значить, підпорядковане також усе те, що служить для прикрашення життя. Зрештою, вона звернена до блаженства; до нього провадить нас, у тому напрямі торує дороги. Вона вказує, де зло, а де – лише видимість зла; вона звільнює душу від марнославства, дарує їй справжню велич, а пихату, що блиском приховує свою порожність, – загнуждує; вона не дозволяє, щоб ми не бачили різниці між величним та набундюченим; додає нам знання і про всю природу, і про себе саму. Вона пояснює, що таке боги і якими вони є; що таке підземний світ, що таке лари і генії, а що – душі, які стоять на східці нижче від божества; де вони перебувають, чим зайняті, на що спроможні, чого бажають. Ось у що вона посвячує нас, відкриваючи перед нами не якусь містечкову святиню, а величавий храм усіх богів, якому ймення – всесвіт. І справжній його образ, справжні обрії вона вирізьблює перед нашим духом, бо слабкий зір не може сприйняти такого незрівнянного видовища. Далі вона повертається до початків усіх речей, до вічного розуму, що пронизує все довкруги, до сили, завдяки якій кожна насінина сягає притаманного їй зросту та властивого вигляду. Потім береться за дослідження душі: звідки вона, де вона, як довго триває її життя, на які частини ділиться. Відтак од тілесного переходить до того, що позбавлене тіла, дошукуючись, що таке правда і якими є її докази, а тоді – як розрізнити двозначне у житті та в словах, адже й тут і там правда і брехня – впереміш.

Запитуєш, що мудрець дослідив, що вивів на світло денне? Передусім правду й саму природу, яку він озирає не так, як інші створіння, – байдужими до всього божественного очима. Потім – закон життя, у який

він застосував до всього суцього, навчивши людей не лише знати богів, а й наслідувати їх і все випадкове сприймати як їхні веління. Заборонив піддаватися хибним поглядам і, по-справжньому оцінивши всі речі, визначив, що чого варте. Засудив мішані з докорами сумління насолоди, схваливши натомість ті блага, які завжди нам милі. Зробив для нас очевидним, що найщасливішим є той, хто не чекає, щоб йому пощастило, а наймогутнішим – хто своєю могутністю тримає в покорі себе самого. Тут я не обговорюю тієї філософії, яка поставила громадянина поза вітчизною, богів – поза світом, а доброчесність підпорядкувала насолоді, кажу про ту, яка не визнає жодного іншого блага, окрім того, що чесне, про ту, якої не зваблять ні людський підступ, ані дари самої фортуни, про ту, врешті, цінність якої власне в тому, що її не купиш за жодну ціну.

Природа ж не обдаровує чеснотами: стати доброчесним – це велике мистецтво.

Вони були невинні завдяки незнанню. А це ж велика різниця: чи людина не хоче йти на зло, чи просто не вміє. У них не було справедливості, не було поміркованості, не було й мужності: у їхньому суворому житті були тільки подоби тих чеснот. Сама ж доброчесність випадає на долю лише тим, хто наставляє, виховує і невсипущою діяльністю вдосконалює свій дух. Для цього, але без цього, ми народжуємось. І навіть у найкращих серед людей, поки вони не вдосконалюються, є лише можливість стати доброчесними, а не сама доброчесність.

ЛИСТ ХСІ

...ніщо не повинне бути для нас несподіванкою. Все треба перестривати душею і думати не про те, що звичайно трапляється, а про те, що може трапитися.

Приріст іде поволі, втрата – стрімголов. Усе хистке – і в приватному, і в суспільному житті. Колесом обертається доля і людей, і міст. Серед найсолідшого спокою зринає жах. Ніщо навкруги не грозить бідною, вона ж налітає, звідки найменше її очікуємо. Держави, які витримали домашні чвари, які й від зовнішніх ударів не здригнулися, – валяться без жодного поштовху. Вкажи мені таку могутність, яка до кінця протривала б у своєму щасті.

Отже, треба думати про все, треба гартувати свій дух перед лицем того, що може статися.

Тож виховуймо свій дух так, аби він і розумів, і вмів переносити все, що йому може випасти на долю; аби знав, що немає чогось такого, на що б не могла зважитися фортуна; що таке саме у неї право як до цілих володінь, так і до володарів, як до міст, так і до окремих людей. І ніщо тут не повинне нас обурювати: ми ввійшли у світ, де живуть саме за такими законами. Подобається – підпорядковуйся; не подобається – йди собі, куди заманеться! Обурюйся, коли якоюсь несправедливістю вражено тебе

особисто, але якщо одна й та ж сама необхідність в'яже найнижчих і найвищих, тоді примирися з приреченням, яке всьому кладе межу. Безглуздя є міряти нас надгробками та пам'ятниками, що стовбичать, то вищі, то нижчі, обабіч дороги: прах зрівнює всіх. **Нерівними народжуємось, умираємо – рівними.**

ЛИСТ ХСІІ

...божественний розум стоїть над усім, а над собою не має нічого. Таким же повинен бути й наш розум, оскільки походить від нього. Якщо ми згодні щодо цього, то, виходить, мусимо бути однієї думки також у тому, що основою блаженного життя є досконалість нашого розуму. Бо ж тільки він один не пригнічує душі, ставить опір фортуні й за будь-яких обставин забезпечує нам спокій. А благом є лишень те, що ніколи не надщерблюється. Блаженим, кажу ще раз, є той, кого ніщо не може применшити. Він – на вершині й опорою для себе має тільки себе самого. Хто ж опирається на когось іншого, той будь-коли може впасти.

То що таке блаженне життя? Безтурботність і незворушний спокій.

А цього можемо домогтися тільки завдяки високості духу та несхитній стійкості належного судження про всі речі. Як дійти до таких вершин? Прозрівши правду в усій її поставі; тримаючись в усіх своїх діях порядку, міри, пристойності, доброї, зичливої волі, що завжди прислухається до голосу розуму, ніколи від нього не відхиляється, волі, яка гідна водночас і любові, й подиву. Врешті, аби припис не став багатослівним, скажу: дух мудреця повинен бути таким, який личить також богові. Чого ще міг би собі зичити той, чиє надбання – все, що чесне?

...нічим не обтяжений дух вільно озирає всесвіт, ніщо не відвертає його від споглядання природи. А от щодо другого – насолоди – то цей вид блага належить худобі. До розумного додаємо нерозумне, до чесного – безчесне. Такому життю прислужуються й тілесні ласки. То чому ж вагаєшся сказати, що людина блаженна, коли догодила своєму смакові? І ти готовий зарахувати, не кажу вже до мужів, а просто до людей того, для кого найвище благо, – коли розкошує піднебіння, око, вухо? Хай такий відійде від гурту найближчих до богів істот! Хай поповнить безсловесні стада, щасливі їжею, що під ногами!

...благами є не обід, не прогулянка й не одяг, а моє ставлення до всіх тих речей, згідна з розумом. І міра, якої дотримуюсь у кожному випадку. Ще раз кажу: людина повинна прагнути вибрати для себе чистий одяг, оскільки вона вже за своєю природою – створіння чисте й охайне. Отже, благо в даному випадку – це не чистий одяг як такий, а вибір чистого одягу; іншими словами, благо – не в самій речі, а в тому, яким буде наш вибір. Чесними бувають наші вчинки, а не те, на що вони скеровані.

А що може бути гидкішим, ганебнішим, ніж в один ряд ставити речі, гідні подиву, й ті, що варті зневаги? Бо справедливість, почуття обов'язку,

вірність, мужність, розважність – усе це гідне подиву. І навпаки, нікчемним є все те, що випадає на долю найнікчемнішим людям: сильні руки й ноги, міцні, здорові зуби.

Щоб жити блаженніше, треба жити справедливіше; не може жити справедливіше – не буде блаженніше. Доброчесність, як і засноване на ній блаженне життя, не може бути то більшою, то меншою. Доброчесність – це настільки велике благо, що воно й не відчуває тих дрібних додатків, приміром, короткотривалості життя, болю та різних тілесних слабувань. Навіть насолода не гідна того, щоб доброчесність озиралась на неї. Запитаєш мене, що є найважливішим у доброчесності? Те, що вона не дбає про майбутнє, не веде рахунку дням: будь-який відтинок, часу вона сповнює для себе вічним блаженством.

Та хіба людей і богів не єднає спільний розум? У них він досконалий, у нас – здатний для вдосконалення. Це наші пороки схиляють нас до Зневіри. Бо хто після мудреця, хто посідає, так би мовити, друге місце, у того ще немає належної стійкості в дотриманні найкращих засад; його судження ще хистке, невиразне. Він прагне якомога краще бачити й чути, йому залежить на доброму здоров'ї, на привабливості свого тіла й вигляду, врешті, – на своєму довголітті.

ЛИСТ ХСІІІ

Дбати треба не про те, аби довго прожити, а про те, аби прожити достатньо. Чи довго проживемо, – це справа приречення; чи достатньо – справа душі. Довгим є те життя, яке втішається повнотою. А повнота – це той стан, коли душа повертає собі притаманне їй добро, коли сама отримує владу над собою. Що з того, що хтось там прожив у бездіяльності вісімдесят років? Та він і не прожив, а просто прогаяв життя; не пізно помер, а довго помирав,

Один живе й після смерті, другий – помер ще перед смертю.

ЛИСТ ХСІV

...чимало значать загальні засади філософії, зокрема, щодо природи найвищого блага. Хто їх добре зрозуміє і засвоїть, той сам собі порадить, як чинити в тому чи іншому випадку.

...якщо якась річ засліплює душу і не дає побачити порядку наших обов'язків, то марними будуть слова наставника: так, мовляв, живи з батьком, а ось так – із дружиною. Адже ні на що не придаються настанови, поки омана затьмарює розум. Розсієш її – одразу й буде видно, який у кого обов'язок. Інакше вчитимеш когось, що належить робити розумній людині, але розумним його не зробиш. Дораджуєш убогому, аби жив, як живе багач. Та чи може він скористатись із твоєї поради, поки залишається вбогим? Пояснюєш голодному, що він мав би робити, якби був ситим. А ти краще прожени голод, що проник йому аж до самих кісток. Те ж саме скажу тобі й щодо всіх інших пороків: їх треба усунути, а не вдаватись до повчань, які.

все одно при тих пороках будуть марними. Поки не спростуєш хибних думок про ту чи іншу річ, поти ні скупий не слухатиме, як треба користуватися грішми, ані боязкий – як нехтувати небезпеками.

Коли, виклавши такі засади, ти даси йому змогу побачити своє місце у світі; коли він збагне, що блаженним є не те життя, що догоджає насолодам, а те, що у злагоді з природою, коли полюбить доброчесність як єдине людське благо, а підлості уникатиме як єдиного зла, коли зрозуміє, що все інше: багатства, почесні, добре здоров'я, могутність, влада – це щось серединне, чого не можна зарахувати ні до блага, ані до зла, – тоді він не потребуватиме наставника, який в кожному окремому випадку повчав би його: «Ось так ходи; так обідай; це личить чоловікові, те – жінці; ось це – жонатому, а ось те – нежонатому». Частенько якраз ті, що з великою запопадливістю повчають інших, самі неспроможні виконати тих повчань. Так вихователь повчає хлопця, бабуся – внучку; так скорий до гніву вчитель веде з учнями бесіду про шкідливість гніву. Заглянь у початкову школу – і пересвідчишся: все те, над чим з таким завзяттям б'ються насуплені філософи, вже містить у собі дитяча наука.

Врешті, чи твої повчання мають стосуватися чогось цілком очевидного, чи сумнівного? Очевидне не потребує повчань, а тому, хто повчає у сумнівному, не вірять. Виходить, повчання зайві. Йдеться ось про що. Коли ти даєш повчання в якійсь неясній або сумнівній справі, то мусиш опертися на докази; коли ж ти звернешся до певних доказів, то більшу вагу матимуть самі ті докази; їх, власне, й достатньо. «Ось так стався до приятеля, так – до громадянина, а так – до спільника». – «А чому?» – «Бо так справедливо». – Отже, про все це я довідаюся з того розділу, де мова йде про справедливість. Тут я знайду думку про те, що справедливості слід домагатися задля неї самої; що до неї не повинен нас наганяти ні страх, ані підкуп; що справедливим не можна вважати того, кому в доброчесності подобається щось інше, крім неї самої. Коли у тому переконаю сам себе, коли, так би мовити, просякну тією наукою, то навіщо здадуться ті настанови, що повчають ученого? Обізнаному давати приписи – зайве, необізнаному – недостатньо. Адже необізнаний повинен чути не тільки, що йому приписують, але й чому приписують. Кому ж у такому разі – питаю ще раз – потрібні ті приписи: тому, хто вже виробив для себе згідні з істиною думки про благо та про зло, чи тому, у кого таких думок ще немає? Той, у кого їх немає, недотримає від тебе жодної користі: його вуха заткнув договір – щось цілком суперечне твоїм повчанням. А той, хто остаточно вирішив, чого слід уникати, а чого прагнути, знає, хоч би ти й мовчав, що йому робити. Отже, всю цю частину філософії можна усунути.

Ми з двох причин збиваємось на манівці: або в нашій душі пустило корінь засіяне хибними поглядами зло, або, якщо вона й не заповнена помилковими уявленнями, все ж є схильної до помилок і легко псується,

зведена якоюсь маною на блудну стежку. Тож мусимо аби зцілити наш хворий дух, або, якщо він ще вільний від пороків, але схильний до них, – заволодіти ним заздальгідь. З одним і другим покликані впоратись основні засади філософії. Значить, окремий вид настанов просто нічого не дає. До того ж наставляти кожну людину зокрема – праця неосяжна. Адже одні настанови ми мусили б давати лихвареві, інші – хліборобові; одні – купцеві, інші – тому, хто шукає приятні володарів; щось одне мали б радити тим, хто воліє приятелювати з рівнею, а щось інше – тим, хто має намір хилитись душею до нижчих від себе. У подружніх справах довелося б повчати, як тому чи іншому чоловіку поводитися з жінкою, котра до шлюбу зберегла цнотливість, а як – із тією, котру ще до заміжжя спізнав хтось із чоловіків; як жити з багатою, а як – із безпосажною. Або, гадаєш, не буде якоїсь різниці між безплідною і плодющою, між підстаркуватою і молоденькою, між матір'ю і мачухою? Всіх випадків не охопиш, а кожен з них вимагає відповідних настанов. А тим часом закони філософії стислі, але пов'язують усе. Додай, що настанови мудрості мусять бути чітко окреслені, виразні. Що не може бути окреслене, те – поза межами мудрості, бо лиш вона знає межі всього суцього. Тож мусимо відкинути оту повчальну частину філософії, адже, обіцяючи щось небагатьом, вона не може дати того всім, а мудрість охоплює всіх. Між загальним божевіллям і тим, яке передають у руки лікареві, різниця лишень одна: тут ідеться про тих, хто страждає від хвороби, а там – про тих, хто страждає від хибних думок. У першому випадку маємо справу з нездужанням тіла, у другому – з нездужанням самої душі. Хто б узявся давати настанови шаленому, – як він має говорити, як ходити, як поводитися серед людей, а як – удома, то такий виглядав би ще більшим шаленцем, ніж той, кого б він наставляв, бо ж лікувати треба чорну жовч – усунути саму причину шалу. Так само слід чинити й при душевному шалі: треба вигнати той шал, інакше марне летітимуть із вітром усі слова наставників.

Так само й могутність усієї філософії, хоч би й збрала воедино всі свої сили, не викоренить із душі затвердлої, давньої болячки. Але, якщо вона не лікує всього, то це не значить, що вона взагалі нічого не лікує. – «Що ж то дає – вказувати очевидне?» – Дуже багато! Іноді, навіть знаючи, не звертаємо уваги. Пересторога не вчить, а спрямовує нас, загострює нашу пильність, не дає нам розсіюватися, не дозволяє, щоб із пам'яті час од часу щось випадало. Не раз минаємо цілком очевидне, навіть не зауважуючи його: пересторога – це своєрідне нагадування. Часто душа не бачить навіть того, що на видноті. Отже, мусимо втовкмачувати їй знання про найвідоміші речі.

Тому-то час від часу тебе потрібно, як-то кажуть, спам'ятати; все це повинно бути під рукою, а не десь у закутах пам'яті. Що рятівне, те мусимо раз по раз перетрясати, раз по раз обертати, аби не тільки було нам добре

відоме, але й весь час наготові. Додай і те, що навіть очевидні речі можуть стати ще очевиднішими.

Душа містить у собі начатки всіх благородних діл, і ті начатки пожвавлюються завдяки повчанням; саме так із крихітної жаринки – лиш поможи їй легким подувом – вихоплюється приховане в ній розлоге полум'я. Так і добродетель випрямляється, хай лиш відчує доторк чи поштовх. Є в душі й щось глибинне, чим не скористаєшся відразу, і тільки виражене словами воно готове нам служити: лежить, так би мовити, напохваті. А є ще й розпорошене повсюди, чого недосвідчений розум не може зібрати до купи. Одне слово, все це мусить бути згромаджене й пов'язане, щоб мало більшу силу й підняло душу вище. Інакше, якщо у настановах нема ніякої користі, треба взагалі відмовитися від освіти і вдовольнитися самою лише природою. Хто такої думки, той не бачить, що одна людина наділена жвавим, гострим розумом, інша – повільним і тупим; не розуміє принаймні, що хтось один розумніший від іншого. Сила природного розуму живиться і росте завдяки настановам; до вроджених переконань він додає нові, а хибні виправляє.

«Навіть закони неспроможні домогтися, щоб ми робили належне. А що таке закони, як не змішані з погрозами приписи?» – По-перше, вони саме тому не переконують, що грозять, а настанови ні до чого не змушують – вони просять. По-друге, закони відстрашують від злочину, настанови – закликають до обов'язку. Додай, що закони сприяють доброзвичайності саме тому, що вони не лише наказують, але й вчать.

Ніщо не видається мені таким млявим, таким недоречним, як оснащений переднім словом закон. «Закликай, кажи, що мені робити! Я ж не вчусь, а підкоряюсь!» – Закони дійсно вельми помічні. Сам же бачиш: там, де погані закони, – погані звичаї. – «Але ж помагають вони не всім». – Як і філософія. Одначе не скажеш, що через те вона взагалі непотрібна й нездатна виховувати душі. А що таке філософія, як не закон життя? Та припустімо, Що закони надаремні: з того, однак, не випливає, що надаремні й повчання. Інакше мусиш визнати, що такими ж надаремними є і розради, і відраджування, і спонукання, й осудження, і похвали. А тим часом усе це – види повчання; саме завдяки їм сягаємо духовної досконалості. Ніщо так не зодягає душу в чесноти, ніщо так не повертає на дорогу правди всіх тих, хто вагається, хто схильний до блуду, як спілкування з добродетельними людьми. Вже тільки те, що їх часто бачимо, часто чуємо, самі ті враження поволі западають нам у серце, набувають сили настанов.

Добрі настанови, якщо вони завжди під рукою, будуть тобі так само помічні, як і добрі приклади. Піфагор запевняє, що іншою стає душа тих, котрі входять у святиню, зблизька дивляться на зображення богів й очікують голосу якогось оракула.

Якщо корисними є накази, то й повчання – так само; накази таки приносять користь, тож приносять її і повчання. Доброчесність ділиться на дві частини: на споглядання істини й на вчинки. Як приглядатися до істини, те дізнаємося з науки; як діяти – з повчань. Добрі вчинки гартують добродітність; у них вона й знаходить свій вияв.

Дві речі найбільше скріплюють наш дух: віра в істину і віра та впевненість у собі. Одне й друге набуваємо завдяки повчанню, бо йому віримо, а коли повіримо, то душа, сповнюючись вірою в себе, мовби широко випростує крила. Отже, повчання аж ніяк не зайве.

...очевидно, що нам потрібний якийсь порадник, який давав би нам настанови всупереч настановам юрби? Нема такого слова, яке входило б до наших вух безкарно: нам шкодять, бажаючи добра; шкодять, проклинаючи.

...ніхто не блудить одинцем, сам по собі: свого шалу вділяє іншим, від них же й сам дістає таку ж заразу. У кожному зокрема знайдеш пороки всієї юрби – саме тому, що власне юрба щедро вділила кожному зокрема тих пороків. Щойно хтось зробив поганим когось іншого – вже й сам таким зробився. Навчившись якоїсь ницості, всяк того ж учить ближнього; так і постає ота неосяжна ницість: усе найгірше, що є в кожному, зливається в щось одне, найогидніше. Тож нехай буде побіч якийсь сторож, що й за вухо б сіпнув нас час од часу, й відігнав би людський поговор, і збив би своїм словом похвалу юрби. Помиляєшся, коли вважаєш, начебто наші пороки народжуються разом з нами: вони молодші, їх накинули нам. Отож хай часті повчання розганяють усі ті поголоси, що не затихають довкола. Природа не обтяжила нас жодним пороком – привела на світ неторкнутими й вільними.

Потрібний якийсь здорового глузду порадник, аби серед такого галасу, такого сум'яття хибних голосів ти міг прислухатися хоч до того одного голосу. Що то за голос? Той, хто шептатиме тобі на вухо, заглушене криками честолюбців, рятівні слова; той, хто скаже: «Не варто заздрити тим, кого люд називає великими і щасливими; не варто, чуючи оплески юрби, втрачати душевний спокій та здоровий глузд; не варто цуратися своєї безтурботності, побачивши он того, що ступає, зодягнений у пурпур, серед фасцій: не варто, щоб того, перед ким розчищують дорогу, вважав щасливішим від себе – кому ліктор велів зійти з дороги. Якщо хочеш домогтися влади, що була б корисна для тебе, але не обтяжлива для інших, – позбудься пороків!»

Не вір, що хтось може бути щасливий чужим нещастям.

Мусимо переглянути всі ті приклади, від яких аж гуде нам у вухах і ряхтять в очах; мусимо очистити запруджену поганими помислами душу; натомість – впровадити добродітність. Вона викоренить усе брехливе, що зваблює нас на шкоду правді; вона відмежує нас од юрби, якій так легко довіряємо, і поверне до тверезих суджень. У тому й суть мудрості:

повернутися до природи і знов укріпитись там, звідки нас прогнав загальний блуд. Чимала запорука здоров'я – покинути тих, хто схиляє до божевілля, і якомога далі відійти від того збіговиська, де один одного заражає своїм шалом.

Хочеш пересвідчитися, що це правда, – глянь, як то цілком по-іншому кожен живе про людські очі, а по-іншому – для себе. Самотність сама по собі ще не є наставницею невинності, село ще не вчить ощадливості, але там, де нема ні свідка, ні глядача, там влягаються пороки, а їхній плід – це коли на них вказують, коли до них липне поглядом юрба. Хто вдягатиме пурпур, коли його нікому показати? Хто, обідаючи десь у закутку, дбатиме, аби посуд був із золота? Хто, прилігши одинцем у тінь сільського дерева, розкладе перед собою все своє розкішне начиння? Нема такого, кому б кортіло попишатися собою лише перед своїми очима, перед очима небагатьох людей чи родичів – усяк розгортає весь запас своїх пороків, дивлячись на те, скільки люду на нього зиратиметься. Так воно є! Шанувальник і свідок – ось хто спонукає нас до всіх шалених учинків. Доможешся, щоб ми нічим не вабили чужих очей, значить, доможешся, щоб ми не мали жодних забаганок. Марнославність, розкіш і непогамовність вимагають глядача. Відійди в тінь – і ти вилікуєшся від них.

ЛИСТ ХСV

Ми часто одного чогось хочемо в душі, іншого бажаємо собі на словах, і навіть богам не говоримо, правди; вони ж або не слухають нас, або жаліють.

Але ж настанови не завжди ведуть до належних вчинків, а лише тоді, коли до них прислухається розум. Іноді душу облягають хибні погляди, і тоді, скільки не наставляй, – усе намарно. А буває і так, що, чинячи вірно, люди й самі не здогадуються, що чинять вірно. Бо лише той, хто сформований духовно від самого початку, хто вихований на засадах розуму, спроможний, зваживши всі обставини, знати, що треба робити, коли, якою мірою, з ким, як і для чого. Інший не зможе ні в повну силу, ні незмінне, ані охоче прямувати до чеснот: усе він озиратиметься, вагатиметься.

...філософію, яку визнано наукою життя, ніщо не може відвернути від її призначення: вона розриває всі пута, змітає всі перешкоди.

...найбільша провина – це допуститися похибки з власної волі.

А в науці про життя ганебнішою є саме свідомо помилка.

Що ж до філософії, то це – наука водночас і споглядальна, й дійова: вона і споглядає, і діє.

..будучи споглядальною наукою, вона має свої засади .

Засада – це те, що нас зміцнює, що дбає про нашу безпеку та спокій, – те, що водночас охоплює і підтримує все життя, усю природу. Різниця між засадами філософії і настановами така, як між начатками речей і самими

речами: другі залежать від перших, перші – причина і тих других, і взагалі всього сушого.

Уяви собі лишень, скільки довкіл кухарів, – і не здивуєшся кількості хвороб. У тінь відступають науки, а наставники вільних мистецтв пильнують порожніх закутів: ні душі тут у наш час! Пустка й у школах філософів та риторів. Зате як гамірно на кухнях! Скільки молоді юрмиться навколо домашніх вогнищ марнотратних ласунів! Я вже не говоритиму про цілі натовпи нещасних хлопчаків, яких після бенкету ждуть у спальні ще інші, ганебніші обов'язки.

Нині з усього хочуть почерпнути насолоду. Жоден порок не тримається своїх меж. Розкіш скочується до захланності. Чесність – у забутті. Що вабить нагородою, те не вважається ганебним. Людину – священну для іншої людини істоту – вбивають уже задля забави та жарту. Кого негоже було навчати мистецтва, як завдавати і приймати удари, того виводять на арену голим і беззбройним: від людини чекають єдиного видовища – загинути.

За такого звиродніння потрібні сильніші від звичних засоби, які могли б сягнути закоренілого зла; треба вдаватися до філософських засад, щоб викоренити хибні уявлення, які, проникнувши глибоко в душу, стали переконанням. Якщо до тих засад додати ще настанови, розради, спонукання, то вони можуть мати дійову силу; самі ж вони не подіють. Якщо хочемо, щоб люди завдячували нам своїм порядком, якщо маємо намір вирвати їх із згубних тенет, то хай вони навчаться розрізняти, що таке зло, а що – благо. Хай знають, що все, крім доброчесності, може змінювати свою назву – ставати то злом, то благом. Як перший обов'язок тих, хто при війську, – сумлінність, відданість клейнодам, неприпустимість утечі, – після усвідомлення якого вже легко вимагати від покликаних до присяги воїнів виконання всіляких наказів та доручень, – так і в тих, кого хочеш привести до блаженного життя, слід насамперед закласти підвалини,, домогтися, щоб вони пройнялися доброчесністю. Хай тримають її мало що не з забобонною цупкістю, хай її люблять, хай лише. з нею хочуть жити, а без неї – хай і не хочуть.

Щоб душа мала змогу піти за настановами, які даємо, потрібно спочатку звільнити її з пут.

Дещо або випадком, або завдяки вправності у тієї людини виходитиме правильно, але в руках у неї не буде мірила, за допомогою якого могла б переконатися, чи дійсно є правильним те, що робить. Хто порядний з волі випадку, той не може обіцяти, що буде таким постійно.

Життя без мети – блукання. А раз уже не обійтись без мети, значить, необхідні основні засади.

Яка причина того, що боги добродійні? Природа. Помиляється той, хто вважає, що вони не хочуть шкодити: вони й не можуть.

Природа привела нас на світ спорідненими між собою, бо з одних і тих же начатків створила, для однієї і тієї ж мети призначила. Вона вклала в нас взаємну любов, схилила до спілкування. Вона визначила, що таке правильне і що справедливе; з її веління нещасливішим є той, хто чинить зло, аніж той, хто зазнає зла; з її веління людина готова протягти руку допомоги іншій людині.

Інша річ доброчесність: вона є знанням і себе самої, і всіх інших речей. Щоб її вивчити, треба вчитись у неї самої. Вчинок не буде правильний, якщо не буде правильним намір, від якого залежить сам вчинок. Намір же в свою чергу не буде правильний, якщо таким не буде і душевний лад, від якого висновується намір. А душевний лад не буде найкращим, поки не збагнемо законів, що керують усім життям, поки не визначимо, яку думку слід мати щодо кожної речі зокрема, і не зведемо тієї речі до того, чим вона є в дійсності. Спокій випадає на долю лише тим, хто виробив у собі незмінне, стійке судження; всі інші то опускають руки, то знову беруться за своє – все хитаються між тим, що покинули, й тим, чого знову прагнуть. Яка причина тих хитань? Людська думка: хто її, найхисткішу, взяв замість керма, той не може спостерегти нічого певного. Хочеш весь час хотіти одного й того ж самого – мусиш хотіти лише того, що правдиве. А до правди годі дійти, не опираючись на певні засади, адже в них – саме життя. Благо і зло, достойне і ганебне, справедливе і несправедливе, благочестиве й нечестиве, чесноти й застосування їх у житті, володіння всім тим, що дає вигоду, добре ім'я і пошана, здоров'я, сила, врода, гострота відчуттів – усе це потребує поцінування. Хай нам буде дозволено знати, що і в якій ціні внести до майнового списку. Адже ти помиляєшся на кожному кроці: не одну річ оцінюєш вище від її справжньої вартості, та й не на якусь там дрібницю помиляєшся: те, що серед нас найвище цінується, – багатство, впливовість, могутність – вартє заледве сестерція! Але ти й не підозрюєш того, поки не придивишся до самої засади, згідно з якою всі ті речі зіставляються й оцінюються. Як ото листки не можуть зеленіти самі по собі – їм треба гілки, якої б вони трималися і з якої б тягли сік, так само й ті настанови: якщо вони окремі, то наче всихають – хочуть бути приладнані до науки.

Дещо у філософській науці вимагає повчання, а дещо – доказів, і то численних, – коли йдеться про щось глибоко приховане від ока, про щось таке, що може бути виявлене лише завдяки винятковій пильності й проникливості. Але якщо потрібні докази, значить, потрібні й засади, адже в них доходимо істини шляхом доведень. Є речі відкриті, є приховані. Відкриті – це ті, що їх сприймаємо відчуттями, пам'яттю; приховані – ті, що поза їхньою досяжністю. Розум не задовольняється речами відкритими: більша й краща його частина зайнята прихованим. А що приховане, те вимагає доказів; вони ж не бувають без засад. Отже, без засад обійтись

неможливо. Що робить розуміння загальним, простим, те саме робить його й досконалим; маю на увазі певне, окреслене переконання щодо різних речей. Якщо без нього ми наче розпливаємось думками, то потрібні засади, які дають нашому розумові несхитність суджень. Зрештою, коли закликаємо когось, аби він до приятеля ставився як до себе самого, аби вважав, що ворог може стати йому другом, аби в першому роздмухував любов, у другому – пригашував ненависть, то додаємо: «Це справедливо й чесно». А наші філософські засади, власне, й визначають, що таке справедливість і що чесність; отже, вони необхідні, якщо без них нема ні однієї, ані другої.

Але поєднуймо засади й настанови. Таж і гілки ні до чого, коли нема коріння, і саме коріння отримує допомогу від того, що воно вивело на світло денне. Яка користь від рук, те кожен знає хоч-не-хоч: допомога від них очевидна; а от серце, завдяки якому руки живуть, від якого отримують поштовх до дії, оте серце залишається мов у тіні. Те ж саме можу сказати про настанови: вони на видноті, а засади мудрості – у схові. Як із глибшими святощами обізнані лише посвячені у таїнства, так і в філософії: її таємниці розкриваються тільки перед очима тих, хто допущений, хто прийнятий у святиню мудрості, а настанови й інші того роду повчання доступні і непосвяченим.

ЛИСТ ХСVII

Ти помиляєшся, мій Луцілію, якщо думаєш, що то хиба тільки нашого віку – схильність до розкоші, зневага добрих звичаїв та усе інше, чим кожен дорікає часам, у яких живе. Причиною тут не часи, а люди: немає такого століття, яке було б вільним від провини.

Таке-то діялось, таке й далі діятиметься. А якщо й уляжеться колись розпуста по містах, то тільки завдяки покарі й страху, але ніколи – сама по собі. Тому не маєш підстави думати, що нині ми надто багато дозволили розпусній пристрасті, а законам – надто мало.

Ми легко схиляємося до зла, бо тут ні провідника не бракує, ані товариша. Втім, діло піде й саме, без провідника, без товариша. Адже дорога до пороку веде навіть не по схилу, а стрімко вниз. Багатьох робить невинними те, що похибки в тому чи іншому мистецтві є соромом і завадою для тих, хто схибив, а от огріхи у житті – це вже насолода.

Тільки чисте сумління хоче бути на видноті, в усіх на очах, а зловмисність навіть у темряві тремтить.

Чому? Бо перша і найбільша кара для злочинця – чинити зло, і жоден переступ, хай фортуна й осипле його своїми дарами, хай охороняє і захищає злочинника, не буває безкарним, адже покара за злочин – у самому злочині. Вслід за тією першою карою товпляться інші: невідступна тривога, страх, зневіра у власній безпеці.

ЛИСТ ХСVІІІ

Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім; нещасний ще перед усіма нещастями той, хто переживає, аби все те, чим насолоджується, залишилося при ньому до кінця. Ці – хвилини спокою для нього; зазираючи в майбутнє, втратить теперішнє, що могло б його втішити.

Навпаки, чого слід боятися, те відхиляй від себе; що розумом можеш передбачити, те передбачуй; що здатне пошкодити тобі, те май на оці й задовго перед тим, ніж могло б воно трапитися, відверни від себе. Тут чимало тобі допоможе впевненість, а також витривалий, загартований за всіх випробувань дух. Від фортуни вберегти себе може лише той, хто спроможний її перенести: у спокійній, душі її не зчинити сум'яття.

ЛИСТ ХСІХ

...невідчепно тримається нас одна й та як сама хиба: поводимося за зразком багатьох, беремо до уваги не те, як треба чинити, а те, як інші звикли чинити в таких випадках. Відходимо від природи, покладаємося на люд, від якого в жодній справі не слід чекати чогось доброго, який і тут, як і в усьому іншому, виявляється вкрай хистким провідником.

ЛИСТ СІ

Ніхто й ні в чому не повинен покладатися на майбутнє.

Перед кожним – межа, що її накреслило невблаганне у своїй неминучості приречення, але ніхто з нас не знає, як близько та межа. Тож укладаймо свої думки так, мовби ми вже сягнули тієї межі. Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним. Найбільшою нашою помилкою щодо життя є те, що ми завжди залишаємо його незавершеним, завжди відкладаємо щось на завтра. Хто щодня викінчує своє життя, як митець – малюнок, тому час не потрібен. А з постійної потреби часу народжується страх і жага майбутнього, і та жага роз'їдає нам душу. Нема нічого жалюгіднішого, ніж постійний сумнів щодо прийдешнього: як то воно все випаде? Скільки ще в нас попереду, яке воно, – ось що турбує нас, мучить незбагненною тривоگو.

ЛИСТ СІІ

...ті члени, з яких творяться подібні тіла, сполучаються між собою правом або суспільними обов'язками, а за своєю природою вони роз'єднані, поодинокі.

Вважаємо, що не може бути блага, яке б складалося з віддалених між собою частин. Єдине благо – мусить бути охоплене й кероване єдиним духом; у єдиного блага – також єдина сутність.

...якщо про мене гарно висловлюється хтось із добродішних мужів, то це те ж саме, якби такої думки були всі добродішні: всі ж вони, пізнавши мене, відчули б одне й те ж саме. Їхні судження однакові, і вони збігаються, бо рівною мірою проникнуті правдою, тому й не можуть розбігатися. Ось і

виходить, мовби всі вони судять однаково, а це, кажу, тому, що інакше вони й не можуть судити.

Доброчесному ж до вподоби лише правда, а в правди – одна суть, одне обличчя; всі інші, якщо й погоджуються між собою, то хіба в чомусь хибному, а хибне ніколи не буває постійним – воно змінюється, саме собі суперечить.

...ні красномовства, ні якогось іншого зверненого до слуху мистецтва ніщо так не зіпсувало, як оплески юрби. Розголос потребує голосу, а визнання може обходитися без голосних слів, задовольняючись самою думкою людей; воно не тратить на своїй повноті не лише серед мовчанки, але й серед хули. Поясню, в чому різниця між визнанням і славою: слава – це сукупність суджень багатьох людей, а визнання – лише добродесних.

День, якого так жахаєшся як останнього, буде днем, коли народишся для вічного життя.

ЛИСТ СІІІ

Опинитися серед уламків корабля на морі, перекинутися разом із повозом – усе це, хоч і важкі, але далеко не щоденні випадки, а от людина людині грозить щодня. Проти цієї небезпеки озбройся, з неї не спускай сторожкого ока!

Напасть же, яка йде від людини, – раптова, і, що ближче вона підступає, то старанніше приховується. Помиляєшся, довіряючи виразові обличчя зустрічних: з виду вони люди, з норову – звірі; різниця хіба в тому, що зі звіром небезпечно зустрітися віч-на-віч; кого ж він омине, того вже не шукає, бо лише необхідність спонукує його завдавати шкоду. **Звіра жене до нападу або голод, або страх. Людина ж убиває людину задля приємності.**

А тим часом, наскільки змога, шукай сховку у філософії. Вона прийме тебе в своє лоно, в її святині будеш або безпечний, або безпечніший.

Але й самою філософією ти не повинен хизуватися; для багатьох, хто послуговувався нею надто зухвало й самовпевнено, вона стала причиною небезпеки. Хай вона позбавить пороків тебе, а не комусь іншому докоряє його пороками; хай не гребує загальноприйнятими звичаями; хай не вдає, що засуджує все те, від чого сама утримується. Можна бути мудрим, не напускаючи на себе пихи, не накликаючи заздрості.

ЛИСТ СІV

Треба натомість не покидати філософських занять, спілкуватися з подвижниками тієї науки, щоб вивчити досліджене, дослідити – ще не вивчене. Так наш дух, який вартий того, щоб йому дати вихід із найжалюгіднішого рабства, повертає собі волю. Але поки не знатимеш, чого слід уникати, а до чого пориватися, що необхідне, а що зайве, що справедливе, а що несправедливе, доти не подорожуватимеш, а просто блукатимеш.

Дивуєшся, що тобі не допомагає втеча? Але ж усе те, від чого тікаєш, – з тобою! Тож виправ себе самого, скинь із себе тягар, а жадання, яких Взагалі треба позбутись, утримуй в розумних межах. Одне слово, здери з душі всю ту нікчемність. Хочеш, аби твої подорожі справляли тобі приємність, – вилікуй свого супутника!

Природа створила нас великодушними і, подібно до того, як одних звірів вона наділила жорстокістю, інших – хитрістю, а ще якихось – полохливістю, так і нам вона дала гідний хвали, високий дух, який шукає, де б йому жити найчесніше, а не найбезнечніше, дух, що дуже подібний до всесвіту, за яким, наскільки це дозволяє крок смертної людини, він слідує, з яким змагається. Він шукає простору й видноти, вірить, що його похвалять, що на нього звернуть увагу. Він – володар усього, він – над усім, отже, нічому не підлягає, ніщо не видається йому ні важким, ані таким, що могло б зігнути мужа.

Не тому вагаємося, що важко, – важко тому, що вагаємося.

...треба знехтувати багатством: воно – запорука неволі. Відкиньмо золото, срібло і все те, чим обтяжені щасливі дома: свободи не можна придбати даром. Якщо цінуєш її високо, то все інше мусиш цінувати низько.

ЛИСТ CVII

...а тепер сам собі скажу слова, які (так, наче бачу тебе) вже й на твоїх устах: граємо в розбійників; гостроту нашої думки марнуємо на непотрібному: все це робить нас не кращими, а лиш ученішими. Мудрість – річ доступніша. Скажу більше: вона простіша; аби втішатися здоровим глуздом, не треба великої начитаності. Але ми й філософію, як і все інше, розмінюємо на всякий непотріб. Ми непомірковані в усьому, навіть у читанні: вчимося не для життя, а для школи.

ЛИСТ CVII

...рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони встановлені для всіх.

Хай приречення знайде нас готовими і бадьорими. Великим є той дух, який віддається приреченню. І навпаки: дрібним, звироднілим є той, який пручається, який поганой думки про світовий порядок і воліє виправляти богів, ніж себе самого.

ЛИСТ CVIII

Не можна ні без розбору хапати знання то тут, то там, ані захланно кидатися на все загалом: до цілості доходять через частини. Тягар треба приміряти до своїх сил і не братися за те, на що нас не вистачить. Потрібно черпати не скільки хочеш, а скільки спроможний вмістити. Доведи до ладу свою душу – і вміщатимеш відповідно до своїх бажань. Бо душа, що більше приймає в себе, то стає просторішою.

Хто приходить до філософа, той нехай щоденно несе од нього щось добре: хай повертається додому або здоровий, або готовий стати здоровим. Так воно й справді буде: такою вже силою наділена філософія, що допомагає не тільки тим, хто вникає в неї, а й тим, хто з нею спілкується. Хто вийшов на сонце, той засмагне, хоч би й не задля того виходив.

«То як? Хіба не знаємо таких, що не один рік просиділи у філософів – і навіть духом тим не перейнялися?». – Авжеж. Є такі. І то настільки заповзятливі, що я назвав би їх не те що учнями – мешканцями філософів. **Дехто, бачиш, приходить слухати, а не вчитися**, – як ото задля приємності вчащаємо до театру, аби натішити вухо чиєюсь мовою, голосом або захопити дією. Побачиш чималий гурт слухачів, для яких бесіди філософа – лише нагода скоротати своє дозвілля. Не тим вони зайняті, аби, позбувшись там якихось пороків, набути натомість розумних життєвих засад, – прагнуть насолоди для слуху.

Неважко пробудити у слухача бажання жити правильно. Адже природа в кожного з нас заклала основи добра й заронила насіння чеснот. Немає такої чесноти, що ми не були б до неї готові від народження. Трапиться хтось такий, хто заохотить – і добро, що мовби дремає в нашій душі, прокидається.

І навіть ті, кому постійно чогось бракує, викрикують від захоплення, оголошують війну грошам. Тільки-но зауважиш, що вони в такому настрої, налягай на них, натискай, дошкуляй, відкинувши будь-які недомовки, умовиводи, викрутаси та всяку іншу марну гру словами. Виступай проти жадоби, виступай проти розкоші, а коли відчуєш, що справа рухається вперед, що тобі вдалося зачепити слухачів за живе, – наседай ще завзятіше. Аж не віриться, наскільки може бути корисною мова, призначена для зцілення, мова, що від першого й до останнього слова звернена на добро слухачів!

Все це я описав тобі, щоб ти пересвідчився, як загонисте беруться новаки до всього благородного, коли хтось заохотить їх, розпалить. Але потім дещо зводиться нанівець з вини наставників, які вчать нас вести вчені бесіди, а не жити, дещо з –вини учнів, які приходять до вчителів не душу плекати, а вигострювати дотеп. Ось так, що було філософією, стало філологією.

Чому ж ми баримося, чому самі себе не підхльоснемо, аби дорівняти швидкістю найстрімлівішому з усього? Краще пролітає мимо, наступає натомість гірше. Як ото з амфори спочатку виливається найсвітліше вино, а важче, каламутніше осідає, так і в нашому житті найкраще – на самому початку. То чи дозволимо, щоб його вичерпали інші, а собі залишимо осад? Закарбуймо ж у душі й схвалімо, наче сказане оракулом, ті слова:

День щонайкращий для люду нещасного першим тікає.

Чому найкращий? Бо те, що за ним, – непевне. Чому найкращий? Бо за молодості можемо вчитися, можемо спрямовувати до кращого гнучку й податливу душу. Бо та пора догідна для трудів, догідна для того, щоб розворушувати читанням нашу думку, а працею – гартувати тіло. А те з нашого віку, що залишається, воно і повільніше, й млявіше, і ближче до кінця. Тож відкиньмо все, що стоїть нам на заваді, і всю душевну снагу звернімо лиш на одне: щоб ту невтримну прудкість найквалітвішого часу ми не спостерегли щойно тоді, коли залишимося далеко позаду. Хай кожен стрічний день припадає нам до душі як найкращий, хай він стає нашим днем. Що тікає, те треба ловити».

...нагадую тобі, що слухати й читати філософів треба з певною метою – осягнення щасливого життя; не з тим, щоб виловлювати давні або щойно придумані слова, пусті метафори й мовні фігури, а щоб переймати корисні настанови, сповнені величі й сили духу вислови, які тут же можна було б випробувати в дії. Вивчаймо все це так, щоб тільки-но почуте слово ставало ділом. Гадаю, ніхто не зробив усім смертним гіршої послуги, ніж ті, що навчилися філософії, мовби то було якесь продажне ремесло, ті, що живуть цілком інакше, ніж повчають, як треба жити. Самі ж бо виставляють себе на кожному кроці як приклад непотрібної вченості – підлеглі всім тим порокам, проти яких виступають.

Але скажу тобі, в який спосіб вони могли б довести, що все це – їхнє: хай чинять, як говорять.

ЛИСТ СІХ

Кожен прагне мати когось такого, з ким міг би спілкуватися, вести бесіду в спірних питаннях. Досвідчених борців удосконалює боротьба; музиканта спонукає до поступу той, хто володіє тим же мистецтвом. Так само й мудрець потребує, щоб його чесноти були в дії. Як він розворушує себе самого, так може й інший мудрець його розворушити. То чим один мудрець може допомогти іншому? Може підштовхнути його до чогось, може вказати нагоду для благородних учинків. А ще поділиться з ним своїми думками. Навчить його того, що сам винайшов. Адже й для мудреця завжди залишатиметься можливість якогось винаходу, матиме до чого вибігати і його думка.

Додай і те, що всі чесноти поєднані між собою приязню. То хіба ж не приносить користі той, хто любить чесноти когось іншого, рівного собі, й водночас дає йому змогу любити й свої чесноти? Подібність, надто в чомусь благородному, втішає, коли ті, що подібні між собою, вміють і схвалити, й самі заслужити схвалення.

Врешті, належно вплинути на душу мудреця не може ніхто інший, крім мудреця, – як розумно вплинути на людину не може ніхто, крім людини. Як для того, аби подіяти на розум, потрібний розум, так само для дії на досконалий розум необхідний такий же досконалий розум.

Вважається, що допомагають також ті, хто не скупиться для нас і на речі буденні: гроші, впливові зв'язки, безпеку та все інше, що цінне або й необхідне для життєвих потреб. Тут, кажуть, навіть нерозумна людина помагає мудрецеві. Але ж допомагати – це згідно з природою діяти на душу як своєю власною чеснотою, так і чеснотою того, на кого ця дія звернена. А це неодмінно супроводжується благом для того, хто помагає: вдосконалюючи добродієність іншого, він неминуче вдосконалює і свою. Та хай навіть відкладеш усе те, що або є найвищим благом, або провадить до нього, все ж мудреці можуть навзаєм собі допомагати. Для мудреця вже саме по собі бажане – знайти іншу мудру людину, адже з самої природи випливає, що всяке благо дорожить благом, тому-то добродієний прив'язується до іншого, такого ж добродієного, мов до себе самого.

ЛИСТ СХ

Але ж у тій темряві, досить нам захотіти, могло б заблиснути світло. А це можливо лиш за однієї умови: якщо хтось захоче сприйняти справи людські й божественні», якщо у знання тих справ не тільки заглибиться, але й перейметься ним; якщо, навіть володіючи тим знанням, повертатиметься до нього й зіставлятиме його зі своїми вчинками; якщо дошукуватиметься, що таке благо, а що зло і коли тими назвами послуговуємось помилково; якщо міркуватиме про те, що таке почесне, а що ганебне, у чому полягає провидіння. Але й це – не межа допитливості людського розуму: йому любо зирнути ген за сам світ, зрозуміти, куди його та бистринь пориває, з чого він виникнув, до якої грані спрямовані всі речі у своєму нестримному русі. Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами. Адже те, що нам на користь, наш бог, наш отець розмістив дуже близько від нас – рукою сягнути; не сподівався, що шукатимемо, – сам дав, а шкідливе заховав глибоко. Тож нарікати можемо хіба що на себе самих: те, від чого гинемо, ми всупереч природі добули з її схову на світло денне. Свій дух ми зробили невільником насолоди, а потурати їй – значить відкрити джерело всіх зол; ми віддали його честолюбству, розголосу й іншим марним, нікчемним звабам.

ЛИСТ СХІІІ

Відомо, що душа є живою істотою, бо ж саме завдяки їй ми – живі істоти, та й всі живі істоти якраз від неї отримали свою назву. А добродієність – не що інше, як душа, яка перебуває в певному стані, отже, й вона – жива істота. Добродієність, окрім того, виконує якусь дію. А без поривання вона б не спромоглася на жодну дію. Якщо ж у неї є поривання, а воно властиве тільки живим істотам, – значить, вона теж є живою істотою.

Та й не диво: своїй владі він намагався підкорити все, крім пристрастей. Як же помиляються ті, хто прагне поширити права на свої володіння ген за море, хто вважає себе на вершині щастя, коли силою зброї загребе чимало провінцій, до старих приєднавши нові, – не відаючи, в чому полягає неосяжне, рівне божественному, володіння! Найвища влада – мати владу над собою. Краще хай навчать мене, наскільки великою святістю є справедливість, яка шанує чуже добро й домагається хіба що одного: бути у вжитку. Вона не має нічого спільного з марнославством, із хвальбою: вона сама з себе задоволена. Ось у чому кожен мусить насамперед переконати себе самого: «Я повинен бути справедливий безкорисливо!» Мало того. Хай переконає себе ще й у такому: «Заради тієї незрівнянної чесноти я радо пожертвую всім!» Отже, хай всі твої помисли відбігають якомога далі від особистої користі. Негоже озиратися, яка нагорода чекає тебе за справедливий вчинок: вона – у самій справедливості! Закарбуй собі в пам'яті й те, про що я тобі нещодавно говорив: не має жодного значення, чи багато людей знає, що ти, справедливий; хто хоче розголосу для своїх чеснот, той не про них дбає – про славу.

ЛИСТ СХІV

Одне слово, де тільки побачиш захоплення зіпсутою мовою, знай: там неодмінно й звичаї пішли далеким від уторованого шляху манівцем. Як розкішність гостин та вишуканість убрань – ознаки хворого суспільства, так і розв'язна мова, якщо вона стає звичною, свідчить, що д душі, з котрих ті слова виходять, пішли до упадку.

Не варто дивуватися, що те зіпсуття мови прихильно сприймається не тільки слухачами грубішого ґтибу, але і громадою вибагливіших, адже вони різняться між собою тогами, а не поглядами.

Вкажу тобі, повторюю ще раз, найславніших, гідних подиву мужів; якби хтось захотів щось виправити в них, то звів би нанівець геть усе: хиби настільки тут проникнули в достоїнства, що навіть їх потягли б за собою. Додай і те, що спосіб мовлення не залежить від стійких приписів: їх змінює суспільний звичай, а він ніколи не затримується довго на чомусь одному.

Власне такою є мова Мецената й усіх інших, хто припускається помилок не випадково, а свідомо, бажаючи того. А це народжується з грізної хвороби духу. Як у сп'янінні язик починає заплітатися не раніше, ніж розум, який, піддавшись тягареві, надломлюється, зраджує нас, так і та мова (хіба вона відрізняється чимось од п'яного лепету?) ні для кого не буває обтяжливою, поки не схитнеться дух. Отож лікувати треба дух: від нього ж і думки, й слова; від нього – наш вигляд, вираз обличчя, хода. Коли дух здоровий, повний снаги, то й мова сильна, смілива, мужня; занепадає дух – валиться з ним усе інше.

Наш дух – то володарем буває, то тираном. Володарем – коли має на меті чесне, коли дбає про здоров'я дорученого йому тіла, не вимагає від

нього нічого ганебного, брудного. Коли ж він не володіє собою, коли зробиться захланним, розбещеним, тоді й отримує ненависне, зловісне ім'я – стає тираном.

Будемо здорові, будемо помірковані у своїх жаданнях, якщо кожен з нас рахуватиме себе за одну людину, якщо, змірявши своє тіло, побачить, як мало і як ненадовго воно може в собі вмістити! Ніщо так не схилить тебе до поміркованості в усьому, як часті роздуми про короткочасність нашого життя, про його непевність. Хоч би що ти робив, озирайся на смерть.

ЛИСТ СХV

Шукай, про що писати, а не як писати. І то не так писати, як думати, про що пишеш, аби продумане ти міг глибше засвоїти, мовби припечатати. Коли зауважиш, що чиясь мова пильно вигладжена, то знай: у того писаки й душа зайнята дрібницями. Великий муж викладає свої думки і недбаліше, й впевненіше. Про що б він не говорив, те вражає силою переконання, а не старанністю виголошення.

Мова - образ духу: якщо вона гарненько підстрижена, підрум'янена, оздоблена, то це певна ознака того, що й дух – далекий від щирості, що й він не без вад. Вишуканість – прикраса не для мужів.

Коли б то було можливо побачити душу добродісного мужа, – яким прекрасним, яким бездоганим, яким величним і погідним обличчям заяснила б вона перед нами! Як виблискувала б у ній і справедливість, і хоробрість, і поміркованість, і розважність! Скільки саява, крім того, додали б скромність, стриманість, вибачливість, щедрість, товариськість, а ще (хто б у те повірив?) рідкісний дар у людини – людяність! А передбачливість, а розуміння речей, а благородність, найвища з-поміж тих якостей, скільки б то – о добрі боги! – скільки б то й вони ще додали тут своєї краси, своєї величі й поваги! Яке то чудове було б поєднання – милого з достойним! Не було б такої людини, яка б не визнала, що не тільки любові, а й шани гідна та душа.

І навпаки, ми помітили б нікчемність і млявість нещасної душі, навіть якби нам заважав потужний блиск променюючого доквіл багатства і різало вічі оманливе саяво почестей і великої могутності. Ось тоді б ми й зрозуміли, наскільки жалюгідним є те, що подивляємо, наскільки й самі ми подібні до дітваків, для яких будь-яка забавка – це щось найцінніше: якийсь там куплений за шеляга ланцюжок для них буває дорожчий від батьків чи братів.

Та сама річ, яка не дає й хвилини дозвілля стільком урядникам, стільком суддям, річ, яка стількох же й робить урядниками й суддями, – гроші, – відколи почали бути в шані, відтоді занепала шана до всього, що тієї шани заслуговує: по черзі, то набуваючи щось, то збуваючи, ми не питаємо «що то таке?», а «в якій ціні?». Відповідно до плати ми порядні, відповідно до плати – непорядні, йдемо за чесністю, поки вбачаємо в ній якийсь зиск,

готові одвернутись від неї, якщо злочини пообіцяють нам щось більше. Батьки навчили нас захоплюватися золотом і сріблом; прищеплена ще в дитячому віці жадоба, закоренившись, розрослася разом з нами. Незгідливий щодо всього іншого, народ одностайний в одному на гроші дивляться, мов на якісь святощі, багато грошей зичать своїм близьким; гроші, наче вони є найціннішим надбанням людини, приносять у дар богам, коли хочуть засвідчити їм свою вдячність. А далі звичаї докотились до того, що вбогість викликає у людей хіба прокльони та погорду: багаті її зневажають, убогі, ненавидять.

Філософія, власне, дасть тобі те,, що, на мою думку, є найважливішим: ти ніколи не будеш дошкуляти сам собі. До такого стійкого щастя, яке не сколихне жодна буря, тебе не допровадять ані гарно поєднані слова, ні переливна, повільно-плинна мова. Хай ті слова біжать, як хочуть, щоб тільки душа не розладналася, щоб була піднесеною і не переймалася тим, що думає про неї люд; щоб сама собі подобалася якраз за те, за що не подобається іншим, щоб свої успіхи оцінювала життям, щоб була переконаною: знанням вона збагатилася настільки, наскільки менше чогось жадає, наскільки менше боїться.

ЛИСТ CXVI

Кожен порок знаходить собі виправдання; кожен з них, скромний, подоланий на початку, згодом розливається щораз ширше. Дозволь йому пробитись – ніяк не загамуєш. Будь-яка пристрасть попервах слабка. Відтак сама себе збуджує, а розростаючись, набирається сил. Її легше не допустити, ніж вигнати.

Природа доручила нам піклуватися про себе самих, але тільки-но почнемо потурати тому піклуванню – воно тут же стає пороком. Ця ж сама природа підсипала насолоди до необхідних речей не з тим, аби ми липнули до тієї насолоди, а щоб завдяки їй для нас було приємним усе те, без чого не прожити. А коли насолода приходить незалежно, своїм правом, то це вже лакомство, розпуста. Тому чинім опір пристрастям при самому вході, бо легше, повторюю, взагалі їх не допустити, ніж вигнати.

Якомога далі обходьмо слизьке місце: ми й на сухому похитуємося. Тут, мабуть, перестрінеш мене отим звичним – його часто висувають проти стоїків – докором: «Надто високі в вас обіцянки, надто суворі приписи! Ми – звичайнісінькі люди, де вже нам відмовляти собі в усьому! Ми сумуватимем, але не дуже, жадатимем, але в міру, гніватимемось, але ненадовго». – А знаєш, чому ми того не можемо? Бо не віримо, що можемо! В дійсності, присягаюся, справа стоїть так: ми захищаємо наші пороки, бо любимо їх, і воліємо їх виправдати, а не випровадити. Природа подала нам для цього достатньо сил, – тільки б ми зібрали їх, як-то кажуть, в один кулак, тільки б звернули їх на свій рятунок, а не на свою загибель. «Не можемо» – це лиш відмовка; причина ж у тому, що не хочемо.

ЛИСТ СХVII

Для нас, звичайно, багато важить усталена думка загалу; якщо так видається всім, то це приймаємо за доказ істини. Приміром, існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів. А коли розмірковуємо про безсмертність душі, то немаловажною для нас є однастайність людей, які або жахаються тих, хто в підземному світі, або шанують їх.

Мудрість – це стан досконалого розуму; бути мудрим – це застосування досконалого розуму в житті. Як же це можливо, щоб благом не було застосування того, що без застосування перестає бути благом?

Зваж і на те, що нашій душі звичніше розважати себе, ніж лікувати; філософію – лікувальний засіб – вона перемінює в забавку. Я не знаю, яка різниця між мудрістю і «бути мудрим», зате добре знаю, що мені байдуже, знаю я це чи ні. Скажи мені: я стану мудрим, докопавшись, нарешті, до тієї різниці? Чому волієш затримувати мене серед слів, а не серед діянь мудрості? Зроби мене хоробрішим, зроби впевненішим, зроби рівним фортуні, зроби вищим од неї! І я таки зможу стати над нею, якщо спрямую на цей замисел усе те, чого вчуся.

ЛИСТ СХVIII

Нічого не домагатися, оминати майдан, де фортуна вершить усіма справами, – ось у чому, мій Луцілію, найвище благородство, найпевніший спокій і свобода!

Тобі видається високим те, від чого ти далеко; а вийди на вершину – і вже воно низьке. Хай буду брехуном, якщо тут же не націлюєшся на щось вище: що сприймаєш за вершину, – лише східець. Незнання істини всім дається взнаки. От і мчать, засліплені, поголосом, переконані, що до чогось доброго, а домчавши, натерпівшись, – бачать: усе це або лихе, або пусте, або дрібніше, ніж сподівалися. Чимало людей подивляють речі, що звіддалік оманюють своїм виглядом: велике видається юрбі благом.

ЛИСТ СХХ

Але щастя всіх тих багатців спрямоване на те, щоб його озиравав люд, воно – надворі. А той, кого ми відвели далеко від люду, далеко від фортуни, той щасливий всередині.

Природа, крім усього іншого, дала нам ще й той чи не найбільший, дар: необхідне не набридає. Перебираємо лише тоді, коли є щось зайве: ось те не дуже гарне, а он те не дуже хвалять, а ще там щось не вельми приємне для ока.

Виявилось, що треба загнuzдати жадання, погамувати страх, подбати про майбутні справи, роздати все, що ми повинні віддати, – й ми усвідомили, що таке поміркованість, хоробрість, передбачливість,

справедливість, а тоді кожній з тих чеснот ми визначили відповідний обов'язок.

Але з чого ми все-таки зрозуміли, що таке добродієність? На неї вказали нам і притаманний їй порядок, і гожість, і постійність, і згідність між собою всіх учинків, і та незрівнянна велич, що підносить її над усім. А звідси – й наше розуміння блаженного життя, що пливе погідною течією, залежне в усій своїй цілості тільки від власної волі.

Кажу ж тобі, мій Луцілію: найкращий доказ високого походження нашої душі – це те, що вона вважає надто низькою і гнітючою для себе оселю, в якій перебуває: те, що вона не боїться покинути її. Адже хто пам'ятає, звідки прибув, той знає, куди відходить.

Так буває з усіма, хто замешкав у чужій оселі. І от, одержавши волею жереба таке кволе тіло, ми все ж снуємо і свої задуми у вічність і, наскільки можна розсунути межі людського віку, настільки й заповнюємо той проміжок сподіваннями, не вдовольняючись навіть найбільшим багатством, найбільшою могутністю.

То велика наша помилка – страх перед останнім днем: до смерті в однаковій мірі наближує нас кожен день. Утома – це не той крок, на якому падаємо: він – лиш вияв втоми. Останній день лише приходить до смерті; йде до неї – кожен. Вона скльовує нас, а не поглинає.

Ось чим найбільше зраджує себе нерозсудливість душі: кожен раз вона інша, кожен раз – що вважаю найганебнішим – неподібна до себе. Велика річ, повір мені, – весь час виступати в одній і тій же постаті. Але, крім мудреця, ніхто на те не здатний: всяк із нас багатоликий. То ми видаємось тобі ошадливими й поважними, то марнотратними, нестатечними. Раз по раз міняємо личину: знімаємо якусь одну, беремо – протилежну. Постав перед собою таку вимогу: яким ти вирішив бути спочатку, таким протривати до кінця. Зроби так, щоб тебе хвалили, а не зможеш – то щоб хоч пізнавали. Бо про декого, хто зустрівся тобі вчора, цілком слушно можна запитати: «А то хто такий?» Ось як ми змінюємось!

ЛИСТ СХХІ

Природу легше просто пізнати, ніж описати. Скажімо, та дитина не знає, що таке стан взагалі, але свій стан вона знає; рівно ж не знає, що таке жива істота, а попри те відчуває себе живою істотою. Щоправда, свій стан вона розуміє лише згрубіла, загально й нечітко. Та й ми, дорослі, знаємо, що у нас є душа, а що воно таке ота душа, де вона, яка вона, звідки взялася, – того й не відаємо.

ЛИСТ СХХІV

Де нема місця для розуму, там і блага немає. Природу ділимо на чотири види: природа дерева, тварини, людини, божества. Дві останні наділені розумом, отже, – однакові; відрізняються лише тим, що людина смертна, божество – безсмертне. З тих двох благ одне (зрозуміло, божества)

вдосконалила сама природа; друге, благо людини, вдосконалює власним старанням сама людина. Всі інші істоти є досконалими в межах своєї природи, але це не справжня досконалість, бо розум у них відсутній. **Посправжньому досконалим є те, що досконале відповідно до всієї Природи взагалі, а така природа – розумна. Все інше буває досконалим тільки у своєму роді.**

Скільки не вправляйся у прудкості ніг – усе ж не дорівняєш якомусь там зайчикові. То хіба не хочеш, облишивши все те, у чому зазнаєш поразки, – бо ж не до свого діла докладаєш рук, – повернутись до свого власного блага? Що то за благо? Бездоганна й чиста, готова посперечатись навіть з богом душа, яка піднялась над усе людське, яка нічого свого не шукає поза собою. Адже ти – розумна істота! То яке маєш у собі благо? Досконалий розум! Чи ти вже покликав його до найвищої мети, щоб він, наскільки зможе, сягнув її своїм зростом? Лише тоді вважай себе блаженным, коли саме в ньому народжуватиметься твоя радість, коли з-поміж усього, що люди хапають, чого прагнуть, що оберігають, ти не знайдеш жодної речі, яку не те що вибрати собі, а й взагалі мати б не захотів. Я подам тобі коротке правило, яким ти зможеш сам себе оцінити й пересвідчитися, чи вже сягнув досконалості. Так ось: своїм благом володітимеш тоді, коли зрозумієш, що найнещасливіші люди – це щасливці.

Тексти взяті: Сенека. Моральні листи до Луцілія. – К.: Основи. – 1995. – 603 с.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

Листи I, II. Акцент на самопізнання. Слід також брати до уваги, що ідеї саме цього твору запозичено християнством у Новому Заповіті, який (яке) надав їм статусу священного. І.Христос як художньо-літературний персонаж євангельського жанру філософування фактично явився ідеальним втіленням у людську плоть ідей Сенеки. А саме: потрібно знати себе як суб'єкта моральних чеснот, а не просто бути об'єктом прояву суб'єктивної природної вдачі. Сенека не жив так, як писав про це в «Моральних листах до Луцілія», тобто до себе самого. Так складно жити й будь-якій людині. Тому Христос – це образ людини, яка постійно пам'ятає про необхідність діяти добродібно, усвідомлює, що це складно, тому не судить людей надто суворо, але постійно закликає до самовдосконалення, до самокритичного ставлення до себе, перш ніж засуджувати інших. На жаль, нині його популяризують як реальну історичну особу. Якщо для церкви це виправдано, то для системи освіти це неприпустимо.

Шлях до «перевиховання» – долучення до творів найвидатніших і найславетніших мислителів, постійне перебування в духовному соціумі їх думок, а не думок коментаторів. Такий підхід (така методика) реалізована

церквою, яка зобов'язує до щоденних молитов і повсякчасного читання книг мудрості. Внаслідок подібної постійної практики пізнавальної роботи душі вона одухотворяється – стає цілеспрямованою у моральному сенсі. Але це не стосується православної церкви, яка відтісняє людину від особистого долучення до змісту Євангелій, доручаючи це священникам. А їх спосіб поведінки далеко не завжди відповідає моральним чеснотам, які вони проповідують.

Сучасна школа навпаки – постійно обмежує обсяг текстового навантаження на учнів і студентів, тому й маємо духовний застій. Втома, про яку говорять, на наше переконання, має інші, ніж навчально-освітні, причини. Одна з головних – держава не налаштована на освіту як найперший пріоритет, а звідси й реакція суспільства, яке цілком правомірно не довіряє деклараціям, не підкріпленим відповідним матеріально-фінансовим забезпеченням навчальних закладів, що найважливіше, освітян.

Лист IV-VI. Світло душі йде від філософського осмислення її пізнавальних здобутків. Убогий багатий тому, що його душа перебуває у Бога, який є світло, що освітлює світ. Отже, предметне володіння не є цілком – цього не розуміє темна душа – раба речей. Світла душа знає чисті форми, тому живе у вимірах вічності й безкінечності; темна полонена формами речей, якими є їх просторові і часові виміри-обмеження. Отже, вона повідомляє тілу, яким вона володіє, про його кінечність – смертність. Якщо так, тоді який сенс у навчально-освітніх зусиллях – такою є логіка досить значної частини суспільства, якою з ранніх літ переймаються діти в родині. Відтак школа з її цілями не стає рідною духовно-освітньою домівкою. Саме виходячи з подібних повсякденних спостережень, я обстоюю ідею елітарної побудови навчально-освітніх закладів, які б сполучали кожну дитину, кожного студента з їх власними схильностями, прагненнями, інтересами. Це і буде перебудова системи освіти на гуманістичних засадах. У всьому, що стосується людини, не можна послуговуватись арифметичним абстрактно-формалізованим ідеалізованим правилом: від перестановки доданків сума не міняється. Якраз міняється, адже кожна людина не одиниця, а соціально-духовна єдність, цілісність, сума душевно гармонізованих доданків, якими є її здібності, що їх школа зобов'язана поєднати, аби їй не було сумно від такої суми.

Із цими роздумами «практичні» педагоги і чиновники системи освіти можуть не погодитись. Тут Сенека правий: «Вже саме слово «філософія».. дратує людей». Але філософ не може не поділитись із кимось тим, що він постійно досліджує, тому він, це стверджував ще Арістотель, за покликанням – просвітитель, педагог. А педагогіка – філософська

дисципліна. На жаль, у неї як у науку йдуть не від філософії. Звідси й абстрактно-формалізовані підходи до освіти і виховання.

Лист VII. Продовження думки про виховання й навчання серед споріднених душ, можливе лише за умови елітарної побудови навчально-освітніх заходів. Коли її немає, всі перебувають у натовпі, юрбі, а не в себе вдома, у своїх схильностях і переконаннях. Розуміючи це, держава мала б компенсувати найтяжчу працю, якою є навчання дітей у масовій загальноосвітній (? – який жах!) школі, належним чином.

Лист XII. Дуже часто в педагогічній науці, ще більше – практиці, говорять про необхідність формування власних думок, поглядів, про педагогіку співтворчості. Це виглядає демократично, але не завжди вірно. Так, люди різні, має бути плюралізм думок, але є принципова різниця між природною індивідуальністю людини як психофізіологічної істоти і вільною індивідуальністю високоосвіченої особистості, що усвідомлює власні особливості як наслідок пізнавальних зусиль по оволодінню знаннями, яким властивий статус загального – закону. Ось чому посилення на думки авторитетних мислителів не є ознакою недостойною. Навпаки, вміння знайти у їх творах мудрі думки означає одне: індивідуально-індивідна свідомість піднялась на рівень загального, стала розумною. Звідси думка Сенеки про те, що слід знати: «все, бездоганно сказане – спільне надбання».

Лист XIV. Школа, якщо формує навчально-освітні групи не за спорідненістю схильностей, фактично сприяє вихованню прихованих у людській душі негативних асоціальних якостей – ненависті, заздрості, зневаги. Причому, до кращих, об'єднуючи проти них заздрісників. Звісно, не можна в цьому бачити провину останніх. Провина якраз на тих, хто організовує систему освіти без розуміння того, що добро зростає на ґрунті блага гармонії та єдності, ґрунті «єдиносутності й єдинорідності». Справді, благодать Святого Духа – це благодать єдиносутності й спорідненості, всезагальності. Не випадково християнські символи віри канонізують, освячують І. Христа як єдинорідного і єдиносутнісного із самим Богом-Батьком, а Батько – це і є людинотворчий Розум.

Лист XV-XXIV. Постійне вдосконалення душі під силу тільки філософії. Ставши на шлях любові до мудрості, дуже складно зійти з нього, адже мудрість, як природний, органічний спосіб життя, приваблює об'єктивним змістом, тому здатна здолати будь-які суб'єктивні прояви людської примхливості.

Сенека пише, що не потрібно докладати великих затрат для філософського живлення душі. Очевидно, що це, навпаки, суперскладне завдання, яке досить рідко у практичних вчинках здійснював він сам. Все ж заради справедливості слід відзначити, що в нього мова йде про вплив на слухачів істинною достовірною філософією. Її практична дія – вплив на

душевний стан і склад людини, яка слухає мудреця або ж долучається до філософських текстів. Філософія – перша порадиця для стурбованої і схвильованої життєвими проблемами душі.

Сучасна освіта в Україні ґрунтується на концепції особистісного саморозвитку. Зміст наведених листів дає відповідь на такий тип самовиховання. Його суть у самообмеженні філософським рівнем розуміння індивідуального поклику: «завжди одного й того ж самого прагнути, одне й те ж саме – відкидати». За народним висловом – не наступати на одні й ті ж самі граблі. Покликом є те, чого можна в досить нетривалий час досягти й порадіти досягнутій меті. Мета, випереджаючи практичні дії, має бути помітною і поміченою людиною, яка її обрала, адже сутнісною для людини є до-цільна (до цілі, мети), а не стихійно-інстинктивна діяльність. Тому завжди слід відкидати віддалені в часі і просторі цілі, а щоб визначити їх, якраз і потрібна постійна самокритично-аналітична робота душі – мислення.

Єдність слова і діла відноситься до вміння мислити, до вироблення звички говорити діловою мовою, якою є мова виправленої, правильної справедливої душі, якою вона є в стані розумної впорядкованості. Матеріалом, який обробляє розумна мисляча душа, є тіло людини, а не будь-який зовнішній відносно неї матеріал, не природа в її просторово-часових вимірах. Мислення якраз і є здатність впорядкувати різноманітні прагнення душі, які без нього стають хаотичними, афективними, хибними і хворобливими. Здоров'я душі в тому, щоб не бути розумною «заднім» числом, тобто – не кряти себе небажаними наслідками. Отже, бажання має бути осмисленим, тоді буде радість життєздійснення.

Основа активної розумної роботи душі – мовомислення або ж мислемовлення. Іншими словами – аналіз тексту, бачення в ньому, окрім знаків, також значень, які відкриваються не від одноразового прочитання, а поступово, від напружених міркувань, від любові до знаків і символів як носіїв смислових і осмислених мисленням значень. Душа в такому разі облагороджує тіло благодатною силою цілеспрямованого прагнення, бажання, тобто – силою духу. Отже, філософія – це своєрідна розумна духовно-практична реанімація душі, яка не просто дихає, а духотворює тіло, яке лише після цього може благотворно впливати і на зовнішню природу, не руйнуючи її.

Лист XX-XXI. Завдання освіти – просвітлити душу, тобто людські бажання, стійкими, чітко окресленими й особистісно визначеними прагненнями, задоволення яких приносило б людині радість від життя, робило його приємним, що рівнозначно – моральним, розумним і справедливим. У цьому Сенека наслідував Епікура і цьому вчить філософія: слова повинні бути «у злагоді з ділами». Але її слова – це категоріально-понятійно визначені тенденції руху світобуття й розвитку

суспільства, які, якщо їх усвідомити в їх засадничо-субстанціональному значенні, будуть визначати спосіб життя людини упродовж усього її життя, а не змінюватись щоденно від мінливих і випадкових вражень. Звідси і максима мудрості: «Завжди (курсив мій – В.Ж.) одного й того ж самого прагнути, одне й те ж саме – відкидати». Але що є «одним і тим самим» завжди? Очевидно, що правдиве благо, визначене моральним обов'язком, а не примхливою вдачею і випадковими життєвими обставинами.

Підвалини світобуття, які розкриває філософія, – «це ж і її вершина»! Хто збагнув, той на вершині, хто ні – той живе у підвалі.

Лист XXIV. Метод осягнення духу – уважне перечитування і розмірковування мудрих висловів, яке розкриває їх зміст і адекватно до нього облагороджує душу, налаштовує її на благо.

Лист XXV. Наставниками життя можуть бути тексти видатних мислителів, а не живих навчителів. Не тому, що вони можуть вчити поганому, а тому, що живій людині нелегко позбутись суб'єктивності й суб'єктивізму, які, коли їх не вгамувати, суттєво деформують зміст самого вчення. Адже учень не може з першої, так би мовити, спроби зрозуміти його суть, тому сприймає щось зовнішнє, формальне, суттєве зі способу поведінки вчителя, наслідуючи її, а не об'єктивний зміст вчення. Так було і так є в усі часи: про видатних людей судять не стільки за їх думками, скільки за вчинками, яких вони й самі соромились. Власне, від сорому як форми самокритики і виникають об'єктивні ідеї з боку найсуб'єктивніших суб'єктів, якими є видатні мислителі.

Лист XXVI. Продовження попередньої тези: працюючи на майбутнє, позбуваєшся суб'єктивності й суб'єктивізму в аналізі досліджуваних проблем та їх викладанні. Адже майбутнє це те, що має бути з кожною людиною – смерть. Її подолати можна лише вічністю, яку презентує об'єктивність у формах закону, ідеї, вчення, настановлень і т. ін.

Лист XXVIII. Шлях і засіб пізнання – стан душевного спокою, оскільки він презентує вічність об'єктивності й об'єктивність вічності. Не слід забувати, що мета освіти – дати знання законів світобуття, а закон і є представник вічності, незмінності, об'єктивності. Пізнати закони якраз і заважає сприйняття світу в його об'єктних – мінливих – проявах і формах. Душа, відділяючись у пізнавальному стані від тілесності об'єктів, як і свого власного, з'єднується з об'єктивним світом, тому діє у злагоді з ним, стає ладною, врівноваженою, спокійною, а не збудженою. Ось чому «весь світ – наша батьківщина»: всюди діє всюдисущий (і всюди суцільний) закон об'єктивності, або ж об'єктивний закон. Перед ним, а не з іншими, усі рівні. Отже, найкраще для людини – бути з ним, а не зі своїми примхами та примхами інших людей. Бути на самоті означає бути зі Всесвітом, бути всесвітньою істотою, соціалізованою об'єктивним змістом закону, розуму,

любові, блага, гармонії, краси, істини, а не хаосом випадкових вражень від мінливих об'єктів.

Лист ХХІХ. Важливий принцип для освіти, який, на жаль, ігнорується в сучасній навчально-освітній практиці. Йдеться, як ми на цьому постійно наголошуємо, про елітарність, навіть елітність, тих людей, які є носіями мудрості. Тому вони мають подібатись самі собі за формулювання деяких визначних і визначальних суджень, а не уподібнюватись юрбі заради марнотної слави. Але це не прояв нарцисизму, а розуміння значимості відкриттів, які своєю об'єктивністю знімають деформації суб'єктивізму. Сучасна психологія свідчить: «генії знають, що вони генії». Іншими словами, вони знають, що належать вічності, наступним вікам, тому особливо не переймаються прижиттєвою неславою, розуміючи, що слава належить закону, а не людині, яка його відкрила. Суб'єктивно переважна більшість видатних людей скромна, бо, як писав К. Маркс, здатна висловити об'єктивність розуму, а не власну хтивість.

Лист ХХХІ. Найвище благо – впевненість у собі, яку дають знання чеснот і, відповідно, чесний спосіб життя. Ми вже говорили, що благо знання полягає не лише у знанні визначень, а в тих значеннях, які вони мають для людини в разі їх здійснення. Найкращий спосіб перевірити і повірити в їх корисність – негативний неблагодатний досвід інших людей. Для мудрої людини це підстава для того, щоб, як зазначав Сенека, діяти не так, як діє більшість, юрба, а так, як велить обов'язок.

Лист ХХХІІІ. Пояснення того, яким чином можна сформувати в себе почуття обов'язку. Для цього потрібно тренувати не лише пам'ять, насичуючи її чужими думками, але, насамперед, розвивати самокритичну аналітичну свідомість. Тоді знання набувають статусу за-*своє*-них, оскільки вони стають воістину *своїми*, взятими із себе. Зразки, або ж сприйняті пам'яттю настанови видатних мислителів, органічно можуть перейти у спосіб життя, роблячи його більш досконалим.

Застереження вкрай важливе для організації системи освіти на засадах пріоритетної і самостійної роботи в сучасних ЗВО. З іншого боку, досить сумнівною з огляду на відсутність у наших людей навичок автономного мислення є так зване дистанційне навчання. Щоб воно було ефективним, слід бути впевненим, що є бажання отримати дієво-мотиваційні кваліфіковані професійні знання, а не диплом про певний рівень освіти.

Листи ХХХVІІ-LVI. Глибокі думки про сутність і значення для людини філософії. У чому її сила? – Вона дає розуміння свободи і її найбільшого надбання – стану душевного спокою, коли розум навів у душі лад і гармонію. Це, зважаючи на суспільний спосіб життя, коли людина постійно перебуває під дією найрізноманітніших подразників, які виводять її зі стану рівноваги, досить складно. Тому і з'являється добродісна людина досить рідко, адже лише чесноти здатні подолати пороки. Але їх треба розуміти як

субстанціональні першооснови світобуття – тоді їх зміст надає сили для протидії фортуні, що панує серед посередності, яка цілою юрбою штовхає до безладу неспокою. Щоб розуміти, потрібно не лінуватись. Між тим «лінь-матінка раніше нас народилася». Для пізнання лінє у тому, що свідомість, долучаючись до предметно-речового світу об'єктів без будь-яких цілеспрямованих зусиль, не формує в людини сили волі, яка і є силою розуму як світотворчою силою об'єктивного й загального, родового першоначала. Без сили розумної волі над нею панує не сила ідей, а сила ідолів у вигляді опредметнених образів уяви та уявлень, що їх продукує фантазія.

Лист LVIII. Пояснення «того, що є» по істині, а не продуктом уяви. Ми вже говорили про принципову відмінність у значеннях понять «об'єктивне» і «об'єктне». Надзавданням для всіх закладів системи освіти є формування у свідомості учнів, студентів, магістрів розуміння того, що в основі суцього є буття об'єктивного, яке в будь-чому і будь-якому об'єктно-предметному лише проявляється сприйнятним для людини способом, але по істині не є «тим, що є», а лише «тим, що буває», отже, постійно зникає.

Звичайно, дати розуміння «того, що є», завдання філософії в її основних складових – онтології та гносеології. Заважає цьому так звана матеріалістична філософія, яка, на превеликий жаль, в основу теорії пізнання кладе наївний реалізм звичайної, не обтяженої глибоким пізнанням і самопізнанням, людини, для якої існує об'єктне, дане свідомості в образній формі. Звідси постійна апеляція до практики як предметно-речової діяльності, яка начебто є критерієм істини. Насправді ж «те, що є», що діє як принцип світобудови, це об'єктивне – розум, закон. Про це і йдеться в одному листі з посиланням на авторитет Платона. Якщо мати сором від того, що відоме ще майже 2,5 тис. років тому все ще невідоме нам, не веде нас увесь цей час, не визначає нашу свідомість, є сподівання, що, нарешті, ми збагнемо його в істинній (= дійсній) сутності та почнемо діяти по закону, оскільки йому належить дійсність (= реальність) дії, а не предметам, матеріальним об'єктам, визначеним масою як мірою інерції, мірою спокою. Є сподівання, що в недалекому майбутньому, коли всі викладачі ЗВО будуть мати статус докторів філософії з усіх можливих навчальних дисциплін, і вони самі, і їх підопічні студенти переконуються в тому, що «те, що є», є загальнородове начало, з якого все інше, що також «є», «існує» («снує»), але як похідне індивідуалізоване видове. Якщо таке розуміння буде, освіта стане світлом для душі, отже, виконає свою виховну місію – знищить її темряву, іншими словами – змінить її прихильність до об'єктно-речового світу, схиливши до об'єктивного розуму.

Лист LIX. Вище говорилось про те, що мислитель має подобатись (уподібнюватись) самому собі, а не намагатись бути подібним натовпу,

юрбі. Тут застереження: не поспішати, не будучи глибоким мислителем, подобається собі, не піддаватися на схвальні відгуки, погоджуючись із ними. Критерій мудрості – душевний спокій і рівновага, постійне переживання радості від життя, стан атараксії, безтурботності, але не від відсутності потреб і турбот, а від розуміння, що не вони, а чесноти, складають сенс життя. Бути не серед турбот, а серед чеснот, – в цьому сенс буття мудреця, який розкриває для цього міру вічності. Щоб бути мудрим, треба намагатись бути поруч із мудрими і завжди серед мудрих думок. Вони продовжують життя як тілесне – даючи радість, так і духовне – нащадки навчаються на мудрості знання, пам'ятаючи також і мудреців як незаперечних своїх учителів і наставників.

Лист LXI. У нашому суспільстві, освітянському середовищі зокрема, домінує думка про свободу як пізнану необхідність. Сенека, як послідовник Епікура, вважав, що подолати її можна природо-відповідним способом життя. Те, до чого у людини є схильність, слід робити, тоді воля буде проявом свободи, а не примусу. Що є природним, визначає мудрість філософії, яка її любить. Якщо природною є смерть, цьому не слід протидіяти, а жити, готуючись до смерті. Це означає, що за тимчасового життя слід готуватись до духовної вічності, до продовження пам'яті про себе після тілесної смерті.

Лист LXV. Звернемо увагу на те, що філософія, досліджуючи природу, відвертає тілесну природу людини від споглядання земного до споглядання небесного. Тому природодослідницька діяльність зовсім не означає матеріалістичне споглядання, а духовно-пізнавальне. Тобто, пізнання природи речей означає відкриття закону, який діє в усіх без винятку об'єктах сприймання, а не їх зовнішнє описування за допомогою свідчень органів відчуття. Через це не лише тіло людини тягар і кара для духу, але й тілесність природних об'єктів, яка заважає поринути духовно-пізнавальному спрямуванню душі зазирнути в небесну височінь і там прозріти суще в бутті об'єктивного розуму. Бог і є розум як закон, якому підпорядковане все тілесне як ущільнене у просторі й часі духовне – закон. Тому слугувати потрібно йому: він вічний і незнищений, він всюдисущий і всевидячий. Його не можна оминати, обманути, змінити й відмінити. Людина впадає в ілюзію і самообман, коли думає, нібито володіння речами природи є для неї природним заняттям. Навпаки, це протиприродно, адже вона попадає під їх владу, уподібнюється їм, а не природі закону, який її ніколи не зрадить, якщо вона володіє ним як розумною волею, оскільки він в образі вічності воліє як володар всім сущим, а тому не знає випадкових несподіванок. Людина ж, усунувши зі свого шляху якийсь предмет, гірше того – якусь людину, тішиться тим, що усунула волю закону розуму. Це не так, тому історія людства сповнена драматизмом і трагізмом людських доль, в основі чого орієнтація на випадок, на фортуна, а не на мудрість.

Лист LXVI. Украй важливі міркування. Те, що вийшло з розуму як загально-родового начала, а це всі чесноти, має соціалізуючу функцію поєднання особистого й суспільного. Звідси й виховна функція філософії: вона соціалізує егоцентричну свідомість не закликами мати чесноти, дбати про суспільне благо, жертвуючи особистим, а тим, що за вихідне начало світобуття обирає загальне й об'єктивне, дедукуючи з нього засобами мислення всі категорії й поняття, які, залишаючись змістовно родовими, облагороджують суб'єктивно-індивідуальні душевні схильності благом загального як суспільного, єдиного для всіх, оскільки ці всі, хто йде таким шляхом, не сприймають благо розуму як втрату індивідуальності. Навпаки, саме вони розуміють рівність в її соціально-духовному значенні, яка нікого не принижує, але, натомість, підносить. «Розум рівний розуму, як правильне – правильному». Якщо ж покладатись на відчуття, вони своїми свідченнями провокують нерівність, підштовхують на шлях насильства чи заради зверхності, чи заради примусової рівності як однаковості.

Наведені роздуми мають безпосереднє відношення до ситуації в науково-освітньому середовищі. Якщо брати учнівську або студентську молодь, вона не завжди (досить рідко) рівняється на «найкращих» за розумом, бажає бути на рівні вищих і кращих кількісно, мати оцінки «5» або «12» балів, не знаючи якісної ціни знань – їх благодатну силу для душі. Ми маємо десятки й сотні тисяч золотих медалістів, спеціалістів із червоними дипломами, за переважну більшість яких доводиться червоніти від сорому за подібну модель системи освіти. Що стосується науковців, тут також кількість фахівців із науковими ступенями не переростає в якість: рівень осмислення ними статусу знань не досягає вершин філософської світоглядної мудрості. Вже саме отримання медалі або диплому про науковий ступінь чи вчене звання за знайомством, посадовим впливом і т. ін. свідчить про те, що не розум був суддею. Духовна криза, якою хворіє українське суспільство ось уже близько трьох десятиліть, – очевидний доказ викривлення душі примарними цінностями, в основі яких зрівнялівка, а не піднесена рівність як наслідок прагнення досконалості, яку дає філософія засобами свободомислення.

Лист LXVIII – LXIX. Підкреслюється думка про те, що філософія, наукові заняття загалом існують для лікування душі, а не для публічного марнославства. Вони дають душевний спокій «рятівними словами» про вічне, незмінне, постійне, благодатне, дають можливість «очам відучитись від безумного споглядання» скороминучого і швидкоплинного.

Лист LXXI. Завдання вищої освіти: відвернути погляд тих, кого вона навчає, від предметно-тілесних образів свідомості й думок і навести на ідеї як образи чеснот. Якщо це вдається, з'являється розуміння благодатності розуму й суттєво знижується прагнення до володіння речами як джерелом зла.

На жаль, омасовлення вищої школи, її доступність не за бажанням, а за фінансовими можливостями вступників, не піднімає досить значну кількість студентів і дипломованих спеціалістів до вершин духу, залишаючи їх початківцями. На користь сказаного постійне зменшення обсягу годин на філософську-гуманітарні дисципліни, які, до того ж, викладаються, як правило, на першому курсі. Кількісні параметри щодо того, хто став носієм світла вищої освіти, а хто ні, мають дати соціологічні опитування. Але головним питанням у них має бути питання про мотивацію: є бажання досягнути світла істинних знань чи воно зводиться до якихось побічних цілей.

Лист LXXIII. Цікаве питання про володіння і власність. Звичайна людина вважає своєю власністю, якою володіє лише вона, або ж у неї її кількісно більше, ніж в інших. Мудрець вважає своєю власністю те, чим нарівні володіють усі. Це – найвищі блага, які всім людям надає їх богоподібність у розумі. Інша річ, що одні народжують чесноти з цього невичерпного джерела, володіють ними як своєю власністю; інші ж, засвоюючи пам'яттю їх визначення, не володіють їх значеннями, тому не є власниками їх благодатної сили, просячи благодаті від богів так, начебто це дарунки суто матеріальні. Це і є «безглузда жадібність смертних», незадоволених швидше не собою, а іншими людьми, включно до Бога, заздрячи їм.

Варто наголосити, що богоподібні люди – це, в першу чергу, вчителі в статусі просвітників, просвітителів. Вони, володіючи знаннями, знають, що «знання – сила», оскільки, по-перше, вони суть закони, по-друге, форми прояву світового розуму, по-третє, належать усім без винятку. Завдання лише в тому, щоб довести до свідомості кожного учня, студента. Цілком очевидно, що механічно, без душі й бездушно, бездуховно такий статус знань довести не можна. Тому це вдається найбільш талановитим у розумі й любові до нього та дітей. Отже, вони, як і Бог, приходять до них попри всі складнощі, які чатують їх на цьому шляху. Держава, розуміючи це, має сприяти просвітянам всіма можливими засобами. Там, де це сприйняття існує, поступово, повільно, але все ж надійно відбувається облагородження людських душ, про що свідчить стан громадянської свідомості в сучасних цивілізованих правових країнах. Чого, на жаль, бракує українській громадській і державній думці: просвітяни і науковці не є привілейованою верствою суспільства ні в моральному, ні в матеріальному сенсі. Церковники як псевдопророки (у більшості випадків) ближчі до влади, ніж носії вічного, доброго, розумного.

Лист LXXIV-VI. Панегірик розуму: все, що впевнено й переконливо вийшло з нього, міцно закріплюється в свідомості, роблячи душу стійкою щодо всіляких спокус, джерелами яких є відчуття. «Зло» свідчень і настанов відчуттів у тому, що вони засліплюють розум своїми примарними

перевагами від псевдонасолод. Вони уявні, відносні, мінливі, проте сильно й потужно вражають свідомість і почуття, залишають тривалий слід у пам'яті, спокушаючи слабкий розум бажанням повернути відчуття тих принад, завдяки яким вони відкарбувались у свідомості. Подолати їх може один лише розум, трансформований у волю, якщо він усвідомив сутність добродетельності як моральне й справедливе благо.

Благо нездоланне передусім тому, що приваблює не зовнішнім виглядом і різноманітними формами, як це властиво спокусливим відчуттям, а сутністю, змістом, законом, злагодженістю всіх душевних поривань, які знімають душевні поневіряння. Віра у вічне, а це розум, закон, любов до них, абсолютна, бо відокремлена від усього того, що можна визначити кількісно. Благодетельність – це якісний стан душі, оформленої і сформованої духовно-пізнавальним мисленням як способом буття розумної волі; вона не спокушає, бо спокуса йде від усього мінливого й тимчасового, а настановлює, врешті-решт, усталює, конститує усталеність поведінки, стверджує сталий стан душевного спокою. Її міра постійна.

Лист LXXVII – VIII. Для людини відкриття часу було великою радістю. Навпаки, вона досить часто хоче «вбити час», «згаяти» його. Причина: час відкриває для неї кінечність її буття. Як подолати час як «буття до смерті»? Одним способом: зайнятись філософською, науково-філософською, пізнавально-пошуковою діяльністю. Душа, зорієнтована на пізнання, відривається від матеріально-тілесних вимірів буття, отже, зливається з вічністю, яку представляють категорії, поняття, принципи мислення, спрямованого на пізнання світового об'єктивного розуму. Вічність не знає часово-просторових характеристик, а тому людина завжди в бутті життя вічності, тобто – «в кожній хвилині».

Сенека зазначає, що духовне піднесення допомагає також і тілу, його здоров'ю. Мужність жити, коли життя нестерпне з огляду на фізичні страждання, пов'язана з душевним спілкуванням – воно відволікає від страждань і від думок про смерть, оскільки вона – категорія часу.

Лист LXXXI. Вже говорилось про богоподібність вчительства. Вона в їх самовідданості, жертівній самовіддачі своїх найкращих душевних якостей, а також знань, якими слід завдячувати властивим йому чеснотам. «Ось чому мудрець... з більшою радістю дає, ніж інший – отримує!». Наведені міркування Сенеки та, як мовиться, до розуму б керівників освіти. З іншого боку, тут наведені своєрідні критерії, за якими вчителя можна віднести до мудрого педагога. Ним є той, хто прагне якомога більше віддати з того, чим він, завдячуючи досвіду попередніх поколінь, володіє. Отже, він має постійне почуття обов'язку, відчуває себе боржником, тому є щирим у постійній сердечній самовідданості, його постійно супроводжує почуття провини за те, що він нібито ще не все віддав, не повністю звільнився від провини за можливе приховування того, що йому самому не належить, хоча

воно є його власним надбанням. Так, Сенека постійно підкреслює, що його думки від Епікура, а не від нього самого.

Виховний аспект від системи освіти якраз і має полягати в тому, щоб вихованці, учні, студенти, магістри, бакалаври вийшли з почуттям вдячності викладачам і педагогам, які мали мужність не виявляти суб'єктивність і суб'єктивізм, а були відвертими в тому, що вони – ретранслятори знань, без чого вони не можуть бути об'єктивними (і знання, і вчителі). Похвала вчителеві має йти від тих, кого вони навчають, адже перші постійно віддавали, а другі – постійно брали. Якщо так підходити до виховної функції освіти й освітян, тоді можна вважати, що вона властива системі освіти. Але не у формі виховання носіїв комуністичної моралі, як це вимагалось за часів СРСР, а як пробудження у спеціалістів почуття морального обов'язку без того, щоб до нього зобов'язувати. Адже моральним є лише те, що від щиросердної доброчесності, а не від нагадування чи примусу. Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що виховну функцію як радянська, так і сучасна школа, включно до ЗВО, реалізує досить слабко, інакше чим пояснити залишковий принцип її фінансування з боку тих, хто закінчив і школу, і виш, має наукові ступені і вчені звання, але почуття сорому за неповернений борг не має.

Лист LXXXII. У середовищі учнівської молоді, включно до студентської, панує думка про те, що оцінка за знання – наслідок вдачі, сприяння фортуни, а не результат вольових пізнавальних зусиль. Підстави для цього слід вбачати в суб'єктивізмі педагогів і викладачів, який справді має місце. Але головна причина прихильності до фортуни в тому, що знання здобуваються не як самопізнавальна дія людини, оскільки в ній міститься суб'єкт-об'єктна єдність з природою, а беруться зі змісту книг без співвіднесення з нею. Коли цього немає, знання ніяким чином не облагороджують душу, оскільки їх зміст відчужений від її змісту. Щоб їх об'єднати, потрібно всі навчальні дисципліни подавати як людино-знавчі, що, власне, і є завданням філософії – в цьому її мудрість: «А це можливо лише тоді, коли пізнаємо і себе, й саму природу». В свою чергу, вчителі зобов'язані бути на рівні філософського світогляду та відповідної йому методології.

Лист LXXXIV. Вкрай актуальний заклик багато читати. Особливо на тлі експансії в нашу свідомість відео та аудіо інформації, яка відволікає від бажання не лише читати, але й писати. Останнє компенсується можливістю ксерокопіювання тексту, який, якщо брати ЗВО, часто читається вперше на семінарському занятті. Крім того, вже багато років можна, вступаючи до вишу, не лише не читати першоджерела з літератури, але й не писати твір чи переказ: «найкращі» нібито зразки можна купити в магазинах, скопіювати в інтернеті й видати за своє.

Такий стан повністю протилежний тому, про який говорить Сенека Луцілію. Він закликає, по-перше, постійно чергувати читання текстів із власним написанням думок, по-друге, читаючи відомих авторів, не ставати їх бездумними апологетами, а бути вдумливими синами, вдячними за можливість просвітити і просвітлити душу, дати їй можливість розвинути навички самостійного аналітичного мислення, аби не бути всього лише відображенням, а намагатись стати творчими спадкоємцями.

Лист LXXXV. Досить радикальні дії: зла, пороку в людині не повинно бути зовсім. Чому? – Зло, порок мають підґрунтя в біологічній складовій її природи, в той час як чесноти вона має виробити самостійно. До того ж засобами філософського мислення, що вимагає абстрагування від природних специфічних особистостей, які характеризують індивіда і від яких він якраз і не хотів би відволікатись, вбачаючи в них свою самість. Ось чому благочесних людей обмаль, а порочних – більшість. Звідси й елітарність філософії: більшість просто не вірить, що вона лікує. Вона не вірила й Сенеці, який не жив так, як писав. Але він знав, що вдосконалюється завдяки філософії, чого без звернення до неї стороннє око побачити нездатне (і не здатне), тому й не приймає її настановлень, вдосконалюючись у порочності.

На користь такої думки – небажання людини сприйняти справедливую критику й ненависть проти правди та правдошукачів, оформлена у вигляді житейської максими: «Правда – добре, але щастя краще». Парадокс у тому, що правда і щастя – однопорядкові чесноти. Але для народної пересічної свідомості щастя – це спокій того, що є, а не утвердження того, що може бути, якщо стати на шлях філософської рефлексії як засобу облагородження душі. Тут правда – це спокій врівноваженої самопізнаннями і самоконтролем свідомості, яка долає порок тим, що визначає його наявність, знає негативні наслідки його дії і, таким чином, витісняє його зі сфери мотиваційної свідомості. Саму мудрість, як ми бачили, Сенека визначає як уміння все життя чогось дотримуватись і чогось уникати. Тобто, розум за сутністю своєю не народжує пороків – це протиприродно для нього. Розум знає міру, чого не знає порок, бо перший – господар народжуваної ним волі, а другий – її слуга, раб. Недаремно філософи говорять, що найбільше й найтяжче рабство – повна залежність від природних пристрастей: це афекти, які не приносять ефекту, бо не є прогнозованими ні в своєму виникненні, ні силі прояву, ні часі закінчення. Тому людина без філософії, без освіти весь час скаржиться на недолю, адже визначає все випадком долі.

Ще одне. Недолі людські не від мудрості, як це нещасні люди схильні вважати. Вони – від її відсутності. «Мудрість – наказує», а людина, що ставить на вдачу, на долю, не бажає підпорядковуватись наказам, ототожнюючи свавілля зі свободою. Завдання системи освіти – показати

єдність закону і свободи у сфері суспільного життя. Звичай і є закон для суспільства і його потрібно пізнати як свободу, як захист від свавілля, що його несе безмірний порок. Тут максима Сенеки така: «Вчись не для того, щоб знати більше, а для того, щоб знати краще». У такому разі освіта зробить людину кращою. Це, власне, думка, висловлена ще Гераклітом: «Багатознайство розуму не навчає». А розум кращий від знань, бо він – творець, оригінал, образ блага, а знання – відображення, в яких вже є домішок суб'єктивності, отже, відхилення від закону розуму.

Висловлені думки не є апологією тоталітаризму розуму. Філософія – це свободомислення, мислення про власне мислення, тому самокритичне мислення, засіб облагородження душі й духу, а не заклик до інших, тим паче не примус, бути, як хтось. Треба бути собою, а для цього найкраще бути з мудрістю: «філософія – приходить; до мудрості – приходять».

Лист ХС. Характеристика мудрості, причому досить диференційована, тому варто її якимось чином для себе структурувати, щоб краще запам'ятати, зробити у своїй свідомості певні «зарубки», які б не забувалися, отже, мали практичне застосування і підтвердження своєї гуманістичної користі. Отже, мудрість: 1) вихователька духу; 2) мистецтво «доводити до ладу життя»; 3) звернена до блаженства, суть якого в гармонійній упорядкованості душевних порухів, схильностей і бажань; 4) пояснює те, що таке боги і божественне; 5) підносить свідомість до розуміння всесвіту; 6) шукає начала всіх речей, підпорядкованих єдиному розуму; 7) досліджує сутність душі; 8) виводить на денне світло правдиву сутність суцього як закон життя; 9) вчить самопізнанню і самопокорі.

Ще одне цінне зауваження: «природа не обдаровує чеснотами», тому «доброчесність випадає на долю лише тим, хто наставляє, виховує і невсипущою діяльністю вдосконалює свій дух. Для цього, але *без цього* ми народжуємося». Хотілось би, щоб це розуміли керівники системи освіти й законодавці, тоді, можливо, ставлення до вчителів, вихователів, просвітян і освітян загалом буде адекватним їх місії. Звичайно, вони, в свою чергу, зобов'язані відповідати цій місії, демонструючи своїм способом життя й мислення любов до мудрості й саму мудрість.

Лист ХСІ. Людина є істотою, здатною жити передбачувано, прогнозовано. Для цього треба діяти не афективно: зовнішній подразник – безпосередня зворотна дія, а ефективно: проаналізувати подразник – прийняти певний спосіб дії – спрогнозувати його можливі наслідки. Це, власне, те, що запропонував у ХІХ ст. О. Конт: «знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникнути». Але як знати про наслідки до здійснення певних вчинків? – Потрібно вивчати досвід попередніх поколінь і долучатись до змісту морально-етичних філософських вчень, оскільки логіка розуму знає все в «чистому» вигляді, тобто – і те, що було «позаду» мислення, і те, що його випереджає. Чому так? – Тому що це духовна сфера

вічності, міра якої – всюдисущність, на противагу матеріальній чуттєво-дотичній сфері, в якій міра визначена простором і часом як постійно мінлива, відносна. Саме тому для людини як потенційно, отже, й актуально для деяких, розумно мислячої істоти справді «ніщо не повинне бути... несподіванкою», адже душа як орган розумної волі зустрічає на своєму шляху не події предметно-речового світу, а дію логіки власного мислення.

Варто також звернути увагу на те, що без передбачення, як зазначає Сенека, «здрігаються і валяться без жодного поштовху» держави як соціально-духовні суспільні утворення. Найнаочніший приклад – майже миттєвий розпад матеріально надпотужної держави – СРСР. Всі застереження, які лунали на її адресу впродовж усього періоду успішного «просування до комунізму» (нагадаю слова Л.І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС у 1976 р.: «Радянський народ може бути впевнений: там, де партія, там успіх, там перемога»), ігнорувались, кваліфікуючись як зловтішність ворогів радянського ладу, компартії та її ідеології, врешті, – радянського народу. Але більш важлива причина в ігноруванні духовної спадщини людства як об'єктивного духу історії, зумовленого нерозумінням самої сутності філософії як способу духовно-практичної діяльності людини псевдо-філософією історичного матеріалізму.

Нарешті, останнє зі змісту листа. Об'єктом виховної освіти є дух людини. А духовне спрямування душі – світо- і самопізнавальне. Тому дух гартує не сталь, а усталені й сталі закони мислення про мислення, про метафізичне, трансцендентне, вічне в своїй незмінності. Дух, йдучи цим шляхом, загартовується як сталь, бо не ламається, не гнеться під враженням мінливості, а, навпаки, залишається незмінним у переконаності щодо безумовної постійності законів, які дає розум і які людина бере з нього. Ось чому погляд пізнання звернений або в минуле – воно відбулось і в ньому міститься щось усталене, стійке, незмінне, постійне, або ж у майбутнє, яке має бути, тому що має буття в логіці мислення, якій властиві всі ознаки об'єктивного стану світобуття. Розум усіх урівнює, тому й «умираємо – рівними», адже у всіх смерть забирає ум. Хто роз-уміє це, зуміє в житті стверджувати рівність між людьми. Західна цивілізація зрозуміла, тому й зуміла утвердити максимально можливий рівень суспільно-правової рівності між людьми. Як і те, що цьому вона має завдячувати філософській мудрості, тому й завдячує статусом спеціаліста як доктора філософії.

Лист ХСІІ. Також важливий зміст, особливо з огляду на нашу схильність до міфологізації ідей розуму, до їх опредметнення й персоніфікації. Суть у тому, що людина подібна Богові в розумі, а не тілесно, фізіологічно. Якщо таким є наш розум, можемо бути спокійними щодо подолання негативної спадщини патерналізму, авторитаризму, тоталітаризму як у суспільстві, так і в системі освіти і виховання. Дивлячись на світ очима розуму, бачиш його як гармонійну цілісність у всій повноті буття, адже *дивляться духовні очі*

понять, принципів, категорій, законів мислення, яких ніщо об'єктне не може порушити, змінити чи відмінити, заборонити. Саме це і дає почуття блаженства як стану безтурботного і незворушного спокою. Забезпечує все це воля, що прислуховується до розуму, а не йде від якихось органів людського тіла як їх афект.

Вільний мислячий дух розумної волі блаженствує від споглядання природи в цілому, бо є її володарем. Навпаки, афективний дух хоче володіти якимось окремим об'єктом природи, бо саме він володіє ним. Ось чому насолода від псевдоволодіння будь-чим не є властиво людською і духовною: такий «вид блага належить худобі». Завдання вчителя – бути доброчесним, багатим на чесноти, володіти ними, тоді учні будуть бачити, сприймати, розуміти як очевидне справді неймовірне, – богоподібний розум у дії.

Лист XCIV. Дуже цінні міркування щодо значення засад філософії. Я вже про це багато говорив, але варто зайвий раз нагадати. Потрібно дивитись на світ очима розуму, а ним є загальне як суще першоначало, в світлі якого увесь предметно-речовий світ сприймається як його (розуму як загально-сущого) модифікації, що не мають самостійного світоглядно-мотиваційного статусу. Крім того, визначитись стосовно індивідуального способу поведінки потрібно зусиллями автономної роботи мислення, оскільки лише в цьому випадку воно обробляє душу згідно благодатної сили розуму, який став власною силою людини як її визначальна мотиваційно-вчинкова невідчужувана властивість і власність. Недостатньо одними лише зусиллями пам'яті знати щось про чесноти, бути благочесним у способі життя. Знання забуваються, тому що, отримані таким чином, перебувають за буттям духовно-практичної самопізнавально-самодіяльної роботи душі; натомість, її – душу – приваблює і зваблює буття зовнішніх об'єктів, які без бачення в них розуму як сущого беруть в полон свідомість тим, що не обтяжують пізнавальними зусиллями.

Звідси критичне ставлення Сенеки до педагогіки повчань. Звідси й благодатна сила розуму в його автономно-самодіяльному використанні людиною. Це для неї надскладно, тому більшість не бачить користі в розумно-пізнавальній роботі душі, хоча й визнає розум як сутність природи у вигляді її законів. Але, знов-таки, знаючи закони природи, та ж таки більшість не відносить їх до власної природи, вважаючи, що моральні чесноти протиприродні видумки мислителів. Насправді ж протиприродний спосіб життя ведуть широкі верстви населення, а не мислителі, чим і зумовлена їх взаємна антипатія. Особливо ж у тоталітарних комуністичних суспільствах, де правляча верхівка спирається на народні маси, зважаючи на те, що для більшості матеріальні, а не духовно-пізнавальні, потреби є визначальними. Але розум, як природний стан світобуття, карає їх за зневагу до себе: всі такі режими розпадаються через свою

протиприродність, адже не можна побудувати справедливе суспільство на ідеології випадковості, на непрогнозованості фортуни, врешті-решт, на суб'єктивізмі й волюнтаризмі нерозумного (- них) правителя (- лів). У цьому також причина того, чому вони не беруть у радники мудрих людей: щоб почути мудре, зрозуміти мудрість розуму і сприйняти її, потрібно бути мудрим в розумі, а не в мірі житейських випадковостей. Що стосується системи освіти, то її неефективність також зумовлена домінуванням методу повчань над необхідністю розвивати в учнів навички самостійного пізнавально-пошукового мислення. Сенека справедливо зазначає, що «наставляти кожну людину зокрема – праця неосяжна».

Очевидно, що філософія не може вилікувати, так би мовити, широкі верстви населення. Але цілком достатньо, по-перше, розуміти, що саме вона є засадничою формою свідомості, виходячи у своїх пошуках із визнання наявності й необхідності засадничої першооснови світобуття; по-друге, визнати за людьми з розвиненим філософським інтелектом статус провідної соціальної верстви суспільства; по-третє, підпорядкувати систему освіти і навчання філософській методології пізнання. Саме так розвивались країни Європи, що нині називаються цивілізованими. Тобто, філософія застерігає від помилок, причому не «заднім» числом, а наперед. Вона розумна завжди, адже, як вже зазначалось, її поради взяті з логіки вічності, постійності, а не йдуть услід за подіями, за їх наслідками. «Що рятівне, те мусимо раз по раз перетрясати». Повчання цінні не самі по собі, а тим, що нагадують про приховане, «перетрясають» буденну свідомість, звичну до узагальнень від випадковостей, що впадають у вічі. Тому в освіті вони потрібні, але не як самоціль, а як збудники душевних глибин розуму. Вони також добродісні, оскільки застерігають, в той час як закони лякають і відлякують не обов'язком, а обов'язковою карою.

Найбільшою мірою виховує невимушене спілкування з добродісними, перебування в колі їхнього спілкування. Це настановлює на віру в істину і віру в себе, оскільки з'являється впененість у своїх силах від того, що починаєш розуміти зміст їх вчень, які й повчають тим, що сам нібито стаєш їх співавтором. Особливо тоді, коли читаєш їх твори: є рідкісна нагода вникнути в зміст, позаяк немає спокуси бути серед людей і якимось зовнішнім чином вплинути на схвальне ставлення до себе. Чим небезпечний для добродісності натоп? – Дією гіпнозу масової свідомості, великою силою мімезису, навіювання зовнішнім, а не сутнісним. «У тому й суть мудрості: повернутися до природи і знов укріпитись там, звідки нас прогнав загальний блуд». «Там» – це у сфері загального як засадничій основі світобуття, а не в загалі як сукупності випадкових людей.

Лист ХСV. Продовження думок попереднього листа. Спробуємо, зважаючи на їх багатство, проструктурувати його зміст.

1. Виховання на засадах розуму потрібно починати якомога раніше, інакше людину будуть орієнтувати постійно мінливі обставини її життя, а не постійний усталений закон, який обіймає все суще.

2. Усталеність поведінки визначається філософією, оскільки вона творить світ настанов із єдиної основи як аксіоматично засадничої. Для людини як істоти, що має свідомість, допустити свідому помилку в житті – найбільша ганьба. Якщо ж люди роблять їх постійно, тоді сумнівно, чи є вони суб'єктами свідомої волі, усвідомлених і усвідомлюваних дій.

3. Філософія як наука свідомого життя споглядальна і дійова водночас: споглядаючи засади, вона настановлює на засадничі дії, а не ті, до яких звикли. Сенека наголошує, що не варто йти туди, куди йде більшість та її вожаки, а туди, куди велить обов'язок, пов'язаний із визнанням наявності вихідних засад світобуття, а не спогляданням того, що наявне і звичне для органів сприйняття, свідчення яких не завжди сприйнятні для розумних засад поведінки людини в суспільстві. «Якщо до тих засад додати ще настанови, розради, спонукання, то вони можуть мати дійову силу; самі ж вони не подіють». Отже, людей потрібно вчити розрізняти зло і добро, благо. «Хай знають, що все, крім доброчесності, може змінювати свою назву – ставати то злом, то благом». Отже, підвалина свідомості – доброчесність – має стати незмінною її складовою за будь-яких життєвих обставин. У такому разі людину перед будь-яким вчинком хоча б на деяку мить зупиняє доброчесність, яка «є знанням і себе самої, і всіх інших речей».

Що ж саме слід знати? – Закон як засадниче підґрунтя світобуття, включно до людини. Душевний спокій якраз і є підтвердження того, що людина живе правдиво – по закону. Тут справа не в формулі якогось окремого закону природи, а в розумінні того, що душевний неспокій зумовлений підпорядкованістю способу життя мінливим і вразливим зовнішнім впливам, які чинять тиск випадковості, адже міра дії в них закону не адекватна мірі, яку він має як категорія пізнання і духовно-практичної діяльності, метою якої є облагородження людської душі благом спокою. «Спокій випадає на долю лише тим, хто виробив у собі незмінне, стійке судження; всі інші то опускають руки, то знову беруться за своє – все хитаються між тим, що покинули, і тим, чого знову прагнуть». Причина хитань – покладання на суб'єктивну думку-гадку, що йде від предметно-чуттєвих вражень свідомості, а не є наслідком пізнавальних вольових зусиль мислення, об'єктом якого є сутнісні визначення буття. Саме вольових, адже «розум не задовольняється речами відкритими: більша й краща його частина зайнята прихованим. А що приховане, те вимагає доказів; вони ж не бувають без засад».

Світоглядна розхитаність, яку ми спостерігаємо у сучасному українському суспільстві, зумовлена, насамперед, відсутністю засадничих основ у свідомості переважної більшості громадян.

Лист СІІІ. Застереження щодо зайвої довіри до людини цілком слушні, особливо для мудрої та розумної. Адже «з виду вони люди, з норову – звірі». Оскільки чуттєва свідомість безпосередньо дотична до зовнішніх форм об'єктів сприйняття, вона є джерелом не завжди виправданої довіри до них, особливо до інших людей. Правду дає філософія, яка застерігає від ототожнення об'єктного з об'єктивним, яким є закон. Це важко зрозуміти масовій людині, тому Сенека не рекомендує «хизуватися» філософською мудрістю, задовольняючись тим, що вона виправляє норов самого мудреця його схильністю до самопізнання. Це власне те, що відоме як античне правило: «говорити як натовп, мислити як освічена людина».

Лист СІV. Філософія спонукає «вивчити досліджене, дослідити – ще не вивчене». Ось чому вона, так би мовити, випереджає всі інші науки: її визначальна функція – пробудити в людині *нестримну схильність* до пізнавально-дослідницької пошукової життєдіяльності, яка і є духом цілеспрямованості – волею розуму. Не можна позбутись схильностей природної вдачі, але можна їх впорядкувати, вгамувати розумною мірою. Засіб до цього – заняття філософією, спілкування з мудрими, які відкривають для обмеженої чуттєвої свідомості безмежний дух всесвіту як власний дух. Це абстрактні твердження, якщо не займатись філософією, і, навпаки, конкретні для кожного, хто став на шлях виправлення вдачі розумною волею, покинувши всі вагання відносно своїх можливостей. Отже; «Не тому вагаємося, що важко, – важко тому, що вагаємося».

Для радянської свідомості відомим є вислів Маркса про те, що в науці немає широкого стовпового шляху пізнання, але кожен здатен досягти її сяючих вершин, а тому зобов'язаний без усіляких вагань і страху видиратись на неї скелястими стежками. А він був прихильником філософії Епікура, на філософії якого зростав Сенека. Прикладів цілющої сили віри в самопізнавальні здібності в історії суспільства безліч. Власне, вся історія пізнання, історія науки завдячує своїми досягненнями подвижницькій і жертівній діяльності звичайних людей, які самі зробили себе сильними духом пізнання, тому що відмовились від домінування в собі свавільної афективної волі.

Лист СVІ. Чудова думка: вчитися для життя, а не заради школи. Тому мудрість важливіша за книжну філософію, адже вона вчить жити більшою мірою, ніж навчання, яке зобов'язує багато читати. У всьому написаному не завжди більше мудрості, ніж у деяких небагатьох творах найвидатніших мислителів, яких і треба читати й шанувати.

Лист СVІІ. Увесь зміст коментарів підпорядкований апології розуму. Це може видатись сумнівним з огляду на те, що людина не може бути розумною у вчинках, а лише у пізнанні. В чому тоді сенс апології? По-перше, мова йде про педагогіку освіти і навчання, де пізнання жорстко підпорядковане знанню законів як прояву необхідності; по-друге, знання

закону як принципу світобудови *поступово* виправляє суб'єктивну вдачу, орієнтовану на свободу як свавільне відхилення від необхідності з її лінійним спрямуванням. Тут справді *швидко* можуть збагнути безумовний пріоритет «світового порядку», встановлюваного світовим розумом, лише поодинокі мислителі; більшість же намагається «виправляти богів, аніж себе самого».

Лист CVIII. Навчально-освітній і водночас виховний принцип: самопізнавальний розвиток у повній відповідності до наявних у собі здібностей. Розвиваючи їх згідно міри властивої їм класичної повноти, можна йти в напрямку розширення духовного простору індивідуальної душі – це і буде шлях суспільної соціалізації. Безмірна душа завжди «розхристана», приваблива хіба що в літературно-мистецьких творах, аніж у реальному житті, в якому досить часто подібна широта душі породжує постійний неспокій, якого мало хто бажає, адже це стан агресивно-войовничого розбрату.

Мікромоделлю може служити навчальна група в школі: зібрана випадково, а не за спільною єдністю інтересів, вона не дисциплінує індивідуальні характери, не формує розумно-гармонійний соціум, тому породжує домінуючу життєву орієнтацію на випадок і випадковість, проектуючи її і в доросле суспільне життя, в якому домінує закон долі; натомість, всілякі апеляції до розуму і злагоди сприймаються більшістю як декларації, абстраговані від життя.

Це одна з головних причин того стану, в якому перебували науковці й освітяни в СРСР і за інерцією перебувають в пострадянській Україні: народні маси, яких офіційно проголошували рушійною силою суспільства, щиро переконані як у їх розумності, так і малопотрібності, вторинності, якщо брати їх суспільний статус. Принаймні, залишковий принцип фінансування освіти, культури, науки підтверджує щойно висловлену думку. Політика держави стосовно освіти може змінитись лише тоді, коли свідомість державних діячів буде зумовлюватись філософськими максимами як щоденними й навіть буденними правилами поведінки. Цим, власне, можна пояснити апологію філософії Сенекою: римська держава потерпала від бездуховності, джерелом якої була експансія афективної вдачі в суспільне життя без будь-якого облагородження прогностичною філософсько-аналітичною думкою відносно наслідків: вони в своїй аморальності були очевидними, але на них ніхто, крім поодиноких мислителів, не зважав.

Що ж дивного в духовному занепаді СРСР, коли ним десятиліттями керували малоосвічені люди. Ще більш дивно, що партія влади в сучасній Україні висувала єдиним кандидатом від себе «професора», який, коли, потрібно було вчитись у ВНЗ, проходив «науку» кримінальних «понять». Ще більш гірко, що його підтримувало ледь не все керівництво академічних

наукових установ і ЗВО. І справа тут не в примусі, а в його низькій філософській культурі, без якої не можна бути носіями свободи мислення, свободи вибору як найвищих моральних мотиваційних цінностей. Причому, таке повторилось і нещодавно, коли майже три чверті виборців обрали на посаду Президента людину без будь-якого державно-політичного управлінського досвіду.

Зміст листа якраз і закликає до того, аби не лише слухати філософів, коротаючи «своє дозвілля» і даючи насолоду слухові, але і вчитися облагороджувати душевні наміри і вчинки. Засіб до цього – автономне мислення, здійснюване певними правилами, які, якщо мислення є звичним станом душі, виправляє вдачу, управляє нею, править за закон суспільства. Філософський рівень викладання усіх навчальних дисциплін якраз і забезпечує прихильність учнів до навчально-освітнього процесу, помітну для педагога, якщо він сам, звичайно, живе близьким до його здібностей і потреб предметом. На ньому відповідальність за те, щоб інтерес до пізнання, властивий молодим людям, не згас. Особливо це стосується перших вчителів і викладачів, бо перші враження найкращі та найсильніші – вони мають залишитися незмінними як фундамент для всього майбутнього життя як з точки зору сили враження, яка зберігає пізнавальний інтерес, так і змісту, який є (має бути) засадничим. Тут правило таке: «Що тікає, те треба ловити». Тікає, на жаль, по-перше, визначальний зміст, рівнозначний закону, який хочуть донести до свідомості учнів, по-друге, вчинок вчителя, якщо він не чинить так, як говорить. У цьому найбільша небезпека, оскільки зміст може запам'ятатись, але постійне спостереження невідповідності вчинків правильним відповідям на запитання щодо належного способу поведінки з боку відповідачів розчаровує – їм перестають вірити, а разом із цим із пам'яті в небуття й забуття вивірюються й правильні настанови законів.

Лист CVX. Знову йдеться про важливість душевної та духовно-пізнавальної спорідненості поміж людьми загалом, мудрими зокрема. Єднає єдиний розум, але це єдність природного; якщо говорити про дію розуму в суспільстві, слід прагнути до єдності розуміння, до взаєморозуміння й порозуміння. Отже, потрібно мати постійне спілкування, щоб мати можливість вдосконалюватись у розумному розумінні, якому, крім логіки міркувань і спілкувань, сприяють дієві чесноти, благочесність як спосіб життя, а не одне лише красномовство, яке філософію перетворює в філологію. «Подібність, надто в чомусь благородному, втішає, коли ті, що подібні між собою, вміють і схвалити, й самі заслужити схвалення». Досконале може вдосконалити лише досконале, мудреця – тільки щирий мудрець. Ось чому слід спілкуватись із мудрими, мудрість яких – у залишених ними для нащадків текстах.

Ще один висновок, про який раніше йшлося. А саме: дуже сумнівною є так звана педагогіка співтворчості вчителя й учня. Сумніви викликають, з одного боку, їх нерівні пізнавальні можливості, з іншого – чесноти вчителів, які своєю неадекватністю проголошуваним моральним чеснотам перекреслюють здобутки доведених логічно знань – останні перестають бути метою для учнів – значна їх частина хоче мати диплом про якийсь рівень освіти, особливо не переймаючись її змістом. Звідси й розрив між знаннями і чеснотами як у вчителів, так і учнів: перші завищують рівень знань учнів, знижуючи власний; другі задовольняються уявною висотою і глибиною знань, принижуючи гідність і достоїнство перших, постійно іронізуючи над ними, змагаючись із ними як фактично рівними: адже їм постійно говорять про їх особистісний статус і рівність у співтворчості. Недаремно ж співпраця найчастіше проявляється в хорovій пісенно-співочій творчості. А ще в КВК, де «співає» взаємна іронія сторін із безумовним сарказмом на адресу вчителів, які оцінюють жарти, сидячи в журі...

Лист СХ. Цінні думки щодо виховної функції глибоких і повторюваних роздумів відносно головних проблем моральної філософії. Думаючи над ними, стаєш глибокодумним, а саме: розумієш те, чому світовий розум – Бог – існує як провидіння, як бачення наперед. І виявляється, що це дуже близький для людини спосіб існування її свідомості: остання лишень не повинна снувати поміж безпосередньо видимих і очевидних об'єктів сприйняття. Натомість, вона має орієнтуватися на видиме для розумно-пізнавальної волі, засобом до формування якої є живе спілкування поміж мудрецами і з ними, якщо йдеться про бажання «набратись» мудрості і стати мудрим. Якщо ж педагогіка буде постійно апелювати до формування в учнів так званих практичних навичок, до постійного співвідношення об'єктивних знань (законів) із окремими об'єктами (предметами), вона випустить зі свого дидактичного поля зору те, що саме «насолода» від дотичного «спілкування» з ними відкриває шлях до «джерела всіх зол».

Із цим потрібно погодитись. Пізнавальна насолода – це радість відкриття об'єктивного, а не радість від дотичного лоскотання тіла зовнішніми об'єктами. Школа, як навчально-освітній заклад суспільства, появилася, до речі, не як засіб спілкування з речами видимими. Навпаки, вона виникла як засіб донести до свідомості невидиму об'єктивну сутність світобуття: *не* видиме є його сутнісним законом, *а* невидиме. В людині цим невидимим органом пізнання, тотожним невидимому духу світового розуму, є душа. З'єднує її з ним філософія як мислення про мислення: мислення в людині мислить при мисленні в об'єктивному бутті, оминаючи окремі його видимі об'єкти.

Лист СХІІІ. Чому постійно посилаються на заклики античних мислителів до громадян «мати владу над собою»? Тому що головне

завдання філософії – пізнати себе самого, а знання себе і є володіння собою. Якщо знаєш себе, будеш собою у всіх своїх вчинках, тобто – не будеш посилатись на тиск обставин, створюваних іншими людьми. Знання завжди відносяться до сфери духовно-пізнавальної, отже, володіння ними не має відношення до володіння речами в тому сенсі, що саме вони володіють людиною як істотою, що складається із певних автономних органів, які досить часто суттєво мотивують її поведінку. Це означає, що бути собою як вільною людиною, суб'єктом свободи можна лише в духовно-пізнавальній царині: володіючи знаннями – стаєш володарем Всесвіту, в основі якого закон, іншою назвою якого у сфері суспільного життя є справедливість. Чим глибше переконання в істинності наявних у себе знань, чим складнішим було їх отримання (муки пошуків), тим більше підстав для того, аби вони визначали поведінку людини як самоцінну, безкорисливу, а не заради чогось зовнішнього. Адже самі знання – надбання душі, внутрішньо сутнісного, але невидимого (не видимого) органу пізнання. Звісно, що компенсація за духовний спосіб життя може бути лише духовна, моральна, а не якимись речами, не чимось матеріальним.

Лист СХІV. Украй актуальні міркування з огляду на сучасне масове сквернослів'я, яке заполонило все суспільство, вразивши й дитяче та жіноче мовлення. Ним уражена й лексика учнівської шкільної та студентської молоді. Це, як зазначає Сенека, наслідок хвороби духу, який, не оволодівши розумом, діє в людині як тиран. Не випадково, а закономірно, що сквернослів'я як звичка висловлюватись, властива найвищим державним діячам, що відверто, не соромлячись громадського осуду, а навпаки, розраховуючи на підтримку, призвела до криміналізації як влади, так і суспільства. Популярність радіо «Шансон» для значної кількості українського населення значно переважає кількість прихильників радіо «Культура» і ще більше телеканалу «Культура», який за правління «професора» транслювався глибокої ночі.

Лист СХV. Продовження попередніх міркувань. Головне полягає в тому, про що писати, а не як писати. «Мова – образ духу», а дух – це чесноти, тому мова має йти за ними, а не за власною вишуканістю. «Вишуканість – краса не для мужів». Їх окрасою є чесноти, про які й слід говорити відкрито й відверто, не відволікаючись на естетику опису, яка має бути простою і вразливою.

Оскільки література передбачає естетику слова як потрібну для себе цінність, від непотрібного для виховання естетства й снобізму читача, споживача може вберегти філософський підхід до неї. Він полягає в тому, щоб ніколи не дошкуляти собі за начебто несприйняття мови в її самоцінності, адже цінність належить чеснотам, які, власне, зберігаються в душі завдяки філософії, її переконливості. Людина, ставши на шлях філософського мислення, подобається собі, стаючи нейтральною чи,

можливо, байдужою до того, чи подобається вона іншим. Крім того, вона позбавляється марнославства, оскільки «знанням вона збагатилась настільки, наскільки менше чогось жадає, наскільки менше боїться». Філософія жадає (не людина!), щоб слава належала їй як носієві знань і мудрості; людина, досягаючи філософського рівня свідомості, отримує посмертну славу, адже вона продовжує жити як безсмертна душа. Сенека у попередніх листах якраз і говорить про душу як живий організм духу.

Як все це донести до свідомості учня, студента? Дуже просто: не слід зосереджувати їх увагу на роках життя душ видатних людей у формі їх тіла та на їх біографіях. Потрібно постійно вести мову про те, що їх душевна сутність втілена у відкритих ними законах, написаних літературно-мистецьких і музичних творах. Слід постійно націлювати на вічне й безсмертне, тоді дитяча свідомість, яка ще не знає часу і простору, буде дорослішати духовно, – тимчасове і плинне не візьме її в полон.

Лист СХVІ. Продовжуючи попередню думку, знаходимо її підтвердження вже у першому абзаці. Чому ми говоримо про ангельську вдачу дітей? Очевидно тому, що вони не мають злих намірів, а те, як вони діють до певного віку, і є благодатне саме по собі як органічно природне. Сенека, а ми це бачимо і в даосизмі, який не радить пізнавати, а визнавати *дао*, чітко зазначає, що порок, будь-яка пристрасть «на початках слабкі». Їх не потрібно розвивати ніяким чином, а розвиток починається з того, що на природне й органічне звертають надмірну увагу. Насправді ж їх «легше не допустити, ніж вигнати».

Пригадаємо, в чому перший гріх Адама і Єви? Вони жили в Едемі оголені, але це не мало для них жодного значення, бо не було предметом уваги. Ставши, всупереч волі Бога, на шлях пізнання, вони звернули увагу на це і ... маємо те, що маємо. А саме: розбрат, ненависть, війни і т.п. форми «нелюдяності», оскільки «рідкісний дар у людини – людяність!» (Лист СХV – попередній). Пізнання починається з уваги або зосередженні погляду на об'єкті зацікавленого інтересу. Але ж погляд, як про це неодноразово говорилось раніше, є двох видів: той, який обирає об'єкт, притягуючи людину до себе поза її активною волею, і той, який свідомо обирає вона сама як предмет дослідження, яким завжди є щось позапредметне, метафізичне, трансцендентне, субстанціональне – Розум, Закон, Благо. У першому випадку йдеться про перцепцію – позавольове образно-впізнавальне сприйняття за формальними ознаками; в другому – вольове, цілеспрямоване, пізнавальне-понятійне розуміння сутнісних значень, які визначають об'єктивне існування світу як вічного й безкінечного у своєму бутті.

Якщо з самого початку навчально-освітнього процесу не підпорядкувати його метафізичній методології та органічному для кожної людини міфо-релігійному, облагородженому філософією світогляду, то

відбуватиметься процес саморозгортаючої експансії пороків на все життя і всі народи. Так воно і відбулося, попри всі застереження мудреців, включно до Сенеки. Тому християнство, що фактично виростало із його моральної філософії, у своїх символах віри містить пункт про неминучий Суд Божий над людьми за їх гріхи.

Звичайно, повернути хід історії неможливо. Але його, по-перше, можна і потрібно поступово корегувати, по-друге, робити це засобами створення елітних навчальних закладів, у яких би домінували зазначені методологія і світогляд. Філософія – це любов до мудрості, а не до речей. Це не так складно збагнути, хоча потрібно, безумовно, задовольнити певний і достатньо високий рівень життя, щоб оновити й відновити благодатний спосіб життя. Хотілося б, аби це збагнула державна верхівка і прикладом своєї поведінки надихнула народ. Чому верхівка? – Є безліч людей, які живуть благодатно і благородно, але вони непомітні (не помітні) за визначенням – вони задоволені собою і не «хворіють» на марнославство. Не повинні бути «хворими» і державні мужі, адже їх вплив на суспільство за визначенням – політичний. Отже, вони, а для навчальних закладів – це їх керівники, вчителі й педагоги просто зобов'язані демонструвати не етикет, а морально-етичну поведінку; бути останніми, щоб бути першими. Якщо такий приклад буде помітним, вони «помітять» себе в суспільстві своєю харизматичною богоподібністю, яка не сприймає і не схвалює будь-яких проявів ідолопоклонства. «А знаєш, чому ми того не можемо? Бо не віримо, що можемо!». Віра ж у себе для суспільної пересічної людини починається, по-перше, з віри у приклад, який демонструє керівна особа, по-друге, в саму можливість діяти морально, розумно, справедливо, відчуваючи при цьому приємну насолоду духовного смаку. Зібрати сили «в один кулак» – це і є апперцепція: «Не можемо» – це лиш відмовка; причина ж у тому, що «не хочемо».

Лист СХVІІ – VІІІ. Зазвичай говорять, що закон «громадська думка править світом» є відкриттям ХVІІІ ст. – доби французького Просвітництва. Але тут ми бачимо його формулювання Сенекою, а це перше століття нової ери. Яке значення він має для системи освіти? – Те, що вона зобов'язана брати його до уваги і бути розділеною (не ворожею, звичайно), принаймні, на два напрямки: для більшості з її усталеними думками-стереотипами освіта має бути прикладною і для меншості, здатної до пізнання субстанціональних засад світобудови. Перший напрямок розвиває здібності образно-впізнавальні, другий – понятійно-пізнавальні, сутнісно-категоріальні. Обидва реалізують мудрість в якості своєї основи, оскільки «бути мудрим – це застосування досконалого розуму в житті. Як же це можливо, щоб благом не було застосування того, що без застосування перестає бути благом?».

До цього часу такого чіткого поділу і необхідного розмежування немає. Школа часто відірвана від життя, а життя – від школи. Їх потрібно поєднати природовідповідно, диференційовано, різноманітно й багатоманітно, а не одноманітно, уніфіковано, деперсоналізовано. Але пріоритет має належати елітним освітнім закладам, які навчають істині безвідносно до її формули; значення має її загальне визначення, або ж її визначення як загальної об'єктивної основи світобуття, а не загальна думка як наслідок поголосу, джерелом якого є суб'єктивна думка.

Лист СХХ – І. Є певний парадокс у тому, що система освіти вчить нас знати світло знань, світло і світ «закону й благодаті», які йдуть від нього (них), а життя настановлює на сприйняття мінливості, тимчасовості як підстав для формування мудрості здорового глузду. З освіти нам відомо, що в основі світу – світло як світове поле; натомість емпіричний досвід свідчить про зміну світла (дня) і темряви (ночі), які визначають зміст повсякденної свідомості. День і ніч, життя і смерть – одне і те ж, говорить Геракліт. Сенека постійно нагадує Луцілію (собі самому і всім нащадкам) про смерть. Виникає питання: «Чому?». – Мабуть тому, що смерть стосується життя тимчасового – тіла, а людина як духовна істота має життя у вимірах вічності, яку представляє душа в її пориваннях до об'єктивного, яким є чесноти, а не об'єктного, яким є предметно-речове наповнення світу. Отже, думаючи про смерть, залучаєш душу до того духовного соціуму, яким є світове поле світла, ущільненого в сонячних зірках. Тому потрібно знати, що сонце світить не лише в своєму об'ємі, але повсюду, і бачити його можна очима розуму в собі – світо- і світло-пізнавальним мисленням.

Отже, якщо такий парадокс існує, це може означати неефективність діючої системи освіти. Вона, постійно апелюючи до практики як єдиного критерію істини в її діалектико-матеріалістичному розумінні, значно більшою мірою націлює свідомість на об'єктне, а не об'єктивне; на речі як світотіні, а не світ світла; на образне, а не понятійне пізнання; на мінливий, пристосуванський, а не постійний і принциповий спосіб життя. Я вже зазначав, що вища – світла – мудрість властива небагатьом, але всі всіма засобами впливу на свідомість зобов'язані знати, що ті, хто бачить розумним знанням світ світла розуму (світової об'єктивної світлоносною душі), по справедливості мають бути провідною духовною верствою суспільства. Цивілізовані народи знають це і мають від цього найвищий рівень загального добробуту: вони не заздять «кращим», а шанують їх, бо не спостерігають у їх способі поведінки презирливо-зневажливого ставлення до себе, не завжди, звичайно, розуміючи, що для досконалих у мудрості це просто неможливо.

Лист СХХІV. Людина подібна Богові розумом. Але в Богові він присутній споконвіку – це його сутність, а людина може і зобов'язана розвинути його в собі «власним старанням». Якщо розвиває, стає співмірна

Всесвіту; якщо ні, залишається всього лише психофізіологічною істотою, здатною говорити, але не завжди мислити, оскільки не робить мову об'єктом і змістом пізнавального мислення. Найвище благо, яке зобов'язана дати людині сучасна школа, якщо йти за Сенекою, це – досконалий розум. Критерій: зрозуміти, «що найнещасливіші люди – це щасливці».

ФІЛОСОФІЯ М. МОНТЕНЯ

О ПРИВЫЧКЕ, А ТАКЖЕ О ТОМ, ЧТО НЕ ПОДОБАЕТ БЕЗ ДОСТАТОЧНЫХ ОСНОВАНИЙ МЕНЯТЬ УКОРЕНИВШИЕСЯ ЗАКОНЫ

...нет наставницы более немилосердной и коварной, чем наша привычка. Мало-помалу, украдкой забирает она власть над нами, но, начиная скромно и добродушно, она с течением времени укореняется и укрепляется в нас, пока, на конец, не сбрасывает покрова со своего властного и деспотического лица, и тогда мы не смеем уже поднять на нее взгляд.

...привычка способствует притуплению наших чувств.

...что в нас может образоваться и закрепиться привычка, подчиняющая себе наши органы чувств даже тогда, когда-то, что породило ее, воздействует на них не непрерывно, но с большими промежутками...

Я нахожу, что все наихудшие наши пороки зарождаются с самого нежного возраста и что наше воспитание зависит главным образом от наших кормилиц и нянюшек. Для матерей нередко бывает забавою смотреть, как их сыночек сворачивает шею цыпленку и потешается, мучая кошку или собаку.

Нужно настойчиво учить детей ненавидеть пороки как таковые; нужно, чтобы они воочию видели, насколько эти пороки уродливы, и избегали их не только в делах своих, но и в сердце своем; нужно, чтобы самая мысль о пороках, какую бы личину они ни носили, была им ненавистна. Я убежден, что если и посейчас еще, даже в самой пустячной забаве, я испытываю крайнее отвращение к обманам всякого рода, что является внутренней моей потребностью и следствием естественных моих склонностей, а не чем-то требующим усилий, то причина этого в том, что меня приучили с самого детства ходить только прямой и открытой дорогой...

Во всем и везде мне достаточно своих собственных глаз, дабы исполнить, как подобает, мой долг, и нет на свете другой пары глаз, которая следила бы за мной так же пристально и к которой я питал бы большее уважение.

И чего не в силах втемяшить в мудрейшие головы философия, не внушает ли обычай своей властью самому темному простолюдину?

Нравственные законы, о которых принято говорить, что они порождены самой природой, порождаются, в действительности, тем же обычаем; всякий, почитая в душе общераспространенные и всеми одобряемые воззрения и нравы, не может отказаться от них так, чтобы его не корила совесть, или, следуя им, не воздавать себе похвалы.

Отсюда и проистекает, что все отклонения от обычая считаются отклонениями от разума, – и одному богу известно, насколько, по большей части, неразумно. Если бы и другие изучали себя, как мы, и делали то же, что мы, всякий, услышав какое-нибудь мудрое изречение, постарался бы немедленно разобраться, в какой мере оно применимо к нему самому, – и тогда он понял бы, что это не только меткое слово, но и меткий удар бича по глупости его обычных суждений. Но эти советы и предписания истины всякий желает воспринимать как обращенные к людям вообще, а не лично к нему; и вместо того, что бы применить их к собственным нравам, их складывают у себя в памяти, а это – занятие весьма нелепое и бесполезное.

О ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Способность снизить до влечений ребенка и руководить ими присуща лишь душе возвышенной и сильной. Что до меня, то я тверже и увереннее иду в гору, нежели спускаюсь с горы.

Если учителя, как это обычно у нас делается, просвещают своих многочисленных учеников, преподнося им всем один тот же урок и требуя от них одинакового поведения, хотя способности их вовсе не одинаковы, но отличаются и по силе и по своему характеру, то нет ничего удивительного, что среди огромной толпы детей найдется всего два или три ребенка, которые извлекают настоящую пользу из подобного преподавания.

Пусть учитель спрашивает с ученика не только слова затверженного урока, но смысл и самую суть его и судит о пользе, которую он принес, не по показаниям памяти своего питомца, а по его жизни. И пусть, объясняя что-либо ученику, он покажет ему это с сотни разных сторон и применит ко множеству различных предметов, чтобы проверить, понял ли ученик как следует и в какой мере усвоил это; и в последовательности своих разъяснений пусть он руководствуется примером Платона. Если кто изрыгает пищу в том самом виде, в каком проглотил ее, то это свидетельствует о неудобоваримости пищи и о несварении желудка. Если желудок не изменил качества и формы того, что, ему надлежало сварить, значит, он не выполнил своего дела.

Пусть наставник заставляет ученика как бы просеивать через сито все, что он ему преподносит, и пусть ничего не вдабливает ему в голову, опираясь на свой авторитет и влияние; пусть принципы Аристотеля не становятся неизменными основами его преподавания, равно как не становятся ими и принципы стоиков или эпикурейцев. Пусть учитель изложит ему, чем отличаются эти учения друг от друга: ученик же, если это будет ему по силам, пусть сделает выбор самостоятельно или, по

крайней мере, останется при сомнении. Только глупцы могут быть непоколебимы в своей уверенности.

Кто рабски следует за другим, тот ничему не следует. Он ничего не находит; да ничего и не ищет. *Non sumus sub reges sibi quisque se vindicet.* Главное – чтобы он знал то, что знает. **Нужно, чтобы он проникся духом древних мыслителей, а не заучивал их наставления.** И пусть он не страшится забыть, если это угодно ему, откуда он почерпнул эти взгляды, лишь бы он сумел сделать их собственностью. **Истина и доводы разума принадлежат всем, и они не в большей мере достояние тех, кто высказал их впервые, чем тех, кто высказал их впоследствии.**

Но знать наизусть еще вовсе не значит знать; это – только держать в памяти то, что ей дали на хранение. А тем, что знаешь по-настоящему, ты вправе распорядиться, не оглядываясь на хозяина, не заглядывая в книгу. Ученость чисто книжного происхождения – жалкая ученость! Я считаю, что она украшение, но никак не фундамент; в этом я следую Платону, который говорит, что истинная философия – это твердость, верность и добросовестность; прочие же знания и все, что направлено к другой цели, – не более как румяна.

Я бы советовал посылать нашу молодежь за границу в возможно более раннем возрасте и, чтобы одним ударом убить двух зайцев, именно к тем из наших соседей, чья речь наименее близка к нашей, так что если не приучить к ней свой язык смолodu, то потом уж ни как ее не усвоить.

Недаром все считают, что неразумно воспитывать ребенка под крылышком у родителей. Вложенная в последних самой природой любовь внушает даже самым разумным из них чрезмерную мягкость и снисходительность. Они не способны ни наказывать своих детей за проступки, ни допускать, чтобы те узнали тяжелые стороны жизни, подвергаясь некоторым опасностям.

Добавлю еще, что и авторитет воспитателя, который для ученика должен быть непререкаемым, страдает и расшатывается от вмешательства родителей. Кроме того, почтительность, которою окружает ребенка челядь, а также его осведомленность о богатстве и величии своего рода являются, на мой взгляд, немалыми помехами в правильном воспитании детей этого возраста.

Молчаливость и скромность – качества, в обществе весьма ценные. Ребенка следует приучать к тому, чтобы он был бережлив и воздержан в расходовании знаний, которые он накопит; чтобы он не оспаривал глупостей и вздорных выдумок, высказанных в его присутствии, ибо весьма невежливо и нелюбезно отвергать то, что нам. не по вкусу. Пусть он довольствуется исправлением самого себя и не корит другого за то, что ему самому не по сердцу; пусть он не восстает также против

общепринятых обычаев. *Licet sapere sine pompa, sine invidia*. Пусть он избегает придавать себе заносчивый и надменный вид, избегает ребяческого тщеславия, состоящего в желании выделяться среди других и прослыть умнее других, пусть не стремится прослыть человеком, который бранит все и вся и пыжится выдумать что-то новое.

Пусть совесть и добродетели ученика находят отражение в его речи и не знают иного руководителя, кроме разума. Пусть ею заставят понять, что признаться в ошибке, допущенной им в своем рассуждении, даже если она никем, кроме него, не замечена, есть свидетельство ума и чистосердечия, к чему он в первую очередь и должен стремиться; что упорствовать в своих заблуждениях и отстаивать их – свойства весьма обыденные, присущие чаще всего наиболее низменным душам, и что умение одуматься и поправить себя, сознаться в своей ошибке в пылу спора – качества редкие, цепные и свойственные философам.

В общении с людьми ум человеческий достигает изумительной ясности. Ведь мы погружены в себя, замкнулись в себе; наш кругозор крайне узок, мы не видим дальше своего носа. **У Сократа как-то спросили, откуда он родом. Он не ответил: «Из Афин», а сказал: «Из вселенной».** Этот мудрец, мысль которого отличалась такой широтой и таким богатством, смотрел на вселенную как на свой родной город, отдавая свои знания, себя самого, свою любовь всему человечеству, – не так, как мы, замечающие лишь то, что у нас под ногами.

Этот огромный мир, многократно увеличиваемый к тому же теми, кто рассматривает его как вид внутри рода, и есть то зеркало, в которое нам нужно смотреться, дабы познать себя до конца. Короче говоря, я хочу, чтобы он был книгой для моего юноши. Познакомившись со столь великим разнообразием характеров, сект, суждений, взглядов, обычаев и законов, мы на учаемся здраво судить о собственных, а также приучаем наш ум понимать его несовершенство и его врожденную немощность; а ведь это наука не из особенно легких. Картина стольких государственных смут и смен в судьбах различных народов учит нас не слишком гордиться собой. Столько имен, столько побед и завоеваний, погребенных в пыли забвения, делают смешною нашу надежду увековечить в истории свое имя захватом какого-нибудь курятника, ставшего сколько-нибудь известным только после своего падения, или взятием в плен десятка конных вояк.

После того как юноше разъяснят, что же собственно ему нужно, чтобы сделаться лучше и разумнее, следует ознакомить его с основами логики, физики, геометрии и риторики; и какую бы из этих наук он ни выбрал, – раз его ум к этому времени будет уже развит, – он быстро достигнет в ней успехов. Преподавать ему должно то путем

собеседования, то с помощью книг; иной раз наставник просто укажет ему подходящего для этой цели автора, а иной раз он изложит содержание и сущность книги в совершенно разжеванном виде. А если сам воспитатель не настолько сведущ в книгах, чтобы отыскивать в них подходящие для его целей места, то можно дать ему в помощь какого-нибудь ученого человека, который каждый раз будет снабжать его тем, что требуется, а наставник потом уже сам укажет и предложит их своему питомцу.

Душа, ставшая вместилищем философии, непременно наполнит здоровьем и тело. Царящие в ней покой и довольство она не может не излучать вовне; точно так же она изменит по своему образу и подобию нашу внешность, придав ей исполненную достоинства гордость, веселость и живость, выражение удовлетворенности и добродушия. Отличительный признак мудрости – это неизменно радостное восприятие жизни; ей, как и всему, что в надлунном мире, свойственна никогда не утрачиваемая ясность.

В самом деле, это она успокаивает душевные бури, научает сносить с улыбкой болезни и голод не при помощи каких-то воображаемых эпициклов, но опираясь на вполне осязательные, естественные доводы разума. Ее конечная цель – добродетель, которая пребывает вовсе не где-то, как утверждают схоластики, на вершине крутой, отвесной и неприступной горы. Те, кому доводилось приблизиться к добродетели, утверждают, напротив, что она обитает на прелестном, плодородном и цветущем плоскогорье, откуда отчетливо видит все находящееся под нею; достигнуть ее может, однако, лишь тот, кому известно место ее обитания; к ней ведут тенистые тропы, пролегающие среди поросших травой и цветами лужаек, по пологому, удобному для подъема и гладкому, как своды небесные, склону.

...согласно наставлению Платона, «детям нужно определять место в жизни не в зависимости от способностей их отца, но от способностей их души».

Поскольку философия учит жизни и детский возраст совершенно так же нуждается в подобных уроках, как и все прочие возрасты, – почему бы не приобщить к ней и детей?

*Udum et molle lutum est; nunc properandus et acri
Fingendus sine fine rota.*

А между тем нас учат жить, когда жизнь уже прошла.

Нашему юноше приходится еще более торопиться; ведь учению могут быть отданы лишь первые пятнадцать-шестнадцать лет его жизни, и остальное предназначено деятельности. Используем же столь краткий срок, как следует; научим его только необходимому. Не нужно излишеств: откиньте все эти колючие хитросплетения диалектики, от

которых наша жизнь не становится лучше; остановитесь на простейших положениях философии и сумеете надлежащим образом отобрать и истолковать их; ведь постигнуть их много легче, чем новеллу Боккаччо, и дитя, едва выйдя из рук кормилицы, готово к их восприятию в большей мере, чем к искусству чтения и письма. У философии есть свои рассуждения как для тех, кто вступает в жизнь, так и для дряхлых старцев.

Но когда речь заходит о философии и именно о том ее разделе, где рассматривается человек, а также в чем его долг и обязанности, то, согласно мнению всех мудрецов, дело здесь обстоит совсем по-иному, и от нее не подобает отказываться ни на пиру, ни на игрищах – так сладостна беседа о ней.

Таким образом, наш воспитанник, без сомнения, будет пребывать в праздности меньше других. Но подобно тому, как шаги, которые мы делаем, прогуливаясь по галерее, будь их хоть в три раза больше, не утомляют нас в такой мере, как те, что затрачены на преодоление какой-нибудь определенной дороги, так и урок, проходя как бы случайно, без обязательного места и времени, в сочетании со всеми другими нашими действиями, будет протекать совсем незаметно. Даже игры и упражнения – и они станут неотъемлемой и довольно значительной частью обучения: я имею в виду бег, борьбу, музыку, танцы, охоту, верховую езду, фехтование. Я хочу, чтобы благовоспитанность, светскость, внешность ученика совершенствовались вместе с его душой. Ведь воспитывают не одну душу и не одно тело, но всего человека: нельзя расчленять его надвое.

Вообще же обучение должно основываться на соединении строгости с мягкостью, а не так, как это делается обычно, когда, вместо того, чтобы приохотить детей к науке, им преподносят ее как сплошной ужас и жестокость. Откажитесь от насилия и принуждения; нет ничего, по моему мнению, что так бы уродовало и извращало натуру с хорошими задатками. Если вы хотите, чтобы ребенок боялся стыда и наказания, не приучайте его к этим вещам. Приучайте его к поту и холоду, к ветру и жгучему солнцу, ко всем опасностям, которые ему надлежит презирать; отвадите его от изнеженности и разборчивости; пусть он относится с безразличием к тому, во что он одет, на какой постели спит, что ест и что пьет: пусть он привыкнет решительно ко всему. Пусть не будет он маменькиным сыночком, похожим на изнеженную девицу, но пусть будет сильным и крепким юношей. В юности, в зрелые годы, в старости – я всегда рассуждал и смотрел на дело именно так. И, наряду со многими другими вещами, порядки, заведенные в большинстве наших коллежей, никогда не нравились мне. Быть может, вред, приносимый ими, был бы значительно меньше, будь воспитатели хоть немножечко

снисходительней. Но ведь это настоящие тюрьмы для заключенной в них молодежи. Там развивают в ней развращенность, наказывая за нее прежде, чем она действительно проявилась. Зайдите в такой коллеж во время занятий: вы не услышите ни чего, кроме криков – криков школьников, подвергаемых порке, и криков учителей, ошалевших от гнева.

Нужно избегать всего странного и необычного в наших нравах и поведении, поскольку это мешает нам общаться с людьми и поскольку это вообще – уродства.

Пока тело еще гибко, его нужно упражнять всеми способами и на все лады. И если воля и вкусы нашего юноши окажутся податливыми, нужно смело приучать его к образу жизни любого круга людей и любого народа, даже, при случае, к беспутству и излишествам, если это окажется нужным. Пусть он приспособливается к обычаям своего времени. Он должен уметь делать все без исключения, но любить делать должен только хорошее. Сами философы не одобряют поведения Каллисфена, утратившего благосклонность великого Александра из-за того, что он отказался пить так же много, как тот. Пусть юноша хохочет, пусть шалит, пусть беспутничает вместе со своим государем. Я хотел бы, чтобы даже в разгуле он превосходил выносливостью и крепостью своих сотоварищей. И пусть он никому не причиняет вреда не по недостатку возможностей и умения, а лишь по недостатку злой воли.

Вот мои наставления. И больше пользы извлечет из них не тот, кто их заучит, а тот, кто применит их на деле. Если вы это видите, вы это и слышите; если вы это слышите, вы это и видите.

Да не допустит бог, говорит кто-то у Платона, чтобы занятия философией состояли лишь в усвоении разнообразных знаний и погружении в науку! *Hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis quam litteris persecuti sum.*

Леон, властитель Флиунта, спросил как-то Гераклида Понтийского, какой наукой или каким искусством он занимается. «Я не знаю ни наук, ни искусств, – ответил тот, – я – философ».

Пусть наш юноша научится не столько отвечать уроки, сколько претворять их в жизнь. Пусть он повторяет их в своих действиях. И тогда будет видно, лежит ли благоразумие в основе его начинаний, проявляет ли он справедливость и доброту в своем поведении, ум и изящество в речах, стойкость в болезнях, скромность в забавах, умеренность в наслаждениях, неприхотливость в питье и пище...

Зевксидам ответил человеку, спросившему его, почему лакедемоняне не излагают письменно своих предписаний относительно доблести и не дают их в таком виде читать молодежи: «Потому, что они хотят приучить ее к делам, а не к словам». Сравните их юношу пятнадцати или

шестнадцати лет с одним из наших латинистов-школьников, который затратил столько же времени только на то, чтобы научиться как следует говорить. Свет слишком болтлив; я не встречал еще человека, который говорил бы не больше, а меньше, чем полагается; во всяком случае, половина нашей жизни уходит на разговоры. Четыре или пять лет нас учат правильно понимать слова и строить из них фразы; еще столько же – объединять фразы в небольшие рассуждения из четырех или даже пяти частей; и последние пять, если не больше – уменью ловко сочетать и переплестать эти рассуждения между собой. Оставим это занятие тем, кто сделал его своим ремеслом.

Подражание чужой речи в силу его доступности – вещь, которой постоянно занимается целый народ; но подражать в мышлении и в воображении – это дается не так уж легко.

Возвращаясь к предмету моего рассуждения, повторяю, что самое главное – это прививать вкус и любовь к науке; иначе мы воспитаем просто ослов, нагруженных книжной премудростью. Поощряя их ударами розог, им отдают на хранение торбу с разными знаниями, но для того, чтобы они были действительным благом, недостаточно их держать при себе – нужно ими проникнуться.

О РОДИТЕЛЬСКОЙ ЛЮБВИ

Я осуждаю всякое насилие при воспитании юной души, которую растят в уважении к чести и свободе. В суровости и принуждении есть нечто рабское, и я нахожу, что того, чего нельзя сделать с помощью разума, осмотрительности и уменья, нельзя добиться и силой. Такое воспитание получил я сам.

С мальчиками ... я рекомендовал бы быть особенно сдержанными, ибо они еще в меньшей мере созданы для подчинения и предназначены к известной независимости; я поэтому постарался бы развить в них пристрастие к прямоте и не посредственности.

Когда мне рассказывают о делах какого-нибудь постороннего человека, я не смеюсь над ним, а обращаю тотчас же свой взор на себя и смотрю, как обстоит дело у меня самого. Все, что касается другого, относится и ко мне. Приключившаяся с ним беда служит мне предупреждением и настораживает меня. Ежедневно и ежечасно мы говорим о других людях то, что мы скорее сказали бы о себе, если бы умели так же строго судить себя, как судим других.

Мы любим наших детей по той простой причине, что они рождены нами, и называем их нашим вторым «я», а между тем существует другое наше порождение, всецело от нас исходящее и не меньшей ценности: ведь то, что порождено нашей душой, то, что является плодом нашего

ума и душевных качеств, увидело свет благодаря более благородным органам, чем наши органы размножения; эти создания еще более наши, чем дети: при этом творении мы являемся одновременно и матерью и отцом, они достаются нам гораздо труднее и приносят нам больше чести, если в них есть что-нибудь хорошее. Ведь достоинства наших детей являются в большей мере их достоинствами, чем нашими, и наше участие в них куда менее значительно, между тем как вся красота, все изящество и вся ценность наших духовных творений принадлежат всецело нам. Поэтому они гораздо ярче представляют и отражают нас, чем физическое наше потомство.

О КНИГАХ

Пусть судят на основании того, что я заимствую у других, сумел ли я выбрать то, что повышает ценность моего изложения. Ведь я заимствую у других то, что не умею выразить столь же хорошо либо по недостаточной выразительности моего языка, либо по слабости моего ума.

Мы можем, не обладая способностью суждения, обладать и знанием и истиной, но и суждение, со своей стороны, может обходиться без них; больше того: признаваться в незнании, на мой взгляд, одно из лучших и вернейших доказательств наличия разума. У меня нет другого связующего звена при изложении моих мыслей, кроме случайности. Я излагаю свои мысли по мере того, как они у меня появляются; иногда они теснятся гурьбой, иногда возникают по очереди, одна за другой. Я хочу, чтобы виден был естественный и обычный ход их, во всех зигзагах. Я излагаю их так, как они возникли; поэтому здесь нет таких вопросов, которых нельзя было бы не знать или о которых нельзя было бы говорить случайно и приблизительно.

О ЖЕСТОКОСТИ

Люди по природе своей добропорядочные и с хорошими задатками идут тем же путем и поступают так же, как и люди добродетельные. Но добродетель есть нечто большее и более действенное, чем способность тихо и мирно, в силу счастливого нрава, подчиняться велениям разума. Тот, кто по природной кротости и обходительности простил бы нанесенные ему обиды, поступил бы прекрасно и заслуживал бы похвалы; но тот, кто, задетый обидой за живое и разъяренный, сумел бы вооружиться разумом и после долгой борьбы одолеть неистовую жажду мести и выйти победителем, совершил бы несомненно нечто большее. Первый поступил бы хорошо, второй же –

добродетельно; первый поступок можно назвать добрым, второй – добродетельным, ибо мне кажется, что понятие добродетели предполагает трудность и борьбу и что добродетель не может существовать без противодействия. Ведь не случайно мы называем бога добрым, всемогущим, благим и справедливым, но мы не называем его добродетельным, ибо все его действия непринужденны и совершаются без всяких усилий. Многие философы – и не только стоики, но и эпикурейцы – близки к такому пониманию добродетели.

Кровожадные наклонности по отношению к животным свидетельствуют о природной склонности к жестокости.

После того как в Риме привыкли к зрелищу убийства животных, перешли к зрелищам с убийством и осужденных, и гладиаторов. Боюсь сказать, но мне кажется, что сама природа наделяет нас неким инстинктом бесчеловечности. Никого не забавляет, когда животные ласкают друг друга или играют между собой, и между тем никто не упустит случая посмотреть, как они дерутся и грызутся.

О СЛАВЕ

Среди всех наслаждений, говорили они, нет более губительного, чем одобрение со стороны, нет никакого другого, от которого нужно было бы так бежать.

Эти философы говорили, что слава целого мира не заслуживает того, чтобы мыслящий человек протянул к ней хотя бы один палец.

И в самом деле, необузданность людских толков и пересудов – огромная помеха в великих делах. Не всякий может противостоять противоречивой и оскорбительной народной молве...

О САМОМНЕНИИ

Наша жизнь – это сплошная забота о приличиях; они опутали нас и заслонили собой самую сущность вещей. Цепляясь за ветви, мы забываем о существовании ствола и корней.

Мне кажется, что философия никогда в такой мере не отвечает своему назначению, как тогда, когда она обличает в нас наше самомнение и тщеславие, когда она искренне признается в своей нерешительности, своем бессилии и своем невежестве. И мне кажется, что корень самых разительных заблуждений, как общественных, так и личных, это – чрезмерно высокое мнение людей о себе.

Это повадки раба и труса – скрываться и прятаться под личиной, не осмеливаясь показаться перед нами таким, каков ты в действительности.

Этим путем наши современники приучают себя к вероломству. Когда их вынуждают к лживым посулам и обещаниям, они не испытывают ни малейших укоров совести, пренебрегая их исполнением. Благородное сердце не должно таить свои побуждения. Оно хочет, чтобы его видели до самых глубин; в нем все хорошо или, по меньшей мере, все человечно.

Первое и основное правило добродетели: ее нужно любить ради нее самой.

Не существует на свете души, сколь бы убогой и низменной она ни была, в которой не сквозил бы проблеск какой-нибудь особой способности; и нет столь глубоко погребенной способности, чтобы она так или иначе не проявила себя.

Я охотно возвращаюсь к мысли о пустоте нашего образования. Оно поставило себе целью сделать нас не то чтобы добропорядочными и мудрыми, а учеными, и оно добилось своего: оно так и не научило нас постигать добродетель и мудрость и следовать их предписаниям, но зато мы навсегда запомнили происхождение и этимологию этих слов; мы умеем склонять самое слово, служащее для обозначения добродетели, но любить ее мы не умеем. И если мы ни из наблюдения, ни на основании личного опыта не знаем того, что есть добродетель, то мы хорошо знаем ее на словах и постоянно твердим о ней. Когда речь идет о наших соседях, нам недостаточно знать, какого они роду-племени, кто их ближайшие родичи и какими связями они обладают; мы хотим, чтобы они подружились с нами, хотим установить с ними близость и добрые отношения. А наше образование между тем забивает нам головы описаниями, определениями и подразделениями разных видов добродетели, как если бы то были фамильные прозвища и ветви генеалогического древа, нисколько не заботясь о том, чтобы установить между добродетелью и нами хоть какие-нибудь знакомство и близость.

Подлинно разумное обучение изменяет и наш ум, и наши нравы, вроде того как это произошло с Полемоном, распутным юношей-греком, который, отправившись случайно послушать один из уроков Ксенократа, не только оценил полностью красноречие и ученость философа и не только принес домой много полезных знаний, но и вынес оттуда плоды еще более ощутительные и более ценные, а именно то, что характер его внезапно изменился и нрав исправился. А кто из нас когда-нибудь по чувствовал на себе подобное воздействие нашего обучения?

ОБ ИЗОБЛИЧЕНИИ ВО ЛЖИ

Моя книга в такой же мере создана мной, в какой я сам создан моей книгой. Это – книга, неотделимая от своего автора, книга, составлявшая мое основное занятие, неотъемлемую часть моей жизни, а не занятие,

имевшее какие-то особые, посторонние цели, как бывает обычно с другими книгами.

Первый признак порчи общественных нравов – это исчезновение правды, ибо правдивость лежит в основе всякой добродетели, как говорил Пиндар, и является первым требованием, какое предъявлял Платон к правителю его государства. Правда, которая ныне в ходу среди нас, это не то, что есть в действительности, а то, в чем мы убеждаем других...

Лживость – гнуснейший порок, и один древний писатель изображает ее как нечто крайне постыдное, говоря, что она свидетельствует как о презрении к богу, так и о страхе перед людьми. Нельзя выразительнее обрисовать мерзость, низость и противоестественность этого порока, ибо можно ли представить себе что-либо более гадкое, чем быть трусом перед людьми и дерзким перед богом? Наше взаимопонимание осуществляется лишь единственно возможным для нас путем, а именно через слово; тот, кто извращает его, тот предатель по отношению к обществу: слово – единственное орудие, с помощью которого мы оповещаем друг друга о наших желаниях и мыслях, оно – толмач нашей души; если мы лишимся его, то не сможем держаться вместе, не сможем достигать взаимопознания; если оно обманывает нас, оно делает невозможным всякое общение человека с себе подобными, оно разбивает все скрепы государственного устройства.

О СХОДСТВЕ ДЕТЕЙ С РОДИТЕЛЯМИ

...философия наставляет нас ради нас же самих, а не ради показных целей; она учит нас не казаться, а быть. Пусть она заботится о руководстве нашим разумом, который взялась обучить...

О РАСКАЯНИИ

Настоящим пороком нужно считать только такой, который оскорбляет сознание человека и безоговорочно осуждается человеческим разумом, ибо его уродство и вредоносность до того очевидны, что правы, пожалуй, те, кто утверждает, будто он является порождением, в первую очередь, глупости и невежества. Трудно представить себе, чтобы, познакомившись с ним, можно было бы не возненавидеть его. Злоба чаще всего впитывает в себя свой собственный яд и отравляется им.

Я считаю пороками (впрочем, каждый из них измеряется своей меркой) не только то, что осуждается разумом и природой, но и то, что признается пороком в соответствии с представлениями людей, пусть

даже ложными и ошибочными, если за коны и обычай подтверждают такую оценку.

Искать опоры в одобрении окружающих, видя в нем воздаяние за добродетельные поступки, значит опираться на то, что крайне шатко и непрочное. А в наше развращенное, погрязшее в невежестве время добрая слава в народе, можно сказать, даже оскорбительна: ведь кому можно доверить оценку того, что именно заслуживает похвалы?

Ценность души определяется не способностью высоко возноситься, но способностью быть упорядоченной всегда и во всем.

Ее величие раскрывается не в великом, но в повседневном.

Природные склонности развиваются и укрепляются при помощи воспитания, но изменить и преодолеть их нельзя.

Нужно, чтобы бог пребывал в нашем сердце. Нужно, чтобы совесть совершенствовалась сама собой благодаря укреплению нашего разума, а не вследствие угасания наших желаний.

О ТРЕХ ВИДАХ ОБЩЕНИЯ

Негоже всегда и во всем держаться своих нравов и склонностей. Наиважнейшая из наших способностей – это умение приспособливаться к самым различным обычаям. Неуклонно придерживаться по собственной воле или в силу необходимости одного и того же образа жизни – означает существовать, но не жить. Лучшие души – те, в которых больше гибкости и разнообразия.

Жизнь – это неровное, неправильное и многообразное движение. Неукоснительно следовать своим склонностям и быть настолько в их власти, чтобы не мочь отступить от них или подчинять их своей воле, означает не быть самому себе другом, а тем более господином; это значит быть рабом самого себя.

Для всякого, кто умеет как следует оценить свои возможности и в полной мере использовать их, размышление – могущественный и полноценный способ самопознания; я предпочитаю самостоятельно ковать себе душу, а не украшать ее позаимствованным добром.

Нет занятия более пустого и, вместе с тем, более сложного, чем беседовать со своими мыслями, – все зависит от того, какова беседующая душа.

Разум, мудрость и дружеские привязанности чаще встречаются среди мужчин; вот почему последние и вершат делами нашего мира.

ОБ ИСКУССТВЕ БЕСЕДЫ

Самое плодотворное и естественное упражнение нашего ума – по моему, беседа.

Так как ум наш укрепляется общением с умами сильными и ясными, нельзя и представить себе, как много он теряет, как опошляется в каждодневном соприкосновении и общении с умами низменными и ущербными. Это самая губительная зараза. По опыту своему я знаю, чего это стоит. Я люблю беседы и споры, но лишь с немногими и в тесном кругу. Ибо выставлять себя напоказ перед сильными мира сего, щеголять своим умом и красноречием я считаю делом, недостойным порядочного человека.

Глупость – свойство пагубное, но неспособность переносить ее, терзаясь раздражением, как это со мною случается, – тоже недуг, не менее докучный, чем глупость, и я готов признать за собою этот недостаток.

В беседу и спор я вступаю с легкостью, тем более что общепринятые мнения не находят во мне благоприятной почвы, где они могли бы укорениться. Никакое суждение не поразит меня, никакое мнение не оскорбит, как бы они ни были мне чужды. Нет причуды столь легкомысленной и странной, которую я не счел бы вполне допустимым порождением человеческого ума.

Мы не любим поучений и наставлений; однако надо выслушивать их и принимать, особенно когда они преподносятся в виде беседы, а не какой-нибудь нотации. При малейшем возражении мы стараемся обдумать не основательность или неосновательность его, а каким образом, всеми правдами или неправдами, его опровергнуть. Вместо того, чтобы раскрыть объятия, мы сжимаем кулаки. Я же готов выслушать от друзей самую резкую отповедь: ты дурак, ты городишь вздор. Я люблю, чтобы порядочные люди смело говорили друг с другом и слова у них не расходились с мыслями. Нам следует иметь уши более стойкие и выносливые и не изнеживать их, слушая одни только учтивые слова и выражения.

Тот, кто возражает мне, пробуждает у меня не гнев, а внимание: я предпочитаю того, кто противоречит мне и тем самым учит меня. Общим делом и его и моим должна быть истина. Что сможет он ответить, если ярость уже помутила ему рассудок, а раздражение вытеснило разум?

И я, действительно, больше ищу общества тех, кто меня поучает, чем тех, кто меня побаивается. Иметь дело с людьми, которые восхищаются нами и во всем нам уступают, – удовольствие весьма пресное и даже вредное для нас. Антисфен наставлял своих детей

никогда не выражать ни малейшей благодарности тому, кто их хвалит. Я гораздо больше горжусь победой, которую одерживаю над самим собою, когда в самом пылу спора заставляю себя склониться перед доводами противника, чем радуюсь, одолевая противника из-за его слабости.

Невозможно вести честный и искренний спор с дураком.

Воздействие такого неистового советчика, как раздражение, губительно не только для нашего разума, но и для совести. Брань во время споров должна запрещаться и караться, как другие словесные преступления. Какого только вреда не причиняет и не нагромождает она, неизменно порождаемая злобным раздражением!

Враждебное чувство вызывают в нас сперва доводы противников, а затем и сами люди. Мы, учимся в споре лишь возражать, а так как каждый только возражает и выслушивает возражения, это приводит к тому, что теряется, уничтожается истина. Вот почему Платон в своем государстве лишал права на спор людей с умом ущербным и неразвитым.

...мы рождены для поисков истины. Обладание же ею дано лишь более высокому и мощному духу. Истина вовсе не скрыта, как это утверждал Демокрит, в глубочайших безднах, – вернее будет считать, что она царит высоко над нами и владеет ею мысль божества. **Мир наш – только школа, где мы учимся познавать. Самое важное не взять приз, а проявить больше всего искусства в состязании.**

Наука пригодна лишь для сильных умов; а они весьма редки. Слабые же умы, по словам Сократа, берясь за философию, наносят только ущерб ее достоинству.

Глупость и разброд в чувствах – не такая вещь, которую можно исправить одним добрым советом.

Близким своим мы обязаны оказывать такую помощь, прилежно учить их и наставлять. Но проповедовать любому прохожему, исправлять невежество и тупость первого встречного – вот обычай, которого я никак не одобряю. Редко соглашаюсь я заниматься подобным делом, даже когда случайная беседа меня на это вызывает, и скорее готов ступешаться в споре, чем выступать в скучной роли учителя и наставника. Нет у меня так же ни малейшей склонности писать или говорить для начинающих.

О СУЕТНОСТИ

В развращении своего века каждый из нас принимает то или иное участие: одни вносят свою долю предательством, другие – бесчестностью, безбожием, насилием, алчностью, жестокостью; короче

говоря, каждый тем, в чем он сильнее всего; самые слабые добавляют к этому глупость, суетность, праздность, – и я принадлежу к числу этих последних.

Я держусь того мнения, что наиболее достойная деятельность – это служить обществу и приносить пользу многим.

Ничто не порождает в государстве такой неразберихи, как вводимые новшества; всякие перемены выгодны лишь бесправию и тирании.

ОБ ОПЫТЕ

Нет стремления более естественного, чем стремление к знанию. Мы прибегаем к любому средству овладеть им. Когда для этого нам недостает способности мыслить, мы используем жизненный опыт...

Никогда не бывает, что бы два человека одинаково судили об одной и той же вещи, и двух совершенно одинаковых мнений невозможно обнаружить не только у двух разных людей, но и у одного и того же человека в разное время.

Если мы бываем довольны тем, что другие или же мы сами добыли в этой погоне за знанием, то лишь по слабости своих способностей: человек более пытливого ума не будет доволен. За ним пойдет кто-то другой (пойдем и мы сами), открывая новые пути. Пытливости нашей нет конца: конец на том свете. Удовлетворенность ума – признак его ограниченности или усталости. Ни один благородный ум не остановится по своей воле на достигнутом: он всегда станет притязать на большее, и выбиваться из сил, и рваться к недостижимому. Если он не влечется вперед, не торопится, не встает на дыбы, не страдает – значит он жив лишь наполовину. Его стремления не знают четкой намеченной цели и строгих рамок, пища его – изумление перед миром, погоня за неизвестным, дерзновение.

Разве самая первая и самая славная ученость нашего времени не в том, чтобы уметь понимать ученых? Разве это не общая и последняя цель обучения наукам?

Мнения наши нарастают одно на другое: первое служит стеблем для второго, второе для третьего. Так мы и поднимаемся со ступеньки на ступеньку. И получается, что тому, кто залез выше всех, часто выпадает больше чести, чем он заслужил, ибо, взобравшись на плечи предыдущего, он лишь чуточку возвышается над ним.

Поскольку моральные предписания, относящиеся к личному долгу каждого человека, устанавливаются, как мы видим, с таким трудом, удивительно ли, что законы, упорядочивающие отношения между людьми, вырабатывать еще труднее?

Все это вызывает у меня в памяти мнение древних: тот, кто стремится к некоей общей правде, вынужден допускать неправду в частностях, и тому, кто хочет справедливости в делах великих, приходится совершать несправедливость в мелочах, а правосудие человеческое действует на манер медицины, с точки зрения которой все полезное тем самым правильно и честно.

Безнаказанность – недостаточное воздаяние человеку, который делает больше, чем просто не совершает преступления. Наше правосудие протягивает нам лишь одну руку, да и то левую. Кем ты ни будь, без ущерба не обойдешься.

Китайское царство, не имевшее с нами общения и не ведавшее наших законов и наших искусств, тем не менее во многом их превзошло: история его учит, насколько мир обширнее и разнообразнее, чем древние и даже мы сами полагали. Так вот в Китае чиновники, которых государь посылает обследовать состояние провинций, не ограничиваются наказанием тех, кто не добросовестно выполняет свои обязанности, но и весьма щедро раздают награды тем, кто делает возложенное на него дело особенно ревностно и с большим тщанием, чем того требует простой долг. Люди являются к этим посланцам государя не только чтобы защищаться, но и чтобы получать поощрение, не только за вознаграждением, но и за подарком.

Однако законы пользуются всеобщим уважением не в силу того, что они справедливы, а лишь потому, что они являются законами. Таково мистическое обоснование их власти, и иного у них нет. Впрочем, этого им вполне достаточно. Часто законы создаются дураками, еще чаще людьми, несправедливыми из-за своей ненависти к равенству, но всегда людьми – существами, действующими суетно и непоследовательно.

Ничто на свете не несет на себе такого тяжелого груза ошибок, как законы. Тот, кто повинуется им потому, что они справедливы, повинуется им не так, как должен.

Самый мудрый способ ввериться природе – сделать это как можно более просто. О, какой сладостной, мягкой, удобной подушкой для разумно устроенной головы являются незнание и нежелание знать! Я предпочел бы хорошо понимать самого себя, чем Цицерона. Если я буду прилежным учеником, то мой собственный опыт вполне достаточно умудрит меня. Кто восстановит у себя в памяти все неистовство своей недавней гневной вспышки, припомнит, куда она его завела, тот уразумеет лучше, чем из творений Аристотеля, как безобразна эта страсть, и с более глубоким основанием отвратится от нее. Кто вспоминает о постигавших его бедствиях, о тех, что ему угрожали, о незначительных случайностях, так резко изменивших его жизненные обстоятельства, тот готовится к будущим переменам в своей

судьбе и к осознанию своего истинного положения. В жизни Цезаря мы не найдем большего числа поучительных примеров, чем в нашей собственной. И жизнь правителя и жизнь простолюдина – это всегда человеческая жизнь, полная обычных для нее превратностей. Не будем упускать этого из вида. Мы всегда говорим друг с другом о наших самых насущных нуждах.

Уразуметь, что сказал или сделал какую-то глупость, – это еще пустяки: надо понять, что ты по сути своей глуп, – вот наука куда более значительная и важная.

Ибо нужно обладать некоей степенью разумения, чтобы заметить свое невежество, и надо толкнуть дверь, чтобы удостовериться, что она заперта. Отсюда и хитроумное платоновское положение, что знающим незачем познавать, раз они уже знают, а незнающим тоже не за чем, ибо для того, чтобы познать, надо разуметь, что именно познаешь. Точно так же обстоит с познанием самого себя. Каждый уверен, что в этом отношении у него все в полном порядке, каждый думает, что отлично сам себя понимает, но это-то и означает, что решительно никто о самом себе ничего не знает...

Страдание, наслаждение, любовь, ненависть – вот первые ощущения, доступные ребенку. Если со вступлением разума в свои права эти чувства подчиняются ему, возникает то, что мы именуем добродетелью.

Тексти взяті: Монтень М.Э. Опыты. – М.: Правда. – 1991. – 656 с.

АНАЛІТИЧНІ КЛОМЕНТАРІ

«Про звичку...»

1. Всім відомий вислів: «Звичка – друга натура». Його зміст відображає консерватизм і усталеність, з одного боку, «першої» природи – даного людині від природи характеру, і «другої», набутої внаслідок її суспільного способу життя, – з іншого. Відтінок у цьому, як бачимо, дещо негативний, принаймні, критичний. Причину можна вбачати в тому, що звичка звужує можливості людини в реалізації її духовно-практичного потенціалу як універсального в своїх різно- й багатоманітних можливостях. Звідси й ставлення Монтеня як сучасника епохи Гуманізму до звички, яка справді «притупляє почуття». А в епоху Відродження, з якої «народився» гуманізм, відроджувались у своїх людських правах у першу чергу почуття, упосліджувані релігійно-церковним християнським аскетизмом.

Говорити про це у наш час потрібно, адже комуністична мораль доби СРСР також припиняла чуттєві устремління людини, посилаючись при цьому на вимоги «морального кодексу будівника комунізму», багато в чому спільні з християнськими. Крім того, масова пересічна людина орієнтована у своїй життєдіяльності на властиві їй природно-біологічні ознаки значно

більшою мірою, ніж на соціально-духовні, сформувані які якраз і є найголовнішим завданням системи освіти і виховання, до якої як основна її складова входить родина, хоча не завжди батьки свідомі цього. Іншими словами, чуттєва свідомість є первинною і вихідною для кожної людини. У цьому, так би мовити, свої плюси й мінуси. Плюси ті, що вона з'єднує людину зі світом, є ним самим у кожному з нас; мінуси ті, що без облагородження органів відчуття вони формують почуття психофізіологічними спонуканнями як природними й органічними. А природа, в даному випадку це біологія, спонукає до так званого «зоологічного» індивідуалізму, зупинити крайні форми агресії і насильства якого покликана система суспільного виховання як система певних правил, в основі яких заборони і дозволи розуму. Але ж вони розумні самі по собі й для себе самих, а не для чуттєвості, від якої вони відчужені, абстраговані, формалізовані, ідеалізовані. Не кожен суб'єкт (носій) чуттєвої свідомості згоден на такі педагогічні навчально-освітні й виховні заборони, адже потрібно розуміти, що вони – норми і правила – насправді обороняють від свавілля не облагородженої суб'єктивності.

Звичка – це повторення одного і того ж, форма прояву закону. Сприйняття одного і того ж не просто притупляє почуття, вона робить їх тупими, глухими, сліпими, інстинктивними. Щоб подолати їх тупість, потрібно з дуже раннього віку розвивати їх найрізноманітнішими враженнями. Найбільші враження, якими потрібно розвивати почуття, несуть позачуттєві змістовні подразники, якими і є моральні сюжети розуму міфології, релігії, філософії, загалом – різних літературно-мистецьких жанрів. Вони, власне, і розквітнули в епоху Монтеня – Відродження, яке стало Гуманізмом і Просвітництвом.

Ті, кого вражають сюжети розуму, здатні облагородити чуттєву свідомість. Їх можна вчити у вищих – метафізично-трансцендентних – навчально-освітніх закладах, якими фактично стали гімназії, ліцеї, університети. Для більшості, звичної до образно-чуттєвого мислення, потрібні так звані народні елементарні школи з мінімумом навчальних предметів, які потребують розвитку хоча б певних навичок абстрактного мислення. Причому, це не було протиприродно, адже стереотипи властиві насамперед безпосередньо-чуттєвій свідомості, яка постійно відтворює образний ряд і за відсутності відповідних їм зовнішніх подразників.

Ще одне застереження. Для кожного, хто бажає навчитись мисленню, або ж навчити йому своїх дітей, потрібно бути в колі спілкування, підпорядкованого пошуку понятійно-категоріальних визначень буття без застосування індуктивних асоціацій із апеляцією до емпіричних прикладів. Монтень покладає провину за пороки на годувальниць і нянь, отже, батьки не повинні виконувати саме ці функції. Тим більше, це не обов'язок і функція вчителів.

2. Як навчити дітей ненавидіти пороки? – Єдиним способом – вони не повинні бачити, «видіти» їх у житті батьків і вихователів. Зустріч із ними дозволена в казках, де їх носії, по-перше, бридкі потвори, по-друге, неодмінно покарані носіями добра, правди, справедливості. Якщо є така підготовка, можна розраховувати на гнівний осуд і несприйняття зла в самому житті. Шкільний навчальний заклад, виходячи з цього, має бути втіленням справедливості, адже це, як ми неодноразово наголошували, мікромодель суспільства. Коли учні, студенти не йдуть за порадою до вчителів, до них немає довіри – вони не демонструють справедливий спосіб життя, хоча й наставляють на нього.

«Прямий і відкритий» шлях – це і є шлях розуму, справедливості, визначеної ним, а не чуттєвою свідомістю, яка в першу чергу повідомляє про власну суб'єктивність, а не суб'єктивність іншої людини. Якщо розум є в людині, тоді вона здатна об'єктивністю скеровувати свою суб'єктивність і засуджувати себе, якщо відхиляється від нього.

3. Звичай не тотожний звичці: перший є об'єктивним духом і розумом пращурів, другий є проявом властивої кожній людині суб'єктивності як природно-біологічної індивідуальності. Розум звичаю відображений у мудрих висловах, міркуючи над якими, людина формує в собі філософський об'єктивний розум. Не випадково, а закономірно, що майже всі люди полюбляють правила житейської мудрості – через них вони відчутно для себе дотичні до власне філософії. Інша річ, що цього недостатньо для відповідного їм способу поведінки – тут потрібні систематичні заняття філософією як теоретичною і водночас духовно-практичною дисципліною. Мудрі вислови економлять на автономному мисленні, тому їх пам'ятають, але не обов'язково використовують. Тому одне лише знання мудрих максим – «заняття досить безглузде і даремне».

«Про виховання дітей»

1. Щоб виконати зазначені дидактичні поради, потрібна невелика кількість учнів у групі – не більше семи. Інакше не можна реалізувати індивідуальний підхід, або, як зараз говорять, особистісно орієнтоване навчання. По-перше, потрібен час для вільного і всебічного висловлення всіх асоціацій, які викликають певні освітні настанови; по-друге, має бути зацікавлений обмін думками між учнями та їх разом із учителем; по-третє, кожен учень хоче якнайповнішої уваги до себе – якщо вона є, у нього з'являється повага до вчителя, отже, навчально-освітній процес набуває виховного спрямування не засобами моралізування, якого мало хто бажає; по-четверте, тільки колективне висловлювання й обговорення просвітлює індивідуальні душі, що можливо лише тоді, коли всі слухають і чують одного й навпаки; по-п'яте, все попереднє виховує так необхідну й потрібну для формування навичок приємного життя в суспільстві толерантність; по-шосте, якщо остання сформована, ідеалом суспільства як єдності, а не лише

сукупності, особистостей стає право на свободу слова, мислення, вибору видів діяльності і т. ін.

Щоб усе це здійснити, оцінка знань має бути не стільки за запам'ятоване, але й головним чином за проінтерпретоване, витлумачене індивідуальною свідомістю загальне. Якщо ж «вхід» і «вихід» знань однаковий за якістю і формою, це означає, що душа не збагатилась розвитком, а школа, вчитель не виконали свого призначення – вони не додали нових значень, а продовжили тупість звички і звичного.

2. Продовження попередніх міркувань. Завдання наставника не в тому, щоб перенести свої знання до свідомості учня, а в спонуканні до власних роздумів і власного вибору певної школи в освіті, певної життєвої позиції. Мета: навчання зобов'язане навчити самостійності, мовою філософії – суб'єктності як облагородженій суб'єктивності, яка без цього породжує довкола себе хаос випадковості. Проміжний результат навчання: заронити в свідомість учня сумніви як засіб проти тупої непоступливості та безпідставної свавільної переконаності.

3-4. Так історично склалось, що в науці домінує так званий філологічний метод доведення. А саме: посилення на авторитетну думку відомих мислителів, теологів, літераторів тощо. Оскільки це зумовлено обов'язковістю в християнському Середньовіччі посилатись на авторитет Святого Письма, сформувалась звичка у всьому, особливо ж новому, посилатись на попередників. Монтень не радить пам'ятати в усіх випадках текстуальне першоджерело – «істина і докази розуму належать усім».

Чому так? – Тому що розум, істина як розум об'єктивні. Результати пізнавально-пошукової роботи мислення, виведені з розуму як першооснови, об'єктивні, а не суб'єктивні. Отже, кожен, хто, незалежно від інших отримав знання, є їх співавтором, а не плагіатором. Ним є той, хто приховав знання, отримані з іншого, ніж власний розум, першоджерела, і видав їх за свої. Своім є те, що не можна за будь-яких умов втратити, забути, викинути з пам'яті. Якщо у свідомості людини є розумна воля в якості методу пізнавально-пошукової діяльності, знання, отримані за його допомогою різними людьми, не можуть відрізнитись істотним, а лише незначним чином. Ось ці відмінності і є власне авторськими, а об'єктивне знання належить Природі і її Розуму, Закону.

5-6. Відзначимо два моменти. *Перший*. Потрібно з молодих літ долучатись до культури споріднених мовно сусідніх народів. Мовою діалектики це означає формування свідомості як єдності різноманітного, але однорідного, близько сутнісного. Це виховує повагу до інших народів, знімає властиву людям ксенофобію, тобто поділ на своїх і чужих. *Другий*. Дітей доцільно виховувати не тільки в родині, але і в спеціальних суспільних інститутах, якими і є школи. Виховання в сім'ї, крім інших недоліків, не формує громадянську свідомість і необхідну громадянську

активність. А соціальна поведінка багато в чому зумовлена якраз егоцентризмом сімейного виховання. На такій позиції стоїть переважна частина філософів і педагогів, які виходять із визначення людини як політичної істоти, себто – громадської, полісної, суспільної.

7. Підкреслюється цінність знань як засобу самопізнання і самовиховання. Звідси настанова: не повчати інших, а постійно навчати себе діяти згідно наявних знань.

8. Йдеться про культуру мовлення. А саме: мова є матеріальною формою розуму, який відкриває в ній мислення. Тому мовлення має опікуватись у першу чергу чеснотами, говорити про них як про способи людських взаємовідносин, а не про слова як образи речей, предметів, явищ природи, що самі по собі впадають в очі, тому не спонукають до поглиблених міркувань. Крім того, слід дотримуватись правильної граматичної, фонетичної, синтаксичної обробки (культури) мовлення, соромитись помилок, прагнути їх виправляти. Причина: ніколи не варто забувати, що мова є образ духу, розуму; порушення правил мовлення свідчить про хворий розум.

Стан сучасного мовлення настільки жахливий, що ми говоримо про духовну кризу суспільства. Вона не в тому, що не працюють заводи, а в тому, що не працює голова: вона пустословить і марнословить, а не мовословить. Мова обирає винятково образно-речову, наочну лексику, пусту для думки.

9-10. Продовження попереднього висновку. Пустослів'я і пустомельство мови від обмеженості її духу найближчим середовищем, яке орієнтує на предмети сприйняття, а не загальну об'єктивну предметність Всесвіту як сутнісно-духовну Батьківщину кожної людини, свідомої наявності в собі розуму.

Система освіти має здійснюватись як єдність індивідуально-видового, особистісного, підпорядкованого родовому, яким є загальна й об'єктивна сутність розуму, в який, як у дзеркало, має дивитись кожен, хто бажає бути в гармонії зі Всесвітом, бути всесвітньою в собі, а не для інших, істотою. Якщо виробити якомога раніше такий погляд на світ в собі, далі навчально-освітня діяльність буде водночас і виховною, адже розум до того часу буде вже розвинений до розуміння того, що його носії, як і ті, в кого він його брав, вже належать вічності, іншими словами – наступним поколінням. Виховний момент в освіті повинен полягати в тому, щоб всі звернули увагу на те, чому померлі тілесно живі духовно. Тоді природне бажання отримати славу, бути «православним» буде націлене не стільки на живих, завжди задрісних сучасників, скільки на нащадків, завжди вдячних попередникам.

12-15. Філософія, оскільки всі свої висновки робить із розуму, суть якого незмінна, формує в людині душевний спокій. І навпаки, душа, яка йде у своїх прагненнях за мінливим, постійно неспокійна, виведена з рівноваги,

тому її пізнавальні висновки драматичні, трагічні, анормальні й аномальні. Отже, філософія потрібна в будь-якому віці в своїй лікувальній функції. Вона – наука спокійного життя, якому потрібно вчити повсякчас, а не тоді, коли воно вже пройшло.

Ми часто чуємо, що вчити потрібно тільки тому, що необхідне для життя. Але ігноруємо те, що необхідність є категорією об'єктивного буття розуму – законом. Він є найнеобхіднішим духовно-пізнавальним і духовно-практичним предметом людського життя, а не матеріальні предмети, без яких людина може обійтися, оскільки в них і через них необхідність може лише проявлятися, але ніколи не може бути адекватно втілена в жодному з них. Всі вони – випадкові для неї і для нього (= закону). Цим і зумовлена та настійливість, із якою мислителі постійно наголошують на необхідності філософії для навчально-освітнього виховного впливу на свідомість людини в будь-якому віці.

16-25. Цікаві засоби виховання, які можна структурувати таким чином.

1. Навчання не повинні втомлювати; суть не в тому, щоб викласти якийсь предмет, а в умінні гармонійно вплести його зміст у звичний хід і ритм життя, підпорядкованого, звичайно, в певний проміжок часу в дні, визначені для шкільної чи вузівської освіти. Виховують вдачу не навчальні дисципліни, а дисципліна єдиного об'єктивного закону розуму, незмінного в усіх навчальних предметах, які є лише формами його характеристик. Розум дисциплінований, тому що спокійний у всіх своїх визначеннях. Якщо ж освітній процес, а він, фактично, є саме таким, демонструє постійний неспокій змін викладачів, методик викладання, навчальних предметів, говорити про його виховний вплив на душевний устрій учнів, студентів не доводиться. Побудована потрібним чином школа стала репресивним інститутом суспільства, залишаючись такою і донині.

Подолати таку організацію системи освіти можна лише частково. А саме: створенням альтернативних закладів освіти тими людьми, які вбачають у діючій системі загрозу самому суспільству, а не копіюють їх, як це властиво навчальним закладам недержавної форми власності. Прикладом альтернативного закладу можна вважати ліцей у м. Києві В. Співаковського. Такими ж закладами можна зробити так звані некомплектні школи в сільських місцевостях.

2. Навчання має органічно поєднувати суворість і м'якість. Висловлюючись діалектично: сувору м'якість, тотожну м'якій суворості. Інший варіант: гуманну, людяну суворість, яка б, по-перше, не принижувала образами гідність учня, по-друге, не зменшувала його пізнавальний інтерес. Описати це в деталях неможливо – тут кожен вчитель має знаходити індивідуальні підходи і знайде їх, якщо він, з одного боку, любить свій предмет і бажає розширити коло його прихильників, з іншого,

– любить дітей, хоча б вони не завжди були вдячними учнями і не у всіх був інтерес до певного предмета.

3. Педагогічно-освітній процес не повинен ґрунтуватись на жорстокості покарань. Вони мають бути способами заохочення до знань.

4. Вчитель має демонструвати учням зразки морально-етичної поведінки, які б притягували до них і поза навчально-освітнім процесом.

5. Учнів потрібно готувати до готовності жити в найрізноманітніших умовах – природних і соціокультурних. Вони «повинні вміти робити все без винятку, але любити робити зобов'язані тільки хороше». Знання мають носити духовно-практичне застосування у власній поведінці, а не лише злітати з вуст, «з язика». Ясна річ, що це, насамперед, знання морально-етичні, філософські, суспільно-гуманітарні.

Звернімо увагу на п.24. Наслідування чужим думкам, словам – звична справа всього народу. Напроти – наслідування у мисленні та уявленнях – справа тяжка, складна, доступна небагатьом, здатним до автономно-самодіяльного мислення. Ось чому провідники народу – мислителі й люди мистецтва.

6. Кінцева і суцільна мета навчально-освітнього і виховного процесу – «привити смак і любов до науки; інакше ми виховаємо просто віслюків, переобтяженим книжною премудрістю». Так, на жаль, відбувалось і відбувається, адже технологічний прогрес, як наслідок наукової свідомості, не підтверджений моральним, який є продуктом філософського світогляду і філософської освіти.

«Про батьківську любов»

1. Важливе застереження: силою не можна примусити зрозуміти те, що усвідомлюється лише зусиллями цілеспрямованого вольового розуму людиною, яка бажає цього.

2. Специфіка виховання хлопчиків пов'язана з тим, що їх дитяча, а це, як відомо, міфологічна, свідомість більш героїчна, ніж це властиво героїці дівчаток, а потім і жінок. Максималізм призводить до прямодушності, більшої відвертості й безпосередності, а це в разі якихось суворих і жорстких настанов може викликати не завжди адекватну їх змістові реакцію, пов'язану з образою від начебто приниження їх гідності. Звідси більша схильність хлопців і потім дорослих чоловіків до групових об'єднань, більша міра відданості колективно прийнятим цілям, навіть якщо вони хибні, ніж це має місце у жіночому середовищі.

3. Дуже цінне й глибоке тлумачення відомого золотого правила моральності. Справді, говорячи про інших, особливо в критичному плані, варто пам'ятати, що так ми говоримо й зобов'язані судити про себе також в аналогічній ситуації. Це не під силу й дорослому розуму, що вже казати про шкільні роки, починаючи з дитячих. Проте слід постійно шукати засоби, які б спонукали дитину до соціоцентризму, адже суть егоцентризму

чудово виражена в міфі про самолюбивого юнака Нарциса. Всі непорозуміння й війни, які ведуть фізіологічно дорослі люди й цілі народи, від того, що духовно-мотиваційно, світоглядно вони не стали дорослими: вони все ще міфологічно визначені герої, а не релігійно й філософськи, тобто – самокритично, зорієнтовані суб'єкти суспільної колективної дії.

4. Зміст даних міркувань потрібно віднести до вчителів освітян і просвітителів узагалі. Діти, природно-біологічно народжені батьками, схожі на них відповідним чином. Щоб була душевна спорідненість, потрібні великі духовні зусилля по її формуванню, а це не завжди під силу фізіологічним батькам. Цю функцію, разом із тими, кого вони навчають, якраз і виконують просвітяни, навчаючись у них методиці навчання, адже кожен чинить спротив особливим індивідуалізовано специфічним чином. У цьому суть педагогіки співробітництва – об'єкт тисне на суб'єкт, а не в тому, що учень допомагає вчителю в знаннях. Адже знання за статусом об'єктивні, а учень, студент завжди більш суб'єктивно суб'єктний, ніж об'єктивно. Взагалі, вчителем може бути лише здатний до об'єктивної суб'єктності. Хто має такі здібності, той вчитель, педагог; хто не має, той вчить повчаннями, моралізаторством. Очевидно, що других більше, тому система освіти діє неефективно, а саме: не знімає навіть у найосвіченіших випускників (а школа випустила у світ усіх) схильність до суб'єктивної суб'єктності, яка й провокує постійну суспільну напругу.

«Про книги»

Тут діє принцип «подібне творить подібне», тому притягується до нього як до подібного однорідного. Обираючи книгу для читання, людина йде за своїм інтересом, реалізацію якого вона вбачає в змісті книги як змісті своїх душевних уподобань. Можна сказати: «Скажи мені, що ти читаєш, і я скажу, хто ти».

Ще одне. Читати потрібно багато і постійно, але не обов'язково багатьох авторів. Перечитуючи начебто одне і те ж лексично, ми маємо можливість і нагоду постійно відкривати щось семантично-сміслову як таке, що до цього часу не помічали. Чому так? – Тому що дух, зміст, сутність глибинніші, багатші, універсальніші за їх знакові позначення.

«Про жорстокість»

Цікаві роздуми про відмінність між добропорядністю як природною рисою характеру людини і доброчесністю як набутою самопізнанням властивістю виправляти вдачу, а не діяти інстинктивно, під впливом внутрішнього чи зовнішнього подразника. Монтень надає перевагу другому випадку мотиваційної поведінки, адже є душевна боротьба зі спокусами і перемога над ними.

Тут взагалі глибока педагогічна освітньо-виховна проблема. Є багато порядних людей, яких ми називаємо хорошими, добрими, приємними людьми. Але, з іншого боку, порядність, не будучи наслідком

цілеспрямованих зусиль, не здатна (і нездатна) ані до самозахисту, ані до захисту інших людей, оскільки, як виявляється, у неї немає хисту до розуміння того, чому саме добро краще за зло і тому зобов'язане його перемагати. А хисту до напружених міркувань якраз і немає тому, що добропорядність дарована природною схильністю до наперед визначеного способу життєдіяльності, а не набута самопізнавальними зусиллями, або, як писав Гегель, *муками* мислення. Ось чому добропорядність часто межує з байдужістю, інакше кажучи – соціальною пасивністю, інертністю.

Звичайно, це не погано: краще так, ніж постійна боротьба зі злом, яка обов'язково час від часу набуває крайніх форм у вигляді громадянських або міжнародних воєн, які навряд чи є катарсичними для загально-людської чи народної свідомості. Але ще краще, якби система освіти виховувала добродієність у своїх вихованців засобами певних навчальних дисциплін, найперше – художньої літератури. Міфологічні сюжети хороші одним лише драматизмом боротьби, але в них немає морально-етичних висновків і оцінок. А вони мають бути обов'язковими, інакше як можна виховати почуття внутрішнього обов'язку як закону мотивації індивідуальної поведінки.

Бог не є суб'єктом добродієності тому, що чесноти є категоріями його буття в якості чистого розуму. Людина ж обтяжена тілом, її розум тілесно, а не лише абстрактно-пізнавально, мотивований. Тому їй гірше й тяжче, ніж Богові.

«Про славу»

Вище вже йшлося про статус і бажання слави: людина має подібатись собі, якщо вона пізнавальними зусиллями збагнула всесвітній об'єктивний розум у собі, адже це позбавило її марноти марнот, суть якої в намаганні здобути славу серед інших людей, особливо ж тих, хто ніколи не переймався подібними проблемами. За це можна сподобатись самому собі, тому цілком справедливо «філософи говорили, що слава цілого світу не заслуговує на те, щоб мисляча людина протягнула до неї хоч би один палець». Тут Монтень солідарний із Сенекою, який твердив, що схвалення натовпу є першою ознакою неістинності судження, думки, ідеї.

«Про зарозумілість»

1-2. Йдеться про безсилля філософії змінити щось радикально у способі мислення і поведінки масової людини. Розвінчуючи буденну свідомість та її висновки, вона не може, на жаль, зробити її самокритичною, тому досить часто звинувачує себе в нерішучості і навіть невігластві. Хоча провина, насправді, в зарозумілій максимі буденної свідомості, згідно якої те, що нею сприймається, і є самим знанням. Із філософської точки зору це позиція так званого наївного реалізму, яку, наприклад, Ленін свідомо клав в основу діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Ясна річ, що з цим не погоджується істинна – ідеалістична філософія, а з нею, в свою чергу,

майже абсолютна *зарозуміла* народна більшість, включно з тими, хто має вищу освіту.

3. Дуже глибоке спостереження і застереження. Людину прикрашає правдива щирість її почуттів, яка показує її саму в істинному світлі, а не в тому, в якому вона сама себе уявляє або ж хоче бачити, бо, навіть думає, що вона такою є. Небезпека зарозумілості в тому, що вона абсолютно несамокритична, а тому брехлива й віроломна, агресивна. Що зрозуміло: це філософія невігластва, яка має назву – соліпсизм як крайня форма суб'єктивного ідеалізму, який абсолютизує без будь-якої міри. Міра – головна категорія буття і пізнання, тому вона відсутня в буденній свідомості, а звідси – войовнича агресія невігластва. І навпаки, шляхетна душа чиста, тому відверта, відкрита, вона не здатна щось приховати, бо аналітика розумної волі сильніша волі афективної.

4. Цікаво порівняти, чи такою ж пустою є наша сучасна система освіти. Виявляється, що справді пуста і на пізнання чеснот, і на саму добродішність як спосіб поведінки. Якщо Монтень критикує надмірні абстрактно-логічні визначення морально-етичних категорій, то нині це взагалі факультативні дисципліни у ЗВО. Але зараз ситуація навіть гірша, адже схильність до моралізування, властива радянським і пострадянським людям, на відміну від попередників у західноєвропейських країнах, не ґрунтувалась на глибоких теоретичних знаннях. Справді, достатньо було послатись на відоме ленінське «для нас моральним є те, що служить комунізму», сутність якого також не розглядалась цілісно-теоретично, щоб отримати начебто легітимне право на свавільне моралізування відносно всіх, окрім себе самих, захищених владою і партквитком.

Сказане підтверджувалось навіть партійними з'їздами. Так, XXV з'їзд КПРС у 1976 р. констатував розрив між словом і ділом як не сумісний із формуванням комуністичного способу життя, який мав би бути зразком добродішності.

«Про викриття у брехні»

1. Йдеться про користь письменницької творчої роботи, яка продукує не лише текст, а й душу письменника, яка в процесі написання облагороджується ним як чимось об'єктивним. Духовна деградація, яку ми спостерігаємо в останні десятиліття, серед інших причин, зумовлена, по-перше, зниженням інтересу до читання художньої літератури, по-друге, фактичною відмовою від написання творів як у школі, так і, що особливо прикро, при вступі до ЗВО. Сюди ж слід віднести майже абсолютне домінування в свідомості людей відео і аудіо інформації, яка просто сприймається, а не уважно читається, аналізується, збагачується роздумами і т. ін.

2-3. Під правдивістю слід розуміти щирість мови, коли вона відверто повідомляє про душевні переживання людини, обираючи для цього

адекватне лексико-семантичне поле. В іншому випадку в суспільстві «править бал» брехня. Причому, настільки потужно, що з'явилась псевдомудра максима про «святу брехню», про те, що «правда хорошо, а щастя – краще». Можливо, що і так, але це від того, що людство занадто вже забрехалось, що пріоритети вимушене обирати серед хибних суджень, із двох зол – менше. Тут забувається те, що вибір – серед зла, а не добра.

Причини неправдивості різні, проте головна одна: відсутня аналітика слова, постійний семантичний пошук лексичного складу мови, її співвіднесеність з душевним соціумом людини. Коли цього немає, людина відчуває страх і перед собою нерозумною, і перед іншими, боячись, що вони не зрозуміють. Так формується лексика брехні, а не правди, яка і є зухвалістю перед Богом, який вдихнув кожній людині єдиний розум. Єдиний засіб взаєморозуміння і порозуміння – слово, бо в ньому – розум. Завдання школи як освітнього закладу в тому, щоб сформувати любов до слова як носія мудрості розуму. Його виконання в тому, щоб головними предметами були філологія й філософія; те ж саме, але з іншого боку: всі навчальні предмети мають викладатись під філософсько-філологічним кутом зору, оскільки розум (логос) не має іншого способу виявлення, крім голосу слова.

У конспекті сказаного ще раз пригадаємо, що гаслами буржуазно-демократичних революцій у Європі були вимоги свободи слова і мислення. А в основі творчих пошуків у гуманістичних педагогіках є свобода висловлень без будь-якої критики з боку учасників – брейн-стормінг. Так досягається об'єктивність як синонім правдивості. Якщо ж наявна зовнішня критика, вона примушує до брехливості зі страху бути приниженими, а це і є зухвальство і зарозумілість.

«Про покаяння»

1. Наведений зміст підштовхує до продовження щойно наведених міркувань. А саме: в жодному разі не можна принижувати людину іронією щодо свободи її висловлювань. Вони не можуть бути в такому статусі – повної сердечної щирості – порочними в своїй брехливості. Вони істинні *argumentum ad honorem* – відносно людини, що їх висловила. Особливо це стосується дітей в сенсі щирості й водночас правдивості їх душевних переживань. Також і дорослих, які зберегли дитячу наївність і безпосередність і не потрапили під вплив якихось вчень. Якщо ж потрапили, то засвоїли пізнавальним розумом як своє власне надбання у вигляді переконання й добродесної поведінки, а не одними лише зусиллями пам'яті.

Монтень справедливо зазначає, що «образом свідомості» людини є породженням «глупоті й невігластва» – цього «справжнього пороку», який не можна не зненавидіти. Можливо це ригоризм, але ми погоджуємося з такою оцінкою: біда сучасної школи, а, відтак, і суспільства – постійне

практикування в іронії та сарказмі не стільки над сутнісно визначеними пороками, скільки над людьми, постійний душевний стан «прикольності», який, врешті-решт, «заколов» здоровий і правдивий дух суспільства – воно хворе здоров'ям брехні. В СРСР всі газети мали назву якихось «Правд», але, як виявилось, не було головної правди – об'єктивної, звідси панування кривди, скривджене суспільство і люди. «Злоба найчастіше всмоктує в себе свою власну отруту й отруюється нею». Так і було: класова ненависть, ставши основоположним принципом радянської комуністичної системи, отруїла радянський народ. Завдання сучасної школи в Україні – вилікувати педагогів і не дати захворіти брехнею нові покоління.

2. Знову критика порочності й хибності багатьох стереотипів громадської думки. Краще: стереотипності самого феномена громадської думки. Раніше нами вже аналізувались її недоліки: це – суб'єктивність, піднята на рівень принципу, що стала суб'єктивізмом, сліпим до правди розуму, ненависним у ставленні до нього і його носіїв. Зовсім не випадково, що схвалення народу, натовпу образливе для високоосвіченої й добросовісної людини, адже це неадекватна оцінка громадською думкою об'єктивного розуму, цінни якого вона не знає, бо не володіє ним. Повною мірою це проявилось на останніх виборах Президента і складу Верховної Ради.

3. Велике не підноситься, бо тоді великою в душі буде всього лише якась одна її схильність, що принизила, пригнітила всі інші. Отже, велике має велич у гармонійній впорядкованості всіх душевних властивостей: проявляючись повсякденно, вони звеличують буденність, роблячи життя святом душі й духу. Але це далеко не завжди життя, гідне об'єктивного покликання людини.

4. Якщо так, тоді завдання школи, освіти – відкрити природні органічні схильності, а не культивувати щось штучне, надумане, позірне.

5. Будити совість означає постійно мислити, міркувати, роздумувати, відкривати нові вісті від такої діяльності. Ті ж вісті, що від смерті (її наближення), будять не ту совість, яка радить, а ту, яка засуджує. Це яскраво і наочно бачимо на повчаннях людей похилого віку: їхня совість мирно спала в молоді й зрілі роки, а потім раптом рокинулась зі сну розуму і навчає із заздрості, а не з любові до молодих. «Раніше було краще» – максима для таких моралізаторів, бо не було потреби думати; коли ж мислення стає обов'язком і обов'язковим, виявляється, що навичок мислення немає. Можливо, жорстоко, але правдиво відносно більшості людей похилого віку, особливо колишніх радянських людей.

«Про три види спілкування»

1-2. Зазначені ознаки потрібні для безболісного, приємного спілкування з людьми, для якісної духовної соціалізації їх свідомості. Людина як природно-біологічна істота егоцентрична у своїх діях, тому, діючи в такій

іпостасі, провокує постійну конфліктну ситуацію. Щоб підняти на рівень духовно-соціальної орієнтації, потрібно за допомогою зусиль пізнавальної волі збагнути, що не лише потенційно, але й актуально кожна людина може діяти соціоцентрично. Причому, це не означає жертвовно, заради інших. Навпаки, заради себе, адже це вона здатна діяти різнобічно й радіти як різнобічності, так і спільності інтересів з іншими людьми, не відчуваючи при цьому дискомфорту від перманентного драматизму конфліктності.

На це потрібно звернути особливу увагу, адже від педагогів і публічних просвітителів досить часто можна почути похвалу сильним характерам, які, зазвичай, ламають так звану слабохарактерність пересічних людей, дітей, якщо говорити про школу. Сильний характер – добре, але не завжди це гуманістичний, суспільство-творчий спосіб життя. З огляду на це так званий слабкий характер може бути проявом душевної гнучкості й різноманітності. Пізніше Ніцше (19 ст.) закликав людину до такої гнучкості переконань, яка б не давала можливості потрапити в абсолютну залежність від якогось одного. Мати багато розвинених рис характеру, безліч переконань упродовж життя означає жити в дружбі з собою, оскільки друзі – це другі «Я» себе самого доти, доки це друге має життєве значення. Тому не буває вічної дружби з іншими, але з собою самим потрібно дружити постійно.

3. Про переваги міркувального самопізнавального мислення над зусиллями пам'яті, яка може знати багато, але не завжди здатна спонукати до адекватних знанням дій. Самопізнання соціалізує душу гармонійним ладом її схильностей. Оскільки це заняття більш властиве чоловікам, дружба поміж ними зустрічається частіше, ніж поміж жінок: мудрі думки йдуть назустріч одна іншій як спорідненій душі. Жіночі думки більшою мірою суб'єктивні, почуттєві, тому оминають інші як підозрілі, а то й ворожі.

«Про мистецтво бесіди»

1. Підтвердження того, що людина є істотою комунікативною. Якщо брати це визначення під кутом зору освіти, тоді її головне завдання полягатиме в тому, щоб навчити мистецтву спілкування, включно до науково-пізнавального і науково-популярного, викладацького. Кожен у пізнанні може піднятися до глибин об'єктивного в тому разі, якщо продемонструє уміння вільно говорити про його сутнісні визначення, що свідчатиме про одержимість мови розумом. Мука освітнього процесу, як шкільного, так і вузівського, в тому, що відсутня практика розумного мовлення, а звідси й навички мовомислення. Цьому недоліку всіляко сприяє сучасна псевдоновітня тестова система ведення занять, отримання відповідей і оцінювання, в основі якого велика доля вгадування, а не дійсного знання. Але головний недолік – такий підхід до навчально-освітнього процесу, по-перше, не спонукає до заглиблення в сферу

об'єктивного, по-друге, не формує почуття захопленості науковими дослідженнями, по-третє, не розвиває категоріально-понятійний статус мовлення.

Глупота, як її розуміють філософи, це апеляція до образно-предметної кореляції думок, яка призводить до обмеження мислення світом об'єктів. Але ж людину виховують об'єктивні ідеї як світло законів, що ніколи нічим не затіняються, крім, звичайно, глупоти, побудованої на емпіричних узагальненнях від об'єктів сприйняття. Тому й маємо сумніви в тому, чи існує любов, дружба, честь, гідність, віра, краса, хоча відносно цих, як і інших морально-етичних категорій людського буття, сумнівів бути не може. На цьому наголошував послідовник Монтеня – Р. Декарт. А саме: сумніватись можна у всіх знаннях, об'єктивність яких визначена засобами узагальнення від об'єктного спостереження, але не в знаннях, чия об'єктивність метафізична, або ж духовно-соціальна, виведена із об'єктивно загального як аксіоматично цінного.

Ще одне зауваження, яке підкреслює цінність і водночас складність педагогічної професії. Знаючи істинне, дуже гірко, тяжко, сумно, трагічно щоденно чути постійні намагання підтверджувати пізнавальні умовиводи посиленнями на практику буденної свідомості, на логіку здорового глузду, а не логіку об'єктивної історії пізнання, яку презентує філософія. Вона ж і спасає від роздратування вчителя проти учнів, студентів, мудреця проти «глупоти» світу цього – об'єктного.

2. Сила правдивих істинних, а це об'єктивні, настанов проявляється в спокійній співбесіді поміж друзів, якими в навчально-освітньому сенсі є ті, хто має талант на об'єктивність, на постійну самокритику власних суджень як таких, що несуть в собі момент, і доволі значний, суб'єктивності. Це має бути критерієм того, настільки якась група має статус навчально-освітньої, а не є простою сутністю осіб, зібраних «кулаком», а не обіймами об'єктивного розуму та властивих йому знань. Істина, яка може народитись в суперечці, передбачає, що дискутують друзі як однодумці щодо її цілі – знайти об'єктивне вирішення проблеми. Тут критика не образлива, адже всі інші є модуси мене, «Я», а на себе ображатись якраз і означає самопізнавальний розвиток, або ж саморозвиток пізнання.

3-4. Важливі поради для учасників дискусій, в тому числі пов'язаних із навчально-освітнім процесом. Хоча їх виконати досить складно. Істина як мета пізнавальних зусиль не завжди залишається єдиною метою – її постійно супроводжує цілком природне бажання суб'єктів пізнавальних міркувань бути першими в променях її світла, разом із яким їх очікує слава не лише прижиттєва, але й посмертна. Вірити в щирість Монтеня, нібито він більш схильний до критиків його поглядів, ніж до тих, хто їх безумовно схвалює і хвалить його самого, можна тільки в тому випадку, коли йдеться про найближче коло друзів. Адже потрібно бути застрахованим від

публічного розголошення свого невігластва, яке для людей такого рівня є лише тугодумство. Якщо бути свідомим цих недоліків, тоді гордість від перемоги над ними за допомогою критичних думок друзів-однодумців буде щирою.

Якщо брати ситуацію в школі чи ЗВО, то навряд чи публічне визнання своїх помилок з боку вчителів є педагогічно доцільним. Тут можна навести багато аргументів щодо цього, але головний полягає в тому, що воно не може сприйнятись адекватно з боку учнів, студентів. Ба, навіть на наукових конференціях визнання помилковості якоїсь тези відомими вченими стає підставою для зловтіхи, тому таких визнань майже немає. Мабуть саме через це також пошук істини супроводжується помилками, діалектична приналежність яких до неї сумнівна: вони, все ж таки, йдуть від суб'єктивності дослідників, а не від об'єктивної природи світобуття.

5-7. Підтвердження щойно наведених нами міркувань. Лише люди з потужним розумом шукають істину, тому не потребують дискусій, а наполегливо вчать у книг і експериментують. Це убезпечує їх від «суперечок із дурнями», до числа яких на емоційному рівні, який завжди супроводжує діалоги-диспути-дискусії, неважко віднести й найближчих друзів. Якщо ж дискутувати наодинці, то визнати себе дурним рівнозначно похвалі – адже така образа себе відбувається після того, як з'явився образ істини, вірне рішення тощо.

З іншого боку, якщо йдеться про навчальні заклади, то в них публічні пізнавальні обговорення корисні. Але «важливо не взяти приз, а проявити велике мистецтво у змаганні». Це – хороша порада, адже призи принижують тих, хто активно змагався, допоміг вирішенню проблеми, але не був першим чи призером. Головний виховний ефект від обговорень має бути в тому, щоб не породити в учасників чорну заздрість до переможців.

8-9. Причина цього в тому, що почуття меншою мірою, ніж розум, піддаються соціалізації. Що зрозуміло: вони несуть у собі значну долю психофізіологічних особливостей людини, яка «бачить» довкола себе насамперед об'єкти своєї вітально-біологічної зацікавленості. Отже, одного лише доброго слова для того, аби вони абстрагувались від об'єктного і перейшли до об'єктивного, недостатньо. Тут потрібні постійні зусилля, які б розвинули в людині стійке бажання до абстрагування, формалізації та ідеалізації як однопорядкове з іншими світопізнавальне почуття. Що стосується рідних і близьких, то тут добрі настанови мають бути, адже до цього спонукає, крім спільних соціальних умов проживання, також і генетична спорідненість, яка робить їх стосунки дружніми.

Якщо брати педагогічний процес в системі освіти, потрібно, щоб педагоги вважали учнів, студентів продовженням самих себе в сенсі спільності пізнавального інтересу. За відсутності такої єдності освітній процес не може бути ефективним і, як свідчить історична практика, не є

ефективним. Звідси й дуже повільні еволюційні зрушення в морально-етичному вимірі людської поведінки.

«Про досвід»

1. Важливе застереження: знання отримуються засобами активного мислення, предметом дослідження якого є об'єктивні закони світобуття, які знаходяться в його основі як постійна субстанція. Оскільки здатність до мислення не є загальнодоступною і легкою справою, а прагнення до пізнання властиве всім без винятку через вроджену допитливість, основою для отримання знань стає життєвий досвід. Але це знання не завжди об'єктивні, адже свідчать органи відчуття про об'єкти як споріднені з собою речі, явища, а не про об'єктивне, оскільки для цього потрібно розвинути в собі здатність до абстрагування, яка є протиприродною для відчуттів. Звідси й протиприродність мислення для майже абсолютної більшості людей, що й народжує віру в Бога як суб'єкта постійної актуалізації розумно-вольової дії, адекватно втіленої в природі, але не в гріховній людині.

Більшість знань, якими володіє людство, носить емпіричний характер, опредметнений у технологію. Із цим пов'язують прогресивний розвиток продуктивних сил, який, проте, аж ніяк не впливає на прогрес у сфері моральної чи правової свідомості. Причина очевидна: ґрунтуючись на емпіричному досвіді, а не об'єктивних вимогах правил мислення, морально-правові норми отримують на шляху його узагальнення. Такі висновки не мають загально-об'єктивного статусу, оскільки не є наслідком абстрагуючої діяльності мислення, отже, не є дією об'єктивного в якості закону. Звідси й регрес і деградація суспільної моралі до рівня етичних правил, які не мають імперативного статусу, тому їх можна й не виконувати, посиляючись на те, що відповідну мотивацію поведінки диктує життєвий досвід індивіда.

2. Підтвердження щойно сказаного: якщо відсутня постійна усталена думка про будь-що не лише у різних людей, але й окремої людини в різні часи, то говорити про наявність морально вмотивованої поведінки можна лише відносно тих, хто засобами аналітики об'єктивного мислення виробив у собі моральні імперативи всупереч суспільному життєвому досвіду. Така людина, як зазначав Сенека, йде туди, куди велить обов'язок як категорія розуму, а не туди, куди веде більшість, підпорядкована логіці суб'єктивного емпіричного досвіду.

3. Маємо розвиток думки про те, що допитливість лежить в основі виникнення у людини науково-пізнавального відношення до світу. Той, у кого вона супроводжується постійним психологічним станом здивування від безмірності світу й можливості його всебічного пізнання, ніколи не зупиниться в своїх духовно вдосконалювальних прагненнях.

Такий підхід до знань зобов'язана культивувати система освіти, а не йти назустріч лінивим, які постійно скаржаться на переобтяження навчальними предметами. Лінь можна зняти. Але для цього потрібно реформувати освіту таким чином, щоб кількість навчальних предметів максимально наближалась до кількості здібностей і прагнень учнів. Інший шлях – елітарні навчально-освітні заклади з авторськими навчальними програмами та кількістю учнів, визначеною спільністю інтересів. Про це йдеться впродовж усього аналітичного дослідження.

4. Мета навчання – зрозуміти вчених, їх відкриття, віддавати належну славу їм, а не тим, хто їх зрозумів, але не пішов далі в науковому пізнанні. Кожен, хто щось пізнав із відомого науці, має славити себе за настійливу допитливість і цим задовольняється, адже його власне відкриття стосується його самого – від відкрив у собі розумну (розумом) цілеспрямовану волю. А це чи не найголовніше відкриття, пов'язане зі здобуттям умінь і навичок трансформації суб'єктивності в суб'єктивність.

5-6. Про це вже йшлося: людині як суб'єктивній істоті складно засвоїти об'єктивність моральних настанов як вимог чистого об'єктивного розуму. І ще складніше діяти так, як вони вимагають. Тому така дія можлива в науково-теоретичному пізнанні, яке, якщо поглинає максимум часу вченого, наближає його до богоподібної істоти: Бог постійно мислить. Звичайно, в нього немає тіла як джерела суб'єктивності й суб'єктивізму, відтак відсутній емпіричний досвід. А саме на ньому ґрунтуються і, на жаль для богоподібних мислителів, повинні ґрунтуватися закони суспільства з властивою їм функцією правосудної справедливості.

7. Вкрай важливі міркування: порядна й розумна людина має бути в центрі уваги влади, адже завдяки таким людям можна говорити про певний прогрес в розвитку суспільства. Відсутність уваги й вдячності є ніщо інше, як моральне покарання тих, хто цього аж ніяк не заслуговує. Така зневага є свідченням низького соціокультурного духовного рівня влади; опікуючись вбогими духом, приниженими й ображеними, вона забуває, що всі ці недоліки від того, що влада не належить духовно багатим людям як суб'єктам культури. Йдеться не про те, що вони мають стати державними службовцями, а про те, що їм не віддають належне за їх самовіддану творчо-продуктивну науково-пізнавальну працю. Монтень тому й наводить приклад із найдавнішої і дивної для того часу практики заохочення імператорами Китаю відданих справі держави людей. Відданість набагато краще вірнопідданості – це розуміли досконаломудрі вани. Це зрозуміли європейські народи в час Відродження й Гуманізму, надавши повний пріоритет розуму й інтелектуальній верстві як провідній силі суспільства. Цього, на жаль, не зрозуміли владні мужі в СРСР, які, будучи вихідцями з простого народу, пишалися простолюдством і свідомо принижували

гідність і достоїнство високоосвічених людей. За інерцією немає адекватного розуміння й владної верхівки сучасної України.

8. Йдеться про закони, прийняті самими людьми. Їх емпіричний статус не дає можливості бути об'єктивними сутнісними визначеннями розуму. Звідси неповага до них і намагання Монтеня надати їм гуманістичного значення і спрямування на основі принципу верховенства права. Адже воно – «мірило справедливості», а не закон, прийнятий «дурнями», «несправедливими через свою ненависть до рівності».

9-10. Йдеться про переваги самопізнання порівняно з тим, яке здійснюється засобами шкільної книжної освіти. Але це в разі, якщо сумлінно і старанно намагались зрозуміти себе зі своїх власних вчинків і тих душевних переживань, які їх спричинили. Життєвий досвід інших за своїми колізіями і драматизмом не може суттєво відрізнятись від власного, якщо зробити його, а не чужий, об'єктом постійної зацікавленості й предметом дослідження. Тут не можна абсолютизувати відому сентенцію, що лише дурні вчать на власних помилках, а розумні нібито на чужих. Філософія, закликаючи до самопізнання, якраз і вчить тому, що суб'єктивний розум в кожному об'єкті. Якщо цей об'єкт – людина, то відкриття розуму в собі має здійснюватись на шляху подолання суб'єктивності єдиною можливим гуманістичним і водночас об'єктивним чином. А саме: критичним аналізом своїх вчинків; тоді кожен наступний буде більш об'єктивним, залишаючись при цьому суб'єктивним в облагородженому мисленні, а не дикунським і варварським без нього, вигляді. Ті, хто так діяв, були цікавими і в житті для сучасників, і залишались такими для історії своїми міркуваннями. Я, власне, якраз і аналізую творчу історичну спадщину таких людей, а не тих, хто «вляпався» в історію. Про них пише «жовта» преса. На жаль, її аудиторія досить широка, і не лише серед «простолюдинів»: мало хто здатний визнати себе дурним навіть наодинці з собою.

12. Доброчесність – це підпорядкування відчуттів розумним настановам, або ж настановам розуму. Якщо таке сполучення наявне, відчуття трансформуються в почуття з властивим їм духовно-соціальним змістом; якщо цього немає, маємо потенційно кримінальну істоту з домінуючою зоологічно-егоцентричною мотивацією поведінки. Ось чому Епікур стверджував, що закони мають захищати мудрих від зла невігласів.

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ЛЮТЕРА

К СОВЕТНИКАМ ВСЕХ ГОРОДОВ ЗЕМЛИ НЕМЕЦКОЙ. О ТОМ, ЧТО ИМ НАДЛЕЖИТ УЧРЕЖДАТЬ И ПОДДЕРЖИВАТЬ ХРИСТИАНСКИЕ ШКОЛЫ

§ 1

...из разных немецких земель доходят до нас вести о происходящем повсеместно упадке школ: высшие школы дряхлеют, монастыри закрываются, трава в них, как сказано в книге Исаяи, засыхает и цвет увядает, потому что Дух Божий, проявляющийся в Его слове, не задерживается долго там, а ярко сияет за пределами школ и монастырей в образе Евангелия. И только посредством слова Божьего раскрывается нехристианская сущность [школ и монастырей], ставящих своей целью насыщение брюха. А когда живущая ради удовлетворения плоти толпа видит, что она уже не имеет возможности отторгать от себя в монастыри и духовные заведения своих сыновей, дочерей и друзей и отправлять их из отчего дома на чужие хлеба, никто больше не изъявляет желания ни отдавать в учебу детей, ни учиться.

§ 2

Никто, никто не осознает, насколько вредоносен, угоден дьяволу происходящий сейчас [развал школ]; оттого никто не вмешивается и не препятствует ему, хотя еще есть возможность обсуждать состояние дел, защищаться и оказывать помощь. Боятся турок, войны, наводнения, потому что применительно к данным случаям понимают разницу между вредом и пользой. Но никто не обращает внимания на то, что дьявол намеревается [сделать с молодежью], никто не боится этого и не возмущается. А было бы справедливо, если бы, отдавая гульден на борьбу с турками, которые прямо-таки вцепились нам в горло, давали бы сто гульденов на воспитание хотя бы одного ребенка, который вырос бы настоящим христианином. Ведь истинный христианин лучше всех неверующих на земле и в состоянии принести больше пользы, чем все они вместе взятые.

§ 3

Так знайте же, что там, где запрещают [Евангелие], где его предают поруганию, где ему противятся, где на его пути возводятся препятствия, там наверняка действует дьявол, который не только не мешает увеличению числа монастырей и месс, но и побуждает к этому людей. Ведь он понимает, что его дело должны воплощать люди. И это, дорогие господа и друзья, – первая причина, [заставляющая меня] призывать вас к тому, чтобы мы [обратили внимание на школу] и тем самым оказали противодействие дьяволу, как вредоноснейшему тайному врагу.

§ 4

Сейчас у нас появились утонченнейшие, образованнейшие юноши и мужчины, блистающие знанием языков и всех искусств, которые могут принести нам громадную пользу в обучении молодежи. Разве мы не видим, что сейчас ребенок за три года – к пятнадцати или шестнадцати годам – может получить больше знаний, чем раньше давали все высшие школы и монастыри? Да и чему учили раньше в высших школах и монастырях? Благодаря такой учебе можно было стать лишь ослом, колодой, чурбаном. Можно было проучиться двадцать, сорок лет и не знать ни латыни, ни немецкого.

§ 5

Мне кажется, что немецкая земля еще никогда так много не слышала о слове Божьем, как сейчас. Ничего подобного еще не было в истории. И если мы упустим этот момент без благодарности и должного почтения, то нас ожидают беспросветный мрак и тяжкие муки. Дорогие немцы, покупайте, пока есть деньги, собирайте [урожай], пока стоит хорошая погода и светит солнце, пользуйтесь Божьей милостью и словом, пока Он здесь. Ведь вы должны знать, что слово и милость Божья – это внезапно налетевший ливень, который не возвращается туда, где он однажды низвергся. Однажды разверзлись хляби небесные в Иудее, но – ищи-свищи, сейчас у евреев нет ничего. [Апостол] Павел принес ливень в Грецию, но тоже – ищи-свищи, сейчас там турки. Он также хлынул в Риме и в стране латинян, но – ищи-свищи, у них сейчас папа. И нам, немцам, не стоит думать, что он будет лить у нас вечно, потому что неблагодарность и пренебрежение не удержат его. Поэтому хватайте и держите, кто может хватать и держать; у ленивых рук и год злой.

§ 6

...пожалуй, самое главное, а именно – заповедь Божья о том, что родители должны учить детей. Соблюдать ее Он часто требовал посредством Моисея. Об этом же говорится и в 78 Псалме: Он заповедал отцам нашим возвещать [закон Божий] детям их и учить детей. Это вытекает также из четвертой заповеди Божьей. Он [Бог] придавал почитанию родителей детьми такое значение, что предписывал суду наказывать смертью непослушных детей. И действительно, для чего иного живем мы, взрослые, как не для того, чтобы ухаживать за детьми, учить и воспитывать их? Неразумные дети, конечно же, не могут сами учить и содержать себя. Потому-то и вверил их Господь нам, взрослым, знающим, что идет им во благо, и строго взыщет с нас за это.

§ 7

Конечно, грешно и зазорно, что воспитанию детей и юношества я отдаю предпочтение [перед всеми вещами – земными и небесными], призываю к этому, беспокоюсь о лучшей участи [молодежи]. Но к этому меня побуждают и сама природа, и разнообразные примеры [из жизни] язычников. Нет ни одного неразумного животного, которое не выхаживало и не учило бы своих

детенышей тому, что им нужно будет в жизни. Исключением в этом отношении является страус, о котором Господь говорит (Иов 39), что он жесток к детям своим, как бы не своим; [он] оставляет яйца свои на земле [и забывает, что нога может раздавить их и полевой зверь может растоптать их]. А что поможет нам, если мы, которые могли бы своими деяниями и образом жизни походить на святых праведников, закрываем глаза на то, ради чего мы, собственно говоря, и живем, а именно – на заботу о детях? Я также считаю, что в ряду явных грехов мира перед Богом ни один не заслуживает таких тяжелых и страшных наказаний, как этот, свершаемый по отношению к детям, воспитанием которых мы пренебрегаем.

Во-первых, некоторым не хватает для этого благочестия и чувства долга, хотя сил достаточно. Они бесчувственны по отношению к своим детям, как страусы, которые, исторгнув из себя яйца и произведя детей, больше ничего не делают для них. А дети тем не менее должны жить среди нас, в нашем городе. И разве захочет разум, и в особенности христианская любовь, мириться с тем, что они растут, не получая воспитания, заражая, как яд или нечистоты, других детей, а в конечном счете подвергая порче весь город? Пример тому – Содом и Гоморра и многие другие города.

Во-вторых, многие родители, к сожалению, неопытны и не знают, как нужно воспитывать и учить детей. Ведь они сами ничему не учились и годны лишь на то, чтобы набить себе желудок. Поэтому нужны особые люди, которые умеют хорошо и правильно учить и воспитывать детей.

В-третьих, даже если находятся умудренные опытом родители, которые хотят сами заниматься [воспитанием детей], то из-за других занятий и домашнего хозяйства у них нет ни времени, ни помещения для этого. Таким образом, перед [городской] корпорацией возникает проблема содержания воспитателя для детей. Конечно, каждый хотел бы содержать воспитателя для своих детей. Однако для простых людей это накладно, и поэтому некоторые хорошие дети из-за бедности остаются без надзора. К тому же многие родители умирают и оставляют сирот, а как о них заботятся, я, хотя и слабо осведомлен об этом, могу судить на основании того, что Бог называет Себя отцом сирот, т. е. тех, которые покинуты всеми и каждым. Тех же, у кого нет детей, [проблема] воспитания вообще не волнует.

§ 8

Благоденствие же города состоит не только в том, чтобы накопить богатую казну, возвести прочные стены, красивые дома, изготовить много огнестрельного оружия и лат. Нет, если всего этого будет много, а владеть всем будут безумные глупцы, то это принесет такому городу величайшее зло и вред. Высшее же, изобильнейшее благополучие, а также процветание и мощь города состоит в том, что он имеет к своим услугам множество чистых, ученых, разумных, почтенных и воспитанных горожан. [Воспитав таких

людей, власти] могут затем накапливать казну и всяческое имущество, сохранять и справедливо использовать их.

Примером может служить [древний] Рим, где детей воспитывали так, что они в пятнадцать, шестнадцать, двадцать лет в совершенстве знали латынь и греческий и всякие, как они говорили, свободные искусства, прекрасно разбирались в военном деле и в управлении [государственными делами], отличались остроумием, рассудительностью, воспитанностью, осведомленностью в искусстве и житейских делах. Иными словами, если в немецкой земле сплавить воедино всех епископов, священников и монахов, то образовавшийся сплав будет уступать внутреннему богатству простого римского воина. И дела у них продвигались вперед потому, что всегда находились разносторонне подготовленные и способные люди. Да вообще, если где-нибудь в мире, включая язычников, хотели, чтобы народ был честен и трудолюбив, то прежде всего проявляли заботу о воспитателях и учителях.

§ 9

Поскольку светское управление должно сохраняться, следует предположить, что править будут сплошные грубияны и невежды. Ведь возможность их улучшения – дикая, неразумная затея! Поэтому, пожалуй, стоит сделать господами свиней и волков и поставить их над теми, которые не хотели думать, управляя людьми. Ведь это нечеловеческое злодейство, когда рассуждения [правителей] сводятся лишь к следующему: «Мы поправим вволю сейчас, а о том, что будет потом, пусть думают те, кто будет править после нас». Не людьми, а свиньями и псами должны управлять такие люди, которые рассматривают свою должность лишь как средство извлечения для себя доходов и почестей. Чтобы подготовить для дел правления множество порядочных, образованных, опытных людей, нужно приложить величайшее старание. Немало усилий и забот потребуется и для того, чтобы приступить к этому. Иначе, откуда же появятся [такие правители], если ничего не делать для этого?

§ 10

«Ладно, – скажешь ты вновь, – мы должны и обязаны учреждать школы. Но какая нам польза от изучения латинского, греческого, древнееврейского языков и других свободных искусств? Ведь мы вполне могли бы ограничиться изучением на немецком языке Библии и слова Божьего. А этого нам достаточно для обретения Царства Небесного».

§11

Воистину, даже если бы от языков не было никакой пользы, нас все-таки должно было бы глубоко радовать и воодушевлять то, что они – благородный, прекрасный дар Божий, которым Бог сейчас так щедро, раньше, чем другие страны, наградил и наделил нас. И немногие замечают, что дьявол хочет подавить их в зародыше посредством высших школ и монастырей. Да, они всегда ополчались и поныне еще ополчаются против них [языков], потому что

дьявол хорошо чует запах жареного: если начинается изучение языков, в его царстве образуется брешь, которую нелегко заткнуть. И если он не может воспрепятствовать их распространению, то стремится сузить их [изучение] до такой степени, чтобы они угасли сами по себе. Они далеко не желанный гость в его доме. Поэтому он старается попотчевать их так, чтобы они долго не засиживались. А мы, дорогие господа, почти не замечаем эти злые козни дьявола.

Поэтому, дорогие немцы, давайте откроем наши глаза, возблагодарим Господа за благородную сокровищницу [языков], будем хранить и приумножать ее, заботиться о том, чтобы ее не выхватили у нас из рук, и не поддадимся своенравным выходкам дьявола. Ведь мы не можем отрицать, что, хотя Евангелие пришло и ежедневно приходит к нам посредством Святого Духа, оно вместе с тем достигает нас, усиливается, должно сохраняться и благодаря посредничеству языков. Точно так же, когда Бог захотел с помощью Апостолов распространить во всем мире Евангелие, Он позаботился и об изучении языков. А еще до этого, чтобы Его Евангелие быстро и повсеместно принесло плоды, Он посредством правления римлян очень широко распространил во всех странах греческий и латинский языки.

И в той мере, в какой дорого нам Евангелие, надлежит нам заботиться об изучении языков. Ведь Бог не случайно повелел запечатлеть Свой Завет на двух языках: Ветхий Завет – на древнееврейском, а Новый – на древнегреческом. А если Бог не пренебрег этими языками и отдал им для распространения Своего слова предпочтение перед другими языками, должны и мы почитать их прежде всех остальных. И святой Павел, восхваляя древнееврейский язык как заслуживающий особого почитания и подчеркивая его превосходство над другими языками, исходил из того, что на нем запечатлено слово Божие. В Рим. 3 мы читаем: «Какое преимущество быть Иудеем, или какая польза от обрезания. Великое преимущество во всех отношениях, а наипаче в том, что им вверено Слово Божие». Это же восхваляет и царь Давид в 147 Псалме: «Он возвестил слово Свое Иакову, уставы Свои и суды Свои Израилю. Не сделал Он того никакому другому народу, и судов Его они не знают». Именно поэтому древнееврейский язык также называют святым языком. Так, святой Павел в Рим. 1 называет Писание Божие святым потому, что в нем содержится святое слово Божие. Точно так же древнегреческий язык вполне позволительно назвать святым. Ведь он был избран для того, чтобы на нем запечатлеть Новый Завет. Древнегреческий язык можно сравнить с родником, из которого, благодаря переводам, [слово Божие] вытекло на разных языках, освятив и их.

Да позволено мне будет сказать, что без [изучения] языков мы не сможем сберечь Евангелие. **Языки – это ножи, в которых хранится меч Духа. Они – ларец, в котором переносится это сокровище. Они – сосуд, вмещающий этот напиток. Они – хранилище, где лежит эта пища.** Не случайно в самом

Евангелии они сравниваются с корзинами, в которых хранятся хлеб, рыба и другие припасы. Да, если мы недоглядим и упустим изучение языков, то не только потеряем Евангелие, но в конце концов придем к тому, что не сможем правильно говорить и писать ни на латыни, ни на немецком. И пусть здесь послужит нам свидетельством и предостережением злосчастный, горький опыт высших школ и монастырей, в которых не только забыли Евангелие, но и настолько испортили латинский и немецкий языки, что жалкие люди едва не превратились в животных. Они не могут безошибочно изъясняться и писать ни на немецком языке, ни на латыни и, кроме того, почти совсем утратили естественный разум.

В чем же причина того, что наша вера предается поношению? Несомненно, в нашем незнании [древних] языков. И выход я вижу в том, чтобы изучить их.

§ 12

Не случайно Августин, обосновывая христианскую доктрину, вынужден был признать, что христианскому вероучителю, который берется за изложение Писания, нужно знать латинский, древнегреческий и древнееврейский языки. Но овладеть ими невозможно без постоянно подстегивающих человека побудительных мотивов; для того, чтобы хорошо знать языки, нужны заинтересованность и трудолюбие.

§ 13

Следует проводить различие между простым проповедником веры и истолкователем Писания, или, как его называет св. Павел, пророком. Простой проповедник располагает (и это правда) таким количеством переведенных ясных изречений и текстов, что он может жить в святости, понять христианское вероучение, учить ему, проповедовать его другим. Но разъяснять смысл Писания, самостоятельно истолковывать его, дискутировать с ложными трактовками Писания он не в силах; это невозможно без знания [древних] языков. Поэтому в христианстве должны быть пророки, способные изучать и истолковывать Писание, отстаивать его в споре, а также вести святую жизнь и проповедовать истинное учение. Знатоки языков крайне необходимы в христианстве, точно так же, как пророки и истолкователи, хотя нет необходимости, да и не возможно, чтобы каждый христианин или проповедник становился пророком.

§ 14

...если бы мы захотели изучать Писание по истолкованиям Отцов [Церкви], читая множество книг и комментариев, это было бы неразумным занятием. Здесь нужно начинать с [древних] языков. Ведь дорогие Отцы [Церкви], не зная [древних] языков, иногда слишком многословно истолковывали какое-нибудь изречение и все-таки только весьма приблизительно передавали его смысл. Многое строилось на догадках, многое – отбрасывалось. А ты с громадными усилиями продираешься сквозь этот текст, тогда как с помощью [древних]

языков мог бы намного успешнее постичь смысл подлинника, чем при помощи комментария.

§ 15

И поскольку христианам надлежит совершенствоваться в знании Священного Писания – единственной книги, сотворенной специально для них, – то грех и позор, что мы не знаем ни предназначенную только для нас книгу, ни язык и слово нашего Господа. А еще более греховно и вредоносно то, что мы и не стремимся изучать языки, в особенности теперь, когда Бог возможность, дал нам и наставников, и книги, и все, что нужно для этого, а также подталкивает нас к этому и с готовностью раскрывает перед нами Свою книгу.

§ 16

...в христианстве, где должны судить обо всех учениях, знание языков – превыше всех вещей. Проповедник, или учитель, вполне может читать Библию и так, и сяк, упражняться, как ему вздумается, потому что при этом нет никого, кто бы оценил, правильно он это делает или нет. Если же хотят судить [об учении], то нужно знать языки, иначе ничего не получится. Поэтому, хотя вера и Евангелие могут проповедоваться даже слабым проповедником, не знающим языков, все-таки такая проповедь будет лишена полноты и смысла, она быстро надоеет и пройдет мимо ушей слушателей. Если же проповедник знает языки, его проповедь отличается новизной, убежденностью, глубоким проникновением в суть Писания, утверждением веры при помощи Его [Божьего] слова и доводов.

§ 17

И я хорошо знаю, что если бы я надеялся только на Дух, то не достиг бы ничего. Но мне помогли языки, а Писание дало мне уверенность и убежденность. Конечно же, если бы я признавал все антихристовующее правление пап и софистов таким, каким оно есть, то мог бы помаленьку проповедовать и считать себя благочестивым. Однако дьявол боится не столько моего Духа, сколько моего [знания древних] языков и пера, [которое служит разъяснению] Писания. Ведь мой Дух заставляет его опасаться лишь одного меня. Священное же Писание и языки наносят ему в его царстве такой вред, что небо ему кажется с овчинку.

§ 18

Итак, мы поговорили о полезности и необходимости изучения языков и христианских школ для духовной жизни и святости души. А теперь попробуем коснуться обычной земной жизни и ответить на вопрос: если бы исчезли душа и рай или ад, а мир находился только во власти земного правления, то не нуждалось ли бы оно по сравнению с духовным [правлением] в большем количестве хороших школ и образованных людей? До сего времени софисты отрицательно отвечали на этот вопрос и настолько связывали школы с духовным сословием, что и сейчас, если ученый состоит

в браке, то это осуждается и ему приходится слушать такие пересуды: «Посмотри-ка на мирянина, который не хочет становиться духовным лицом!» [Эти люди ведут себя так], как будто только их духовное сословие угодно Богу, а светские, как они их называют, [сословия] – нехристианские и принадлежат дьяволу. На самом же деле Бог считает принадлежащими дьяволу нехристианами их, и эта жалкая, сверкающая тонзурами и облаченная в капюшоны чернь (у которой много общего с народом Израиля перед вавилонским пленом), оставаясь до поры до времени в стране и занимая пристойное положение, уже направляется их предводителями к дьяволу, в Вавилон.

§ 19

В старые времена, особенно римляне и греки, почти ничего не ведая о том, угодно ли Богу или нет [светское] устройство, все же серьезно и старательно учили и воспитывали мальчиков и девочек, которые становились настолько подготовленными к жизни, что я, размышляя об этом, должен пристыдить наших христиан, и, прежде всего, – немцев.

§ 20

Если бы даже (как я отмечал) речь не шла о спасении души, а школы и [древние] языки не нужны были для пони мания Писания и Господа ради, то повсеместное открытие самых лучших школ и для мальчиков, и для девочек вызывалось бы тем, что мир нуждается в хороших, умных мужчинах и женщинах для поддержания светского порядка, в котором мужчины способны были бы со знанием дела управлять страной и людьми, а женщины – воспитывать детей и вести домашнее хозяйство. Но такими мужчинами должны стать нынешние мальчики, а такими женщинами – нынешние девочки. А для этого их нужно правильно учить и воспитывать. Но я уже говорил, что простей человек ничего не делает для этого, да и ничего не может, из хочет и не умеет. Должны бы этим заняться князья и господа, однако им недосуг: они катаются на санях, пьянствуют, рядятся в шутовские одежды, обременены важными многотрудными заботами о хранящихся в подвалах запасах, кухне и опочивальне. А если и находятся некоторые [князья], проявляющие интерес [к воспитанию детей], то они опасаются, что другие ославят их как глупцов и еретиков. Потому-то, дорогие члены городских советов, возьмите в ваши руки дело воспитания детей; у вас и времени, и возможностей для этого больше, чем у князей и господ.

§ 21

Но, возражаешь ты, каждый вполне может сам учить своих дочерей и сыновей или хотя бы воспитывать их в строгости. Ответ: Как [родители] сами учат и воспитывают [детей], хорошо видно [каждому]. Ведь если [ребенка] воспитывают самым строгим образом и это вполне удастся, то этим достигается не более того, что он внешне обладает более-менее приличными манерами, но тем не менее остается тщеславным чурбаном, который не может

судить ни о том, ни об этом, не в состоянии никому ни дать совета, ни помочь. Но если бы они [дети] обучались и воспитывались в школах или еще где-нибудь, где есть образованные и благонравные наставники и наставницы, где изучались бы языки; другие искусства и история, тогда знали бы они историю и литературу всего мира, жизнь того или иного города, государства, правителя, мужчины, женщины; могли бы за короткое время вместить в себе, как в зеркале, весь мир с самого его начала: его сущность, бытие, уроки и ценности, удачи и неудачи; к тому же на этой основе развили бы свой ум и знание того, чего следует искать, а чего избегать в земной жизни, и наставили бы в этом других. А воспитание, которое дается дома без такой школы, преследует своей целью сделать нас умными на основе собственного опыта. Но прежде чем мы станем такими, мы сотни раз набьем себе шишки и будем на протяжении всей жизни поступать опрометчиво! Ведь собственный опыт – результат многих лет жизни.

§ 22

[Теперешняя школа] уже мало напоминает ад и чистилище наших [прежних] школ, где нас мучили склонениями и спряжениями и где мы ничегошеньки не усваивали из-за розог, дрожи, страха и воплей. [А сейчас] затрачивают очень много времени и усилий на то, чтобы обучить детей игре в карты, пению и танцам. Почему же не отводят столько же времени для того, чтобы дети научились читать и овладели другими искусствами, пока они не повзрослели, пока не обременены заботами и питают склонность к учебе? Скажу о себе. Если бы я мог иметь детей и если бы они у меня были, я бы обучал их не только языкам и истории, но и пению, и музыке, и математике.

§ 23

Сейчас другой мир, и все идет по-иному. Я считаю, что мальчику нужно час или два учиться в школе, а остальное время проводить дома, изучать ремесло или то, к чему он питает склонность. Все это должно следовать одно за другим, потому что маленьким детям одно занятие быстро надоедает. И, кроме того, пожалуй, в десять раз больше времени, [чем для учебы, работы и разных занятий], у детей должно оставаться для того, чтобы они могли пострелять шариками, поиграть в мяч, побегать, повозиться.

А у девочек, которые будут заниматься в школе один час в день, останется еще больше времени для того, чтобы заняться домашним хозяйством, поспать, потанцевать, поиграть. Не достаёт лишь одного – желания и намерения заняться детьми, помочь и поспособствовать миру, подготовив для него на стоящих людей. Дьяволу больше нравятся неотесанные чурбаны и лоботрясы, не приносящие людям и миру никакой пользы.

Тех детей, которые проявят способности, позволяющие надеяться, что из них выйдут высокообразованные люди – учителя и учительницы,

проповедники и другие духовные служители – следует учить больше и дольше или же создавать для них особые школы.

Для таких целей подойдут монастыри и духовные учреждения, но только преобразованные, освобожденные от дьявольских обетов и обычаев. Это – обязательное условие, иначе давшая обеты толпа захватит [дело образования и воспитания] в свои руки, хотя большая часть монахов не способна к тому, чтобы обучать и наставлять. Ведь они не знают ничего, кроме забот о брюхе. И только этому они могут научить. Поэтому у нас должны быть наставники, способные донести до людей слово Божие, дать им Причастие и духовное утешение. Но где мы возьмем таких наставников, если [старые] школы закрываются, а новые, христианские, – не создаются? И хотя [старые] школы еще совсем не исчезли, они не могут подготовить никого, кроме пропавших, вредоносных грешников.

§ 25

На нашу беду мы слишком долго находились в потемках, из-за чего стали портиться, приближая свою погибель. Слишком долго нас, немцев, считали дикими животными. Так воспользуемся же хоть однажды разумом, чтобы Бог ощутил благодарность за Свои добрые дела, а другие страны увидели, что мы тоже люди, которые могут заимствовать полезное у них и у которых в свою очередь можно чему-нибудь поучиться. Тем самым и мы будем способствовать улучшению мира.

§ 26

И, наконец, всем тем, кто стремится открывать в немецких землях такие школы, заботиться о них и об изучении языков, следует подумать о том, чтобы не жалеть усилий и средств на учреждение хороших библиотек, особенно в крупных городах, который без них просто не обойтись. Ведь для того, что бы передать потомкам Евангелие и все искусства, их нужно было не только запечатлеть в виде книг и сочинений, но и сохранить, что и делали пророки и Апостолы.

§ 27

Все царства, [в том числе и те], в которых происходили какие-то значительные события, [но не было письменности, книг и библиотек], исчезали, не оставляя следа. А первым у народа Израиля начал такое дело Моисей, который повелел хранить скрижали с заповедями Господними в ковчеге и поручил это левитам. Они давали возможность ознакомиться с заповедями всем, кто хотел. И даже цари должны были просить у левитов заповеди. Это свидетельствует о том, что Бог, вменив левитам в обязанность оберегать и хранить книги, поставил их выше других работников.

§ 28

Мы получили по заслугам, и Бог вполне справедливо воз дал нам за нашу неблагодарность, поскольку мы не думали о своем настоящем и будущем благополучии, когда для этого было время и возможность; вместо того, чтобы

сохранить хорошие книги и проявить заботу об образованных людях, мы пустили все на самотёк. Тогда Он [Бог] также стал действовать по-иному и позволил вместо Священного Писания и воспитывающих добрые нравы книг изучать Аристотеля вкупе с бесчисленным множеством вредных книг, которые все дальше уводили нас от Библии. К этому добавились личинки дьявола – монахи и призраки высших школ, которые мы учредили с немислимой расточительностью, взвалили себе на шею и стали содержать множество докторов, проповедников, магистров, священников и монахов, то есть чудовищных, грубых, жирных ослов, украшенных красными и коричневыми беретами, которые идут им, как свиньям – золотые цепи и жемчуга. Они же не учат ничему доброму, а только еще больше ослепляют и дурачат нас и за это пожирают все наше добро и так загромождают все монастыри, более того – все углы дерьмом и навозом своих грязных, ядовитых книжек, что об этом страшно подумать.

§ 29

...нам суждено было повсеместно иметь к своим услугам таких учителей и наставников, которые сами ничего не знали и не могли научить ничему путевому, да и не имели понятия о том, как надо обучать. Почему же это происходило? Не было никаких других книг, кроме упоминавшихся раньше книг безумных монахов и софистов. И что иное могло вследствие этого появиться, как не глупые ученики и [невежественные] учителя, такие же бездарные, как и книги, которые они изучали. Галка не высиживает голубя, и у дурака не рождаются умные дети. Нас постигло возмездие за неблагодарность, за то, что мы не заботились о библиотеках, разбазаривали хорошие книги и хранили не приносящие пользы.

§ 30

...нет нужды собирать комментарии всех юристов, сентенции всех теологов, сетования всех философов и проповеди всех монахов. Что касается меня, то я бы полностью вычистил этот навоз и позаботился о пополнении своей библиотеки стоящими книгами, для чего воспользовался бы советами знающих людей. Прежде всего в ней должны были бы быть Священное Писание на латинском, древнегреческом, древнееврейском, немецком, а по возможности – и на других языках. Затем – лучшие толкования и, если бы я их мог найти, древнейшие тексты [Ветхого и Нового Заветов]. Затем – книги, которые помигают при изучении языков, т. е. произведения поэтов и ораторов. При этом не имеет значения, были ли авторы язычниками или христианами, греками или римлянами. Ведь эти [книги] нужны для изучения грамматики. Кроме того, [в библиотеке] должны быть книги по свободным искусствам и по всем другим искусствам; на конец, юридические и медицинские книги, хотя их нужно придирчиво отбирать из груды хлама.

§ 31

Но предпочтение следует отдавать хроникам и историям, написанным на всех языках, так как они в высшей степени полезны для того, чтобы познать развитие мира и [способы] управления [им], а также представить чудеса и дела Божии.

Но это затрудняется тем, что не находится никого, кто описал бы это, или же – если это уже описано, никто не сохраняет [таких] книг. Потому-то о нас, немцах, ничего не знают в других странах, вследствие чего во всем мире нас называют немецкими тварями, которые ни на что не способны, кроме войны, обжорства и пьянства. Греки же и римляне, а также еврей настолько подробно и старательно описали свою жизнь, что даже если у них какая-то женщина или ребенок сделали или сказали что-то особенное, то об этом должен читать и знать весь мир, в то время как мы, немцы, продолжаем и хотим всегда оставаться немцами.

§ 32

Вместе с тем стоит опасаться, пестроты печатающихся сейчас книжек. Это в конечном счете приведет к тому, что из-за происков дьявола печатающиеся сейчас полезные книги будут вновь попорчены, а легкомысленные, ужасные книги, повествующие о пустых и сумасбродных вещах, вновь укоренятся и заполнят все углы. Ведь бок о бок с ними наверняка бродит дьявол, стремящийся вновь путем распространения [книжонок] тщеславных авторов, [которые подражают уже упоминавшимся здесь] «Catholicon» и «Floristen», а также [писаний] модернистов разнести по [белу свету] дерьмо проклятых монахов и софистов, чтобы [дети] мучились, как раньше: неустанно учились, ничему не научаясь.

Тексти взяті: Лютер М. Время молчание прошло. – Харьков. «Око». – 1994. – 352с.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

До §1. Про занепад шкіл видатні мислителі говорять у всі часи. Це не означає, що вони справді занепадають. Річ у тому, що професійні філософи, теологи, постійно займаючись теоретичною розумово-пізнавальною діяльністю, завжди досить критично налаштовані до наявної суспільної діяльності. Все ж Лютер справедливо відзначає, що матеріальний інтерес не може бути метою шкільної освіти. Істинна мета має полягати в тому, щоб сформувати у школярів почуття святості розумного слова як Духа Божого, благоговійного ставлення до нього у повсякденному житті. Дух Божий дає людині благодатну силу закону: маючи відповідне почуття святості до нього, можна утвердити соціальну рівність і справедливість у суспільстві. Про це мріють всі, але без зазначеного благоговіння перед розумом закону, яке й зобов'язана культивувати школа, мрія так ніколи і не здійсниться. А

кожен мислитель, знаючи його, бачить так зване Царство Небесне і, звичайно, в нього є бажання бачити його й на Землі.

§ 2. Тут йдеться про справжнього християнина, якого повинна виховувати школа. Якщо абстрагуватись від такої якості вихованця, можна погодитись із тим, що все-таки школи виправдовують своє існування тоді, коли дають суспільству високоосвічених, висококультурних, активних у пізнанні й суспільній діяльності яскравих індивідуальностей. Адже пізнання і його результати – це майже завжди наслідок звитяжних творчих зусиль одинаків, натхненних святим духом об'єктивного розуму і його законів, бо це дух взаємопов'язаної єдності. Звідси й заклик до громади фінансувати елітні освітні заклади. Те суспільство, в якому є розуміння необхідності підтримки загальнонародної і особливо вищої – елітарної школи, має перспективи швидкого розвитку і отримати найвищу якість – стати громадянським. В його основі – добра воля людей, які знають свій обов'язок – сприяти соціально-духовному прогресу країни.

Не можна вважати перебільшенням, що одна вихована на істині людина приносить більше користі, ніж всі інші разом узяті. За підрахунками дослідників людство вчиться на наукових знаннях, отриманих близько 300 геніями. Звичайно, є також сотні тисяч видатних вчених, але вони лише продовжувачі, а не першовідкривачі.

§ 3. Йдеться про Євангеліє, але філологічно-семантично це означає життєдайні вісті (*єва* – життя, благо, благо життя, *ангел* – вісник). Для школи храм Божий – це бібліотека, адже саме книги зберігають добрі вісті для дітей, які вчаться з їх змісту такому способу життя, який відповідає істині, а не є лише відображенням тієї життєвої дійсності, яка повністю панує поза школою. Якщо ж вона панує і в школі, тоді незрозуміло, для чого вона потрібна. Відсутність сутнісно значимих книг як у школі, так і в суспільстві є прямим свідченням того, що ними опанував диявол. Його мова – сквернослов'я, побудоване не на сутностях, а на предметно-речових образах. Школярі, студенти, звичайні люди, включно до тих, хто має вищу освіту, коли говорять, що не мають про щось поняття, висловлюються вірно: їхні слова бездумні, а звідси недалеко до безумства. На користь цього масове сквернослов'я як у закладах системи освіти, так і держаних установах найвищого рівня. Звідки ж у такому випадку взятись світлу, яке б осяяло темні душі? Якщо ситуація з відсутністю в достатній кількості книг і засиллям сквернослов'я в системі освіти, її установах не зміниться, це буде означати, що перемагає диявол.

§ 4. Знання багатьох мов – ось що просвітлює душу людини, робить її освіченою не тому, що є диплом про освіту. Благодатна сила Святого Духа проявляється як благо багатомовності, разом із якою її носієві відкриваються не лише різноманітні знання, але й знання всебічні,

збагачені сутнісними відтінками кожної мови як специфічного провідника розуму.

Якщо взяти школи радянські, значною мірою сучасні також, можемо відзначити прозорливість Лютера: десятиліття вчили іноземну – одну! – мову і не знали її. Більше того, вступний іспит до вишу з іноземної мови взагалі відмінений вже понад двадцять років, а з рідної мови зведений до диктанту, за який ставиться залік, попри, в більшості випадків, його майже повну граматичну неспроможність. Чи ж можна дивуватись духовній кризі, що триває в сфері моральності без якихось сподівань на одужання.

§ 5. Подолати удховну кризу можна благодатною силою розумного слова, здатного і спроможного просвітлити душу. Але для цього потрібно, щоб державні мужі були на належній духовній висоті, визначеній філософськими і релігійними світоглядами. Таким був М. Лютер, який 17 років свого життя присвятив перекладу на німецьку мову Святого Письма і багатьох книг Святого Переказу. Все це впродовж 1522-1546 рр. виходило 430 разів(!...!) і, врешті-решт, створило німецьку патріотичну націю. Вірніше, її створив М. Лютер, адже релігія німців (більшості) – лютеранство. Саме цей благодатний духовно-словесний ливень поливав німецький народ, який у Європі на той час називали свинями (тяжко в це повірити!), і він виріс духовно до найпотужнішого соціокультурного утворення в Європі, залишаючись такими і донині.

Чи буде в Україні такий ливень? Поки що його немає – нас поливає не завжди якісний духовний продукт: як іншомовний, так і ментально не дуже близький, іноді просто чужий. А все можна було зробити, зважаючи на сучасні технологічно-інформаційні можливості, за декілька років. Але «у лінивих рук і рік злий». Так і виявилось – всі роки незалежності, як виявилось, були злі для утвердження української державної мови і мови пониженого історією народу...

§ 6. У тоталітарних недемократичних суспільствах навчання, освіта і виховання дітей перебувають під жорстким контролем влади. Якщо такий режим триває багато десятиліть і навіть століть, а саме такою є вітчизняна історична спадщина, у громадській думці формується стійке переконання, нібито навчально-освітні і виховні процеси є справою державної влади, а не родини. Ось чому перші дитячі роки, коли психіка дитини податлива до цілеспрямованого розумно-впорядкувального впливу на неї, залишаються поза виховною дією як з боку батьків – вони очікують настання шкільного віку, так і з боку суспільних інституцій, адже їх час ще не настав. Звідси народне варварство і дикунство на тлі вершинних досягнень філософії, теології, інших дисциплін упродовж тисячоліть. Ось чому Лютер з такою настійливістю наголошує на необхідності раннього навчання і виховання дітей, вбачаючи в цьому священний обов'язок батьків. Як і дітей, яких із такого ж віку слід привчати поваги до старших, батьків у першу чергу.

Якщо брати сучасну українську дійсність, то, на жаль, розуміння зазначених обов'язків відсутнє у переважної більшості дітей, батьків, дорослих взагалі. А звідси суттєві теоретичні й практичні деформації в педагогіці. Найбільшою, на наш погляд, є концепція особистісної орієнтації навчально-освітнього процесу на основі педагогіки співробітництва вчителя і учня, якщо брати шкільну освіту. Правда, нині започаткована нова українська школа, але постійна зміна різних політико-партійних сил в органах влади не дає підстав для того, щоб позитивні реформи мали перспективу розвиватись в об'єктивному напрямку.

В чому суть деформації? Тут декілька позицій. *Перша.* Суб'єкт-суб'єктні відносини як науково продуктивні можуть існувати тільки як взаємини рівноцінних партнерів за спільним інтересом, так і рівнем підготовленості до вирішення наукової чи освітньо-пізнавальної проблеми. Доти, доки такої органічної єдності суб'єктів не буде, відносини будуть (фактично вони є такими, за дуже рідкісним винятком) суб'єкт-об'єктні. Адже об'єкт, яким є людина, тільки засобами цілеспрямованого впливу на нього може відчувати в собі суб'єктні устремління. Розбудити і сформуванати таке почуття в кожному учневі, студентові є надзавданням закладів системи освіти; в дійсності, про що вище йшлося, його можна вважати виконаним за наявності хоча б декількох талановитих випускників, які, отримавши вищу освіту, стали науковцями, чиї відкриття стали надбанням людства.

Друга. Говорити про особистісно орієнтоване навчання у шкільних навчально-освітніх і виховних закладах не доводиться тому, що шкільна освіта передбачає засвоєння нормативних знань у вигляді законів. А за статусом закон – це інваріант, загальне й необхідне, не пов'язане з індивідуальними варіативними особливостями людини. З огляду на це кожен випускник, отримуючи атестат зрілості, характеризується не стільки як суб'єктно орієнтована особистість, скільки як арсенал знань. Багатознайство ж, як вже зазначалось, розуму не навчає...

Третя. Особистість як певний якісний стан людини не є категорією, що має чітке логіко-понятійне визначення. Тому говорити про особистісне спрямування навчально-освітнього процесу можна лише в тому разі, якщо розуміти під цим дію принципу поваги до гідності й достоїнства кожного учня. Цей загально-правовий демократичний принцип, проте, враховує якраз не визначення людини як особистості, а як природної індивідуальності. Тому насправді гуманістично орієнтована система освіти і виховання полягає в дотриманні індивідуалізації навчання. Адже найбільш поширеним визначенням людини як особистості є міра засвоєності нею об'єктивного суспільного досвіду людства як обов'язкового й необхідного. Отже, реалізуючи згадану концепцію, ми отримуємо тоталітарно-авторитарну педагогіку, проти якої протестує учень ще як носій природно-індивідуальної (-істинної) вдачі. Протест

виявляється в несприйнятті існуючої системи оцінювання знань як принизливої, образливої, конфліктогенної, адже лише з часом, на схилі літ людина (деякі люди) здатна подолати егоцентричні схильності і стати, хоча б у своїх міркуваннях, на шлях соціоцентризму, шлях сприйняття пріоритетності загального як об'єктивно необхідного, шлях визнання себе особистістю.

Школа, таким чином, зобов'язана дати всім об'єктивні знання, які мають виховний вимір, оскільки об'єктивне все-таки долає хаос суб'єктивності. Що ж стосується власне виховання в морально-етичному сенсі, тобто особистісному, то воно є прямим обов'язком первинного соціуму, яким є родина. Звичайно, що суб'єктом такого особистісного виховання в першу чергу мають бути батьки. Оскільки для більшості це не під силу, діє як і в школі, репресивна педагогіка. Її не потрібно відкидати, як мовиться, з порогу. Вона повинна стати предметом ретельного дослідження науковців і педагогів, але в її основі може (має) бути принцип «вчинок-відплата» (П. Сорокін). І те, й інше згідно якості: добрий вчинок – подяка, асоціальний – покарання. Так радить старозаповідна мудрість: «Бійся, юначе, Бога, і заповіді його виконуй». Іншого способу не існує. Тому педагогічні пошуки часто виявляються «марнотою марної і стражданням духу».

§ 7. Продовження дуже слушної думки про роль батьків і громадської спільноти у вихованні дітей. Зазначається, що це їх святий обов'язок, який має глибокі підвалини в житті тварин: всі, крім страусів, опікуються вихованням своїх дітей. Для людей це проблематично: позбавлені виховного впливу, вони деградують як істоти розумні. Оскільки педагогічний талант досить рідкісне явище, громада зобов'язана забезпечити хороші умови тим, у кого він присутній, аби вони могли виховувати дітей, чий батьки не в змозі це робити.

Якщо говорити в сучасному контексті, то потрібно поставити систему освіти і виховання на наукову основу. А саме: кожен, хто вступає у ЗВО з метою отримання професії освітянина і вихователя, має пройти тест на наявність відповідних здібностей у співпраці з дітьми. Цього не роблять, тому не дивно, що належної довіри з боку дітей немає. А це, як ми знаємо, головна умова ефективності виховного компонента в системі освіти.

§ 8. Обґрунтування відомої педагогічної тези про те, що вихователь зобов'язаний бути вихованим. А щоб він був таким, влада, в свою чергу, зобов'язана всіма можливими засобами сприяти тому, щоб якість освітян і вихователів була відповідною. Деякі сподівання щодо того, що такий вибір можна здійснити належним чином, слід покласти на елітарні вищі, які утримують меценати і спонсори, оскільки держава, опікуючись масовою освітою, до того ж будучи бідною в економічному сенсі, на побудову зазначеної концепції нездатна.

§ 9. Я постійно наполягаю на тому, що освітній заклад – це школа суспільно-політичного життя, оскільки всі, як із гоголівської «Шинелі», виходимо із неї. Ось чому Лютер, творячи німецьку націю, так переймався проблемою перебудови шкільних закладів. Якщо б школа готувала високоосвічених духовно багатих людей, то завжди знайшлась би певна їх кількість, здатна керувати державою як суспільством розумних соціокультурних істот. Не такою була ситуація п'ять століть тому в Німеччині, але майже такою вона, на превеликий жаль, була в Україні останні десятиліття. Але марно сподіватись, що нинішня влада, декларуючи високі освітньо-виховні стандарти, буде намагатись втілити їх у життя. Правління «суцільних грубіянів і невігласів» упродовж майже всього ХХ ст. стало настільки нестерпним і неприродним, що країна, в якій правила така псевдо-еліта, мирно розвалилась – адже «можливість її покращення – дикий нерозумний намір!». І коли підлеглий їй народ узнав, нарешті, правду про рівень її свідомості, він вжахнувся – ним справді керували люди з вдачею «свиней і воїнів». Якщо ж все-таки доволі значна частина людей схильна бачити в них видатних людей, які створили і творили могутню державу, то це пряме свідчення того, якою глибокою і, як мовиться, системною була духовна криза радянського суспільства, в якому брехня правила за правду.

§ 10-12. Йдеться, про принципове питання, а саме: співвідношення в освіті рідної національної мови і мов духовних книжних першоджерел, а також мов інших народів, рівень цивілізованості яких дозволяє їм претендувати на статус провідних в соціокультурному розвитку людства. Особливо болючою і вразливою є мовна проблема в Україні. Принаймні, якщо брати рівень політичних еліт, які досить часто використовують її в корисливих спекулятивних партійних цілях.

Виділимо в наведених текстах декілька моментів.

1. М.Лютер витратив 17 років життя на переклад німецькою мовою Святого Письма і книг Священного Переказу. Але з усією настійливістю відмовляв патріотично налаштованих співвітчизників від спокуси переходу шкіл на режим одномовності.

2. Духовний занепад суспільства від одномовності та відсутності шкіл, головними навчальними предметами в яких є різні філологічні дисципліни, коли разом із лексикою різних мов і народів душа учня, студента, будь-якої дорослої людини, що вчиться, наповнюється властивим їм життєдайним духом. Це і є духовна *культура*, коли рідна мова, володіння якою дається немовби само собою, *обробляється* духом іншомовним засобами вольових зусиль – адже до нього залучаються через писемні тексти. Власне, в цьому полягає чи не найголовніша функція освітньо-виховного процесу – навчити розуміти дух мови як дух розуму через розвиток аналітичного мислення, а не спиратись на звичку сприймати дух мовлення, який сам по собі не

облагороджує свідомість розумінням його сутнісного змісту. Звідси й звичка підкріплювати слова предметно-речовими образами, яка свідчить про нерозумність такої методики в усіх випадках, коли ставиться завдання дати вихованцям вищу освіту. А вищою і є філологічна освіта, тобто така, в якій знання викладаються і розуміються через тексти, без будь-якої «допомоги» наочними предметно-речовими образами, оскільки є усвідомлене розуміння того, що це «ведмежа» послуга розуму, до якої спонукає людину диявол.

3. Диявол, у даному випадку, є символом бездуховності, яка починається, по-перше, з одномовності, по-друге, з тим, що усна мова (усне мовлення) не підкріплюється вивченням інших мов. Освіта, власне, починається з того, що створюються навчально-освітні заклади, в яких і рідна мова, й мови інших народів представлені писемними текстами. Лише в такому вигляді і статусі мова одухотворює душевний соціум окремої людини соціумом інших людей, інших народів, освітлюючи таким чином індивідуальну свідомість загальнолюдськими відомостями. Ось чому написане і збережене слово оголошується церквою як Слово Боже, як благодать Святого Духа, як святиня.

Згадаємо, що *re-ligio*- відновлений постійний зв'язок між людьми, здійснюваний єдино можливим засобом – написаним словом. Людина, щоб бути богоподібною, має бути суб'єктом багатомовності – у цьому суть заклику І. Христа до вдосконалення, адже Бог вдихнув у тілесні душі всіх людей єдиний дух розуму (дух єдиного розуму), але різними мовами. Диявол, спокушаючи до одномовності в системі освіти, робить її бездуховною, темною. Звичайно, що діє він, на відміну від, так би мовити, віртуального Бога, через цілком конкретних емпірично достовірних людей, в яких домінує яскраво (фактично – тьмяно) виражена егоцентрична мотивація поведінки, зумовлена відповідним типом свідомості, обмеженої, як зазначав Августин Блаженний, любов'ю до себе, доведеною до ненависті до Бога. А ненависть – це небажання мати вісті від інших людей, від спільної загальнолюдської духовної спадщини; це – хвороба духу, душа якого настільки занурена в тілесну форму, що виявляється не здатною прорватись до світу і світла знань в їх абстраговано-формалізованій ідеальній формі понять розуму. Це хвороба, яка нищить у людині найголовнішу й життєдайну ознаку – любов. Адже любов до себе не є загальносвітовою родовою любов'ю – це заздрісна ненависть, суб'єкт якої і є диявол.

4. Як у Німеччині п'ять століть тому, так і в сучасній Україні вкрай сприятлива обстановка для того, щоб створювати систему освіти на знанні багатьох мов. Якщо створити належне обґрунтування такій потребі, не знадобиться багатьох десятиліть, як це було в час Відродження і Просвітництва. Але починати, як це не дивно і не сумно, потрібно з

обґрунтування необхідності вивчати рідну українську мову. Наявність означеної вище духовної атмосфери в суспільстві не обов'язково зробить всіх громадян України поліглотами. Але, принаймні, двомовними без особливих над зусиль.

У чому проблема так званих «російськомовних» людей? Очевидно, в тому, що вони чомусь вважають спорідненими українську і російську мови настільки, що не вважають за потрібне вивчати першу. Саме цей міф, адже лексично, відтак, і семантично вони відрізняються майже на 40%(!), потрібно подолати державі, щоб схилити своїх громадян до шляху духовної досконалості, від якої з'явиться бажання, не у всіх, але достатньої для цивілізованого спілкування з іншими країнами кількості людей, вивчати багато мов. Разом із цією філологічною складовою свідомості набуде розвитку природознавча і суспільствознавча її складові, оскільки всі знання – зі Слова, з Мови, із Розуму.

Ще одне застереження. М.Лютер у своїх просвітницько-реформаторських творах звертається до освіченої частини міст і сіл землі німецької. Аналогічно потрібно діяти і в сучасній Україні – звертання до всього народу абсурдне – його мало хто чує. Навпаки, цілеспрямовані звернення обов'язково будуть почуті.

§ 13-17. Йдеться про християнських пророків, проповідників, пророків. Але для нас, суцільних нині в Україні, цінним є інше. А саме: для такої категорії людей, яких, на превеликий жаль, обмаль, Святим Письмом має стати історія України, невідома її громадянам. Саме вона мала б стати Біблією сучасної української школи, головним навчальним предметом. Проте, вочевидь, не стане. І що дивно: підставою для обмеженого вивчення історії України у ЗВО є... входження держави до числа країн – учасниць Болонської конвенції. Але ж європейські народи є носіями знань про історію власних народів, чого не можна сказати про український народ.

Коли йдеться про виховне спрямування освіти, слід мати на увазі, що здійснюється воно за рахунок насичення індивідуальної свідомості в першу чергу змістом літературно-мистецького та історичного народного духу як рідного, а не просто інформативного. Саме таким шляхом відбувався цивілізований розвиток європейських країн, що завершився в політико-культурному вимірі формуванням національних держав-республік. Основа для цього – **патріотизм** як любов до рідної батьківщини, рідного народу, його історико-культурної духовної спадщини. А мета будь-якої освіти – виховати людину з патріотично орієнтованою мотиваційною свідомістю. На цьому тлі підготовка фахівця відступає на другий план, є похідною від виховного спрямування освіти. Це означає, що європейський спеціаліст своєю духовною спеціалізацією має патріотичну мотивацію, будучи свідомим суб'єктом національної дії в космополітизованому світі вільної ринкової економіки.

На такому тлі рівень патріотичної свідомості українських громадян явно недостатній, щоб, приєднуючись до Болонської конвенції, вилучати зазначені вище навчальні предмети з програм ЗВО, адже у середніх школах все ще домінують учителі з радянськими комунізованими уявленнями, передаючи їх учням як нібито кращі від нинішніх цілей, багато в чому їм незрозумілих. Звичайно, носії «совкової» психології є в достойній кількості й у вишах, але їх вплив на студентську аудиторію все ж менший, ніж у загально-освітніх середніх школах. Що не означає, нібито студенти є носіями патріотичної свідомості. Навпаки, їх свідомість значною мірою невизначена: вони про щось знають, але їх уявлення суб'єктивні, поверхневі, невпорядковані. Порядок дає цілеспрямована виховним аспектом освіта, насамперед ті дисципліни, які висвітлюють історію народного, а потім і загальнолюдського об'єктивного духу.

§ 18-19. Цікаві роздуми про відокремлення духовного життя від світського, школи від церкви. Зараз активно обговорюється питання про викладання в США і ЗВО теології, «Закону Божого», «Основ православної культури» тощо. Досить дивні пропозиції, зважаючи на конституційні права людини про свободу совісті та взаємини між державою і церквою. Мова може йти про обов'язкове викладання міфології, релігії як світоглядних форм свідомості, а не про допуск служителів культу до освітньо-виховного процесу. Лютер справедливо наголошує на близькості софістів, а ними фактично є ті церковнослужителі, які активно втручаються в світське життя, до слуг диявола, до його спокусливої ідеології, але аж ніяк не до слуг Бога. Шлях до Бога – автономний, самостійний, такий, на якому людина наближається до розуміння того, що Бог – це суб'єкт розумно-вольової дії засобами аналітично-синтетичного мислення, якому навчає світська школа, а не засобами сліпої віри в щось потойбічне без того, щоб свідомо впорядкувати власний душевний простір духом цілеспрямованого самопізнання. На користь цього – навчання і виховання дітей у добу Античності, коли монотеїстичної релігії не існувало.

§ 20. Нормою у справі виховання дітей має бути така: це найперший обов'язок батьків, які їх народжують. Проте фізіологічне народження відбувається немовби само собою, принаймні, за досить незначної часової участі батька. Що ж стосується духовного народження людини, то тут потрібна постійна і тривала цілеспрямована увага насамперед батька. Але ж для цього важливо бути свідомим власної навчально-освітньої і виховної місії, яка, на жаль, на активно-дієвому рівні належить до вкрай рідкісних людських талантів. Тому роздуми Лютера про виховання як державну справу і водночас справу державних службовців слід вважати справедливими.

Звичайно, можуть виникати небезпеки тоталітарно-етатистського спрямування освітньо-виховного процесу, хоча, з іншого боку, небезпек від

того, що ним опікуються невігласи, включно до батьків і навіть дипломованих, але безталанних учителів і вихователів, значно більше. Ось чому ми наголошуємо на необхідності якісного навчально-освітнього процесу, розуміючи під ним набуття такого рівня знань, які, по-перше, відповідали б інтересу і здібностям кожного учня, студента, по-друге, сформували б їх як суб'єктів цілеспрямованої дії. У виховному сенсі це б означало, що суб'єктивність, яку через її невпорядкованість і непередбачуваність якраз і потрібно приборкати гармонійною і прогнозованою соціальною поведінкою, набула б статусу цивілізованості. Отже, організує все це – суспільний порядок і соціально-духовну злагоду у взаєминах між людьми – освіта, яка навчає людину бути суб'єктом – це те ж саме, що господарем, а не рабом, – власної волі і долі. А виховання, в свою чергу, це і є процес трансформації свавільної суб'єктивності в цілеспрямовану розумно-вольову суб'єктивність. Хаос суб'єктивності – це стихія бездуховності; гармонія суб'єктивності – могутність і велич духу впорядкованого суспільного організму, налаштованого на Розум Всесвіту.

§ 21. Домашнє виховання, якщо вихователь не є освіченою людиною, а це якраз зустрічається в більшості випадків, адже освіченість не завжди збігається з умінням давати добрі настанови без моралізаторства, яке вихованці не сприймають, послуговується методами репресивної педагогіки з вимогою щось не робити, щось забороняти, але без пояснень, доступних їх розумінню і сприйняттю. Звідси обґрунтування необхідності шкільної освіти з вихованими суб'єктивним інтересом вчителями і наставниками, які водночас є носіями загальнолюдських духовно-пізнавальних надбань, а не лише власного життєвого досвіду, який у кожній людини, по-перше, обмежений, по-друге, суб'єктивний.

§ 22. Ми вже зазначали, яке важливе значення для освіти має формування любові до читання. На цьому наголошує і Лютер. Зайвий раз про це говоримо у зв'язку з майже абсолютним домінуванням у свідомості сучасної людини аудіо та відеоінформації. Але ж слухати й бачити не означає читати і розуміти. Щоб розуміти, треба постійно перечитувати, для чого потрібно мати книги, а не радіо чи телевізор.

§ 23. Цінні думки про створення особливих шкіл для особливо обдарованих дітей, на чому я також постійно наголошую. Звичайно, що в такому підході можна вбачати *елементи* правової дискримінації. Було б добре, якщо б система освіти взагалі була диференційована за здібностями. Але на рівні загальнодержавному і загальносуспільному це здійснити вкрай нелегко. Тому функціонує так звана загальноосвітня школа, яку слід доповнювати елітними й елітарними навчально-освітніми закладами, в яких би працювали й обдаровані педагоги. Проте як за часів Лютера, так і нині «дияволу більше подобаються необтесані чурбани і лоботряси, які не приносять людям і світу ніякої користі». Щоб такий висновок не

сприймався як антигуманний, наведемо такий аргумент: лише близько 15% людей із 85% тих, що мають вищу освіту в Японії, створюють її економічну, наукову й духовно-культурну могутність.

§ 24-26. Слушні думки щодо небезпеки омасовлення вчителів. Головна – якщо за визначальну підставу реформування школи брати їх соціальне походження, а не педагогічний, науково-пізнавальний, духовно-культурний талант, вона, а разом із нею і система освітніх цілому, не реформується на цивілізаційно-гуманістичних засадах. Адже вчити у всі часи потрібно розумінню слова, мови, розумній мові, мовомисленню, а не трудовим навичкам – останні передаються через мімезис, у той час як знання здобуваються зусиллями апперцепції – вольового мислення про суще як сутність, а не суще як дотичне до органів сприйняття буття матеріальних об'єктів. Щоб пізнати суще як сутність, освіта має бути філософсько-філологічною: про сутнісно суще мовлять мови, а не речі. Все написано, з огляду на сказане, і є Євангелія Духа – його життєдайні, життєтворчі повідомлення. Лютер, звичайно, веде мову про християнські Євангелія, але для освіти – це книги будь-якого пізнавально-виховного змісту.

§ 27-32. Знову про важливість бібліотек і якісних книг, до яких відносяться релігійні. Лютер не виявляє задоволення тим, що вони витіснились книгами Аристотеля, не кажучи вже про шкідливі «розумування» монахів і викладачів вищих шкіл. Щодо філософських книг, то слід зважати на звичку теології вважати істину своєю монополією, оскільки філософія – лише її служниця. Крім того, у вищих школах розвивалось природознавство, що суперечило тисячолітній практиці теологів вбачати у Богові чистий розум. Неприязнь викликала також та обставина, що дослідження природи без визнання розуму і розумного творця в якості її основи неодмінно призводило до безпосереднього експериментально-практичного, а потім і матеріально-виробничого втручання в неї. А це вже не що інше, як бажання покращити Боже творіння, суб'єктом якого є диявол та його помічники, до яких Лютер відніс всіх перелічених осіб. І варто сказати, що він мав рацію як тоді, так і ще більше у наступні століття, які настільки нашкодили природі, що є небезпека існуванню самої людини як суб'єкта розумної волі.

Звернемо також увагу на принцип адекватності вихователів, наставників, учителів тим завданням, які має реалізувати система освіти. Адже: «Ворона не висиджує голуба, а в дурня не народжуються розумні діти».

Нарешті, цінними є думки про спрямованість бібліотек на певні галузі знань. Адже освіта має дати людині знання про неї як суб'єкт світла, а не про щось інше, що не є людиною.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ЯНА ЯМОСА КОМЕНСЬКОГО

ЛАБИРИНТ СВЕТА И РАЙ СЕРДЦА

Глава XVI

...Всевед, сообразив, что будет, сказал: «Вернемся, пока еще есть время, там будет на что посмотреть». – «А что же там будет?» спросил я. Он ответил: «Академия будет короновать тех, которые, будучи в сравнении с другими самыми прилежными, достигли верха знаний, такие в пример другим будут увенчаны». Желая видеть такой особенно редкий случай и обратив внимание на прибывающую толпу, вошел и я за другими и увидел, что здесь под философским небом кто-то стоял с бумажным свертком; некоторые из толпы подходили к нему, прося удостоверение об их высоком знании. Похвалив просьбу их, что она вполне уместна, он сделал приказание, чтобы они обозначили на билетике то, что знают и на что просят утверждения. И вот один вывел итог философии, другой – медицины, третий – юриспруденции, подмазывая при этом, где надо, кошельком, чтобы шло глаже. Тогда тот, который стоял со свертком, взяв одного за другим, наклеивал каждому на лоб титул: «этот – магистр свободных искусств, этот – доктор медицины, этот – лицензиат обоих прав» и т. д., и утверждал печатью, приказывая под страхом гнева богини Паллады всем присутствующим и не присутствующим при встрече иначе не называть их. Затем он распустил и их, и толпу.

И я спросил: «Будет ли что-нибудь дальше?». – «А тебе разве этого еще недостаточно? – возразил толмач. – Разве не видишь, как перед ними все сходят с дороги». И действительно, все им давали дорогу. Тем не менее, желая увидеть, что из этого будет дальше, я посмотрел на одного из этих магистров, которому приказали посчитать что-нибудь, – он не сумел, приказали измерить – не сумел, назвать звезды – не сумел, приказали говорить чужими языками – не сумел, приказали сказать речь на своем языке – не сумел, в конце концов – приказали прочитать и написать – не сумел. «Какой грех, – сказал я, – писаться магистром семи наук и ничего не знать». Толмач ответил: «Не умеет тот, так умеет другой, третий, четвертый; не может всюду все быть совершенно». – «В таком случае я понимаю, – сказал я, – что после проведения в школе нескольких годов, после расходов на это, после приобретения титула и печати необходимо, в конце концов, спросить, научился ли он чему-нибудь? Сохрани бог от таких дел». – «Не перестанешь ты мудрствовать, – сказал он, – наживешь себе что-нибудь скверное; ожидай, уверяю тебя, достигнешь чего-нибудь». – «Ну их, – сказал я, – ничего больше не хочу говорить, пускай они будут магистрами и докторами семью семьдесят наук, пусть все знают или ничего, только уйдем отсюда».

Текст взято: 6. Коменский Я.А. Лабиринт света и рай сердца. – Избранные педагогические сочинения. – М., Гос. Уч.-Пед. Изд., 1955. – С.73-159.

ВЕЛИКАЯ ДИДАКТИКА

§ 1

1. Дидактика есть теория обучения. В последнее время некоторые выдающиеся люди, тронутые сизифовым трудом школ, решили исследовать эту теорию. Но как начинания их, так и успех были различны.

2. Некоторые задались целью написать сокращенные руководства для более легкого преподавания только того или иного языка. Другие изыскивали более быстрые и краткие пути, чтобы скорее научить той или другой науке или тому или другому искусству. Третьи предлагали что-либо иное. Но почти все они исходили при этом из внешних наблюдений, составленных на основе более легкой практики, или, как говорят, *a posteriori*.

3. Мы решаемся обещать Великую дидактику, т. е. универсальное искусство всех учить всему. И притом учить с верным успехом; так, чтобы неуспеха последовать не могло; учить быстро, чтобы ни у учащихся, ни у учащихся не было обременения или скуки, чтобы обучение происходило скорее с величайшим удовольствием для той и другой стороны; учить основательно, не поверхностно и, следовательно, не для формы, но подвигая учащихся к истинной науке, добрым нравам и глубокому благочестию. Наконец, все это мы выясняем *a priori*, т. е. из самой настоящей неизменной природы вещей, точно заставляя вытекать из живого источника неиссякающие ручейки; затем, соединяя их в одну большую реку, мы устанавливаем некоторое универсальное искусство создавать всеобщие школы.

§ 2

Дело это поистине весьма серьезно и, с одной стороны, должно стать предметом общего желания, а с другой – его нужно взвесить общими обсуждениями и продвигать вперед общими совокупными усилиями, так как оно преследует общее благо всего человеческого рода. «Какой большой и лучший дар мы можем предложить государству, как не тот, чтобы учить и образовывать юношество, особенно при настоящих нравах и в наше время, когда юношество так испорчено, что его нужно обуздывать и сдерживать общими силами». Так говорит Цицерон. А Филипп Меланхтон пишет: «Правильно образовывать юношество – это имеет несколько большее значение, чем покорить Трою». Сюда же относится знаменитое изречение Григория Назианзина: **«Образовать человека, существо самое непостоянное и самое сложное из всех, есть искусство из искусств».**

§ 3

Нет на земле никакого более действенного пути для, исправления человеческой испорченности, как правильное воспитание юношества.

Предусмотрительно воспитывать юношество – это значит заботиться о том, чтобы души юношества предохранялись от соблазнов мира и врожденные им семена нравственности вызывались к счастливому произрастанию чистыми и постоянными наставлениями и примерами и, наконец, их умы исполнились бы истинным познанием бога, самих себя и различных вещей, да научатся они в этом свете видеть свет божий и превыше всего любить и почитать отца светов.

Итак, если мы желаем, чтобы были хорошо благоустроены и процветали церкви, государства и хозяйства, прежде всего упорядочим школы и дадим им расцвести, чтобы они стали истинными и живыми мастерскими людей и рассадниками для церквей, государств и хозяйств. Так – достигнем мы нашей цели, по-иному – никогда.

Когда некогда Питтак провозгласил свое знаменитое изречение «познай самого себя», то оно было встречено мудрецами с таким одобрением, что они, желая увековечить его в народе, утверждали, будто оно упало с неба, и велели начертать его золотыми буквами на храме Аполлона Дельфийского, куда стекалось множество людей. Последнее разумно и благочестиво, а первое, конечно, выдуманно, но в общем правдоподобно; это нам ясно более, чем им.

Счастлив тот, кто из чрева матери вынес хорошо образованные члены, в тысячу раз счастливее тот, кто унесет отсюда хорошо образованную душу.

Быть разумным созданием – это значит все исследовать и давать всему имена и все исчислять, т. е. знать и иметь возможность назвать и понять все, что находится в мире.

Философы называли человека микрокосмом (малый мир); он обнимает собою в сжатой форме все, что расстилается во все стороны по великому миру (макрокосму).

...нет необходимости что-либо привносить человеку извне, но необходимо развивать, выяснять то, что он имеет заложенным в себе самом, в зародыше, указывая значение всего существующего. Поэтому, как известно, Пифагор имел обыкновение говорить, что человеку так свойственно от природы все знать, что если семилетнего мальчика разумно спрашивать о всех вопросах философии, то он мог бы ответить на все вопросы, именно потому, что единый свет разума по своей форме и по своим пределам достаточен для всех вещей.

§ 4

Обитающей в нас разумной душе, сверх того, даны органы, как бы лазутчики и разведчики, с помощью которых душа исследует все, что

находится вне ее, – это зрение, слух, обоняние, вкус, осязание, так что ни одно создание, где бы оно ни находилось, не может от нее укрыться.

Врождены также человеку стремление к знанию и не только способность переносить труды, но и стремление к ним. Это проявляется непосредственно в раннем детском возрасте и сопровождает нас всю жизнь.

Что корни религии врождены человеку от природы, это доказывается тем, что он – образ божий. **Ведь образ носит подобие, а подобное радуется подобному; это непреложный закон всех вещей** (Сир., XIII, 19). И так как человек не имеет ничего себе подобного, кроме бога, по образу которого он создан, то отсюда следует, что нет ничего, к чему бы он скорее стремился своими желаниями, кроме того источника, от которого он произошел; лишь бы только он достаточно хорошо познал его.

§ 5

Чем являются богатые без мудрости, как не откормленными отрубями свиньями, чем оказываются бедные без разумения вещей, если не ослами, осужденными носить тяжести? Что такое красивый невежда, если не разукрашенный перьями попугай, или, как сказал кто-то, золотые ножны, в которые вложен свинцовый меч?

...всём, рожденным людьми, безусловно необходимо воспитание для того, чтобы они были людьми, а не дикими животными, не бессмысленными зверями, не неподвижными чурбанами. Отсюда следует и то, что каждый настолько превосходит других, насколько он более других упражнялся. Итак, эту главу мы заключим словами Премудрого: «Презирующий мудрость и наставление – несчастен, и суетна надежда его (именно достигнуть своей цели), и труды его бесплодны, и дела его бесполезны».

Итак, рано нужно раскрывать у человека способности для созерцания вещей, так как в течение всей жизни ему многое придется познать, испытать и выполнить.

Природа всех рождающихся существ такова, что они являются гибкими и всего легче принимают форму, пока они в нежном возрасте; окрепнув, они не поддаются формированию. Мягкий воск можно лепить, придавая ему новую форму, но если он затвердеет, то его легче обратить в порошок.

Только то в человеке прочно и устойчиво, что он впитывает в себя в юном возрасте.

Таким же образом и в человеке первые впечатления настолько устойчивы, что было бы чудом, если бы они изменились. Поэтому чрезвычайно разумно, чтобы они внушались в юном возрасте согласно с требованиями истинной мудрости.

§ 6

Однако при многообразии людей и их занятий редко встречаются такие родители, которые могли бы сами воспитывать своих детей или по роду

своей деятельности располагали бы необходимым для этого досугом. Поэтому давно уже практикуется порядок, при котором дети многих семей вверяются для обучения специальным лицам, обладающим знаниями и серьезностью характера. Этих воспитателей юношества обыкновенно называют наставниками, учителями, школьными учителями, профессорами, а самые места, которые предназначены для общих совместных занятий, называют школами, учебными заведениями, аудиториями, коллегиями, гимназиями, академиями и пр.

По свидетельству Иосифа Флавия, первую школу открыл вскоре после потопа патриарх Сим, и она впоследствии была названа еврейской школой. Кому не известно, что в Халдее, особенно в Вавилоне, было много школ, в которых преподавались как другие науки, так и астрономия. Впоследствии (во времена Навуходоносора) обучались этой халдейской мудрости Даниил и его товарищи (Дан., I, 20) так же, как в Египте обучался Моисей (Деян., УП, 22).

А у израильтян, по повелению божию, по городам возникали школы, называвшиеся синагогами; в них левиты обучали закону. Эти школы существовали до времен Христа и прославились проповедями его самого и его апостолов. От египтян заимствовали обычай воздвигать школы греки, и от них римляне, а от римлян этот похвальный обычай распространился по всей Империи, особенно после распространения христианства, благодаря неусыпным заботам благочестивых князей и епископов. История свидетельствует, что Карл Великий, при покорении какого-либо языческого народа, немедленно назначал туда епископов и учителей и воздвигал храмы и школы. Его примеру следовали и другие христианские императоры, цари, князья и государственные власти и тем самым умножили число школ настолько, что они стали неисчислимыми.

§ 7

... в школы следует отдавать не только детей богатых или знаменитых, но и всех вообще: знатных и незнатных, богатых и бедных, мальчиков и девочек во всех городах и местечках, селах и деревнях.

2. Все люди, которые только родились, произошли на свет с одной и той же главной целью: быть людьми, т. е. разумными существами, владыками тварей, ярким подобием своего творца. Следовательно, всех нужно вести к тому, чтобы они, надлежащим образом впитав в себя науку, добродетель и религию, могли с пользой пройти настоящую жизнь и достойно подготовиться к будущей. У бога нет лицемерия – не раз свидетельствует он об этом сам.

Кто по природе более медлителен и зол, тот тем больше нуждается в помощи, чтобы по возможности освободиться от бессмысленной тупости и глупости. И нельзя найти такого скудоумия, которому совершенно уж не могло бы помочь образование (cultura). Как дырявый сосуд, часто

подвергаемый мытью, хоть и не удерживает воды, но все-таки теряет свою грязь и становится чище, так тупые и глупые люди, хотя бы и не сделали никаких успехов в образовании, однако же смягчатся характером настолько, что научатся повиноваться государственной власти и служителям церкви.

Так точно бывает и с умственными способностями: одни развиваются быстро, но быстро слабеют и до некоторой степени тупеют, а другие сначала бывают тупыми, а затем быстро и прочно развиваются.

Если кто-нибудь возразил бы: что произойдет, если ремесленники, мужики, носильщики и даже женщины стали бы учеными? Отвечаю: Произойдет то, что когда будет установлено законом это всеобщее образование юношества, то после этого ни у кого не будет недостатка в хороших предметах для размышления, желания стремления, даже действия, и все будут знать, куда нужно направлять в жизни все действия и все стремления, в каких границах нужно жить и каким образом каждому охранять свое положение. Кроме того, все, даже среди работ и трудов, будут наслаждаться помышлением о словах и делах божиих и, благодаря чтению библии и других хороших книг (к которым, как уже вкусивших их, будут увлекать эти лучшие наслаждения), они будут избегать праздности, опасной для плоти и крови.

§ 8

Теперь нам нужно доказать, что в школах всех нужно учить всему. Но этого нельзя понимать так, однако, как будто бы мы требовали от всех знания всех наук и искусств (особенно знания точного и глубочайшего). Это ведь по существу дела бесполезно и, по краткости нашей жизни, ни для кого из людей не возможно.

Итак, во всех случаях без исключения нужно стремиться к тому, чтобы в школах, а отсюда благодаря школам и во всей жизни.

I. При посредстве наук и искусств развивались способности.

II. Совершенствовались языки.

III. Развивались благонравие и нравы в направлении всякой благопристойности согласно со всеми нравственными устоями.

IV. Бог искренно почитался.

4. Ведь мудро сказал тот, кто сказал, что школы – мастерские гуманности, если они достигают того, что люди становятся действительно людьми, т. е. (возвращаясь к поставленным выше целям): I. Созданием разумным. II. Созданием, господствующим над всеми творениями (также и над самим человеком). III. Созданием, которое является радостью своего творца. Это будет происходить в том случае, если школы много потрудятся над тем, чтобы сделать людей мудрыми по уму, благонравными в своих действиях и благочестивыми сердцем.

§ 9

Если мы взглянем на самих себя (примем во внимание сущность нашей души, или цель нашего появления и вселения в мир), то равным образом обнаружим, что одинаково всем присущи образование, нравственность и благочестие.

7. Сущность души составлена из трех способностей (которые воспроизводят несотворенную троицу): разума, воли и памяти. Разум направляется на наблюдение различий между вещами (вплоть до малейших мелочей), воля стремится к отбору полезных вещей и к отстранению вредных, а память хранит для будущего использования то, чем когда-либо занимались разум и воля, и напоминает душе о ее зависимости от бога и об ее обязанностях, в этом последнем отношении память называется также совестью.

§ 10

Вполне соответствующей своему назначению я называю только такую школу, которая являлась бы истинной мастерской людей, в которой, следовательно, умы учащихся озарялись бы блеском мудрости, для того чтобы быстро проникать во все явное и сокровенное (как говорит книга «Премудрости», VII, 17), души и движения их направлялись бы ко всеобщей гармонии добродетелей, а сердца насыщались бы божественной любовью, и до того проникались бы ею все, кто вверен христианским школам для обучения мудрости, что дети уже на земле приучились бы жить небесною жизнью. Словом, чтобы в школах совершенно обучали всех всему.

Мы же обещаем такое устройство школ, благодаря которому

I. Образование должно получать все юношество, за исключением разве тех, кому бог отказал в разуме.

II. Юношество обучалось бы всему тому, что может сделать человека мудрым, добродетельным, благочестивым.

III. Как подготовка к жизни, это образование должно быть закончено еще до наступления зрелости.

IV. Это образование должно происходить весьма легко и мягко, как бы само собою – без побоев и суровости или какого-либо принуждения.

§ 11

V. Юношество должно получить образование не кажущееся, а истинное, не поверхностное, а основательное, т. е., чтобы разумное существо – человек – приучался руководствоваться не чужим умом, а своим собственным, не только вычитывать из книг и понимать чужие мнения о вещах или даже заучивать и воспроизводить их в цитатах, но развивать в себе способность проникать в корень вещей и вырабатывать истинное понимание их и употребление их. Нужно также стремиться к основательному усвоению нравственности и благочестия.

VI. Это образование не должно требовать больших усилий, а должно быть чрезвычайно легким. Нужно уделять не более четырех часов ежедневно на занятия в школе, и притом так, чтобы было достаточно одного учителя для обучения одновременно хотя бы ста учеников. Причем эта работа все же будет в десять раз легче, чем та, которая теперь обыкновенно затрачивается на обучение отдельно взятых учащихся поодиночке.

...каждая вещь не только легко позволяет себя направлять туда, куда влечет ее природа, но, больше того, и сама охотно устремляется туда и испытывает страдание, если ей в этом помешать.

Итак, ввиду того, что семена знания, нравственности и благочестия (как мы это видели в пятой главе) от природы присущи всем людям (за исключением уродов), то отсюда по необходимости следует, что нет надобности ни в чем, кроме самого легкого побуждения их и некоторого разумного руководства ими.

§ 12

Тут как раз представляется случай напомнить кое-что о различии способностей, а именно: у одних способности острые, у других – тупые, у одних – гибкие и податливые, у других – твердые и упрямые, одни стремятся к знаниям ради знания, другие увлекаются скорее механической работой. Из этого трижды двойного рода способностей возникает шестикратное сочетание их.

19. Во-первых, есть ученики с острым умом, стремящиеся к знанию и податливые; они, преимущественно пред всеми другими, особенно способны к занятиям. Им ничего не нужно, кроме того, чтобы предлагалась научная пища; растут они сами, как благородные растения. Нужно только благоразумие, чтобы не позволять им слишком торопиться, чтобы раньше времени они не ослабели и не истощились.

20. Во-вторых, есть дети, обладающие острым умом, но медлительные, хотя и послушные. Они нуждаются только в прищипывании.

21. В-третьих, есть ученики с острым умом и стремящиеся к знанию, но необузданные и упрямые. Таких обыкновенно в школах ненавидят и большей частью считают безнадежными; однако, если их надлежащим образом воспитывать, из них обыкновенно выходят великие люди.

В-четвертых, есть ученики послушные и любознательные при обучении, но медлительные и вялые. И такие могут идти по стопам идущих впереди. Но для того чтобы сделать это для них возможным, нужно снизойти к их слабости, никогда не переобременять их, не предъявлять к ним слишком строгих требований, относясь к ним доброжелательной терпеливо, или помогать, ободрять и поддерживать их, чтобы они не падали духом. Пусть они позднее придут к цели, зато они будут крепче, как бывает с поздними плодами.

В-пятых, есть ученики тупые и, сверх того, равнодушные и вялые. Их еще можно исправить, лишь бы только они не были упрямыми. Но при этом требуется великое благоразумие и терпение.

24. На последнем месте стоят ученики тупые, с извращенной и злобной натурой; большей частью эти ученики безнадежны. Однако известно, что в природе для всего испорченного есть противодействующие средства и бесплодные от природы деревья при правильной посадке становятся плодоносными. Поэтому вообще не следует отчаиваться, а нужно добиваться устранить у таких учеников, по крайней мере, упрямство. Если этого достигнуть не удастся, тогда только можно бросить искривлено и суковатое дерево, из которого ты напрасно будешь надеяться создать Меркурия.

Сущность сказанного сводится к следующему высказыванию Плутарха: «Какими дети рождаются, это ни от кого не зависит, но чтобы они путем правильного воспитания сделались хорошими, – это в нашей власти».

Итак, искусство обучения не требует ничего иного, кроме искусного распределения времени, предметов и метода.

Итак, мы делаем заключение:

I. Образование человека нужно начинать в весну жизни, т. е. в детстве, ибо детство изображает собой весну, юность – лето, возмужалый возраст – осень и старость – зиму.

II. Утренние часы для занятий – наиболее удобны (так как опять утро соответствует весне, полдень – лету, вечер осени, а ночь – зиме).

III. Все, подлежащее изучению, должно быть распределено сообразно ступеням возраста так, чтобы предлагалось для изучения только то, что доступно восприятию в каждом возрасте.

§ 13

Отсюда вытекает, что для коренного исправления метода необходимо:

I. Подготавливать книги и все другие учебные пособия;

II. Развивать ум ранее языка;

III. Никакого языка не изучать из грамматики, а каждый язык следует изучать из подходящих произведений писателей;

IV. Реальные учебные предметы предпосылать формальным;

V. Примеры предпосылать правилам.

На основании этого:

I. Всякий, кого отдают в школу, пусть остается в ней до конца.

II. Когда приступают к изучению какого-либо предмета, умы учеников должны быть к этому подготовлены. (О чем полнее в следующей главе, основоположение II).

III. Все, препятствующее ученикам, должно быть от них устранено.

Итак, пусть в школах будет установлен порядок, при котором ученики в одно и то же время занимались бы только одним предметом.

Итак, на основании сказанного

I. Нужно образовывать, во-первых, понимание вещей, во-вторых, память и, в-третьих, язык и руки.

II. Учитель должен соблюдать все способы раскрытия познавательных способностей и применять их сообразно обстоятельствам (это мы рассмотрим в следующей главе).

Всякое свое формирование природа начинает с самого общего и кончает наиболее особенным.

Средство против этой беспорядочности будет состоять в следующем:

I. С самого начала юношам, которым нужно дать образование, следует дать основы общего образования, т. е. распределить учебный материал так, чтобы следующие затем занятия, невидимому, не вносили ничего нового, а представляли только некоторое развитие полученных знаний в их частностях. Ведь у дерева, хотя бы оно росло сто лет, не вырастает ни одного сука, но все новые ветви разрастутся от первоначально выросших суков.

II. Любой язык, любые науки или искусства должны быть сперва преподаны в простейших элементах, чтобы у учеников сложилось общее понимание целого их; затем для более полного изучения их даются правила и примеры, потом сообщаются полные системы с присоединением неправильностей, наконец, даются, если это нужно, комментарии. Кто начинает дело с основания, тот не так нуждается в комментариях.

Природа не делает скачков, а идет вперед постепенно.

Словом, как в природе все сцепляется одно с другим, так и в обучении нужно связывать все одно с другим именно так, а не иначе.

А потому, сообразно с этим,

I. Вся совокупность учебных занятий должна быть тщательно разделена на классы, так, чтобы предшествующее всегда открывало дорогу последующему и освещало ему путь.

II. Время должно быть распределено с величайшей точностью так, чтобы на каждый год, месяц, день, час приходилась своя особая работа.

III. Распределение времени и работ необходимо соблюдать точно, чтобы ничто не было пропущено и извращено.

Начав что-либо, природа не останавливается, пока не доведет дело до конца.

Следовательно,

I. Отданный в школу ребенок должен оставаться в ней до тех пор, пока он не станет образованным, нравственным и религиозным человеком.

II. Школа должна находиться в спокойной местности, удаленной от шума и развлечений.

III. То, что предназначено к выполнению в соответствии с предначертанным планом, должно быть выполнено без всякого перерыва.

ГУ. Никому, ни под каким предлогом не следует позволять пропускать занятия и уклоняться от уроков.

Природа тщательно избегает всего противоречивого и вредного.

Итак, нужно заботиться о том, чтобы:

I. Учащиеся не получали никаких других книг, кроме тех, которые приняты в соответствующем классе.

II. Эти книги были составлены так, чтобы их по справедливости и заслуженно можно было назвать источниками мудрости, добродетели и благочестия.

III. В школе и вне школы не было терпимо дурное товарищество.

§ 14

Итак, мы рассмотрели, какими средствами воспитатель юношества может верно достигнуть своей цели. Теперь посмотрим, каким образом те же самые средства нужно приспособить к врожденным способностям, чтобы можно было применять их легко и приятно.

2. Но очевидно, что, идя по стопам природы, для обучения юношества будет происходить легко, если

I. Приступить к нему своевременно, прежде чем ум подвергнется испорченности.

II. Оно будет протекать с должной подготовкой умов.

III. При обучении будут идти от более общего к более частному.

IV. От более легкого к более трудному.

V. Никто не будет обременен чрезмерным количеством подлежащего изучению материала.

VI. Во всем будут двигаться вперед не спеша.

VII. Умам не будут навязывать ничего такого, что не соответствует возрасту и методу обучения.

VIII. Все будет передаваться через посредство внешних чувств.

IX. Для непосредственной пользы.

X. Все постоянно одним и тем же методом.

Так, говорю я, следует поступать, чтобы все протекало легко и приятно.

Но последуем теперь по стопам самой природы.

Природа всегда начинает с устранения негодного.

Следовательно,

I. Образование юношества должно начинаться рано.

II. У одного и того же ученика по одному и тому же предмету должен быть только один учитель.

III. По воле воспитателя, прежде всего, должны быть приведены в гармонию нравы.

Природа так располагает материю, чтобы она стремилась к форме.

Итак:

I. Всеми возможными способами нужно воспламенять в детях горячее стремление к знанию и к учению.

II. Метод обучения должен уменьшать трудность учения, с тем чтобы оно не возбуждало в учениках неудовольствия и не отвращало их от дальнейших занятий.

Стремление к учению пробуждается и поддерживается в детях родителями, учителями, школой, самими учебными предметами, методом обучения и школьным начальством.

§ 15

Природа производит все из основ незначительных по величине, но мощных по своему качеству.

Отметим между тем три положения:

I. Каждая наука должна быть заключена в самые сжатые, но точные правила.

II. Каждое правило нужно излагать немногими, но самыми ясными словами.

III. Каждое правило должно сопровождаться многочисленными примерами, чтобы стало достаточно ясным, как разнообразно его применение.

§ 16

Природа переходит от более легкого к более трудному.

Это будет исправлено, если:

I. Учитель и ученик говорят на одном и том же языке.

II. Все разъяснения вещей делаются на знакомом, языке.

III. Грамматика и словарь будут приспособлены к тому языку, при посредстве которого изучается новый (латинский язык – при посредстве родного, греческий - латинского и т. д.).

IV. Новый язык изучается постепенно, а именно: сперва, ученик приучается его понимать (это самое легкое), затем писать (при этом дается время для предварительного обдумывания) и, наконец, говорить, что – самое трудное, так как это делается без непосредственной предварительной подготовки.

V. При изучении латинского и родного языков этот последний, как более известный, будет предшествовать, а латинский язык – следовать.

VI. Учебный материал располагается таким образом, чтобы сперва усваивалось то, что является наиболее близким, затем – не столь отдаленным, потом – более отдаленным и, наконец, самым отдаленным. Поэтому, когда впервые ученикам предлагаются правила (например, правила логики, правила риторики и др.), их следует разъяснять примерами, не далекими от их понимания, например богословскими, политическими и

пр., а примерами, заимствованными из повседневной жизни. Иначе ученики не поймут ни правила, ни его применения.

VII. У учеников развивают сперва внешние чувства (это всего легче), затем – память, далее понимание и, наконец, суждение. Именно в такой постепенности они следуют друг за другом, так как знание начинается из чувственного восприятия, с помощью воображения переходит в память, а затем, через обобщение единичного, образуется понимание общего и, наконец, для уточнения знания о вещах достаточно понятных составляется суждение.

§ 17

Природа не обременяет себя излишне; она довольствуется немногим.

Природа не спешит, а подвигается вперед медленно.

Совершенно неразумен тот, кто считает необходимым учить детей не в той мере, в какой они могут усваивать, а в какой только сам он желает, так как нужно помогать способностям, а не подавлять их, и воспитатель юношества, так же как и врач, является только помощником природы, а не ее господином.

Итак, легкость занятий и удовольствие от них для ученика увеличит тот,

I. Кто будет привлекать учеников к классным занятиям на наименьшее число часов, а именно – на четыре часа, предусматривая столько же часов для домашних работ.

II. Кто как можно меньше будет обременять память, давая только самое главное, предоставив остальное свободному течению.

III. Кто все будет преподавать сообразно степени восприимчивости ученика, которая будет увеличиваться с возрастом и дальнейшим ходом занятий.

§ 18

Природа ничего не вызывает насильно наружу, кроме того, что, созрев внутри, само стремиться выйти.

Итак, согласно с этим,

I. Детям следует заниматься только тем, что соответствует их возрасту и способностям, а также тем, к чему они сами стремятся.

II. Ничего нельзя заставлять заучивать, кроме того, что хорошо понято. И также ничего нельзя требовать от памяти ребенка, кроме того, что, судя по несомненным признакам, он усвоил.

III. Ничего не следует предлагать к выполнению, кроме того, форма и способ выполнения чего в достаточной мере разъяснены.

§ 19

Природа всячески себе помогает.

Итак, на основании этого:

I. Не следует прибегать при обучении ни к каким телесным наказаниям...

II. Все, что ученики должны выучить, нужно преподать им и изложить так ясно, чтобы они имели пред собой свои пять пальцев.

III. А для того, чтобы все воспринималось легче, надо, насколько лишь это возможно, привлекать к восприятию внешние чувства.

А для этой цели будет полезно, чтобы все, что обыкновенно изучается в каждом классе, будь то теоремы или правила, или образы и эмблемы из преподаваемого предмета, изображалось наглядно на стенах той же аудитории.

§ 20

Природа не производит ничего такого, польза чего не стала бы вскоре очевидной.

Природа действует во всем единообразно.

Вот почему разнообразие методов обучения только затрудняет юношество и осложняет обучение.

Поэтому нужно позаботиться, чтобы в дальнейшем:

I. Один и тот же метод был принят для преподавания всех наук, один и тот же метод – для преподавания всех искусств, один и тот же метод – для преподавания всех языков.

II. В одной и той же школе был один и тот же порядок и метод во всех упражнениях.

III. Насколько это, возможно, были одни и те же издания книг по одному и тому же предмету.

Так все пойдет вперед легко и без затруднения.

Но этого можно достигнуть,

I. Если основательно будут рассматриваться только те вещи, которые должны принести польза.

II. Занимаясь, однако, всеми этими вещами уже без всякого изъятия.

III. Если всему будет положено прочное основание.

IV. Если указанные основания будут закладываться глубоко.

V. Если все затем будут опираться только на эти основания.

VI. Все, что нужно различать, должно быть различаемо с полной определенностью.

VII. Все последующее должно опираться на предыдущее.

VIII. Все, что связано между собой, должно быть связываемо постоянно.

IX. Все должно быть распределяемо пропорционально между разумом, памятью и языком.

X. Все должно закрепляться постоянными упражнениями.

§ 21

Природа никогда не делает ничего бесполезного.

Следовательно, в школах:

I. Нужно преподавать только то, что приносит самую основательную пользу как в настоящей, так и в будущей жизни и даже более в будущей.

Ибо, по указанию Иеронима, на земле нужно изучать то, изучение чего имело бы значение и для небесной жизни.

II. Если что-либо нужно сообщить юношеству даже и ради настоящей жизни (как это и бывает), все это должно быть таково, чтобы, не мешая той вечной жизни, и в этой настоящей жизни приносило бы существенную пользу.

§ 22

Природа ничем не пренебрегает из того, что является полезным в будущем для того тела, которое она создает.

Следовательно, сообразно с этим

I. Какое бы занятие ни начинать, нужно прежде всего возбудить у учеников серьезную любовь к нему, доказав превосходство этого предмета, его пользу, приятность и что только можно.

II. Идея языка или искусства (которая является не чем иным, как извлечением, охватывающим в самом общем виде все части предмета) всегда должна запечатлеваться в уме учащегося ранее, чем приступят к частному его рассмотрению. В таком случае учащийся уже в самом начале хорошо может обозреть как цель и пределы предмета, так и внутреннее расположение его частей. Ибо как скелет есть основа всего тела, так общий очерк искусства есть базис и основа всего искусства.

§ 23

Природа пускает корни глубоко. Природа все производит из корня и более неоткуда.

Из этого основного положения следует, что правильно обучать юношество – это не значит вбивать в головы собранную из авторов смесь слов, фраз, изречений, мнений, а это значит – раскрывать способность понимать вещи, чтобы именно из этой способности, точно из живого источника, потекли ручейки (знания), подобно тому, как из почек деревьев вырастают листья, цветы, плоды, а на следующий год из каждой почки вырастет целая новая ветка со своими листьями, цветами и плодами.

§ 24

Метод преподавания всех предметов показывает, что школы стремятся к тому, чтобы научить смотреть чужими глазами, мыслить чужим умом. Школы учат не тому, чтобы открывать источники и выводить оттуда различные ручейки, но только показывают ручейки, выведенные из авторов, и согласно с ними предлагают идти по ним к источникам назад.

Человек, обученный основательно, есть дерево, имеющее свой собственный корень, питающее себя собственным соком и поэтому постоянно (сильнее и сильнее со дня на день) растущее, зеленеющее, цветущее, приносящее плоды.

Вывод сводится к следующему: нужно учить так, чтобы люди, насколько это возможно, приобретали знания не из книг, но из неба и земли,

из дубов и буков, т. е. знали и изучали самые вещи, а не чужие только наблюдения и свидетельства о вещах. И это будет значить, что мы снова идем по стопам древних мудрецов, черпая знание не из какого-либо иного источника, а из самого первообраза вещей. Итак, пусть будет законом:

I. Все должно выводиться из незыблемых начал вещей.

II. Ничему не следует учить, опираясь только на один авторитет; но всему учить при помощи доказательств, основанных на внешних чувствах и разуме.

III. Ничего не преподавать одним аналитическим методом, а предпочтительнее преподавать синтетическим.

§ 25

Чем разнообразнее употребление, для которого природа готовит какой-либо предмет, тем большее расчленение она в нем производит.

Природа находится в постоянном движении вперед, никогда не останавливается, никогда не берется за новое, бросая начатое, но продолжает прежде начатое, расширяет его и доводит до конца.

I. Все занятия должны располагаться таким образом, чтобы последующее всегда основывалось на предшествующем, а предшествующее укреплялось последующим.

II. Все преподаваемое, правильно понятое умом, должно быть закреплено также и в памяти.

Природа все соединяет постоянными связями.

§ 26

Отсюда следует:

I. Научные занятия всей жизни должны быть так распределены, чтобы составлять одну энциклопедию, в которой все должно вытекать из общего корня и стоять на своем собственном месте.

II. Все, что преподается, должно быть так обосновано аргументами, чтобы не оставалось никакого места ни сомнению, ни забвению.

Подкреплять все основаниями разума – это значит, всему учить, указывая на причины, т. е. не только показывать, каким образом что-либо происходит, но также и показывать, почему оно не может быть иначе. Ведь знать что-нибудь – это значит познавать вещь в причинной связи.

§ 27

Природа сохраняет пропорцию между корнем и ветвями в количественном и качественном отношениях.

Итак:

I. При усвоении всякого предмета тотчас нужно обдумать, какую это принесет пользу, чтобы ничего не изучать напрасно.

II. Все то, что усвоено, в свою очередь должно быть передаваемо другим и для других, чтобы никакое знание не пропадало.

В этом смысле правильно сказано: твое знание ничто, если другой не знает, что ты это знаешь. Итак, пусть не открывается даже маленький источник знания без того, чтобы тотчас не потекли из него ручейки.

§ 28

Природа сама себя оплодотворяет и укрепляет постоянным движением.

Отсюда следует, что обучение нельзя довести до основательности без возможно более частых и особенно искусно поставленных повторений и упражнений.

...равным образом будет умножать знание тот, кто всегда:

I. Будет искать и привлекать к себе духовную пищу.

II. Будет пережевывать и переваривать то, что он найдет и привлечет.

III. Переварив, будет выделять и сообщать другим.

Эти требования выражены в следующем латинском стихе: как можно больше спрашивать, опрошенное – усваивать, тому, что усвоил, обучать – эти три правила дают возможность ученику побеждать учителя. Спрашивать – это значит обращаться за советом по поводу неизвестной вещи к учителю, к товарищу или к книге... Усваивать – это значит усвоенное и понятое запоминать и для большей верности заносить в тетрадь (так как немногие отличаются столь счастливыми способностями, чтобы иметь возможность во всем полагаться на память). Обучать – это значит, все усвоенное в свою очередь пересказывать товарищам или всякому, желающему слушать. Два первых приема известны школам, третий – еще недостаточно; однако ввести его было бы весьма полезно. Ведь чрезвычайно правильно известное положение: «Кто учит других, учится сам» – не только потому, что, повторяя, он укрепляет в себе свои знания, но также и потому, что получает возможность глубже проникать в вещи.

§ 29

Такого рода упражнения будут приносить особенную пользу в пяти следующих отношениях:

I. Учитель всегда будет вызывать к себе внимание со стороны учеников. Так как любому ученику нужно быстро встать на вызов и повторить весь урок, и каждый будет чувствовать страх как за себя, так и за других, то поневоле все будут напрягать внимание, как бы чего-либо не упустить. Этого рода напряжение внимания, укрепленное опытом нескольких лет, сделает юношу бдительным во всех случаях жизни.

II. Преподаватель определеннее убедится в том, что все им предложенное правильно усвоено всеми. Если недостаточно усвоено, то он будет иметь возможность тотчас исправить ошибки к великой пользе для себя и для учеников.

III. Когда столько раз повторяется одно и то же, то даже наиболее отстающие поймут изложенное настолько, чтобы идти наравне с

остальными, между тем как более способные будут радоваться своей уверенности, создаваемой в них полным пониманием предмета.

IV. Благодаря этому столько раз проведенному повторению все ученики усвоят себе этот урок лучше, чем при самом долгом домашнем корпени над ним, так что, наскоро пробежав этот урок еще раз вечером и на другой день утром, ученики найдут, что все шутя и с удовольствием запечатлелось в памяти.

V. Когда таким образом ученик постоянно будет допускаться, так сказать, к исполнению учительских обязанностей, то в умы вселится некоторая бодрость и увлечение этим учением и выработается смелость с одушевлением говорить о любом высоком предмете перед собранием людей, а это будет особенно полезно в жизни.

Итак, главная забота для учителя заключается в том, чтобы говорить только для слушающих, обучать только при наличии внимания учащихся. Именно нужно помнить совет Сенеки: «Что бы то ни было нужно говорить только тому, кто хочет слушать». И, быть может, сюда относится известное выражение Соломона: «Муж мудрый имеет дух драгоценный» (Притч., XVII, 27), т. е. дух, который он не бросает на ветер, а внедряет в души людей.

§ 30

Загромождать ум огромной массой книг есть дело совершенно бесполезное. Больше питания доставляет человеческому желудку кусок хлеба и глоток вина, чем полный горшок шелухи и отбросов. Лучше одна самая маленькая золотая монета в кошельке, чем сотня медных монет. И относительно правил Сенека сказал метко: «Правила нужно сообщать наподобие семян, их нужно немного, но они должны быть плодотворными». Ведь остается в силе то, что мы излагали в гл. V. Человеку, как микрокосму, присуще все, и нет необходимости вносить что-либо со стороны, кроме света: он сам увидит. А кто не знает, что для работающего при искусственном свете достаточным является свет даже от маленького пламени свечи. Поэтому-то нужно выбирать или составлять вновь по наукам и языкам основные книги, небольшие по объему, но пригодные по содержанию на практике. Они должны излагать дело кратко, давая в немногом многое (как советует Сирах, 32, II), т. е. представляя умственному взору учащихся основные вещи так, как они есть, в немногих, но продуманных и чрезвычайно легких для усвоения теоремах и правилах, откуда бы все остальное вытекало само собой.

Таким же образом пусть будет поставлено и образование юношества, т.е. чтобы всякая работа приносила более чем один результат. Здесь общее правило состоит в том, чтобы всегда и везде брать вместе то, что связано одно с другим.

§ 31

Итак, слова нужно преподавать и изучать не иначе, как вместе с вещами.

Итак, какой бы язык мы ни изучали, даже родной язык, нужно показывать вещи, которые обозначаются словами, и, с другой стороны, нужно учить также выражать словами все, что видишь, к чему прикасаешься, что ешь, чтобы речь и мысль всегда шли бы параллельно и развивались бы, следовательно, вместе. Нужно поэтому взять за правило: пусть каждый приучается выражать словами все, что понимает, и наоборот, что он выражает словами, пусть научится понимать. Нельзя позволять кому-либо читать то, чего он не понимает, или рассуждать о том, чего он не может высказать словами. Ведь кто не может выразить ощущений духа, тот – статуя; кто болтает о том, чего он не понимает, тот – попугай.

Нужно стремиться к тому, говорит Сенека (Письмо 9), чтобы мы подчинялись не словам, а ощущениям.

Не без основания было сказано: «Нет ничего более пустого, как знать и изучать многое», т. е. то, что, однако, не принесет пользы; а также: «Мудр не тот, кто знает многое, но тот, кто знает полезное».

Излишнее, это то, что не содействует благочестию, ни нравственности и без чего вполне может обойтись образование.

§ 32

Какое безумие, говорит Сенека, при таком недостатке времени, изучать ненужное.

Итак, следует все изучать не для школы, а для жизни, чтобы ничто по выходе из школы не улетало на ветер.

Чуждое есть то, что не свойственно натуре того или другого ученика.

Иной – в спекулятивных науках – орел, а в практической мудрости – осел с лирой. Иной в музыке туп, а в остальном способен к обучению. У другого подобное положение имеет место с математикой или с поэзией, или с логикой и пр. Что здесь делать? Куда не влекут способности, туда не толкай. Борьба с натурой – напрасное дело.

Учитель есть помощник природы, а не ее владыка, ее образователь, а не преобразователь.

...если никого из учеников не будут к чему-либо принуждать против воли, то ничто и не будет вызывать у учеников отвращения и притуплять силу ума; каждый легко будет идти вперед в том, к чему его (по велению высшего провидения) влечет скрытый инстинкт, и затем на своем месте с пользой послужит богу и человеческому обществу.

§ 33

В общем, следовательно, юноше, желающему проникнуть в тайны наук, необходимо соблюдать четыре условия:

- 1) он должен иметь чистое духовное око;
- 2) перед ним должны быть поставлены объекты;

3) должно быть налицо внимание и затем

4) подлежащее наблюдению должно быть представлено одно за другим в надлежащем порядке – и он все будет усваивать верно и легко.

§ 34

Ни от кого не зависит, какие у нас природные дарования. Бог по своему благому усмотрению распределил эти духовные зеркала, эти внутренние очи. Но в нашей власти не позволять этим нашим зеркалам покрываться пылью и помрачать свой блеск. А пылью этой являются излишние, бесполезные пустые умственные занятия.

Поэтому пусть будет для учащихся золотым правилом: все, что только можно, предоставлять для восприятия чувствами, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, подлежащее вкусу – вкусом, доступное осязанию – путем осязания. Если какие-либо предметы сразу можно воспринять несколькими чувствами, пусть они сразу схватываются несколькими чувствами...

Во-первых, начало познаний, необходимо, всегда вытекает из ощущений (ведь нет ничего в уме, чего ранее не было бы в ощущениях). А потому следовало бы начинать обучение не со словесного толкования о вещах, но с реального наблюдения над ними. И только после ознакомления с самой вещью пусть идет о ней речь, выясняющая дело более всесторонне.

Во-вторых, истина и точность знания также зависят не от чего иного, как от свидетельства ощущений.

Итак, чем более знание опирается на ощущение, тем оно достовернее. Поэтому, если мы желаем привить учащимся истинное и прочное знание вещей, вообще нужно обучать всему через личное наблюдение и чувственное доказательство.

В-третьих, так как ощущение есть самый надежный проводник памяти, то указанное чувственное наглядное восприятие всего приводит к тому, что если кто-либо этим путем что-либо усвоил, то он будет знать это твердо.

Далее следует сказать о свете, при отсутствии которого напрасно будешь подносить предметы к глазам. Этот свет учения есть внимание, благодаря которому учащийся воспринимает все открытым и как бы жаждущим знания разумом.

§ 35

Желая что-либо показать другому, необходимо ночью зажечь свечу и часто поправлять ее, чтобы она светила ярко; так и учитель, желающий просветить знанием вещей ученика, объятый тьмой невежества, должен, прежде всего, возбудить в нем внимание, чтобы он с ненасытной жадностью воспринимал науку.

Эти наблюдения дают в распоряжение преподавателей наук девять следующих, чрезвычайно полезных правил: Всему, что должно знать, нужно обучать.

Все, чему обучаешь, нужно преподносить учащимся как вещь действительно существующую и приносящую определенную пользу.

Всему, чему обучаешь, нужно обучать прямо, а не окольными путями.

Всему, чему обучаешь, нужно обучать так, как оно есть и происходит, т. е. путем изучения причинных связей.

Но всякая вещь происходит от своих причин. Следовательно, раскрыть причины происхождения вещи – это значит преподать истинное значение вещи согласно с известным положением: знать – это значит понять вещь через познание причин; причина есть путеводительница ума.

Все, что подлежит изучению, пусть сперва предлагается в общем виде, а затем по частям.

Части вещи должно рассмотреть все, даже менее значительные, не пропуская ни одной, принимая во внимание порядок, положение и связь, в которой они находятся с другими частями.

Все нужно изучать последовательно, сосредоточивая внимание в каждый данный момент только на чем-либо одном.

На каждом предмете нужно останавливаться до тех пор, пока он не будет понят.

Различия между вещами должно передавать хорошо, чтобы понимание всего было отчетливым. Глубокая истина заключается в общеизвестном выражении: «Кто хорошо различает, тот хорошо обучает».

§ 36

Языки изучаются не как часть образования или учености, но как орудие для того, чтобы почерпать знания и сообщать их другим.

...нужно изучать только необходимые языки. Необходимыми языками являются: для частной жизни – язык родной; для сношения с соседними народами – языки последних; для поляков в одних местах необходимым является язык немецкий, в других – венгерский, румынский, турецкий. А для чтения книг научного содержания, как это имеет место у ученых людей вообще, необходимым языком является латинский для философов и врачей, сверх того, – греческий и арабский языки, для богословов – греческий и еврейский.

Не нужно изучать все языки в полном объеме и до совершенства, но насколько того требует необходимость.

§ 37

В чем же будет состоять настоящая работа? В изучении мудрости, которая делает нас возвышенными, мужественными и великодушными. Это именно то, на что мы выше указали под именем нравственности и благочестия; только благодаря этому мы становимся поистине выше тварей, более близкими к самому богу.

Итак, следует как можно более заботиться о том, чтобы искусство внедрять настоящим образом нравственность и истинное благочестие было

поставлено надлежащим образом в школах, чтобы школы вполне стали, как их называют, «мастерскими людей».

Искусство развивать нравственность имеет шестнадцать основных правил. Первым из них является следующее: Добродетели должны быть внедряемы юношеству все без исключения.

И, прежде всего, основные или, как их называют, «кардинальные» добродетели: мудрость, умеренность, мужество и справедливость.

Мудрости юноши должны почерпнуть из хорошего наставления, изучая истинные различия вещей и их достоинство.

Умеренности пусть обучаются на протяжении всего времени обучения, привыкая соблюдать умеренность в пище и питье, во сне и бодром состоянии, в работе и в играх, в разговоре и молчании.

Мужеству пусть они учатся, преодолевая самих себя, сдерживая свое влечение к излишней беготне или игре вне или за пределами положенного времени, в обуздании нетерпеливости, ропота, гнева.

Справедливости учатся, никого не оскорбляя, воздавая каждому свое, избегая лжи и обмана, проявляя исполнительность и любезность.

Особенно необходимые юношеству виды мужества: благородное прямодушие и выносливость в труде.

Благородное прямодушие достигается частым общением с благородными людьми и исполнением на их глазах всевозможных поручений.

Привычку к труду юноши приобретут в том случае, если постоянно будут заняты каким-либо серьезным или занимательным делом.

Особенно необходимо внушить детям родственную справедливости добродетель – готовность услужить другим и охоту к этому.

Развитие добродетелей нужно начинать с самых юных лет, прежде чем порок овладеет душой.

Добродетелям учатся, постоянно осуществляя честное.

Пусть постоянно сияют перед ними примеры порядочной жизни родителей, кормилиц, учителей, сотоварищей.

Однако нужно примеры сопровождать наставлениями и правилами жизни для того, чтобы исправлять, дополнять и укреплять подражание...

И самым тщательным образом нужно оберегать детей от сообщества испорченных людей, чтобы они не заразились от них.

И так как едва ли удастся каким-либо образом быть настолько зоркими, чтобы к детям не могло проникнуть какое-либо зло, то для противодействия дурным нравам совершенно необходима дисциплина.

Тексти взяті: Коменский Я.А. Великая дидактика. – Избранные педагогические сочинения. – М., Гос. Уч.-Пед. Изд., 1955. – С.160-446.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

«Лабіринт світла і рай серця»

§ 1. Цінні міркування щодо якості освіти: витрати на неї доцільні тоді, коли наслідком навчання є якісні – сталі, стабільні, постійно затребувані – знання, а не дипломи та звання. Ситуація, знайома, на жаль, сучасному стану освіти в Україні: кількість Зво не переходить у якість.

§ 2. Звернемо увагу на такі моменти. **А.** Головний персонаж, який оцінює систему освіти, має ім'я того, хто «все відає», «все знає» – «Всевідач». Це означає велич завдань, які ставила перед собою епоха Відродження й Гуманізму, що переросла в Просвітництво. **Б.** Виділяти серед учнів найстаранніших і найсумлінніших у досягненні вершин знання. **В.** Вершинне знання те, яке освітлене сяйвом і простором «філософського неба».

«Велика дидактика»

§ 1. Дидактику як теорію навчання потрібно розробляти не на емпірично-індуктивній основі (a posteriori), а теоретико-дедуктивній, виводячи її положення із загальної основи світобуття (a priori), тобто «зі справжньої незмінної природи речей». Іншими словами, із Розуму як суті буття, із Закону як Блага. Про це постійно йдеться: вищою є та освіта, знання якої освітлене цим об'єктивним світлом загальної основи світу. Тому адекватних носіїв вищої освіти набагато менше, ніж володарів дипломів про її наявність.

§ 2. Йдеться про складність освітньо-виховного процесу. Але це можна зрозуміти, якщо мати філософський, а не емпіричний світогляд, згідно якого філософія узагальнює, а не є дедукцією із загального як основоположного. На жаль, домінує перший варіант, наслідком якого є постійне захоплення і запаморочення від «успіхів» на тлі морального падіння людства впродовж останніх століть і особливо останніх десятиліть. Навпаки, істинні філософи з давніх часів постійно застерігають людей від накопичення «темних» знань як свідчень органів сприйняття, які, внаслідок такої звички, формують у них почуття самовдоволеності, отже, небажання вдосконалюватись. Цим можна пояснити постійні претензії мислителів до рівня моральності юнацтва як головного об'єкта навчання, яке, навчаючись знанням про об'єктивне, яким є розумне й закономірне, дуже часто діє суб'єктивно, а не суб'єктно, як того вимагає зміст об'єктивного.

Дати освіту, бути освітянином, створити навчально-освітній заклад – це надзавдання для суспільства, яке хоче бути цивілізованим і культурним. Його керманічі просто зобов'язані бути освіченими на рівні філософського способу світорозуміння, адже **«просвітити людину, істоту найбільш непостійну і найскладнішу зі всіх, є мистецтво мистецтв»** – виділено

мною. Ось чому вища освіта має бути елітарною – вона повинна готувати еліту. Інші види навчально-освітніх установ можуть готувати спеціалістів за різним фахом. Це буде об'єктивно, адже розвиток має відбуватись і відбувається за здібностями, а вони у кожного різні; і в цьому – рівність. Інакше маємо рівність як заклик до однаковості, а це вже – байдужість.

§ 3. Проблема виховання взагалі, юнацтва зокрема виникає тому, що існує разюча мотиваційно-вчинкова відмінність між життям природи і людини в суспільній життєдіяльності. Народжуючись як природна істота, людина не може бути суб'єктом асоціальної поведінки. З іншого боку, стаючи суб'єктом суспільних взаємовідносин, мінімальні (на рівні *dx*) відмінності в генотипі мають тенденцію до кумулятивного саморозростання, набуваючи статусу не лише продуктивної суб'єктивності, але й руйнівного суб'єктивізму, здатних сформувати асоціальний тип поведінки, який ігнорує загально-природне об'єктивне начало, згідно якого мікро- і макрокосм єдині в ньому як основі. Ось чому виховна освіта покликана дати юнацтву, а це період, коли суб'єктивність межує із суб'єктивізмом як доміантною формою поведінки, ґрунтовні знання про субстанціональні підвалини світобуття. Якщо їх засвоїти і зрозуміти, відбудеться органічне єднання: світло Розуму в його об'єктивній природно-всесвітній сутності своїм світлом подолає обмежену тілесну природу людину, внаслідок чого «межа» її мотиваційної поведінки вже не буде жорстко зумовлена тілесними потребами – вони підпорядковуються вимогам загального, яким і є Закон як форма і спосіб буття Розуму. Людина здатна досягнути такої єдності, але не потрібно їй «допомагати» емпіричними прикладами. Оскільки це складно для пересічної людини, всіма засобами потрібно підтримувати тих, у кого світ і світло Розуму випромінюються, так би мовити, органічним чином. Пізніше Гегель, хоча для багатьох це видається дивним, заявить, що головною виховною дисципліною для юнацтва має бути наука... логіки.

Якщо на зазначених засадах організовувати школи, то, на думку Я. Коменського, вони досягнуть мети, якщо ж «інакше – ніколи». Відбувся гірший варіант – в системі освітніх закладів домінували знання емпіричні, досвідні і дослідні, апостеріорні, а не апріорні.

Обґрунтовування вихідної світотворчої і водночас світопізнавальної тези про єдність людини і світу та про необхідність для кожної людини «пізнавати себе саму». Хто сприймає розумом цю ідею, той на вірному шляху як у житті, так і пізнанні. Без розуміння її змісту не можна говорити про гуманістично й особистісно орієнтовану школу, систему освіти загалом. Якщо ж говорять, то це суспільне лукавство, прояв войовничого невігластва, найбільш небезпечного виду людської діяльності – він руйнує і довкілля, і саму людину як морально, так і фізіологічно.

§ 4. Характеристика душі як суб'єкта пізнання, знаряддями якої (- го) є органи сприйняття. Тут важливо усвідомити: душа може і здатна до пізнання завдяки тому, що вона не прикута до людського тіла «намертво». Інакше вона б зникла зі смертю людини, між тим вона як носій знань вічна. Разом зі смертю людини помирають органи сприйняття, відчуття. У зв'язку з цим помилково вважати, як це робить філософський матеріалізм, що людину з'єднують зі світом органи сприйняття. Без допущення аксіоми про наявність світової душі не можна уявити, як може людина будь-що знати про все, що поза нею. То ж цілком очевидно, що існує субстанція, єдина і спільна для всього суцього, тому сама суцця як першооснова буття. Коменський якраз і зазначає, що органи відчуття – це «лазутчики й розвідники» душі: вони в тілі людини і водночас поза ним, в її стихії. Їх покликання і призначення – бути в ньому і поза ним, бути в бутті суцього, яким і є світова душа. Випромінення, які йдуть від будь-якого тілесного оформленого об'єкта, це і є «поклик буття суцього» (М. Гайдеггер), яке кличе у лоно втілені в них власні сутності. Це можна збагнути, якщо мислити логічно, а не предметно, понятійно, а не образно й наочно.

Такий тип мислення справді вроджений людині, яка в ранньому дитячому віці промовляє зацікавлено-запитальними реченнями: «Що це?». Але їй відповідають предметно-речовим способом; так, нібито вона запитує «Хто це?». Абсолютну більшість це задовольняє, наслідком чого є відхід від понятійної подібності з Богом на користь образно-речової, отже, утвердження ідолопоклонства, а не устремління до ідеалу, до ідеальних сутностей, зрозумілих на логіко-понятійному рівні. Тому релігійність трансформувалась у віру, хоча її сутність – любов до знань, яку розвиває філософія як метафізика. Душа, що поза тілами, це і є знання, об'єктивні ідеї, які адекватно не можуть бути втілені в жодному об'єкті. В тому числі й тілі людини, винятковість якої в можливості їх пізнати.

§ 5. Головна думка: людина не народжується людиною, а стає нею завдяки вихованню освітою. Без освіти, яка просвітлює тіло світлом знань, вона є відгодована свиня, дика тварина, нерухомий чурбан і т. п. Щоб стати людиною, потрібно, по-перше, знати, що таке людина (до цього закликав видатний поет Василь Симоненко: «Ти знаєш, що ти людина?»); по-друге, дуже багато працювати над пізнавально-духовним облагородженням власної первинної природи. Без цього людина набагато порядків гірша від об'єктивної природи, яка взагалі-то не є дикою: це перенесення людського невігластва і відповідної йому поведінки на безневинних тварин. Технологічні досягнення на тлі незнання власної природи, як самопізнавальної і самовдосконалювальної, породжують цивілізоване дикунство. Саме тому потрібно вчитись із якомога раннього віку. Якщо запізнитись, то лише диво може змінити первинні дитячі враження. А вони, як відомо, не понятійні, а предметно-речові, впізнавальні, а не пізнавальні.

§ 6. Звернемо увагу: педагог – досить рідкісний талант. Люди з таким талантом – творці шкіл, адже у них є устремління до облагородження інших людей. Щасливі ті народи, в яких талановиті на освіту правителі.

Перша школа відкрита патріархом Сімом і потім названа європейською. Ось чому цей народ історичний: знання від покоління до покоління передаються з післяпотопних часів, з'єднуючи їх духовно. Це – святий народ і водночас релігійний. Адже, як ми зазначали, religio – постійно відновлюваний зв'язок сучасників із пращурами, засобом для здійснення якого є записані тексти з життя народів і людей. Завдяки цьому вони – Святе і Священне Письмо. Хто це розуміє, той відкриває школи і бібліотеки.

§ 7. Навчатись у школах повинні всі діти – це гасло прадавнє, але стало надбанням педагогічної думки лише в добу Нової історії, здійснившись повністю тільки в деяких країнах у ХХ ст. Завдяки цьому вони зайняли провідне місце серед сучасних народів. Інша річ, що далеко не завжди заклади освіти, навіть вищі, перебувають на рівні субстанціональних вимог до них. Так, у 1984 році в Україні було 9 університетів, нині їх декілька сотень. Тому є великий сумнів у тому, що за три десятиліття відбувся якісний стрибок у прагненні людей до самопізнання і в розумінні значимості освіти як світла, що облагороджує людську вдачу.

Індивідуальний підхід має бути до тих, хто повільний у думках і має злу (задрісну, егоїстичну) вдачу. Щоб облагородити всіх людей, або ж значну їх частину, потрібно запроваджувати систему постійної безперервної освіти, яка дозволить «тупого» вивести зі стану «тупості» і «злості» (див. про це судження Конфуція).

Безперервна освіта – це любов до книги, до читання. Але обов'язково аналітична, коли зміст прочитаного співставляється зі змістом душевно-тілесних спонукань читача, у напрямку їх пізнавальної єдності, що органічно трансформується в удосконалену духовно-практичну життєдіяльність. Все згідно настанови Христа: «Будьте досконалі як досконалий Отець ваш Небесний».

§ 8. Що означає «всіх учити всьому»? – Очевидно, головним людським якостям, завдяки яким розвивається три складові: душа, тіло, дух. Конкретно: слід розвивати здібності, соціальні зв'язки (засобами вивчення різних мов), пізнавальні таланти. Щира повага до Бога необхідна, оскільки це вихідний загальноприйнятий пункт для всіх без винятку людей. Не забуваймо, що це період панування пантеїстичного і деїстичного світогляду в масовій свідомості, як і свідомості філософсько-педагогічній.

Школа, здатна подібним чином виховати своїх учнів, зобов'язана створити атмосферу богоподібності вчителів, адже Бог як об'єкт культового поклоніння церкви – згідно її ж канонів – не може бути об'єктом сприйняття. В той же час кожна людина в дитячому віці цілком органічно намагається предметно-дотично означити озвучене слово. Тому просто

необхідно боготворити вчителя, але, звичайно, не будь-якого, а з належним талантом сакральності й харизматичності, які випромінюють світлоносний дух знань. Ось чому Августин, на якого часто посилається Коменський, зазначав, що любов до мудрості важить більше, ніж зміст самої мудрості, яку (і якій) не дано збагнути кожній людині. Але це обов'язок вчителя: якщо він змістовно наповнений нею, то стає очевидним його духовна світлоносність, до якої притягуються як до першоджерела.

§ 9. Деталізується структура душі: розум, воля, пам'ять. Що важливо – це «не створена трійця», тобто – це субстанціональні атрибути людини, які вона повинна розвивати в своєму житті, оскільки без них вона фактично людиноподібна тварина. Яку, проте, Бог, на відміну від тварин, не любить, бо вона не уподібнюється тому, якщо не діє цілеспрямовано, усвідомлюючи свою сутність. А за відсутність самокритики (це сутність, яка народжує пізнавальне мислення) людина стає дияволичною і сатанинською істотою – суб'єктом руйнівної діяльності, яку лукаво й іронічно вважає творчою і продуктивною.

§ 10. Всі проблеми дорослого життя від того, що школа не розвинула зазначені субстанціональні засади душі, не стала соціумом, в якому з'єднані принципи небесного і земного життя. А вчити треба «досконало всіх всьому». Якщо так не виходить, провина лежить на вчителях, хоча й вони «не винні» – адже їх також не навчили в дитинстві. Виходячи з цього, вирішення проблеми залежить від державної політики, яка має визначитись принципами християнської релігії, в основі якої святість любові і зміст якої відомий найвидатнішим теологам. Тобто, відокремлення церкви від світського й державного життя не повинно означати їх поза-релігійність, адже саме релігійний світогляд скеровує мотиваційну домінанту свідомості людини на самокритичний «огляд» душевних устремлінь та їх виправлення з позицій ідеальності, належності, досконалості.

Де взяти таких людей на державному рівні? Очевидно, що вони є серед найкращих вихованців шкіл як за знаннями і розумінням, так і за адекватним способом життя. Проблема лише в тому, яким чином дати їм можливість бути провідниками народу, якщо сам він через заздрісне невігластво не завжди йде за найкращими й не обирає найкращих. Тому ця важлива справа здійснюється або долею (волею) випадку, або ж містичним чином через чудо явлення боголюдини. Якщо всіх вчити всьому з дитячого віку, можна сподіватись на перспективи послаблення заздрості як прояву дияволізму тілесної природи людини і поступового утвердження любові як форми прояву божественності духовної сутності світу, отже, і самої людини.

§ 11. Легкість навчання зумовлюється тим, що школа не нав'язує учням позаприродних для їх душевного устрою сутностей, для розуміння яких потрібні надзусилля абстрагування, яких не витримує не те що дитяча чи

юнацька натура, але й професійний мислитель, що час від часу «відривається» від надмірних вимог розуму, поводячись «нерозумно», як всі. Ґрунтовність природовідповідної освіти в тому, щоб забезпечити єдність душевних прагнень і навчального вишколу. Цього достатньо, якщо вчитель зуміє розкрити загальне, єдине, спільне в особливому таким чином, щоб *усі* учні побачили в них причину суцього взагалі, в собі в першу чергу. Тоді може відбутись єдність протилежностей як основа гармонійного світоустрою і кожен, розвиваючи свій розум, не буде відлучений і протиставлений іншим, хоча б їх і була велика кількість. Пізніше про це заявляв Г.Сковорода: споріднена діяльність робить потрібне легким, а непотрібне тяжким.

§ 12. Дуже цікава й об'єктивна класифікація здібностей до навчання. Відповідною має бути й методика навчання, вибір предметів та розподіл часу. Якщо так розподілити учнів у класах, можна реалізувати вихідний принцип світобудови: подібне творить подібне, отже, пізнає його у його власній сутності. Для зняття антагонізму між неподібними якраз і потрібен досконаломудрий учитель, який би навчав і виховував різних дітей, але однаковою мірою мав у душі своїй любов до них, був покликаний до педагогічної діяльності любов'ю до пізнання.

§ 13. Корінні умови ефективного функціонування методу перераховані, але деякі потребують пояснень.

1. Чому потрібно «розвивати розум раніше мови?». – Розум як сутність буття первинний відносно мови як його матеріального носія, як форми. Розвивати розум потрібно залученням до предметно-речової формотворчості згідно законів, що передаються досвідом, але пізнаються через мову текстів. Як можна без знання законів розуму діяти законовідповідно? – На тій підставі, що вони діють в людині як мікрокосмі, допомагаючи їй діяти об'єктивно, оскільки, як говорять «прості» люди, «Бог на поміч».

2. Мову потрібно вивчати не з граматики, а з творів письменників. Це фундаментальне положення, суть якого в наступному. *Перше*. Граматика досить значною мірою пов'язана з правилами мислення, тобто потребує для вивчення і розуміння певного рівня розвинутої абстрагуючої здібності, тісно пов'язаної з формалізацією та ідеалізацією. Іншими словами, цих здібностей на початковому стані навчання ще немає. *Друге*. Людину творить жива мова усного спілкування, а облагороджує розумом писемна. Звідси й потреба, навіть обов'язок школи всіма методами й засобами долучати учнів до читання текстів, культивування любові до письма і до письменників. Про це вже йшлося, але нагадувати не зайве, зважаючи на лінощі до читання і написання.

3. Реальні навчальні предмети – природознавчі, а також ті, що формують трудові навички і вміння. Формальні – ті, що розвивають абстрагуючі

здібності, отже, пізнаються за допомогою мислення, цілеспрямованої діяльності взагалі. Найперша дисципліна такого роду – математика.

4. Я. Коменський стояв на позиціях емпіризму в тому вигляді, як його сповідував Ф. Бекон. Звідси метод виведення сутнісних начал (аксіом) із найзагальніших природних засад, а не із довільно взятих універсалій. Ось чому він пропонує емпіричні приклади ставити попереду правил. Але приклад, звичайно, має бути спільним для всіх, щоб можна було з нього вивести спільне, єдине, загальне правило. Звідси важливий постулат: «Будь-яке своє формування природа починає з найбільш загального і закінчує найбільш особливим». Зміст освіти зводиться ним до розуміння речей, розвитку пам'яті, мови і рук, здатних до предметно-знаряддевої діяльності, оскільки вона забезпечує людину засобами до життя.

§ 13. Також важлива ідея: починаючи із загальних засад, всі наступні шаблі освіти, всі навчальні предмети мають демонструвати розвиток цієї вихідної засадничої основи в різноманітних формах буття. Так реалізується сенсуалістичний постулат про відповідність порядку ідей і речей. Порядок такий: загальне як спільне і єдине розуміння – правила і приклади – повна й цілісна система – коментарі. Правда, є сумніви, що діти здатні зрозуміти загальне як основу – це під силу лише професійному дорослому й зрілому духовно мудрецеві, який пропонує відповідну істину в педагогічну систему, втілити яку в життя здатен він сам, якщо має педагогічний хист, або ж невелика кількість адентів вчення, у яких хист є природним даром, включно до таланту цілісного сприйняття вчення.

Оскільки ми освічені на хибних засадах, я пропоную коментарі як для переконання себе самого, так і тих, хто щиро й зацікавлено їх прочитає.

§ 14. Варто детально розібратись у запропонованих десяти пунктах, що забезпечують легкість навчання юнацтва.

1. В якому віці розум дитини піддається пошкодженню? У зв'язку з якими обставинами? Що означає «пошкодженість»? Спробую дати відповіді на ці питання.

Якщо йдеться про природний розум, то це може означати, що йому на шкоду якісь метафізичні настанови, зміст яких не знаходить відгуку в людській душі, в даному разі дитячій. З іншого боку, якщо не залучати дитину до них, буде розвиватись егоцентрична складова мотиваційної свідомості, адже це настанови соціоцентричні. Їх вимога – потрібно співвідносити індивідуальне з колективним, оскільки це умова духовної соціалізації дитини і водночас розвитку пізнавальних і практичних навичок і умінь. Людина в ранньому дитячому віці тягнеться до ровесників, хоче бути серед них, але бути лідером хоча б у певній якості. Отже, їй потрібно соціалізувати на рівні властивих їй потреб, оскільки перебування в родині досить рідко є виховним з точки зору задоволення індивідуальних бажань, адекватних внутрішнім душевним устремлінням. Їх задовольняє дитячий

колектив із того віку, коли кожен його член здатен більш-менш адекватно висловитись відносно своїх інтересів, позначити їх таким чином, щоб вихователь міг їх зрозуміти і зуміти організувати навчально-освітній процес згідно їх змісту. Він визначається інтуїтивно, але це десь 4 роки – розквіт допитливості і певні бажання отримати відповіді, мати від них задоволення, уміти радіти зробленому власноруч, хотіти зробити щось спільними зусиллями. Критерієм «пошкодженості» навчання в дитячому первинному колективі слід вважати труднощі у сприйнятті й розумінні пропонованих настановлень будь-ким із дітей, якщо вони, звичайно, підібрані з належною ретельністю. Причому такі, які досить тривалий час не можуть бути подолані. Висновок: навчання для таких дітей за даною програмою несвоєчасне – це не їх час.

2. Всі інші пункти похідні від першого – принципу своєчасності початку цілеспрямованого розвитку світопізнавальних порухів душі як одночасно самопізнавальних. Метод – через посередництво зовнішніх почуттів, оскільки вони з'єднують зі світом і єднають із ним. Якщо послідовно виконувати зазначені вимоги, то цілком ймовірно школа вишколить (сформує) чітку емпірично-сенсуалістичну методологію пізнання як органічну для масової людини.

Зараз у цивілізованих країнах домінує плюралістична методологія, яка, ясна річ, обіймає і навчально-освітні заклади. Їх, навіть, у першу чергу. Але чому потрібен один метод для школи? Мабуть тому, що впевнене оперування методом у край необхідне для юнацького віку, який збігається з часом формування людського „Я”, часом суб'єктності. Тут плюралізм може обернутись хаосом невпорядкованості. І навпаки, якщо є володіння одним методом, можна поступово, через сумніви, а це метод свободомислення і любові до мислення, прийти до визнання наявності різних методів пізнання, врешті – до вчення про методологію пізнавального процесу взагалі.

3. Чому має бути з одного предмета «тільки один учитель?». – Тут можуть бути різні варіанти. По-перше, можна реалізувати послідовність і в просуванні пізнання, і в застосуванні одного методу; по-друге, виховний ефект від прив'язаності до авторитету вчителя очевидний; по-третє, діти (учні) застережені від несподіванок застосування різних методик, до яких вони з раннього віку не готові. Крім того, як учні часто несправедливо оцінюють знання вчителів, які, якщо доводять щось по-іншому, начебто самі не знають предмет, так і вчителі, коли їм говорять, що колега говорив інакше, не завжди коректно висловлюються про них. А ми пам'ятаємо, що повага до вчителів з боку учнів належить до засадничих підвалин педагогіки, завоювати яку нелегко, а втратити можна миттєво.

§ 15. Те, що основа природи незначна за величиною, але потужна якісно, слід розуміти так, що цією основою є Бог і як ніщо, нуль, і як все суще, єдине, суб'єкт, одиниця. Так про це заявляв М. Кузанський, а з античних

часів це формулювалось у вигляді принципу єдності мікро- і макрокосмосу. Це також відповідь на те, чому філософія шукає просте першоначало, або, за Лейбніцем, монаду: воно (вона) просте (-а), але з нього (неї) все суще й існуюче. Якщо це розуміти, стануть зрозумілими й наведені «три положення».

§ 16. Тут слід брати до уваги, що пізнання природи та його результат – знання – оформлені у вигляді усної і писемної мови. Звідси потреба говорити однією мовою не лише в сенсі лексико-фонетичному, але й понятійно-смісловому, семантичному.

Запропонована схема пізнання відповідає емпірично-сенсуалістичній методології, де зовнішні відчуття (органи відчуттів) дають знання образів речей, які в них зберігаються як їх ідеї, а потім через порівняльну діяльність свідомості (ідей між собою та з образами і формами предметів у їх взаємодії) в ній формується певне розуміння спільного, єдиного, загального засобами суджень.

§ 17. Якщо саме так розвивається природа, то таким за аналогією має бути і процес її пізнання. Головне в її пізнанні – пошук вихідних засад світобуття й світобудови. Заволодівши ними, стаєш володарем світу, отже, поспішати нікуди – адже мінливе не є об'єктом пізнання, а лише незмінне, закон.

§ 18. Див. Коментар до § 15 відносно внутрішньої енергії, властивої природі, в основі якої те, що Аристотель назвав ентелехією, яку Лейбніц поклав у якості рушійної сили монади. Людина – та ж монада, ентелехією якої складають її бажання, її інтерес, який, якщо його адекватно відкрити, стане мотивом життєдіяльності. Саме це – святий обов'язок педагога, освіти загалом. Те, що забувається навіть після неодноразових повторень, очевидно, не є для учня бажаним, не є інтересом. Тому й пропонується заучувати лише зрозуміле – воно неодмінно перейде в практичні уміння, у спосіб життя.

§ 19. Продовження обґрунтування емпірико-сенсуалістичної методології пізнання, де наочність відіграє вирішальну роль. Завдання вчителя – пояснити знання на засадах незаперечної оче-видності. Оскільки йде апеляція до зовнішніх почуттів, зміст знань також зовнішньо-поверхневий, а не сутнісний, не субстанціональний. Але ж йдеться про звичайні народні елементарні школи.

§ 20. Додаткові пояснення того, чому потрібен один метод навчання. Справді, природа діє у всьому одноманітно, адже в її основі одне-єдине начало, одна субстанція, яка є причиною всього того, що вона породжує. Це єдине і є «тверде підґрунтя», на яке спирається все емпіричне. Наведені десять пунктів якраз і виводять дидактичні правила з єдиної моністичної підстави, з єдиної основи. Їх варто було б мати у кожній школі як наочну схему всього навчально-освітнього процесу. Хочу привернути увагу

можливого сумлінного й старанного читача на таке: фактично у *всіх* пунктах судження загально-стверджувальні або ж умовно-категорично-стверджувальні засобом «всі», «все», «всьому», і в цьому їх дидактична цінність – це форма озвучення й означення закону як способу всезагальної об'єктивності.

§ 21. Найкорисніше для людини, яка вивчає природу, полягає в тому, щоб пізнати її як вічність. Представник вічності – закон. Отже, знаючи себе як мікро-природу, тільки й можна збагнути істинний сенс життя – жити для вічності. Суто фізіологічний процес життя людини, по-перше, відбувається поза її волею, по-друге, є швидкоплинним, скороминучим. Єдиний шанс не бути забутим у проминаючому речовому світі – злитись із Єдиним як його Законом. Це і буде гарантією того, що користь від навчання не лише в щоденному й сьогоднішньому застосуванні знань, але і в тому, що саме вони презентують у людині її причетність до «небесного життя».

§ 22-24. Хоча йдеться про звичайні народні елементарні школи, аксіомою є положення про безумовний пріоритет ідеї загального над її емпіричним втіленням, над частковим і мінливим. Звідси й культивування любові до знань, до мудрості як головної мети навчально-освітнього і виховного процесу. Адже предметно-речовими втіленнями можна любоватись, але це не розвиває розум і розуміння сутностей. Це стосується не лише мистецтва, але й природи як зразка майстерної реалізації ідеї. Якщо є розуміння ідеї загального, обов'язково з'явиться розуміння сутностей матеріальних, які вона народжує. Ось чому завдання школи полягає у розвитку здібностей розуміння (розумових здібностей), оскільки все емпірично достовірне породжується об'єктивно необхідним загальним. Тобто, реалізується відомий вихідний математично-пізнавальний постулат: порядок і зв'язок ідей тотожний порядку і зв'язку речей. Отже, завдання школи – розвинути дедуктивне мислення, оскільки у кожної людини життєвий досвід формується індуктивно раніше, ніж вона починає вчитись мисленню як творчо-продуктивній діяльності. Перевага має надаватись синтетичному методу, в основі якого мислення як раціональна, а не лише чуттєва діяльність.

§ 25. Природа, будучи завжди об'єктом постійного сприйняття, постійно входить у людську свідомість також і об'єктивно, тобто усім своїм розумом, законом, благом. І тут важливо не задовольнятися перцепцією, але намагатись розвивати апперцепцію. А саме: пам'ятаючи образи об'єктів, не докладаючи до цього свідомих зусиль, докладати зусиль до розвитку свідомої (усвідомлюваної) вольової пам'яті для знання законів їх існування (буття) як прояву властивої їм внутрішньої об'єктивної сутності. Тільки в цьому випадку людина формує себе як розумна істота – свідомо (цілеспрямовано) розвиваючи навички мислення, вона позбувається звички діяти суто об'єктно, природно, врешті – тваринно, інстинктивно.

Школа зобов'язана бути правдивою: не можна обманювати уявною об'єктивністю, якщо об'єктивно її в суб'єктивній істоті немає. Якщо всі людиноподібні істоти будуть знати про це, у них з'явиться бажання і потреба бути людиною розумною, подібною до розумних поміж себе. Якщо ж цього не знати або це ігнорувати, як це маємо в історичній дійсності, наділяючи всіх присутністю об'єктивного розуму, буде (вона реально є) велика біда суб'єктивізму і розчарування в наявності розуму як засадничої основи світу.

Я. Коменський відкрито про це не говорить, але його метод – констатація об'єктивної поведінки природи і дидактичні висновки з неї – підтверджує наші припущення і висновки. Тобто, слід уникати псевдогуманістичного підігрівання людині – це діє проти людства і людяності. Вихід із цієї ситуації – створювати школи у відповідності до природних (= об'єктивних) здібностей учнів, створювати мережу елітних і елітарних навчально-освітніх закладів, якими якраз і є природо-відповідні школи або ж класи в них. Адже кожному приємно бути у себе вдома – у своїх схильностей і устремлінь.

§ 26-27. Оскільки все, що існує і сприймається людиною, народжується з єдиної основи, його знання має здійснюватися подібним природо-відповідним чином. А саме: пошуком причинного взаємозв'язку між усіма проявами буття. Інакше кажучи: суб'єкт пізнання має знати, що *розуму являються причинні зв'язки, а відчуттям – зв'язки між матеріальними об'єктами*. Слід також знати, що комунікативний зв'язок між людьми носить пізнавальний характер: можна і потрібно передавати знання про сутності, адже передача речей, по-перше, неможлива, по-друге, вартісна, якщо йдеться про економічні зв'язки, по-третє, не є доказом того, що разом із володінням ними господар речей володіє ними сутнісно, пізнавально.

§ 28. У пізнанні потрібно бути вправним у повторенні, але не одного і того ж, а дещо відмінного. Світ єдиний у своїх безкінечно універсальних відмінностях, тому пізнається засобами мислення як здатності з'єднувати різноманітне й відмінне. Вправлятися у повторенні означає вправлятися у мисленні, яке, йдучи за мінімальними змінами, пізнає субстанціональну характеристику буття – час. Рух – це зміни, а повторення – це закон. Тому пізнаються закони руху, а розвивається розум як ум мислення. Через час пізнається вічність і завдяки знанням людина має можливість дивитися у вічі вічності, споживаючи при цьому духовну їжу. Передаючи її іншим, вона нічого не втрачає; навпаки, здобуває слухачів, які запитують про те, що їм цікаво, але чого вони ще не розуміють. Так виникає процес навчання як процес повідомлення відомого від одного до інших, в ході якого вдосконалюються навички пояснення і прояснення, просвітлення невідомого. Повторюючи відоме, обов'язково відкриваєш щось невідоме,

адже природа не терпить одноманітного – його в ній просто не існує. Крім одного: розум завжди незмінний у мінливій тимчасовості речей.

Той, хто повторює нібито одне і те ж, відчуває велике здивування від того, що воно виявляється насправді не одним і тим же. Це чудо здивування підштовхує до необхідності повідомлення своїх відкриттів і одкровень іншим. Так з'являються **вчителі**, які **навчають вченню** (мистецтву) уміти відкривати відмінне, **dx** у тому, що здається одним і тим же. Якщо їх не чують і не слухають, вони починають писати книги, взагалі – записувати свої одкровення, завдяки чому їх чують, читаючи, нащадки.

§ 29. Варто ґрунтовно розібратись у наведених п'яти пунктах корисності вправління у повтореннях, про які йшлося вище.

1. Тут йдеться про формування навичок апперцептивного світосприймання, яке породжує об'єктивне світорозуміння. Головна ознака апперцепції – концентрація уваги на об'єкті пізнання, яким у процесі навчання є писемні тексти як представники сутнісних визначень матеріальних об'єктів. Не випадково Коменський пише про «напружену увагу», яку потрібно тренувати багато років, аби вона, а не перцепція, стала домінантою життєвої діяльності людини. Це тренує цілеспрямовану волю, здатну подолати суб'єктивність і суб'єктивізм, властиві кожній людині від народження, *a priori*.

2. Викладач, якщо він дійсно просвітитель, не може йти далі у викладенні нового матеріалу, доки не переконається в тому, що зміст викладеного засвоєний учнями. Критерієм розуміння і засвоєності може служити інтуїтивне відчуття духовної єдності й гармонії між педагогом і учнями, своєрідне катарсичне очищення душ від темряви глупоти й невігластва. Одні лише правильні відповіді без супроводу просвітлення єдністю розуміння недостатні для того, аби вважати зміст знань засвоєним. Адже знання мають загальну й об'єктивну природу світла: коли є такий рівень знань, його відчувають всі учасники пізнавально-духовного дійства. В цьому найвища користь навчально-освітнього процесу: він виховує духовною соціалізацією всіх його представників – вони єдині у різноманітності, спільні в діях як духовно-пізнавальний і духовно-практичний поведінковий соціум.

3. Повне розуміння додає людині впевненості у правильності своїх життєвих дій, дає повноту життя не як пізнавальну абстракцію, а як дійсність міжлюдських взаємин, в основі яких також не абстрактна, а людино- і світотворча любов.

4. Колективне засвоєння разом із учителем краще, ніж намагання засвоїти індивідуальним вправлінням у повторюваннях. Зрозуміло чому: людина – істота політична, громадська, соціальна, як і самі знання про світ. Тому освітній процес – це процес про-світ-лення душ, оскільки *світ* презентується в пізнанні світовою душею, якою є космічне світло.

Розуміючи це, людина не бачить темряви і вночі: вона разом зі світлом засобами мислення. Такий рівень розуміння світу як світла дає найвище задоволення: людина розуміє сутність Бога, маючи його в своїй душі.

5. Вище йшлося про це: той, хто збагнув світ як світло загального, об'єктивного, необхідного, сутнісного, не може не повідомляти про це всім іншим, адже стає в своєму індивідуальному бутті адекватним світовій душі, об'єктивному духові; стає – ***вчителем.***

Заключний висновок: вчитель має говорити лише з тими, хто уважно слухає і розуміє почуте, хоче зрозуміти. Якщо цього немає, а таки немає у масовій загально-освітній школі, праця вчителя марна. Ось чому я постійно наголошую на створенні елітних і елітарних шкіл на ґрунті єдності бажань і схильностей. На таку реформу системи освіти жаліти кошти злочинно. Оскільки розраховувати на здійснення державою саме такої реформи даремно, вона має стати справою честі меценатів з великими фінансовими можливостями. Їх поки що немає, але шукати таких благодійників потрібно саме державі, адже освітня політика входить до її найпріоритетніших функцій.

§ 30. Щоб якомога більша кількість людей могла збагнути знання як загальносвітове світло, придатне для індивідуального земного життя, потрібно не багатознайство, а знання вихідних начал світобуття. Підставою для того, аби визнати сказане за істинне, є відомий з давніх давен постулат про єдність мікрокосму, тобто людини, і макрокосму, тобто Природи. Якщо таким чином будувати систему освіти, тоді її органічним дидактичним принципом буде правило: «викладати справу коротко, даючи в небагатому багато». Небагато – це вихідні принципи онтології, багато – принципи пізнання, які виводяться дедуктивно з перших. Так мислив Ф. Бекон, зазначаючи, що для пізнання (в пізнанні) головне не плодоносність, а світлоносність. До речі, українською мовою говорять про систему освіти з метою просвітлення темряви людської суб'єктивності, а російською це «система образования», де мета вже дещо інша. А саме: дати людині не стільки світло знань, скільки запропонувати певний «образ життя» не з неї самої, не зі світла світу («мира»), а з якогось позасвітового простору. Звідси різні ментальності, різні суспільно-політичні устремління народів, суб'єктивно названих братніми, хоча історія братніх народів мала б бути зовсім іншою.

§ 31. Щойно сказане має безпосередній стосунок до змісту аналізованого параграфа. Йдеться про вимогу паралельного розвитку мови і мислення. З одного боку, слова потрібно постійно співставляти з речами, оскільки вони їх позначають. З іншого, слова мають сприяти розумінню сутності речей, закону їх виникнення й існування, що дається мовомисленням, а не мовоговорінням. Це настільки важлива освітньо-виховна й пізнавально-духовна проблема, що автор написав велику працю

«Філософія як процес мовомислення», до якої й відсилає можливого читача цих міркувань. Тут хочеться додати, що справді школа не повинна випускати статуї та папуг: перші не вміють мовомислити, другі – лише повторюють, не маючи розуму, не вміючи (не *уміючи*) мислити.

Найкорисніше для кожної без винятку людини – розвинути навички автономного мислення, адже кожен мікрокосм. Зайве в системі освіти все, що не має після її завершення практичного застосування *argumentum ad hominem*, тобто в житті кожної людини. Звичайно, в дитячому та юнацькому віці людина ще не здатна збагнути все, що буде потрібно саме їй. Тому існують так звані загальноосвітні навчальні предмети. І саме вони формують людину як суб'єкта пізнавальної діяльності. ***Освіта як світло – це насамперед людинознавство.*** Немає для дитини об'єкта, більш зацікавленого для неї, ніж вона сама. Тому людинознавство має бути головною навчальною дисципліною, починаючи з міфології, в якій слово опредметнене в діях персонажів, які є улюбленими героями дитячих оповідань. Отже, щоб такі дисципліни не вважались непотрібними, вони мають бути наскрізними впродовж всього навчального процесу. Крім того, викладачі з цих дисциплін мають бути найталановитішими. Основа методики навчання й викладання – постійний зв'язок навчальних дисциплін, підсилюваний і підкріплюваний одним методом і одним учителем, про що вже йшлося.

§ 32. В основі школи має бути розвиток здібностей, даних кожному від народження, від природи. Тут запропоноване мудре правило, яке, на жаль, ігнорується масовою школою: «Куди не ведуть здібності, туди не штовхай. Боротись із натурою – даремна і марна справа» (Конфуцій). Оскільки це не виконується, праця вчителя, педагога є однією з найтяжчих, а тому повинна компенсуватись високим рівнем компенсаційних виплат і соціально-оздоровчих гарантій.

§ 33. Духовне око означає те, що пізнавальний процес не зводиться до свідчень органів відчуття, які багато в чому затемняють знання сутностей властивою їм суб'єктивністю. Чистота ока полягає в тому, щоб воно бачило світ розумно, відкриваючи в ньому світло знань про закони світобудови. Об'єкти пізнання – метафізичні, сутнісні, а не дотично-чуттєві. Ще раз нагадаю: пізнавальний процес ґрунтується на здібності до абстрагування, формалізації та ідеалізації, що і потрібно розвивати, маючи на меті формування «чистого духовного ока» засобами «бачення» метафізичних об'єктів. Але головна умова: об'єкти мають братись у внутрішній логічній послідовності, а не хаотично, невпорядковано. Це вкрай важливо, адже все зі всім взаємопов'язано, оскільки все з єдиного начала.

§ 34. Пояснення суті емпірико-сенсуалістичного методу пізнання і навчання. Про це вже неодноразово говорилось. Варто все ж нагадати, що йдеться не про сприймання («ощущения»), а про ***облагороджені***

пізнавальними зусиллями почуття, позаяк сприймання властиві тваринам, а не людині. Сенсуалізм якраз і виходить із того, що змістом людської психіки є не лише вітальні біологічно-фізіологічні враження, а ідеї зовнішнього світу як об'єкта пізнавальних вражень і невичерпного джерела знань про Всесвіт.

§ 35. Серед дев'яти правил навчання слід звернути увагу на останньому, а саме: «Хто добре розрізняє, той добре навчає». Справа в тому, що пізнавальний процес як процес накопичення і здобування знань являє собою процес визначень, які, в свою чергу, є наслідком розвиненої здатності людини до розрізень у сприйнятті явищ зовнішнього світу і станів власного тіла. Глибина знань залежить безпосередньо від уміння розрізняти й розрізнити щонайменші відмінності, позначивши їх відповідними словами, символами, знаками, врешті – визначеннями, «определениями». Вміння давати визначення і розуміти їх зміст – це вже понятійна робота мислення. Ось чому Коменський постійно наголошує на тому, щоб не поспішати йти у навчанні доти, доки не з'явиться у кожного учня розуміння на понятійному рівні сутності об'єкта вивчення. Адже вміння говорити не тотожне вмінню мислити.

§ 36. Особливо важливо збагнути зміст схильним до одномовності, яких, на превеликий жаль, «наплодила» ідеологія псевдокомуністичного інтернаціоналізму. Чому потрібна багатомовність? Тому що різні мови якраз по-різному розрізняють одні й ті ж явища, процеси, предмети. Отже, знаючи декілька мов, можна зі всією духовною очевидністю зафіксувати дивину: один і той самий об'єкт різними народами і мовами позначається дещо інакше. Звідси знання мов спонукає до мислення як пошуку єдиного у різноманітному. Про це чітко писав Гегель, зазначаючи, що є спільність у правилах граматики і правилах мислення, тому вивчення граматики різних мов одночасно розвиває навички пізнавального мислення.

§ 37. Мета навчально-освітнього процесу – виховання моральності як детермінанти соціальної поведінки людини. Школа як «майстерня людей» зобов'язана дати не тільки і не стільки знання, скільки сформувати людину як суб'єкта високоморальної поведінки. Але не засобами абстрактного моралізаторства, а через глибоке розуміння сутнісно-субстанціональних засад світобудови: будучи причиною всесвітньої природної гармонії, вони відповідним адекватним чином сформулюють душевний простір людини, спрямують дух цілераціонально. Джерело моральності – закономірність у рухові всіх природних явищ і процесів. Звідси й обґрунтування природо-відповідної педагогіки. Тому наведені 16 правил розвитку моральності варто було б наочно фіксувати у всіх навчально-освітніх і виховних закладах.

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ДЖОНА ЛОККА

ЭДВАРДУ КЛЭРКУ ИЗ ЧИПЛИ, ЭСКВАЙРУ

§ 1. ...я считаю неперменным долгом каждого человека служить своей стране в полной мере его возможностей, и я не вижу, какую разницу полагает между собою и животным тот человек, который думает иначе.

§ 2. ...ранняя испорченность молодежи настолько сделалась в наше время предметом общих жалоб, что нельзя счесть за назойливого человека того, кто выступает публично с обсуждением этого вопроса и предлагает что-либо хотя бы только с целью поощрить других или ускорить дело исправления, ибо ошибки в воспитании менее терпимы, чем что-либо другое.

§ 3. Хорошее воспитание детей настолько является долгом и интересом родителей и благополучие нации настолько зависит от него, что каждому бы следовало серьезно принимать его к сердцу...

«О ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ»

§ 1.1. **Здоровый дух в здоровом теле – вот краткое, но полное описание счастливого состояния в этом мире.** Кто обладает и тем и другим, тому остается желать немногого...

1.2. Счастье или несчастье человека в основном является делом его собственных рук. Тот, чей дух - неразумный руководитель, никогда не найдет правильного пути; а тот, у кого тело нездоровое и слабое, никогда не будет в состоянии продвигаться вперед по этому пути.

1.3. ...девять десятых тех людей, с которыми мы встречаемся, являются тем, что они есть, – добрыми или злыми, полезными или бесполезными – благодаря своему воспитанию. Именно оно и создает большие различия между людьми. Незначительные или почти незаметные впечатления, производимые на нашу нежную организацию в детстве, имеют очень важные и длительные последствия...

...должно заботиться главным образом о внутренней стороне человека, однако не следует оставлять без внимания и брэнную оболочку.

1.4. Великий принцип и основа всякой добродетели и достоинства заключаются в том, чтобы человек был способен отказываться от своих желаний, поступать вопреки своим наклонностям и следовать исключительно тому, что указывает разум как самое лучшее, хотя бы непосредственное желание влекло его в другую сторону.

§ 34.1. Большая ошибка, которую я наблюдал в деле воспитания детей, заключается в том, что родители редко уделяют достаточное внимание тому, чтобы сделать душу ребенка послушной дисциплине и разуму, и как раз в тот наиболее подходящий для этого период, когда юная душа наиболее

нежна и легче всего подвержена воздействию. Родители, которым природа мудро внушила любовь к детям, очень склонны, если разум не контролирует этой естественной привязанности со всей бдительностью, очень склонны – скажу я – позволять ей переходить в слепую влюбленность.

34.2. Ложь и увертки, извинения, мало чем отличающиеся от лжи⁷ влагаются в уста малолетних и поощряются у детей и учеников, когда это выгодно учителям и родителям. Можно ли в таком случае рассчитывать, что ребенок, который видит, что уклонение от истины, когда оно направлено к выгоде его почтенного наставника, не только прощается ему, но даже одобряется, не станет пользоваться этой привилегией ужи в своих интересах, если это сможет принести ему пользу?

34.3. Чем младше дети, тем менее, я думаю, следует удовлетворять их недисциплинированные и беспорядочные желания; и чем слабее их собственный разум, тем сильнее необходимость подчинять их абсолютной власти и ограничениям со стороны тех, на чьем попечении они находятся. Отсюда, я соглашусь, будет вытекать тот вывод, что, ухаживать за детьми должны только благоразумные люди.

34.4. Всякий человек должен рано или поздно быть предоставлен самому себе, своему собственному руководству, и хороший, добродетельный и способный человек должен быть воспитан таковым внутренне. Поэтому все, что он должен получить от воспитания и что должно повлиять на его жизнь, необходимо своевременно вложить в его душу, а именно привычки, крепко переплетенные с самыми основами его натуры, а не притворное поведение и лицемерную личину, надетую лишь из страха и с единственной целью избежать в данное время гнева отца, который может лишить его наследства.

34.5. Устраните надежду и страх, и тогда исчезнет всякая дисциплина. Я согласен, что добро и зло, награда и наказание – единственные мотивы для разумного существа: это – шпоры и вожжи, которыми побуждается к работе и направляется все человечество, и поэтому они должны применяться также к детям. Ибо я советую родителям и воспитателям всегда помнить, что с детьми следует обращаться как с разумными существами.

34.6. Честь и позор являются самыми могущественными стимулами души, когда она уже способна ценить их. Если вам удалось научить детей дорожить доброй репутацией и страшиться стыда и позора, вы вложили в них правильное начало, которое будет всегда проявлять свое действие и склонять их к добру.

34.7. ...нужно заблаговременно воспитывать их практикой надлежащего и пристойного поведения, заставляя многократно повторять известные действия, а не принуждая наставлениями и уговорами

немедленно сделать то, к чему их никогда не приучали и чего они не умеют как следует делать.

Ибо вы должны признать за несомненную истину, что, какие бы наставления бы ни давали и какие бы уроки благовоспитанности ни вдалбливали им каждый день, самое большое влияние на их поведение будет оказывать общество, в котором они вращаются, и поведение тех людей, которые за ними смотрят. Дети (да и взрослые люди) в большинстве случаев руководствуются в своих поступках примером. Мы все в некотором роде хамелеоны, которые всегда принимают окраску окружающих предметов; и нечего удивляться этому в детях, которые лучше понимают то, что видят, чем то, что слышат.

34.8. Мальчики неизбежно приобретут уверенность через общение со взрослыми, когда их будут вводить в общество последних; и это будет достаточно своевременно. А до того скромность и подчинение делают их более подходящими объектами для воспитания, и поэтому вовсе нет надобности вселять в них уверенность раньше времени. Внедрение в них начал добродетели и благовоспитанности и практическое их усвоение – вот что потребует больше всего времени, трудов и настойчивости. Это та приправа, которой они должны быть сдобрены, и притом так, чтобы нелегко было бы ее вытравить. Ею следует зарядить их заблаговременно и основательно, ибо общение с людьми после того, как они вступят в свет, увеличит их знания и придаст им больше уверенности, но слишком легко может нанести кое-какой ущерб их добродетели; поэтому они должны получать большой запас ее и быть ею глубоко пропитанными.

Но я позволю себе сказать, что единственно надежную и правильную линию намечает тот, кто основу жизненных успехов своего сына полагает в добродетели и благовоспитанности. И не проказы и плутни, практикующиеся среди школьников, не их грубое обращение друг с другом и не хитроумные планы обворовывания фруктового сада создают способного человека, а принципы справедливости, великодушия и умеренности в сочетании с внимательностью и прилежанием, т. е. те качества, которым школьники, как я думаю, мало научаются друг у друга.

34.9. Ни один предмет, который они должны изучать, не следует превращать в бремя для них или навязывать им как нечто обязательное. Все, что предлагается в такой форме, немедленно становится скучным; душа проникается отвращением к этому, даже в том случае, если оно раньше было для нее приятно или безразлично.

Добейтесь того, чтобы не воспитателю приходилось звать учиться, а чтобы они сами просили его поучить их, как они просят товарищей поиграть с ними; и тогда, удовлетворенные тем, что и здесь они

действуют так же свободно, как и в других случаях, они и за учение будут приниматься с таким же удовольствием, и оно не будет отличаться от других их развлечений и игр.

34.10. ...наказание должно по возможности проводиться так, чтобы главное в наказании заключалось в стыде, испытываемом от сечения, а не в боли. Только стыд, внушаемый самим поступком и заслуженным наказанием, является единственным действительным ограничением, совместимым с добродетелью.

Дети понимают рассуждения уже с того раннего возраста, когда начинают говорить; и если мои наблюдения меня не обманывают, им раньше начинает нравиться, когда с ними обращаются как с разумными существами, чем обычно думают. Это чувство гордости следует в них поддерживать и в меру возможности использовать в качестве главного орудия воспитания.

34.11. Длинные речи и философские рассуждения в лучшем случае приводят детей в изумление или смущение, но нисколько не учат их.

Основания, на которых базируются некоторые обязанности и те источники добра и зла, из которых последние вытекают, может быть, нелегко уяснить и взрослым людям, не привыкшим отрешаться в своих мыслях от общепринятых мнений. Дети еще менее способны исходить в своих рассуждениях из далеких от их понимания принципов. Они не в состоянии освоить убедительность длинных дедукций. Доводы, которые на них действуют, должны быть очевидными и соответствовать уровню их мышления, должны быть, так сказать, осязательными.

Как пример отца должен учить ребенка уважению к своему воспитателю, так пример воспитателя должен побуждать ребенка к тем действиям, исполнение которых он от него требует. Собственное поведение воспитателя ни в коем случае не должно расходиться с его предписаниями, если только он не желает испортить ребенка. Бесцельно со стороны воспитателя говорить об обуздании страстей, если он дает волю какой-либо собственной страсти; и бесплодными будут его старания искоренить в своем воспитаннике порок или непристойную черту, которые он допускает в себе самом. Дурные примеры, несомненно, действуют сильнее хороших правил, и поэтому он должен всегда тщательно оберегать своего воспитанника от влияния дурных примеров, в особенности наиболее опасных – примеров прислуги: от этого общества следует держать мальчика подальше.

34.12. Во всем деле воспитания нет другой задачи, которой, видимо, уделялось бы так мало внимания и которая в то же время была бы столь трудно осуществимой, как та, о которой я собираюсь сейчас сказать. Я имею в виду задачу приставить к детям, лишь только они начинают говорить, рассудительного, трезвого, мало того – мудрого человека, на

котором бы лежала забота вести их правильно и оберегать от всего дурного, особенно от заразительного влияния дурного общества.

Чтобы сформировать молодого джентльмена, каким он должен быть, его воспитатель сам должен быть хорошо воспитан – он должен знать правила обхождения и формы вежливости применительно ко всему разнообразию лиц, времен и мест и заставлять своего воспитанника всегда соблюдать их в той мере, в какой этого требует его возраст.

Изящная манера и форма во всем – вот что украшает человека и делает его привлекательным. В большинстве случаев манера действовать имеет большее значение, чем самое действие, и от нее зависит вызываемое последним удовольствие или неудовольствие. Манера, о которой мы говорим, заключается не в искусстве снимать шляпу или говорить комплименты, а в надлежащей и свободной непринужденности языка, взглядов, движений, жестов, позы и т. д., соответствующих лицам и обстоятельствам, и может быть усвоена лишь путем привычки и практики.

Помимо благовоспитанности воспитатель должен обладать хорошим знанием света, знанием обычаев, нравов, причуд, плутней и недостатков своего времени, в особенности страны, в которой живет. Он должен уметь показать их своему воспитаннику, поскольку находит того способным уразуметь их; должен научить его разбираться в людях и в их манерах, срывать маски, накладываемые на них профессией и притворством, различать то подлинное, что скрывается за такой внешностью, для того чтобы воспитанник – как это бывает с неопытными молодыми людьми, не получившими надлежащего предостережения, – не принимал одной вещи за другую, не судил по внешности, не поддавался впечатлению внешнего блеска, не обольщался хорошим обхождением или любезной услужливостью. Воспитатель должен учить своего воспитанника угадывать намерения людей, с которыми тот имеет дело, и быть осторожным с ними, не относиться к ним ни с чрезмерной подозрительностью, ни с чрезмерной доверчивостью; а так как молодой человек по своей природе в высшей степени склонен к одной из этих крайностей, то следует его поправлять и направлять в другую сторону. Он должен приучать своего воспитанника составлять себе, насколько это возможно, правильное суждение о людях на основании тех признаков, которые лучше всего показывают, что те представляют собой в действительности, и проникать своим взглядом в их внутреннее существо, которое часто обнаруживается в мелочах, в особенности когда эти люди находятся не в парадной обстановке и не начеку. Он должен ознакомить его с истинным положением вещей и внушить ему привычку не считать человека ни лучшим, ни худшим, ни более умным, ни более глупым, чем он есть в действительности. Так, постепенно, без чувства опасности и незаметно мальчик превратится во взрослого человека; это самый критический переход во всей жизни.

Единственная защита от света заключается в основательном знании его, которое нужно давать молодому человеку постепенно, в той мере, в какой он может его усваивать, и, чем раньше, тем лучше, раз он находится в надежных и искусных руках. Занавес следует приоткрывать понемногу, и вводить его нужно шаг за шагом, указывая опасности, ожидающие его со стороны людей разных званий, характеров, намерений и кружков. Следует подготовить его к тому, что одни будут его задирать, другие ласкать; предупредить его, кто, по всей вероятности, будет враждовать с ним, кто – направлять на ложный путь, кто – подкапываться под него и кто – оказывать услуги. Следует научить его, как распознавать и различать этих людей, в каких случаях он должен давать им понять, что видит их цели и махинации, и когда он должен это скрывать.

Великая задача воспитателя заключается в том, чтобы формировать поведение и душу своего воспитанника, чтобы привить ему хорошие привычки, заложить в нем основы добродетели и мудрости, научить его постепенно знанию людей, внушить любовь и стремление подражать всему, что прекрасно и достойно похвалы, и вооружать его силой, энергией и усердием в стремлении к этим целям.

34.13. Если дружеские беседы уместны между отцом и сыном, то тем более может снисходить до этого воспитатель по отношению к своему воспитаннику. Время, которое они проводят вместе, не должно уходить целиком на уроки и назидательные указания о том, что соблюдать и чему следовать. Выслушивая питомца и приучая его размышлять по поводу того, что ему предлагают делать, воспитатель облегчит ему понимание правил, будет содействовать более глубокому их усвоению и возбудит в нем вкус к занятиям и учению: он начнет ценить знание, видя, что оно научает его рассуждать, и находя для себя удовольствие и честь в том, что ему позволяют участвовать в беседе, что его доводы иногда одобряются и принимаются; в особенности следует его привлекать к обсуждению конкретных случаев из области морали, благоразумия и благовоспитанности, предлагая при этом высказывать свое мнение. Это лучше развивает ум, чем всякие формулы, как бы толково они ни излагались, и лучше закрепляет правила в памяти для практического применения.

34.14. Диспуты не ведут мысль к истине, а лишь толкают ее на остроумничанье и фальшивое фразерство; декламации же развивают лукавство, склонность к шумному спору и упорству. И диспуты и декламации разрушают способность суждения и сбивают человека с пути правильного и честного рассуждения; поэтому их должен избегать всякий, кто стремится к самоусовершенствованию и желает быть приятным другим.

104.1. Я говорил вам раньше, что дети любят свободу и что поэтому нужно заставлять их делать то, что следует им делать, таким образом, чтобы они не чувствовали над собою никакого принуждения. Теперь же я вам скажу, что есть вещь, которую они любят еще больше, – это власть. Она именно и является первоисточником большинства порочных привычек, обычных и естественных. Эта любовь к власти и господству проявляется очень рано и в указываемых мною ниже двух формах.

§ 104. Мы видим, что дети почти с момента своего появления на свет (и уж, наверное, задолго до того, как научатся говорить) плачут, капризничают, сердятся и расстраиваются только ради того, чтобы добиться своего. Они хотят, чтобы другие подчинялись их желаниям; они требуют полного послушания от всех окружающих, особенно от тех, кто по возрасту или положению близок к ним или ниже, – лишь только они начинают замечать в других эти различия.

§105. Другое проявление их любви к господству – это желание присваивать себе вещи. Они стремятся к обладанию и к собственности; им нравится та власть, которую, как им кажется, доставляет собственность, то право распоряжаться вещами по своему усмотрению, которое они при этом получают. Кто не замечал в детях очень ранних проявлений этих двух наклонностей, тот плохо наблюдал за детским поведением; а кто не считает нужным уже в ранние годы уничтожать эти два источника всякой неправды и вражды, столь расстраивающие жизнь человечества, и заменять их противоположными привычками, тот упускает подходящий момент для закладки фундамента хорошего и достойного человека.

Я уверен, что всякому легче самому отказать себе в чем-либо, чем перенести отказ со стороны другого. Нужно поэтому с ранних лет приучать детей советоваться со своим разумом и пользоваться им раньше, чем давать волю своим наклонностям. Уметь останавливать свои желания и принуждать их к молчанию – это большой шаг вперед к господству над ними. Если дети усвоили привычку сдерживать порывы своих желаний и раньше, чем их высказывать, разбираться в их разумности, то эта привычка принесет им немалую пользу и в более важных вещах во всей их дальнейшей жизни. Ибо об одном я не считаю лишним повторять неустанно: о каком бы случае ни шла речь – важном или маловажном, главное (я чуть не сказал – единственное), что следует учитывать в каждом поступке ребенка, – это то, какое влияние он окажет на его душу; какую привычку этот поступок может породить и при известных условиях укоренить в нем; как это скажется в нем, когда он станет старше, и к чему в случае поощрения приведет его, когда он станет взрослым человеком.

105.1. Если начать воспитание вовремя, если с ранних лет приучать детей подавлять свои желания, эта полезная привычка сделает их

дисциплинированными; по мере же того, как они становятся старше и рассудительнее, можно предоставлять им большую свободу в тех случаях, когда в них говорит разум, а не страсть: ибо к голосу разума всегда следует прислушиваться.

Но если никогда не следует слушать детей, когда они заводят речь об определенных вещах, которые им хотелось бы иметь (если только эти вещи не были раньше им обещаны), то, наоборот, всегда следует их выслушивать и отвечать обстоятельно и ласково, когда они спрашивают о чем-либо, что их заинтересовало, и хотят услышать объяснение от других.

Дети, живущие вместе, часто спорят из-за господства, из-за того, кому из них командовать над остальными. Кто бы ни начал такой спор, его обязательно следует пресекать. Мало того, надо учить детей относиться друг к ДРУГУ с величайшей уступчивостью, снисхождением и корректностью. Если они будут видеть, что это доставляет им уважение, любовь и признание и что они не теряют при этом ни одного из своих преимуществ, они будут находить в этом больше удовольствия, чем в нахальном командовании, т. е. очевидно, в противоположном складе отношений.

105.2. Жадность и желание обладать и иметь под своей властью больше, чем нам нужно, являются корнем всех зол, и поэтому эти качества следует искоренять с ранних лет и со всей тщательностью, а противоположную черту – готовность делиться с другими – всячески поощрять выражениями похвалы и одобрения, всегда при этом заботясь о том, чтобы ребенок ничего не терял из-за своей щедрости. Пусть всегда, во всех случаях проявления подобной щедрости ребенок получает награду, и притом с процентами; и пусть он осязательно чувствует, что доброта, которую он проявляет по отношению к другим, небезвыгодна и для него самого, что она вызывает доброе отношение к нему со стороны как тех, кто воспользовался его добротой, так и тех, кто ее наблюдает со стороны. Делайте это предметом соревнования между детьми, чтобы они старались превзойти друг друга в этом отношении.

105.3. Наши первые действия в большей мере направляются себялюбием, чем разумом или размышлением, поэтому неудивительно, если поступки детей могут сильно отклоняться от истинных критериев справедливого и несправедливого, которые появляются в нашей душе как продукт развитого разума и серьезного размышления.

При первом же проявлении у детей склонности к какой-либо несправедливости родители и воспитатели должны подавлять ее выражением своего удивления и отвращения. Но так как дети не могут ясно понимать, что такое несправедливость, раньше, чем они поймут, что такое собственность и как она достается отдельным лицам, то самый надежный

способ обеспечить честность – это заложить с ранних лет ее основы в форме щедрости и готовности делиться с другими тем, что они имеют или любят.

105.4. Страх дан нам как предостережение, побуждающее нас напрягать наши способности и остерегаться грозящего зла; поэтому не бояться вовсе наступающей беды, не пытаться точно оценить опасность, а бросаться в нее очертя голову, не думая, какая от этого будет польза или что из этого выйдет – это не решительность разумного существа, а ярость зверя.

105.5. И право, необходимо, как мне думается, приучать детей с самой колыбели мягко относиться ко всем чувствующим существам, и никому из них не приносить вреда, и никого из них не уничтожать.

Это удовольствие, которое они находят в причинении зла, под которым я подразумеваю бесцельную порчу любой вещи, и в особенности удовольствие, получаемое от причинения боли всему, что способно ее чувствовать, я могу себе объяснить только склонностью, внушенной им извне, привычкой, заимствованной из обычаев окружающей среды. Взрослые учат детей драться; взрослые смеются, когда дети причиняют боль другому, когда дети смотрят, как причиняется вред другому. Таким образом, примеры окружающих в большинстве случаев только укрепляют детей в этом чувстве. Все, чем их занимают и что им рассказывают из истории, сводится почти исключительно к войнам и убийствам; а почет и слава, окружающие завоевателей (которые в большинстве своем были только великими мясниками человечества), еще больше сбивают с правильного пути подрастающую молодежь, которая, таким образом, начинает думать, что кровопролитие – дело, достойное человека, и самая героическая из добродетелей. Так постепенно внедряется в нас противоестественная жестокость; и то, от чего отвращается чувство человечности, санкционируется и рекомендуется нам обычаем как путь к славе. Так благодаря обычаю и общественному мнению становится удовольствием то, что само по себе таковым не является и быть не может.

105.6. Другой способ внушать и поддерживать в молодежи чувства гуманности заключается в том, чтобы приучать ее к вежливости в разговоре и обращении с низшими и простонародьем, особенно с прислугой. Довольно часто приходится наблюдать, что дети в семьях джентльменов говорят с домашней прислугой языком господ, властным тоном, употребляют пренебрежительные клички, как будто это люди другой, низшей расы и низшей породы. Внушается ли это высокомерие дурным примером, преимуществом положения или природным тщеславием, безразлично: его всегда следует предупреждать и искоренять и на его место внедрять мягкое, вежливое и приветливое обращение с людьми низшего ранга.

105.7. Любопытство у детей (о котором я имел случай упомянуть в § 108) есть не что иное, как влечение к знанию; оно должно быть поэтому поощряемо не только как хороший симптом, но и как великое орудие, данное им природой для устранения невежества, с которым они родились и которое, при отсутствии этой деятельной пытливости, сделало бы их тупыми и бесполезными созданиями. Средства для поощрения этого влечения и для сообщения ему активности и действенности заключаются, по моему мнению, в следующем:

1. С каким бы вопросом ребенок ни обратился, не следует обрывать или обескураживать его, как и допускать, чтобы над ним смеялись, а нужно отвечать на все его вопросы, объяснять ему все, что он желает знать, и делать это настолько понятным для него, насколько возможно при его возрасте и развитии. Но не сбивайте его с толку объяснениями или понятиями, ему недоступными, или разнообразием и обилием предметов, не относящихся непосредственно к предложенному им вопросу. Обращайте внимание на то, что в данном случае по существу интересуется ребенка, а не на слова, которыми он это выражает; и если вы будете удовлетворять его любознательность, вы увидите, как расширяются его мысли, и убедитесь, насколько высоко можно поднять его, отвечая на его вопросы, выше, чем вы, может быть, воображаете. Ведь знание так же приятно для ума, как свет для глаз: дети радуются и увлекаются им чрезвычайно, в особенности когда они видят, что к их вопросам относятся внимательно и что желание знать встречает поощрение и одобрение. Я не сомневаюсь, что главная причина, заставляющая многих детей целиком отдаваться глупым играм и бессмысленно тратить все свое время на пустяки, заключается в том, что они убедились, что их любознательность натолкнулась на стену и к их вопросам относятся с пренебрежением. Но если бы к детям относились более ласково и с большим уважением и на их вопросы давали бы надлежащие и удовлетворительные ответы, то я не сомневаюсь, что они находили бы больше удовольствия в учении и увеличении своих знаний, всегда находя здесь занимающую их новизну и разнообразие, чем в постоянном возвращении к своим играм и игрушкам.

§119.2. Помимо того что нужно давать детям серьезные ответы на вопросы и обогащать их ум сведениями, которые их в данный момент интересуют как что-то им действительно нужное, необходимо применять еще кое-какие специальные приемы и поощрения. Говорите в присутствии детей другим людям, с мнением которых они считаются, что дети знают такие-то и такие-то вещи: мы все, можно сказать, с колыбели – тщеславные и горделивые существа; так пусть же их тщеславие будет польщено такими вещами, которые пойдут им на пользу; пусть гордость заставит их поработать над тем, что может им пригодиться. С этой точки зрения вы должны будете убедиться, что нет лучшего стимула заставить старшего

брата учиться чему-нибудь, чем возложить на него обучение его младших братьев и сестер тому же предмету.

§120.3. Если не следует с пренебрежением относиться к вопросам, задаваемым детьми, то следует в то же время тщательно заботиться о том, чтобы они никогда не получали неверных и уклончивых ответов. Дети легко замечают, когда к ним относятся пренебрежительно или обманывают их, и быстро научаются тем приемам пренебрежительного отношения, притворства и фальши, которые наблюдают со стороны других. Мы не должны нарушать правду в общении с кем бы то ни было, но менее всего – в общении с детьми; ибо если мы играем с ними в ложь, мы не только обманываем их ожидания и мешаем им получать знания, но и развращаем их невинность и учим их самому худшему из пороков. Они ведь путешественники, недавно прибывшие в чужую страну, о которой ничего не знают; поэтому совесть обязывает нас не вводить их в заблуждение; пусть вопросы их иногда кажутся не очень серьезными, но ответы должны быть серьезны; эти вопросы могут показаться праздными нам, давно знакомым с ними, но для тех, кто еще ничего не знает, они имеют значение. Дети в отношении всего, что нам уже известно, – те же иностранцы: все вещи, с которыми они сталкиваются, вначале им так же неизвестны, как они были когда-то неизвестны и нам. И счастливы дети, которые встречаются с предупредительными людьми, готовыми снизойти к их невежеству и помочь им от него избавиться.

120.4. Когда дети сталкиваются с новым для них предметом, они обыкновенно задают обычный вопрос иностранца: «Что это такое?» Под этим они обычно подразумевают одно только название; поэтому сказать им, как это называется, обычно и означает дать правильный ответ на их вопрос. За этим обыкновенно следует вопрос: «А для чего это?» И на этот вопрос надо ответить прямо и точно: сказать о назначении вещи и применительно к уровню их понимания объяснить, каким образом она служит своему назначению. Точно так же нужно реагировать на всякие другие вопросы с их стороны: не отделяться от детей, пока вы не дали ответа, доступного их пониманию, более того, своими ответами наводить их на дальнейшие вопросы. А может быть, подобный разговор окажется и для взрослого человека вовсе не таким праздным и маловажным, как мы склонны думать. Естественные и не внушенные вопросы пытливых детей часто наводят на такие вещи, которые могут дать толчок мысли и умному человеку. И я думаю, что неожиданные вопросы ребенка могут научить большему, чем разговоры со взрослыми людьми, высказывающими ходячие мысли, которые лишь отражают заимствованные понятия и предрассудки, привитые воспитанием.

121.4. Выть может, не мешает иногда возбуждать любопытство детей, нарочно сталкивая их с необычными и новыми для них предметами с

целью подстрекнуть их пытливость и предоставить им случай получить сведения об этих предметах. Если же случится, что любопытство заставит их задать вопрос о том, чего они не должны знать, то гораздо лучше, чем отделываться от них ложью или каким-нибудь пустым ответом, прямо сказать, что этого им еще не следует знать.

121.5. ...приятнее иметь ребенка, умеющего здраво рассуждать, чем ребенка, умеющего мило болтать. Поэтому поощряйте его любознательность, как только можете, удовлетворяя его запросы и обогащая его ум знаниями в пределах его способностей. Если рассуждения ребенка сколько-нибудь сносны, пусть он получает одобрение и похвалу; если же он совершенно запутался, нужно осторожно выводить его на правильный путь, а не смеяться над его ошибками; если он обнаруживает склонность рассуждать о вещах, с которыми сталкивается, старайтесь, насколько можете, чтобы никто не подавлял в нем этой склонности и не давал ей дурного направления софистической и фальшивой манерой разговаривать с ним. Ибо после всего прочего воспитание этой высшей и важнейшей способности нашей души заслуживает величайшей заботы и внимания с нашей стороны: правильное усовершенствование и упражнение нашего разума есть высшее совершенство, которого человек может достигнуть в этой жизни.

Я говорю: следите сами, ибо, как бы отец ни был занят, исцеление сына от такого крупного порока, как нежелание заниматься, заслуживает того, чтобы отец посвятил своему сыну два-три дня.

121.6. Ложь – это такой удобный и общедоступный покров для любого дурного поступка, и она настолько распространена среди всякого рода людей, что ребенок вряд ли может не заметить, как ею пользуются во всех случаях; и только самой тщательной заботой можно уберечь его от опасности впасть в этот порок. Но ложь – столь дурное качество и мать столь многих пороков, которые она же и порождает и прикрывает, что необходимо внушать ребенку величайшее отвращение к ней. О лжи (если случайно, по какому-либо поводу, о ней заходит речь) следует всегда говорить с величайшим негодованием как о качестве, настолько несовместимом с именем и природой джентльмена, что ни один человек, пользующийся хоть каким-нибудь уважением, не может потерпеть, чтобы его обвинили во лжи; о ней нужно говорить как о признаке крайней бесчестности, низводящей человека на последнюю ступень постыдной низости и ставящей его на один уровень с самой презренной частью человечества и самыми отвратительными негодьями, как о чем-то, что не может быть терпимо ни в ком, кто желает иметь дело с порядочными людьми или пользоваться каким-либо уважением или доброй репутацией в свете. Когда ребенок в первый раз замечен во лжи, целесообразнее реагировать на это изумлением, как на нечто

неожиданное и чудовищное с его стороны, а не наказывать его как за обыкновенный проступок. Если это не удержит его от повторения, то в следующий раз он должен получить строгий выговор и почувствовать большую немилость отца или матери и всех окружающих, знающих о его поступке, А если и этот способ не подействует, вы должны прибегнуть к побоям, ибо после таких предупреждений умышленная ложь должна всегда рассматриваться как упорство и никогда не должна оставаться безнаказанной.

Дети, боясь, чтобы их проступки не обнаружили во всей своей наготе, склонны, подобно всем остальным сынам Адама, придумывать для себя оправдания. Это недостаток, который обычно граничит с ложью или приводит к ней и потому не должен быть терпим в них; но устранять его нужно скорее пристыженьем, чем суровостью. Поэтому если ребенок, спрошенный о чем-нибудь, начинает с оправдания, то советуйте ему в серьезном тоне рассказать правду: если и после этого он упорно продолжает хитрить и лгать, его следует наказывать. Но если он сразу сознается, вы должны похвалить его за искренность и простить ему его проступок, каков бы он ни был, и простить так, чтобы никогда больше не попрекать им и не напоминать о нем.

121.7. В качестве основы добродетели в душе ребенка следует очень рано запечатлеть истинное понятие о боге как о независимом высшем существе, творце и создателе всех вещей, от которого мы получаем все блага, который любит нас и дарует нам все. Поэтому вы должны поселить в ребенке любовь и почтение к этому высшему существу. Для начала этого достаточно, и в дальнейшие подробности этой темы входить не следует, ибо нужно опасаться, что если мы станем слишком рано рассказывать ребенку о духах и будем раньше времени пытаться сделать для него понятной непостижимую природу этого бесконечного существа, то мы только наполним голову ребенка ложными представлениями о нем или собьем с толку непонятными идеями. Говорите ему только при случае, что бог создал все вещи и управляет ими, что он все видит, и слышит, и делает всяческое добро тем, кто его любит и повинуется ему. Вы убедитесь, что, слыша о таком боге, он довольно скоро додумается до других мыслей о нем, которые вам надлежит исправлять, как только вы обнаружите в них что-либо неправильное.

§30. Следующее хорошее качество, необходимое джентльмену, – благовоспитанность. Есть два вида неблаговоспитанности: первый заключается в робкой застенчивости, второй – в непристойной небрежности и непочтительности в обращении. И того и другого можно избежать соблюдением одного правила: не быть низкого мнения ни о себе, ни о других.

§31. ...любое из этих четырех качеств служит обыкновенно источником неделикатности. Я опишу их для того, чтобы можно было предохранить или исправить детей от их дурного влияния.

1. Первое качество состоит в природной грубости, которая делает человека нелюбезным к другим, невнимательным к их наклонностям, характерам, положению. Первый признак грубого человека – это не думать о том, что нравится или не нравится тем людям, в обществе которых он находится.

Ибо истинное назначение благовоспитанности заключается в том, чтобы сгладить природную резкость и настолько смягчить характеры людей, чтобы они могли быть обходительными и приспособляться к людям, с которыми им приходится иметь дело.

§32.2. Презрительность, или отсутствие должного уважения, обнаруживающаяся во взглядах, словах или жестах, от кого бы это ни исходило, всегда вызывает неприятное чувство: никто не может спокойно переносить пренебрежительное отношение к себе.

3. Придирчивость и выискивание недостатков у других являются прямой противоположностью вежливости. Люди – независимо от того, повинны ли они в чем-либо или нет, – не желают, чтобы их недостатки выставлялись напоказ, выставлялись на свет, безразлично – перед ними ли самими или перед другими людьми. Клеймо, наложенное на человека, всегда причиняет стыд, и раскрытие или простое приписывание какого-нибудь недостатка не переносится им без некоторого неприятного чувства.

Насмешка – наиболее утонченный способ выставлять недостатки других; но так как обычно она облекается в остроумную и приличную словесную форму и, кроме того, развлекает общество, то у людей возникает ошибочное мнение, что в насмешке, если она держится в надлежащих границах, нет ничего невежливого. Поэтому-то такая шутливость разговора допускается в среде лучшего общества, и подобные остряки благосклонно выслушиваются и обычно встречают одобрение и смех присутствующих. Но им следовало бы подумать о том, что увеселение остальной части общества происходит в данном случае за счет того, кого выставляют в шутливом свете и вынуждают испытывать неприятность, если только то, за что над ним посмеиваются, на самом деле не представляет чего-либо похвального. Ибо в последнем случае забавные образы и представления, из которых складывается шутка, одновременно содержат в себе похвалу и развлечение, и высмеиваемый также получает удовлетворение, принимая участие в общем развлечении. Но так как не всякий способен правильно оперировать этим тонким и щекотливым искусством, в котором малейший промах может все испортить, то я думаю, что те, кто не желает задевать других, особенно молодые люди, должны тщательно воздерживаться от насмешек, которые из-за небольшой ошибки или

неправильного оборота речи могут надолго оставить в душе задетого человека воспоминание о том, как его больно, хотя и остроумно, укололи за какую-нибудь предосудительную черту.

Раздражительность есть другой недостаток, который является противоположностью вежливости, и не только потому, что он часто толкает на неприличные и обидные выражения и поступки, но также и потому, что оказывается как бы косвенным обвинением и упреком в невежливости по адресу тех, против кого мы раздражены. Подобного подозрения или намека никто не примет без неприятного чувства. Кроме того, раздражительный человек расстраивает компанию, и согласие исчезает из-за одной выходки такого сварливого человека.

§33. Беседуйте сколько угодно с вашим сыном о вежливости, но, каково будет его общество, таковы будут и его манеры. Читайте сколько хотите лекции хлебопашцу, вашему соседу, который ни разу не выезжал за пределы своего прихода, – он останется по речи и манерам таким же придворным, каким был раньше, т. е. ни в том, ни в другом отношении он не сделается учтивее тех, среди кого он постоянно вращается. Поэтому единственное, о чем следует в этом отношении позаботиться, – это, когда ребенок подрастет, взять для него воспитателя, который сам должен быть хорошо воспитанным человеком.

§34. Нет большей грубости, чем перебивать другого во время его речи; ибо если это не несносная глупость – отвечать другому, еще не зная, что он хочет сказать, то, во всяком случае, оно равносильно недвусмысленному заявлению, что нам надоело слушать говорящего, что мы пренебрегаем его мнением и, считая его неинтересным для общества, желаем, чтобы он выслушал нас, имеющих сказать нечто достойное его внимания. Это свидетельствует о большом неуважении, которое не может не быть оскорбительным.

§35. Молодых людей нужно учить, чтобы они не вмешивались в разговор со своим мнением, если их не спрашивают и пока другие не высказались и не замолчали; но и в этом случае – чтобы высказывались, лишь ставя вопросы, а не поучая. Они должны избегать категорических утверждений и учительского тона и скромно, как ученики, задавать свои вопросы, пользуясь общей паузой.

Это тем более необходимо, что страсть говорить, перебивать другого в споре и вести спор в повышенном тоне слишком часто можно наблюдать среди взрослых людей, даже принадлежащих к высшему обществу. Индейцы, которых мы называем варварами, соблюдают в своих разговорах и беседах гораздо больше пристойности и вежливости: они выслушивают собеседника в полном молчании, пока тот не закончит совершенно свою речь, и уже затем отвечают спокойно, без шума и страсти. И если не так обстоит дело в нашей цивилизованной части света, то мы должны это

приписать небрежности воспитания, которое еще, не искоренило в нас этого пережитка древнего варварства.

Ищите человека, который знал бы, как можно благо разумно сформировать характер мальчика; отдайте его в такие руки, которые смогут, в пределах возможного, охранить его невинность, любовно поддерживать и развивать в нем хорошие начала, мягкими приемами исправлять и искоренять все дурные наклонности и прививать ему хорошие привычки. Это самое главное; и если вы хорошо позаботитесь об этом, то к этому можно присоединить также и учение, осуществляя это, как мне думается, наиболее легким путем с помощью методов, которые мы обсудим ниже.

§36. ...позвольте мне здесь снова напомнить о том, что слишком легко забывается, а именно: необходимо всячески заботиться о том, чтобы учение никогда не превращалось в обязательную работу, чтобы ребенок не смотрел на это как на задание. Как я уже сказал, мы по природе своей с самой колыбели любим свободу и поэтому питаем отвращение ко многим вещам только потому, что они нам предписываются. Я всегда держался того взгляда, что учение можно превратить в игру и развлечение для детей и что можно внушить им желание учиться, если привлекать их к учению как к делу чести и славы, если преподносить его как удовольствие и развлечение, как награду за исполнение чего-то другого и никогда не бранить и не наказывать их за пренебрежение учением.

§37. Молитву господню, символ веры и десять заповедей ребенок должен твердо выучить наизусть, но, как мне думается, не путем самостоятельного чтения по молитвеннику, а со слов кого-либо другого, и даже до того, как он научился читать. Однако смешивать заучивание наизусть и обучение чтению, по моему мнению, не следует, чтобы одно не мешало другому. Обучение чтению нужно сделать, насколько возможно, мало похожим на трудное и обязательное занятие.

§38. Натура детей располагает их мысль к рассеиванию. Только новое захватывает их; что бы это новое ни представляло, дети сейчас же этим увлекаются и быстро же удовлетворяются. Одна и та же вещь им быстро надоедает, и почти все их удовольствие заключается в перемене и разнообразии. Фиксировать их летающие мысли – это значит вступить в противоречие с естественным состоянием детства. Зависит ли это от особенностей их интеллекта или от подвижности и неустойчивости их животных духов, над которыми их душа еще не имеет полной власти, однако ясно: **сосредоточивать упорно свои мысли на одном каком-либо предмете для детей мучительно. Продолжительное и непрерывное внимание – одна из самых трудных задач**, какую только можно на них возложить; поэтому, если кто-либо требует от них прилежания, он должен постараться сделать свое задание насколько возможно привлекательным и

приятным для них и по меньшей мере не допускать, чтобы с этим связывалась какая-либо неприятная или устрашающая идея. Если они не принимают за свои книги с любовью и охотой, то нет ничего удивительного в том, что их мысли постоянно уносятся от того, что внушает им отвращение, и ищут лучшего развлечения в более приятных предметах, за которыми они и будут неизбежно гоняться.

§39. Великое искусство учителя заключается в том, чтобы вызвать и удержать внимание своего ученика; если это ему удалось, он может уверенно подвигаться вперед настолько быстро, насколько позволяют способности учащегося; но при отсутствии этого условия все его шумные старания не приведут к цели. Чтобы добиться этого, он должен заставить ребенка понять (насколько это возможно) пользу того, чему он его учит, и показать ему, что то, чему он научился, помогает ему делать то, чего раньше он не умел делать, а именно то, что дает ему некоторую власть и реальное преимущество перед другими, кто этих сведений не приобрел. С этим учитель должен сочетать еще мягкость во всех своих наставлениях, а также нежность в обращении, дабы дать ребенку почувствовать, что его любят и желают ему только добра, – это единственный способ приобрести любовь ребенка, которая заставит последнего внимательно слушать уроки учителя и находить удовольствие в том, чему тот его учит.

Невнимательность, забывчивость, непостоянство и рассеянность мысли представляют собою естественные недостатки детства; поэтому если мы не видим, чтобы это было умышленным, то должны только мягко указывать детям на эти недостатки, а устранение их предоставить времени. Если каждый промах подобного рода будет вызывать гнев и взыскание, то поводы для выговоров и взысканий будут представляться столь часто, что воспитатель сделается для своих воспитанников источником постоянного страха и беспокойства. А этого достаточно, чтобы помешать им извлечь пользу из его уроков и сделать безуспешными все его приемы преподавания.

§40. Известно, что греки были еще более щепетильны в отношении своего языка: всякая другая речь, кроме их собственной, была для них варварской речью, и этот ученый и проницательный народ, по-видимому, не изучал и не ценил ни одного иностранного языка, хотя не подлежит сомнению, что свою ученость и философию они заимствовали у других народов.

Я не высказываюсь здесь против греческого и латинского языков; я думаю, что их следует изучать и что джентльмен должен, по меньшей мере, латинский язык понимать хорошо. Но какими бы иностранными языками ни занимался молодой человек (а чем больше он их знает, тем лучше), тем языком, который он должен изучить теоретически и которым он должен овладеть настолько, чтобы выражаться легко, ясно и изящно, должен быть

его родной язык; а для достижения этой цели он должен заниматься им ежедневно.

§41. Порядок и выдержка, говорят, создают существенное различие между одним человеком и другим. Я уверен, что ничто не расчищает в такой степени путь учащемуся, ничто не помогает ему в такой мере продвигаться вперед, не облегчает и не обеспечивает ему столь больших достижений в любом исследовании, как хороший метод. Воспитатель должен взять на себя труд заставить своего воспитанника уяснить себе это; он должен приучить его к порядку и научить методичности во всякой умственной работе, показать ему, в чем метод заключается и в чем его преимущество, ознакомить его с различными методами – с переходом от общего к частному и от частного к более общему, упражнять его в применении того и другого метода и показывать ему, в каких случаях каждый из них наиболее подходит и каким целям лучше всего служит.

§42. Таковы мои мысли относительно обучения и внешних талантов джентльмена. Самая великая вещь – это добродетель и мудрость. *Nullum numen abest si sit prudentia.*

Научите джентльмена властвовать над своими наклонностями и подчинять свои влечения разуму. Если это достигнуто и благодаря постоянной практике вошло в привычку, то самая трудная часть задачи выполнена. Чтобы привести молодого человека к такому результату, я не знаю лучшего средства, чем любовь к похвале и одобрению, которую поэтому следует внедрять всеми мыслимыми способами. Сделайте его душу возможно более чувствительной к чести и позору; и когда вы этого добились, вы тем самым вложили в него начало, которое будет влиять на его поступки и в вашем отсутствии и с которым нельзя даже сравнивать страх перед незначительной болью, причиняемой розгой; оно явится тем настоящим стволom, на котором впоследствии привьются истинные принципы морали и добродетели.

§43. Поскольку наклонность детей к деятельности всегда должна направляться на что-нибудь полезное для них, следует учитывать два рода выгод, которых можно ожидать от их занятий:

1. Искусство, усвоенное путем упражнения, само по себе заслуживает того, чтобы его усвоить. Таковы не только знание языков и наук, но также живопись, токарное и кузнечное дело, садоводство и все другие полезные искусства, заслуживающие усвоения.

2. Упражнение как таковое, независимо от каких бы то ни было других упражнений, необходимо или полезно для здоровья.

Знание некоторых вещей настолько необходимо усваивать детям, пока они малы, что усовершенствованию в этих вещах должна быть посвящена некоторая часть их времени, хотя бы эти занятия вовсе не способствовали здоровью. Таковы чтение и письмо, и все другие занятия, связанные с

сидением на месте, цель которых – воспитание их ума и которые неизбежно отнимают у джентльменов значительную часть времени с самых ранних лет.

Из ручных ремесел, для усвоения которых, равно как и для упражнения в них, требуется физический труд, многие благодаря этому упражнению не только увеличивают нашу ловкость и искусство, но и укрепляют также наше здоровье, особенно если ими заниматься на открытом воздухе. В них, следовательно, можно сочетать усовершенствование с улучшением здоровья; из них следует выбрать подходящие в качестве развлечения для тех, чье главное занятие связано с книгами и учением. При этом выборе нужно соотносываться с возрастом и наклонностями данного человека и, привлекая его к делу, избегать принуждения. Ибо приказание и насилие часто вызывают отвращение, но никогда не излечивают от него; за какое бы дело вы ни засадили человека насильно, он при первой же возможности немедленно бросит его, да к тому же, пока он занимается им, оно приносит ему мало пользы и еще меньше развлечения.

Не думайте также, что я ошибаюсь, когда называю подобные упражнения и ручные ремесла развлечениями или отдыхом; отдых заключается не в безделье (как может убедиться каждый), а только в облегчении утомленного органа переменной занятий...

Тексти взяті: Локк Дж. Мысли о воспитании. – Сочинения: В 3-х т. – М.: «Мысль». – 1988. – Т.3. – С.407-608.

АНАЛІТИЧНИЙ КОМЕНТАР

«Едварду клерку з Чіплі, есквайру»

§ 1. Оскільки людина є політичною істотою, цілком логічно виховати в ній обов'язок служити своєму народові, своїй країні. Хто цього не робить, той уподібнюється тварині, сутнісною ознакою якої є так званий зоологічний індивідуалізм. Всі війни і трагедії людського суспільства якраз від великої долі тваринного атавізму в людях, нездатних жити соціально-духовно на основі взаємоповаги й любові.

§ 2. Проблеми виховання дітей і молоді в усі часи мають бути в центрі уваги суспільства – про це свідчать всі наведені нами тексти, включно до Локка. Читаючи цей параграф, не можна сказати, що його зміст не сучасний. Помилки у вихованні неприпустимі. Якщо так, тоді головна турбота держави і суспільства повинна полягати у підготовці кваліфікованих вчителів і педагогів, оскільки батьки не є такими від природи.

§ 3. Тут йдеться про обов'язок батьків дати своїм дітям хороше виховання. Локк має на увазі елітарні родини, які належать до провідної

верстви. Якщо серед них немає відповідальних і талановитих, то тим паче їх мінімальна кількість серед звичайних людей. Саме тому системою освіти й виховання має опікуватись держава. Один із найголовніших законодавчих документів – це закон про відповідальність батьків за виховання дітей.

«Про виховання дітей»

§ 1. Звернемо увагу на те, що первинним є дух, а не тіло. Нагадування потрібне тому, що в масовій свідомості, яка формувалась на засадах вульгарного матеріалізму, відклалось зворотне правило.

§ 2. Йдеться про самовиховання як головний засіб щасливого життя. Це справедливо, тому що кожна людина самодостатня у своїй відповідності загальносвітовим законам. Отже, вона сама зобов'язана пізнавати світ із себе і влаштовувати своє власне буття в ньому. Якщо цього не робити, попадаєш у залежність як від природних, так і суспільних обставин, а не твориш їх. Звичайно, що це складний шлях, тому переважна більшість веде рабський і нещасний (Гегель) спосіб життя, досить часто протестуючи проти спроб звільнити їх для свободи. Дух як нерозумний керівник – це і є дух залежності від примх і сваволі суб'єктивності. Нездорове і слабке тіло те, яке не розвиває в собі дух цілеспрямованості. Суб'єктивний дух веде людину кривою дорогою страждань. Але це подобається, адже на ньому будується мистецтво як форма духовно-практичної діяльності, яке, проте, не робить ані людину, ані людство кращими й щасливішими. А мистецтво з позитивними образами, на жаль, не є сприйнятним для мас.

§ 3. Локк ставить відмінності між людьми в залежність від виховання. Можливо, що для дворянства й аристократичних верств це так і є. Все ж для всього населення загалом відмінності не настільки залежать від виховання. Їх або ж немає, оскільки народна більшість виховується на традиціях, які для всіх однаково стереотипні, або ж на природних і соціально-сімейних особливостях, коли свідомий цілеспрямований виховний вплив мінімальний. Рання пошкодженість вдачі, про яку йдеться вище (§1.1), якраз і зумовлена відсутністю такого впливу. Якщо ж він є, то переважно ґрунтований на мімізисі, на споглядальному запозиченні не кращих зразків, а суто інстинктивно-фізіологічних – вони ближчі до природної вдачі.

§ 4. Виховання людини полягає в тому, щоб звільнити її від егоцентричних психофізіологічних схильностей, від зоологічного індивідуалізму, без чого досить складно розраховувати на мир і злагоду в суспільстві. Релігійний світогляд якраз і закликає людину бути самокритичною, що можливо через заборону діяти егоїстично. Ми вже коментували Мойсеєві настанови, передані ним людям від Бога: їм не можна багато чого робити під страхом покарання Страшним Судом.

Звичайно, епохи Гуманізму і Просвітництва не могли апелювати до страху, проте визначення людини як істоти, здатної до свідомої відмови від природно-біологічних бажань, які провокують розбрат, залишається актуальним і стає головним надзавданням системи навчально-освітнього виховання.

§ 5. Справедливі думки щодо можливостей правильного виховання дитини в сім'ї. Хоча вона є первинною клітинкою суспільства, все ж при народженні дитини ставлення до неї з боку батьків переважно медико-біологічне й егоцентричне: вона найкраща й наймиліша для них, тому вони не соромляться надмірного самозахоплення нею вже й у той час, коли потрібно застосовувати соціальне виховання. Захвалювання, в атмосфері якого зростає дитина, сприймається нею як належне і вона, зустрічаючи опір задоволенню своїх бажань, формує конфліктний характер із найближчими не лише дітьми, але й власними батьками. Ось чому сліпа закоханість батьків у своїх дітей шкодить усім. Не випадково тому, що багато педагогів і філософів рекомендували виховний процес здійснювати не батькам, а тим особам, які мають рідкісний талант педагога. Це і Ш. Фур'є, і О. Герцен, і Ю. Рюриков, не кажучи вже про те, що система громадського виховання йде з часів античності. Таким можна вважати і виховання в родо-племінній общині, коли сім'ї в її сучасному дуальному статусі не існувало.

§ 6. Безцінні думки про шкідливість свідомого обману дітей батьками й педагогами заради уявних власних вигод. Звичайно, протидіяти такій практиці «святої лжи» (!) дуже складно – надто вже вона вкорінилась у життя суспільства. У тому то й мудрість педагога, щоб зуміти, знаючи систему суспільного обману, знаходити засоби її подолання системою освіти. Вже говорилось про те, що суспільство має формуватись у своїх гуманістично-істинних варіантах саме в шкільних закладах освіти, щоб можна було сподіватись на повільний, але неминучий, його прогрес. На жаль, в радянській і пострадянській дійсності відбувалось і відбувається протилежне: постійно чуємо заяви від найвищих державних і, що особливо прикро, наукових діячів, що всі соціальні інститути такі, яким є саме суспільство. А для чого ж тоді освіта, виховання, якщо вони лише відбитки наявного буття, а не «майстерні правдивих людей»?

§ 7. Очевидно, це вірні думки. Справа в тому, що розум повною мірою презентують довершені цілісні об'єкти природи, включно до живих організмів рослинного і тваринного походження. Ще більше це має стосуватись людини: народжуючись потенційно розумною істотою, її потрібно системою освіти і виховання сформувати як актуально розумну істоту. Що не означає, нібито нею слід опікуватись все життя. Атестат зрілості, який видає середня загальноосвітня школа, має свідчити про суб'єктну зрілість випускників, коли вони вже підготовлені до

самостійного вибору життєвого шляху і готові відповідати за нього в разі порушення норм розумного світоустрою.

Отже, не можна вважати цілераціональну й послідовну практику жорсткого педагогічного впливу на дітей раннього віку проявом репресивної педагогіки. Навпаки, як ми щойно бачили, лібералізм і невинуваті захвалювання дітей батьками й педагогами підсилює властивий їм від народження егоїзм і егоцентризм. Що це так в усі цивілізовані часи, свідчать постійні скарги найвидатніших мудреців і філософів на прояви неповаги дітей і молоді до людей старшого покоління, до власних батьків. Це відбувається з вини самих батьків, які у своєму «чадолюбії» не знали і не знають міри. А войовниче невігластво – найбільший ворог людства.

§ 8. Впливає з попередніх міркувань. Відомо, що звичка – друга натура. Кожна людина має дві натури: одна природно-біологічна, іншу формує система розумно впорядкованого (впорядкованого розумом) виховання і освіти. Якщо вони гармонійно і мудро поєднані, що надзвичайно складно, людину можна, так би мовити, відпустити в автономне суспільне плавання – вона дозріла до суб'єктності. Школа якраз і зобов'язана дати своїм вихованцям належну підготовку до життя – як моральну, так і діяльно-виробничу.

§ 9. Справді, причиною поганого виховання є фактичне ігнорування наявності у дітей розуму. Ясна річ, що він не має тих форм, які є у дорослих. Їх розум природний, живий, зацікавлений у розвитку, але не засобами абстрагування, необхідного для вироблення наукових понять. Це розум, конкретний на рівні предметно-речової цілісної конкретності, презентований цілісністю міфо-релігійних сюжетів. Багата образністю лексика дитячої та підліткової свідомості органічно здатна, якщо адекватною їй буде система дидактики, перейти до еволюційного формування здатності до абстрагування, особливо що стосується виховання засад моральності. Адже інша людина (дитина) вже демонструє емпіричному вихованцю образи не лише емпірико-сенсуалістичного методу її пізнання, фактично ж впізнання, але й спосіб наукового пізнання, в основі якого абстрагування, формалізація та ідеалізація.

Справді, кожен предмет, об'єкт сприйняття віддалений від суб'єкта сприйняття, а це вже відчуження (абстрагування від себе), формалізація (іншого спочатку впізнають за зовнішнім образом, зовнішньою формою), ідеалізація (притягує форма подібності до себе, яка, очевидно, є формою ідеальною, гармонійною). Якщо так будувати систему освітнього виховання і навчання, школа стане школою гуманізму. Коли цього немає, намагаються виховати на абстрактних формалізованих ідеальностях, дуже дивуючись при цьому, чому ефект виявляється слабким. Потрібно не

забувати, що розум – це не лише закони мислення, але і вся життєва цілісність людського буття.

§ 10. Честь і сором мають велике, якщо не вирішальне значення у виховному процесі, але, очевидно, вони не є цінностями загальноосвітньої школи, орієнтованої на так звану середньостатистичну дитину. Локк зміст своєї праці спрямовує до дворянської верстви, для якої зазначені поняття були вирішальними. Такою ж має бути державна система освіти, в якій мають бути присутні елементи стихійної народної педагогіки, але сутнісно вона повинна визначатись найвищими критеріями, які презентує об'єктивний розум буття, а не суб'єктивний дух народу, об'єктивний лише як провідна тенденція певних етнокультур, а не людства загалом. Не випадково, нинішні підлітки присягаються не чесним словом громадянина (раніше піонера, комсомольця, партійця), а чесним словом «пацана».

§ 11. Виховання прикладом домінує, але, як вище відзначалось, це не означає, що на прикладах потрібно будувати виховну систему. Зовнішні приклади механічно переймаються, а завдання полягає в тому, щоб розвинути суб'єкту – цілераціональну й цілеспрямовану – свідомість і відповідну їй сферу мотивації. А вона розвивається тоді, коли любов до слова – почутого чи прочитаного – набагато більша, ніж любов до спостережень за поведінкою інших людей, яка не є до того ж предметом свідомої рефлексії. Дітям, як і дорослим, подобаються папуги, але ж людина не папуга. Все, що нею запозичується, вона зобов'язана підняти на рівень усвідомлення – інакше вона не людина, а папуга. Крім того, школа має дати всім своїм вихованцям знання того, що людину, як і світ у цілому, створило Слово. Є великі сумніви в тому, що це знають пересічні, й не тільки, люди. Принаймні, варто було б провести соціологічне опитування з цього питання. У нас нині багато людей вважає себе релігійними людьми, християнами православної віри. Проте чи знають вони, що Бог – це Слово як носій Святого Духа? Д. Локк, звичайно, знав.

§ 12. Слушні думки про безумовну пріоритетність моральних засад в освіті й вихованні перед природознавчими. Людина – істота суспільна, тому їй потрібно готувати до життя в соціумі в першу чергу. Із цим завданням як сім'я, так і школа не справляються, тому людство страждає від суб'єктивної розхлябаності й розпущеності.

Щоб освіта мала виховне спрямування, потрібно всі навчальні дисципліни підпорядковувати антропному принципу, адже світ, попри всі дискусії, антропоцентричний. Основний принцип світопізнання – подібне творить подібне, тому любить його пізнавальною любов'ю. Це можливо, якщо всі предмети органічно впливають із особливостей міфо-релігійного світогляду, який, до речі, домінував тисячоліттями в закладах освіти. Максима атеїстичного свободомислення, як не дивно, також зводилась до переконаності в тому, що богопізнання тотожне людинопізнанню. Людина,

свідома цього, здатна вивести світ із себе без того, щоб пізнавати його з дурної безкінечності чуттєвого споглядання. І. Кант справедливо радив, аби теологія викладалась як фізико-теологія. Якщо вона викладається як автономна дисципліна, уроки Слова Божого не сформують належного рівня моральності.

Ми всі свідки марних потуг церкви покращити моральну вдачу людства абстрактними проповідями й залякуваннями Страшним Судом. Ось чому школа зобов'язана дати, не жаліючи на це часу, ґрунтовні підвалини благочесності й благопристойності, докладаючи до цього «більше часу, праці й наполегливості». Можна щось забути із природознавчих знань, але знати, щоб забути, моральні домінанти поведінки неприпустимо. Приклади подвижницької педагогічної діяльності видатних людей дають підстави твердити, що така система шкільної освіти цілком можлива. Про засоби її розбудови в цьому дослідженні якраз і йдеться.

§ 13. Мова про природо-відповідну освіту й практику виховання. Але є новий аспект: якщо йти за здібностями й інтересами дітей, вони стануть замовниками навчальних предметів, тоді принцип побудови системи освіти буде не суб'єкт-об'єктний, а суб'єкт-суб'єктний. Перше визначення людини в дитячому віці, яке, проте, має значення пожиттєве, *homo ludens* – істота, що грається. Тут маємо те ж саме: діти звикли гратись в різні ігри, тому школа не повинна переривати цю звичку, яка є другою, фактично – першою, натурою, а органічно продовжувати грати, але вже само- і світопізнавальну гру.

§ 14. Про це вже йшлося у попередніх коментарях. Додамо лише, що «почуття гордості» властиве дітям у вигляді почуття героїзму, яке органічно входить у дитячу свідомість від міфологічних сюжетів. Звідси дитяча любов до слова і готовність слухати його змістовні сюжети, адже вони співпереживають міфічним персонажам віртуально, а не предметно. Саме цю особливість дитячої психіки потрібно враховувати у педагогічній практиці. Не випадково, а закономірно, що почуття сорому, як і гордості, позначаються також зовнішнім фізіологічним чином – приливом крові до обличчя як найвиразнішого органу людини. Нинішнє падіння моральності очевидно: проявів почервоніння від сорому з боку дітей і молоді майже не можна зафіксувати.

§ 15. Небезпека абстрактних ідей в тому, що вони не можуть формалізуватись у наочному предметно-речовому вигляді. Вже зазначалось, що дитяча свідомість тяжіє до предметної наочності, тому довгі словесно-понятійні дедукції на моральні теми не можуть мати якогось суттєвого впливу на виправлення чи належне формування природної вдачі. Тут головна роль має належати доброму прикладу батьків і вихователів, оскільки їх поведінка якраз наочним чином демонструє єдність сказаного і здійснюваного, мови і думки, яку вона несе відповідною

поведінкою. Дуже важливо, щоб вони не були на рівні прислуги, а обслуговували розумово-пізнавальні потреби, адже допитливість – вроджена ознака людини. Її визнавав і Д. Локк, дискутуючи з Г. Лейбніцем про вроджені ідеї. Він зазначав, що не визнає змістовних вроджених ідей, які б робили людину лінивою від народження. Допитливість і вразливість від сприйнятого – це і є вроджені характеристичні риси людини, які за належного розвитку можуть зробити її суб'єктом пізнавальної дії.

§ 16. Йдеться про вихідний принцип педагогіки, а саме: вихователь має бути вихованим, інакше довіри до нього з боку вихованців не буде. У що вірять діти? У всесильність і могутність дорослих. Чому саме в ці риси? Тому що визначальною ознакою їх свідомості є міфологія з властивою їй героїзацією людських бажань та інтересів. Уміти дати відповіді на дитячі запитання зрозумілим для них чином – суть педагогічно-виховної та навчально-освітньої майстерності вихователя, дорослої людини взагалі. Чого боїться дитина, спілкуючись із дорослими? Образи приниженням і недовірою до своїх розумово-пізнавальних можливостей. Ясна річ, що вихователь зобов'язаний знати ці та багато інших вікових психологічних особливостей дитячої свідомості. Насамперед те, що кожна людина, попри дитячий вік, є потенційно розумною істотою, з якою потрібно спілкуватись засобами розуму, властивого наявному рівню. У мудрих дорослих особливості становлення й розвитку свідомості зберігаються в пам'яті як фундаментальні основи всієї життєдіяльності, тому вони здатні не лише увійти в стан дитячої свідомості, але й піднімати її відповідним еволюційним чином, не порушуючи всієї логіки послідовності, потрібної для органічного цілеспрямованого розвитку.

Потрібно виходити з того, що сутнісні засади суспільства знаходяться не стільки в самому суспільстві, скільки в пам'яті мудрих людей, соціалізованої знанням минулого досвіду людства, а також особистим досвідом. Ось чому Локк пише про необхідність захистити вихованця від «заразливого впливу дурного суспільства». Суспільна сутність людини формується не від суто механічного перебування серед інших людей, а насиченням свідомості соціально значимими цінностями й установками, здатними зупинити людину від зоологічної егоцентричної мотивації поведінки. Прикладом такої поведінки якраз і має бути вихователь. Він має добре знати стан мотиваційної свідомості суспільства, щоб виховувати не загальними настановами, а їх специфічними особливими проявами в кожній людині. Діти не сприймають загальних засад розуму не тому, що вони нерозумні, а тому, що розум у їх свідомості ще безпосередньо пов'язаний із унаочненими формами його прояву. Це ще не винятково формально-логічний розум законів мислення: його причинна необхідність сприймається ними у дії вчинків, у вчиненій причинності. На ній і зобов'язаний ґрунтувати виховні вчинки вихователь.

Мудрість розуму полягає в тому, що він у всьому сушому діє найрізноманітнішим чином, еднаючи все різноманітне засобами світопізнавального мислення. Вкрай важливо давати дітям, взагалі – всім, хто бажає пізнавати, уявлення про розум як про дію об'єктивної необхідності загально-сутнісного моністичного начала, що породжує все з себе самого. Але це «все» настільки урізноманітнене, що знати один лише закон недостатньо, аби вважати пізнання завершеним. Необхідність проявляє себе через безкінечну кількість випадковостей як особливих своїх модусів. Найбільшою мірою наділені специфічними особливостями люди, тому знати в першу чергу потрібно людей не як втілення розуму й закону в чистому вигляді, а як втілену індивідуалізовану всезагальність, або ж, як писав Л. Фейєрбах, озагальнену індивідуальність. Саме такою сприймає себе кожна людина в дитячому віці, тому і знання про інших людей їй потрібно давати аналогічні: всі люди індивідуалізовані. В іншому разі вона буде відноситись до інших або так, начебто вони абсолютно подібні їй, або ж, якщо виховати на засадах абстрактного розуму і закону, вона буде постійно розчаровуватись у них, оскільки вони не будуть відповідати її уявленням.

Локк справедливо підкреслює, що вихователь зобов'язаний ознайомити вихованця «з істинним порядком речей і вкласти в нього звичку не вважати людину ні кращою, ні гіршою, ні більш розумною, ні більш дурною, ніж вона є в дійсності». А в ній вона є дещо відмінною від інших. Потрібно знати, що всі люди однаковою мірою різні, а тому мають право на здійснення властивих їм відмінностей. Пізнання світу в його відмінностях і є розвиток мислення. Нас повинна вражати не лише універсальна різноманітність рослинного й тваринного світу, але й тим більше універсальність людських проявів у взаємодії з іншими. У цьому сутність гуманістичної педагогіки як навчально-освітнього виховного процесу. Якщо є така педагогіка, органічно утверджується правове громадянське суспільство, яке гарантує кожному свободу волі як свободу обласгородженої гуманізмом суб'єктивності, яка в такому випадку органічно переходить у суб'єктивність. Тому вірно зазначає Локк, що «єдино надійний захист від суспільства полягає в ґрунтовному його знанні». А ґрунтовність – це об'єктивність, правдивість. Правдивий і об'єктивний розум той, який дає знання про єдність **різноманітного**.

§ 17. Потрібно виходити з того, що *друг – це друге „Я”*, а тому вихователь повинен бачити у вихованцеві себе іншого. Це можливо лише за певних умов. *По-перше*, потрібно знати дитячу психологію; *по-друге*, знати її у специфічних особливостях вихованця; *по-третє*, добре пам'ятати власне дитинство та мотивацію власної поведінки в дитячому віці; *по-четверте*, потрібно любити дітей на рівні християнських, вони ж філософські, вимог, а саме: не проявляти симпатій до тих вихованців, які

ближче за душевними якостями, намагались бути максимально об'єктивним; *по-п'яте*, мати розвинене почуття апперцепції, тобто бути в стані якомога тривалішої усвідомленості щодо свого освітньо-виховного покликання. Можна назвати й інші якості, але й цих достатньо, аби зрозуміти унікальність педагогічного таланту і, відповідно, необхідності всілякої підтримки педагогів і вчителів з боку суспільства і держави.

Якщо є дружні стосунки між вихователем і вихованцем, останній буде бачити в першому образ власного майбутнього і буде брати з нього приклад поведінки не лише в її зовнішніх проявах, але і внутрішніх міркуваннях. Це буде постійно підштовхувати його до, як зазначав М. Гайдеггер, до плідної запитальності. Пригадаємо, що пізнавальний інтерес дитини підтримується доти, доки допитливість утримується в його свідомості як домінуюча форма спілкування. Якщо вихователь буде на рівні зазначених вимог до нього, з одного боку, а вихованець буде бачити себе в ньому як собі самому розвиненому дорослому, з іншого, матимемо єдність протилежностей, або, що те ж саме, розвиваюче освітньо-виховне духовно-практичне мислення.

Також не забуваймо, що міфологізована дитяча свідомість завжди тяжіє до героїки, тому вбачає в дорослих взагалі, освічених і мудрих в першу чергу, своїх кумирів, до яких, на відміну від літературних чи міфічно-казкових, можна в будь-який час «доторкнутись» чи то тілесно, чи то духовно без того, щоб падати від ідолопоклонства на коліна. Недоліки у вихованні якраз від того, що дорослі не завжди відповідають дитячим очікуванням відносно вихователів, тому, на жаль, вимушені наслідувати гірші приклади поведінки дорослих як такі, що вражають афективним героїзмом, простіше кажучи, дикунством поведінки. Ось чому виховання в сім'ї малоефективне, – батьки не завжди, а то й досить рідко, пам'ятають, що кожен їхній крок у родинному спілкуванні є об'єктом спостереження і запозичення з боку дітей. А бути «при пам'яті» в родині, бути апперцептивними батькам вкрай складно. Мабуть це мав на увазі Д. Локк, коли свою педагогічну працю присвячував вихованню дітей провідної верстви суспільства, яка зобов'язана своїм статусом давати соціуму й державі освічених громадян.

Мудрість вихователя проявляється також у тому, що він покликаний здійснювати процес духовної соціалізації дитини, засобом до чого є її залучення до обговорення суспільних проблем, які мають ціннісне значення також і для вихованця. А це обов'язково виводить їх обох на міркування щодо моральних мотивів поведінки людей. Природознавство з його однозначними математичними формулами повинно бути підпорядковане формуванню моральності. Лише в такому разі вихованець органічно залучається до власне науково-пізнавальної роботи мислення, адже суспільно-соціальна проблематика цілком еволюційно долучає його до абстрагування, формалізації та ідеалізації як до методів пізнання, а

також до формулювання гіпотез відносно можливих причин очевидних емпіричних фактів і законів, відомих йому в найпростіших проявах, наприклад, послідовної й неминучої зміни дня і ночі, пір року тощо.

Людина дуже дивується, коли узнає, що говорить прозою. Але, вразившись від такого відкриття, у неї може з'явитись бажання писати прозу, а це вже форма апперцепції, спосіб цілераціонального відношення до світу. Висловити свою думку відносно будь-якого емпіричного факту означає сформулювати у власній свідомості певну гіпотезу відносно закону його появи і буття. Заохочення до її висловлення – найефективніший засіб практичного утвердження свободомислення в суспільстві. Крім того, висловити власну думку-гіпотезу відносно соціально-суспільного факту набагато простіше, ніж відносно закону буття природного факту. Звичайно, вона може виявитись помилковою, але без цього не можна залучити людину до пізнавальної діяльності. Головне – не критикувати за висловлену думку, тоді є перспективи, що помилкові судження, ставши очевидними для їх суб'єктів, не будуть переростати в суб'єктивізм поведінки, завжди зумовлений принизливою іронією з боку тих, чия думка виявилась вірною.

§ 18. Диспути, в яких домінує насмішка, іронія, приниження оцінюванням, на якому, на жаль, побудована система освіти впродовж багатьох століть, не дають бажаних результатів. До того ж диспути, за визначенням, публічні, а не має більшого приниження для дитини й молодій людині, ніж приниження на людях, особливо коли присутні близькі й рідні люди. Ось чому Локк пропонує уникати їх, а займатись самовдосконаленням з індивідуальним вчителем, яким може бути звичайна книга – наймудріший порадник.

§ 19. Діти люблять свободу з дитинства, від народження тому, що свобода є способом буття природи. Це людина пізнає свободу як необхідність, як закон, але для самої природи вона і є необхідність. Тобто, це тотожні поняття, які розрізняє людина в пізнанні і, розрізняючи, обирає для себе свободу. Свобода як нерозрізнена в свідомості дитини необхідність проявляється у вигляді прагнення до влади. Хибність такого прагнення не у ньому самому, а в тому, що воно не є цілісним – це устремління до якогось одного бажання, хоча, очевидно, найсильнішого, найбільш субстанціонального. Справді, якщо його немає, цілком ймовірно підпадіння під залежність іншої людини. Небезпека цього в тому, що люди, на відміну від стадних тварин, не мають інстинктивного гальма в своїй агресії до подібних собі. Якщо ворон ворону око не викльовує, то людство прогресує у засобах масового знищення й, мабуть, у недалекому майбутньому таки прийде до самознищення.

Локк виділяє дві форми прояву свободи як прагнення до влади (це свобода свавілля, своєї природно-егоїстичної волі): підпорядкування інших

своїй волі і привласнення речей. Оскільки це свобода необхідної волі, яка іманентно, без злого умислу, виходить із глибин дитячої душі, її потрібно направляти в річище свободи, необхідної для гармонійної взаємодії між людьми в суспільстві. Звичку позбуватись впертого суб'єктивізму можна й потрібно виробляти наодинці з собою та з другом-вихователем, якому максимально довіряєш як собі самому. А порада собі самому в дитячому та юнацькому віці йде від іншого як такого, який фактично є тобою самим, але з розвиненими аналітико-синтетичними здібностями. Коли говорять про звичку як другу натуру, очевидно, мають на увазі, що першою є суто природно-біологічна, агресивно-невгамовна як для людини, що покликана на світ необхідністю здійснити подвиг самообмеження, неможливий без самопізнання. Сказане все більше переконує в тому, що справа виховання, по-перше, найважливіша справа, яку має вирішувати держава, по-друге, вихованими в першу чергу мають бути батьки. Взяти шлюб – справа нехитра, хитрість (а це мислення розуму, як відзначав Гегель) у тому, щоб зуміти зняти егоцентризм поведінки народжуваних дітей, за яких слід нести велику відповідальність перед людьми, власними дітьми насамперед. Тут можна й потрібно пропонувати відповідне законодавство, яке б давало майбутнім батькам розуміння цієї відповідальності. Адже не можна перекладати на школу ті завдання, які є прямим батьківським обов'язком. Звичайно, що цього немає, але не так важко утвердити у свідомості людей, що провина за безлад і аморальність у суспільстві лежить на кожному, хто не є суб'єктом відповідального способу життєдіяльності. Провина держави може бути лише в тому, що вона (її структури) не доносять до суспільства очевидні речі. Особливо цим страждає патерналістський тип держав, до якого понад тисячоліття належимо і ми, українці.

§ 20. Що означає «вчасно почати виховання»? Ранній вік – це щось невизначене. Очевидно, що, знов-таки, приклад вихованості мають показувати батьки. В даному випадку – приклад раціональної поведінки в суспільному бутті. Час народження помилково пов'язувати з днем появи на світ Божий. Він збігається з днем (хвилинами) зачаття і, як свідчить сучасна медицина, найважливішим для формування здорової біологічно дитини є період з другого по дванадцятий тиждень. Всі інші місяці до дня фізичного народження мама й тато, соціальне оточення взагалі мають демонструвати приклад гармонійної взаємодії, адже нервова система мами і дитини пов'язані як одне ціле. Локк говорить про перші роки, проте зараз цього замало. Він постійно звертає увагу на потребу говорити з дітьми міркувальними судженнями, щоб у них з'явилась стійка звичка саме до такого виду діяльності, адже людину в такій якості творить мово-мислення, а не одне лише слово-говоріння. Якщо утворилась стійка звичка до постійних розмірковувань, вона стає «другою» натурою, тобто облагороджує першу благом розуму, знімаючи суто психофізіологічні

спонукання до певних неконтрольованих дій. У тварин контроль здійснюють вроджені інстинкти; у людей це має стати функцією розвиненого морального розуму.

Звернемо увагу на те, що Локк пропонує припиняти будь-які спроби дітей утвердити поміж себе владні одноосібні відносини. Реалізувати це можна лише за допомогою старших, але не заборонами, а постійним перебуванням серед них і прикладом демонстрування рівноцінної рівноправності поміж ними. Як саме це зробити – справа таланту педагога і конкретної ситуації. Можна сказати лише одне: колектив дітей не може бути великим за кількістю, адже увага до кожного з боку вихователя має бути постійною, інакше не буде поваги з боку обділеного нею до нього.

Увага породжує повагу, а не її декларування.

§ 21. Для пострадянської свідомості дуже важливо виходити з егоцентричної природи людини як біологічної істоти. Це нормально: життя як обмін речовин являє собою процес асиміляції та дисиміляції, засвоєння і виділення. Ясна річ, що в дитячому віці домінує засвоєння, тому це вирішальний період для духовно-освітньої експансії розуму в дитячу свідомість: засвоєні знання, на відміну від привласнених речей чи засвоєної їжі, соціалізують егоцентричну свідомість очевидним чином. А саме: якщо привласнена чужа річ зі всією очевидністю вже фізично не належить ошуканому, то віддані будь-ким іншому знання залишаються також і власністю того, хто віддав. Виявляється, що це справляє вирішальне виховне й освітнє враження на егоцентричного вихованця – у нього відкриваються духовне світобачення, народжуються духовні очі, або, як пізніше висловлювався Г. Сковорода, «очиті очі». Завдяки цьому досить значна частина людей, починаючи з дитячого віку, здатна подолати самолюбство і полюбити знання. А любов до знання – це філософія, яку подарували людству античні народи, які, зникнувши в давній історичній ідентичності, залишаються вічними як духовні прашури сучасних народів. Щедрість, яку потрібно виховувати у дітей, має і, так би мовити, егоїстичне значення: діти помічають, що ставлення до них з боку ровесників і дорослих за кожного прояву щедрості покращується.

§ 22. Також цікава думка, зважаючи на пропаганду в радянський період безстрашності як героїчної риси характеру, яку потрібно виховувати й заохочувати. Страх породжує богів – відоме визначення ще з античних часів. Суть страху – невідоме найближче майбутнє. Тому релігія, субстанціюючи страх, робить благородну справу, а саме: спонукає до пізнавально опосередкованого відношення до дійсності, неможливого без аналітико-синтетичного мислення. Локк кваліфікує страх не як «рішучість розумної істоти, а гнів звіра». Людина зобов'язана прожити життя, а для цього вона повинна вміти прогнозувати його хід. Будь-які ж афективні дії знищують прогноз на те, що може і має бути.

§ 23. Тільки завдяки пізнанню світу людина може ставитись до нього ошадливо й дбайливо як до свого власного органічного, хоча й дещо просторово віддаленого тіла. Зле ставлення до природи, особливо до живої, як і до створених іншими речей, Локк пояснює негативним впливом на дитячу свідомість суспільного оточення, презентованого дорослими. Це справді так, адже ще ніколи в історії людства розум не був вирішальним чинником її протікання. Звідси й виховання на кровопролитній і руйнівній завойовницькій історії, а не на подвижницькому житті шляхетних у своїй гуманності людей. Вони є духовними героями, адже жити згідно вимог розуму є богоподібною справою. А він якраз і вбачав причину дикунства і варварства людей, як синоніми зла, тим, що душі їх юні від невігластва. Йдеться, звичайно, про Бога як персоніфікований Розум, а не про бога як ідола. Тому й спочатку влаштував всесвітній потоп, залишивши лише богобоязливого Ноя, а потім взагалі відійшов від будь-яких втручань у їх долю, оскільки все належне їм передано у заповідях Мойсею.

Зробити людей розумними істотами – марна справа. Тому варто відрізнити педагогічну теорію від педагогічної практики. Вони мають поступово еволюційно зближуватись в ході історії. Теорія завжди випереджає практику, адже поперед неї – Розум як начало світу, як Святий Дух, як Дух Єднання. В емпіричній практиці звичайних людей завжди попереду обмежена предметно-речова дійсність як об'єкт перцепції, тобто позапізнавального сприйняття. Освітньо-виховний процес – це поступовий перехід людини зі стану перцепції в апперцепцію, зі стану звичайної людини в незвичайну, розумну, благодатну. Більшість, причому – переважна й переважаюча – завжди за звичайними людьми та їх звичками, що відображають звичний стан їх свідомості. Тому таку низьку оцінку має в середовищі мислителів звичай і громадська думка: вона звично думає, що спосіб її думання і є Розум – так приємніше жити, бо не дуже приємно поважати, тим паче любити, мудрість і мудрих людей, якщо такого ставлення не вироблено в дитячому віці.

§ 24. Знов-таки проблема в тому, щоб дорослі показували приклад моральної поведінки дітям. Це, звичайно, складно, адже йдеться у Локка про станову педагогіку. А вона завжди ґрунтувалась на етиці корпоративній, а не загальнолюдській, хоча й декларувались загальнолюдські християнські цінності. Зважаючи на те, що Росія як за царської доби, так і за радянського періоду мала станове суспільство, а не громадянське, прояви зверхності у міжлюдських стосунках просто-таки різючі. Тому негативний приклад, на жаль, діти можуть спостерігати і переймати на кожному кроці. Нині така кастовість набула партійного забарвлення: брутальну лайку в засобах масової інформації можна почути щодня. Вона, звичайно ж, автоматично переноситься в родинне коло. То ж чи варто дивуватись, що нормальна ввічливість нині – велика рідкість. Тим

паче, що партійна політика майже органічно увійшла в систему освіти. Тому застереження великого мислителя і громадянина актуальні як ніколи.

§ 25. Йдеться про допитливість, властиву кожній людині в дитячому віці. Ми вже неодноразово коментували цю вроджену здібність, але не завадить зупинитись на її значенні знову. Локк називає її «діяльною допитливістю» (М.Гайдеггер називав «плідною запитальністю»). Засоби до її закріплення пропонуються наступні.

Оскільки це природна й органічна схильність дитини, ніколи не слід ставитись до будь-яких дитячих запитань зневажливо, як до пустої забаганки. Адже запитальні речення, вони ж елементарні форми мислення у вигляді суджень, не що інше, як пошук причинного зв'язку між явищами природними чи суспільними, в середовищі яких зростає і розвивається дитина. Якщо не давати відповідей, зрозумілих і сприйнятних для дітей, не буде відбуватись їх духовно-пізнавальний розвиток. Пізнати щось означає знайти причинний зв'язок. Пригадаємо кредо Демокріта: «знайти хоча б один причинний зв'язок для мене краще, ніж оволодіти персидським престолом». Звичайно, діти ще не здатні знайти внутрішній об'єктивний необхідний загальний сутнісний зв'язок між об'єктами спостереження, але вони чітко схоплюють постійно повторювані зв'язки, що наштовхує їх на запитання: «Чому так відбувається в різноманітному світі явищ, процесів, подій?».

Це означає, що вони дошуковуються, докопуються, допитуються до законів буття, оскільки постійна повторюваність є атрибутивною ознакою закону. Їм це потрібно для того, щоб вгамувати хаос почуттів, якими кипить їх душа, не даючи можливості вести спокійний спосіб життя. Ми пам'ятаємо, що нормальним станом будь-якої системи є стан рівноваги. Надто ж він важливий для людини, особливо в дитячому віці. Завдання дорослих, в першу чергу вихователів і вчителів, полягає в тому, щоб дати адекватну відповідь на зацікавлене питання, поступово доповнюючи форми знання у вигляді емпірично фіксованих фактів і законів знанням глибинних атрибутів закону: об'єктивності, всезагальності, необхідності, внутрішньої присутності. Ця поступовість якраз і має визначати як методологію та методику навчання, так і його тривалість. А все разом має визначати принципи побудови системи освіти загалом.

Вище вже зазначалось, що вихователь і вчитель-освітянин мають бути обізнані на особливостях дитячої психології, вікової психології взагалі. Тому дитячі питання та відповіді, які їх задовольняють, не повинні викликати невдоволення. Навпаки, потрібно заохочувати органічні для них варіанти відповідей на ґрунті міфо-релігійного світогляду. Перенесення людської суб'єктивності на природний світ не є шкідливим саме по собі: воно стає таким лише тоді, коли на ньому зупиняються і не йдуть далі в напрямку об'єктивності. А цей напрямок передбачає органічну єдність

об'єкт-суб'єктної взаємодії, оскільки людина і на субстанціональному, і на субстратному рівнях тотожна Універсуму, тобто є мікрокосмом. Отже, майстерність педагога повинна полягати в тому, щоб не абстрагуватись від дитячої свідомості, а абстрагувати з неї самої, оскільки вона презентативна світовій об'єктності й об'єктивності.

Слід також звернути увагу на твердження Локка про те, що «знання настільки ж приємні для розуму, як світло для очей». Знання розвивають «духовне бачення очей», тому коли у дітей відсутня любов до знань і пізнання, це означає, що вони не отримали належного виховання: зі схованки їх душі не вивели на поверхню любов до знань. Звичайно, що вся провина не може лежати на дорослих, в тому числі й вихователях та вчителях: їх у дитинстві також не «просвітили» світлом любові до знань такою мірою, яка б зробила з них подвижників розуму. Ось чому в усі часи талант не стільки органічно розвивається, скільки «пробиває» собі шлях, постійно набиваючи собі гулі.

Цікавою є також думка про те, що у навчанні набагато більше задоволення від різноманітності, ніж у звичних для дітей іграх. Гра, як відомо, належить до найсуттєвіших ознак становлення людини в дитячому віці. Проте завжди попереду неї стоять жорсткі, іноді й досить жорстокі, правила. Відносно знань ситуація дещо інша: тут правила пізнаються зусиллями індивідуального розуму, індивідуальної волі, вольового розуму й розумної волі. Тобто, це постійний, а не разовий, процес. Ось чому вчитись потрібно все життя. На противагу: «Делу время – потехе час». Увесь час життя – це процес навчання, процес накопичення знань, процес становлення розумно-пізнавальної волі.

§ 25. Суб'єктивність людської, особливо дитячої, поведінки, яка переростає в суб'єктивізм як життєву домінуючу вчинків, зумовлений неправдивістю пояснень з боку дорослих. Закон – прояв об'єктивного загальносвітового начала. Будь-яке пристосування до специфічних особливостей людини в будь-якому віці породжує пристосуванство й суб'єктивізм як життєву норму. Правда – це об'єктивність, кривда – суб'єктивізм, що зріс на хибній тезі про нібито неможливість пояснити дитині об'єктивне доступним для її розуміння способом. У справі виховання не може бути «святої брехні», тому не є неправдивими пояснення світоустрою міфо-релігійним чином. Воно неправдиве тоді, коли над змістом казок і релігійних сюжетів не розмірковують разом із дітьми, як і дорослими, що за світоглядними уявленнями не доросли до розумно-філософського світогляду. Якщо ж є практика аналізу їх змісту, обов'язково з'явиться об'єктивне начало в суб'єктивних сюжетах. Так, як воно з'являється в літературно-художніх творах у вигляді типових характерів їх персонажів. Адже в кожній казці добро перемагає зло, де перше є синонімом правдивості закону, а друге хибності свавілля суб'єктивізму.

§ 26. Оскільки процес пізнання являє собою процес спілкувальної цілеспрямованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, ефективним засобом вирішення пізнавальних завдань є свідоме продукування все нових і нових запитань, включно до парадоксальних і навіть абсурдних. Адже головною метою пізнання є вироблення стійких навичок мислення, формування любові до мислення як творчої діяльності, яка, в свою чергу, формує в людині, виправдане почуття гордості на протигагу суто природній психофізіологічній чванливості. Не випадково, епоха Відродження органічно перейшла в епоху Гуманізму завдяки свободі мислення, яка майже тисячоліття фактично заборонялась церквою. Висловлювати різні думки з приводу одного й того ж об'єкта – це вже прояв свободи і засіб для зацікавленого колективного обговорення суб'єктів, жоден із яких не виходить із того, що лише його думка істинна. Ось чому гасла буржуазно-демократичних суспільних перетворень зводились до необхідності утверджувати різноманітні свободи духовного характеру – свободи думки й свободи мислення в першу чергу.

§ 27. Свобода думки й свобода мислення, що стали нормою суспільного життя в Новий час, сформували нову якість людської духовності, а саме: **мовомислення**. Локк у зв'язку з цим якраз і зазначає, що виховання дитини має спрямовуватись на розвиток здібностей до розумних розсудливих суджень, витісняючи поступово дане від природи словолубство. Останнє потрібне для називання предметів, але це лише початковий етап духовно-пізнавального самозростання людини, який обов'язково має перерости в пізнавально-понятійне мовомислення. Будь-яке послаблення з боку вчителя, пов'язане з бажанням допомогти вихованцеві наочним прикладом засвоєння поняття виявляється проявом «дурного напрямку софістичної і фальшивої манери розмовляти з ним».

Звичайно, для масової загальноосвітньої школи кореляція слів з об'єктами спостереження необхідна, але ми повинні знати, що в такий спосіб вкрай сумнівно отримати духовність на рівні мовомислення, рівні науково-пошуковому. Об'єктом апперцептивного пізнавально спрямованого мислення має бути мова текстів, тоді воно буде здатне відкрити її понятійний об'єктивний смисл. Для суспільства не потрібно, щоб усі без винятку громадяни були мислителями. Проте без них воно не буде мати перспектив для прогресивного гуманістичного розвитку. З іншого боку, всі без винятку громадяни мають виховуватись на повазі до мислителів у різних галузях знань, адже без їх відкриттів втілити в суспільне буття ідеї моральності й гуманності неможливо. Європі це вдалось, тому вона започаткувала Нову історію як історію самодостатнього розвитку кожної людини, закріпивши її свободи, права й обов'язки конституційним шляхом. Найголовнішою серед свобод, закріплених правом як обов'язком і для держави, і для людини, є забезпечення умов для

розвитку здібностей, починаючи з «найвищої і найважливішої здібності нашої душі» – допитливості.

§ 28. Вище вже говорилось про шкідливість брехні, оскільки, начебто, дитина не здатна все зрозуміти і збагнути на об'єктивно-науковому рівні. По-перше, її виховання не зводиться до формування наукового світогляду, по-друге, зміст виховання підпорядкований розвитку моральних засад поведінки, позаяк від народження в кожній людині домінує природно-біологічне егоцентричне життєве начало. Його якраз і потрібно трансформувати в соціоцентричне рiчище і дитина здатна сприйняти об'єктивні моральні начала, які пропонує їй міфологія в тому разі, якщо вона є об'єктом розумних міркувань дитини, талановито скерованих вихователем-вчителем.

Локк виділяє декілька аспектів негативного впливу брехні на дитячу свідомість. Серед засобів її подолання такі. 1. Індивідуальне виховання, яке захищає дитину від поганого впливу найближчого оточення. 2. Ретельна турбота про якісне виховання і контроль за його протіканням. 3. Виховання у дитини відрази до будь-яких проявів брехні. 4. Чутливе й негайне реагування з боку батьків і вихователів на щонайменші перші прояви брехні з боку дитини. Методи покарання можуть бути різними, але зауважимо, що в добу Гуманізму й Просвітництва покарання побиттям не виключається з арсеналу гуманістичної педагогіки. Кінцева мета виховного й навчально-освітнього подолання схильності до брехні й обману – виховання джентльмена як суб'єкта гідності, честі, достоїнства, для якого ці якості просто несумісні з самим життям.

Виховання свідомості, ґрунтованої на засадах об'єктивності, є справою моральної освіченості кожної людини, дитини зокрема. Об'єктивність – це і є правдивість. Сформуванню об'єктивного світогляду як домінанту поведінки на засадах природознавства фактично дуже складно, якщо взагалі можливо. Адже воно завжди підштовхує до порівняння понятійно сформульованого закону з формами об'єктів, що відносяться до його застосування. А об'єктне, як ми вище відзначали, не приводить само собою до відкриття в ньому об'єктивного. І навпаки, всякі міркування стосовно суспільних процесів як процесів міжлюдської взаємодії пробуджує (будить) в людині об'єктивні начала її буття.

Для кожного малюка, не кажучи про дорослих, очевидним є те, що його дотик (дотичність взагалі) до будь-якого об'єкта споглядання не є безпосереднім. Крім рук і смаку як органів сприйняття і відчуття, до всього існуючого людина дотична опосередковано засобами фізичних полів. Вона бачить, чує, розрізняє запахи на відстані. А фізичні поля і є розтягнені в просторі й часі об'єкти у вигляді формул їх сутностей. Людину формує мова, яка з'єднує віддалені об'єкти спілкування. Що дратує людей у спілкуванні? Очевидно, не те, що їх не чують співбесідники, а те, що їх не

розуміють. А розум якраз і послуговується мовомисленням, інструментом якого є поняття, які, за визначенням, відображають об'єктивну, а не об'єкту, сутність усіх явищ світобуття. Тому спілкування з дітьми правдиве лише за однієї умови: їх потрібно уміти розуміти, потрібно зуміти їх зрозуміти, щоб мати духовну єдність із ними.

Правда об'єктивного якраз і належить дітям і міститься вона в змісті їх мовлення. То ж умовою їх виховання є чуйне й уважне слухання змісту їх мови як змісту об'єктивного, а не лише об'єктного у вигляді звуку і звучання. Зацікавлене спілкування для дитини завжди об'єктивне, а не об'єктне: вони потребують розуміння своїх душевних поривань значно більше, ніж іграшок як об'єктів гри. Розмови дітей з іграшками необхідні, але це і докір дорослим, які не задовольняють їх духовної потреби в знанні об'єктивного, загального, єдиного, спільного. Отже, вони більші науковці й правдолюбці, ніж дорослі. Звичайно, й останні не несуть абсолютної провини – їх у дитинстві також не слухали й не чули як суб'єктів об'єктивного світового розуму.

Критерієм того, що діти вже стали на шлях обману, а то й свідомої брехні, є властива їм, як і дорослим, схильність до виправдань. Адже сам факт виправдання свідчить про те, що вони відчують, так би мовити, зраду органічній об'єктивності душевних поривань і, боячись покарання, стають на такий захисний, але хибний шлях. Тому Локк пропонує не застосовувати суворе покарання в разі виправдання, оскільки воно все-таки свідчить про усвідомлення порушення певних моральних норм. Слід сказати, що схильність до виправдання, яка властива всім людям, має свої онтологічні й гносеологічні корені. А саме: буття людини чітко визначено просторово-часовими характеристиками як щось виокремлене й особливе у своїй специфічності, а в пізнанні діють закони загального, загальне як закон об'єктивного. Якщо застосування закону буття відносно людини прямолінійне, без необхідних корекцій, вона протестує виправданням – нагадуванням про свою особливу специфічну суб'єктивність, яка таким застосуванням ігнорується. Правда не завжди належить дорослим, а лише тим із них, хто виховався на ній, не зазнавши душевних травм. Можливо через це Локк не рекомендує вживати суворих покарань, а можливо він не забуває, що пропонує педагогічні рецепти як високоосвічений мислитель, якому відома щира правда як правда об'єктивності. Адже він веде мову про вихованих вихователів.

§ 29. Важливі міркування про виховний вплив на дитину її віри в Бога, яку потрібно зароджувати в ранньому віці. Важливі для пострадянських людей, які після десятиліть свідомого державного атеїзму раптом дуже легко стали вважати себе віруючими. Локк пише, що «любов і пошану до цієї вищої істоти» потрібно заронити в ранньому віці, тобто в сім'ї, оскільки церква відокремлена від держави, як і школа також. А в тому, що

об'єктивне і правдиве розуміння Бога у батьків за таких обставин, є великі сумніви. Тим більше, що Локк рекомендує щось суперечливе: з одного боку, пропонує «дуже рано вкарбувати істинне поняття про Бога як незалежну вищу істоту, творця всіх речей», з іншого, не рекомендує входити в складні духовні визначення його сутності як незрозумілі для дитини. Адаже віра в Бога як у вищу істоту, що створила світ для користування людьми, не є істинною формою релігії, яка в Богові персоніфікує світовий об'єктивний розум як найвище Благо, як благодатну силу Закону.

Так, дитина, переважна більшість дорослих, в тому числі освічених, схильна до персоніфікації понять, що й знаходить своє відображення в особливостях міфологічної свідомості, в ідолах роду, якщо згадати класифікацію Ф. Бекона. Проте якраз вони й повинні бути подолані якомога раніше талановитими педагогами і просвітниками на шляху, про який неодноразово говорилось. Це шлях філософської аналітики над змістом міфо-релігійних літературно-художніх образно-асоціативних сюжетів, згорнених в моральні умовиводи. Має бути віра в них як божественну сутність. Діти вірять в богів-ідолів, від якої їх потрібно відвести і підняти на рівень віри в єдиного Бога, який знає правду того, чому вони не всемогутні. Адаже дітей не може не вражати те, що казкові герої не всемогутні, не всесильні. Це і слід використати для розуміння ними того, в чому причина, позаяк їх допитливість, не забуваймо, спрямована на пошук причинних відповідей на питання. Яким чином? Думаємо й переконані, що не дуже складним, доступним для дитячого розуму й розуміння. А саме: потрібно показати, що поміж казкових міфічних героїв немає єдності, а єднає все різноманітне розум і любов. Тому Бог – це мислитель.

Суть релігійного розуміння Бога якраз у цьому: релігія освячує розум і любов в ідеалі вищої істоти, яку називає безіменним Богом, але це не ім'я якоїсь фізичної істоти, не назва об'єкта, а об'єктивна сутність Всесвіту. Вже досить переконливо, на мій погляд, йшлося про значні можливості дітей у справі розуміння об'єктивного, тому активне спілкування з дітьми над змістом героїчних казково-міфічних сюжетів сформує у них віру, також об'єктивну, в наявність вищої істоти, істотність якої полягає в розумних діях, які все і всіх задовольняють. Принаймні, можемо покликати собі на допомогу досвід А. Макаренка, в шкільній системі якого дисципліну тримали молодші діти. Чому? – Очевидно, не тільки тому, що вона захищала їх від свавілля й насильства з боку старших, а й тому, що об'єктивність закону дуже близька до їх душевного соціуму, споріднена з ним.

В даному разі немає неповаги до класика світової філософії. Істинне розуміння завжди конкретне, в тому числі й відносно часу. Очевидно, що віра в Бога як істоту була в його часи саме такою. Але він не зупинявся на

ній, пропонуючи переходити до віри в те, що він є суб'єктом управління світом, а діти вже трішечки старшого, ніж ранній, віку досить позитивно ставляться до норм і правил як субстанції управлінського процесу. Тому любов Бога до них проявляється в тих благах, які вони отримують в разі їх виконання й дотримання. Будь-який факт відсутності заохочення з боку тих, хто розповідає про блага закону, але не заохочує похвалою, діє негативно. Ось чому вкрай важливо бути щедрими в заохоченні, бути уважними до проявів, навіть щонайменших, щирої правдивої поведінки дітей, особливо тих, хто раніше мав із цим певні проблеми. Інакше не буде поваги ані до закону з його правилами й нормами, ані до вихователів та вчителів, ані до самого Бога. Що неприпустимо: його як ідею розуму дискредитують люди. Наслідок нині очевидний, хоча про нього говорили ще багато тисячоліть тому: покарання за нерозумність людських дій погрожує людству самознищенням.

§ 30. Йдеться про якості характеру, необхідні джентльмену як суб'єкту благопристойності. Звернемо увагу на деякі принципові положення, які породжують позитивні або ж негативні риси.

Найперше. Щоб не бути неприємним для інших, потрібно «не бути низької думки ні про себе, ні про інших». Отже, для виховного процесу важливо дати вихованцям об'єктивне розуміння сутності людини. А до нього належить те, що вона є істотою, здатною до самовдосконалення. Їй, метафорично висловлюючись, об'єктивно властиве так зване «почуття неба». Про це говорилося при аналізі поглядів Конфуція: шлях щирості він вважав шляхом неба. Закон якраз і презентує безкінечність і вічність неба. Небесна сутність людини презентована її розумом, здатним пізнати вічне й безкінечне, абсолютне.

Абсолютне, відзначу, має також значення відокремленого від будь-чого, визначеного простором і часом. Небо якраз і є адекватним втіленням такого саме розуміння абсолютного, адже його як фізичного об'єкта не існує. Тому воно найбільшою мірою здатне виразити об'єктивну сутність Бога як Абсолюта.

§ 31. Брутальна людина та, яка ігнорує свою суспільну сутність. Її спосіб життя в такому разі не просто асоціальний, а тваринний, причому навіть не властивий стадним тваринам, які інстинктивно відчують свої обов'язки перед іншими особинами стада. Брутальність – це прояв зоологічного індивідуалізму, властивого одноклітинним або ж тваринам-паразитам. Можливо дещо різкий коментар, але він цілком впливає з думок історико-філософської думки взагалі, Локка зокрема. Адже процес виховання якраз і полягає в тому, щоб засобами впливу об'єктивного розуму розширити його прояв у новонародженій психофізіологічній біологічній особині, без чого вона ризикує залишитися в такій якості, зрісши, проте, на всіх соціально-духовних надбаннях, першим із яких є мова. Вона з'єднує людей,

якщо стає джерелом пізнання засобами мислення; якщо ж вона залишається для когось лише засобом говоріння, вона роз'єднує, адже зводиться лише до називних речень, з'єднуючи індивіда тільки з речами, а не з іншими людьми, їх душевним соціумом.

§ 32. Украй вірна думка про неприпустимість презирливо-принизливого ставлення до людини. Це всі розуміють, але не завжди аналізують причини брутального поводження в міжлюдських стосунках. Моя позиція така: від народження кожен із нас має егоцентричну домінуючу поведінку, яку й фіксує релігійно-міфологічний світогляд, згідно якого світ антропоцентричний, причому в центрі його перебуває конкретна людина, яка його споглядає. Фактично це означає, що кожен уявляє світ по-своєму, а тому переносить на нього свої власні душевні переживання. Щоб захиститись від такої ж експансії на світ з боку інших, кожен героїзує себе в ньому, бере всю його могутність і потужність на свою користь. На такому егоцентричному й героїчному фундаменті будується (вибудовується) людина. Ясна річ, що це породжує постійне суперництво поміж людьми, зафіксоване у відомій максимі «людина людині вовк». Зняти антигуманні взаємини якраз і покликана система навчально-освітнього виховання, мета якої полягає в тому, щоб відкрити егоцентрично налаштованій людині соціально-духовну основу світу і налаштувати на соціоцентричну мотивацію поведінки, згідно якої вона споріднена з макрокосмом, а тому спроможна жити за правилом «людина людині друг, товариш і брат».

Якщо у людини є таке розуміння, а воно об'єктивно наявне, адже вона за походженням колективна істота, її поведінка буде дружньою по відношенню до інших людей, починаючи з любові, так би мовити, до своїх родоплемінних близьких і рідних, закінчуючи толерантним ставленням до будь-якої іншої людини попри всі явні й неявні відмінності поміж ними. Саме таким чином завдяки виховному й навчально-освітньому впливу на людську свідомість утверджується громадянське суспільство, в основі якого знаходяться всі риси вихованої людини, про які веде мову Локк. Це означає, що виставляти напоказ недоліки людини не просто прояв невихованості, але й певна форма правопорушення. На це варто звернути увагу, адже чомусь на повну потужність у нашому суспільстві, що мавпує з російського, «квітне» «прикольний» стиль поведінки, навіть можна говорити про відповідний стиль життя. Звичайно, людство має весело розлучатись зі своїм минулим, яке не завжди гуманне й людиноцентричне, проте це не означає, що веселість має перейти в практику постійних насмішок над конкретними людьми, обраними як мішень для принижень і брутальності. Відношення між політиками та їх характеристики в ЗМІ та різних мистецько-розважальних програмах – яскраве свідчення садо-мазохістської насолоди від зневажання людської гідності й достоїнства.

§ 33. Хороше пояснення того, чому в педагогіці має діяти правило: «вихователь має бути вихованим». Справа в тому, що лише його незаперечний авторитет здатний подолати негативний вплив суспільного середовища на поведінку людини. Вона може не підтримувати суспільну думку чи суспільні звички, але перебування серед людей робить її конформістом, таким, як всі. Отже, вихователем може бути людина, яка не є конформістом, але безумовно високоосвіченою вольовою особистістю, носієм суспільно-історичного раціонально визначеного досвіду. Це означає, що нелегко бути не лише вихователем у зазначеній якості, але й вихованцем у таких вихователів: вони вимогливі на рівні вимог об'єктивного розуму, в той час як значно простіше могли робити афективно, або ж так, як діють всі довкола тебе.

Про це чудово писав М. Бердяєв, зазначаючи: «Наша епоха (не помилюсь, коли «нашою» буду вважати фактично переважну частину свідомої історії людства, починаючи з давньої античності – В.Ж.) страждає волею до бездарності, вольовим відлученням від геніальності й даровитості. Епохи бувають бездарні, бідні на геніїв із власної вини, це людський гріх, а не сліпа випадковість, що обділила певний час дарами згори. І в нашу епоху, як і в будь-яку, є немало обдарованих, але вони хибно спрямовані, вони чахнуть в атмосфері волі до бездарності. ..в кожній людині закладене начало геніальності і кожен може бути в певні хвилини життя геніальним. Повинна бути воля до геніальності, а її якраз немає» [(Философия свободы. М., 1989. с.15-16)].

§ 34. Зайвий раз пригадаємо, що гармонія суспільного життя ґрунтується на взаємній повазі між людьми. Здатність говорити і бажання щось сказати, разом із бажанням бути почутим – загально-родові визначення суспільної сутності людини. Тому відмова слухати і чути – прояв великої невихованості й неповаги до іншої людини. Зазначу, що чи не головним гаслом буржуазно-демократичних революцій у Європі була вимога свободи слова. Ясна річ, що йдеться про право бути почутим у своїх словах. Вихована людина як синонім інтелігентності просто зобов'язана вміти слухати одне і те ж декілька раз, але робити вигляд, що чує це вперше. Це важко переносити, але потреба говорити для звичайної людини перевершує для неї потребу мислити. Звідси й драматизм і трагізм вихованої людини, оскільки властивий їй спосіб життя жертвний.

§ 35. Продовження вище наведених міркувань. Але звернемо увагу на виховання навичок, які стримують бажання висловлювати категоричні судження загальностверджувального або загальнозаперечувального характеру. Це стосується не тільки молодих людей, але й дорослих, особливо ж людей похилого віку. Потрібно знати й ніколи не забувати, що пізнання будь-чого зводиться до пізнання об'єкта в його специфічних особливостях. А тому домінувати мають не категоричні судження

загального характеру, а вірогіднісі судження частковості, що послуговуються словами «деякі», «більшість або меншість», «поодинокі», «окремі» тощо. Справді, лише «деякі вихователі, вчителі талановиті», а не всі. Також невірно формулювати судження, нібито «всі діти талановиті», або «всі мають бажання вчитись». На жаль, педагоги досить часто виходять, вірніше їх примушує система педагогічної освіти, із хибних категоричних суджень, тому замість радості від педагогічної діяльності отримують сум і печаль, нервові хвороби. Як і діти, яких принижують оцінюванням не за ті знання, вміння, навички, до яких у них є органічна природна схильність.

§ 36. Вище відзначалось, що кожна людина в дитинстві являє собою істоту, яка грається, *homo ludens*. Саме гра є великою роботою для дитини, а тому слід відходити від не зовсім вірно інтерпретованої тези про те, що фізична знаряддева праця створила людину. Її творить мова, праця над мовою, мовна праця, мова як напружена розумно-вольова цілеспрямована робота. Тому педагогіка як вчення про виховання й навчання освітою зобов'язана розвивати ігрові методики. Нагадаю, що К. Маркс визначав працю саме як гру фізичних та інтелектуальних сил людини. І додавав, що чим більш неприємною є праця, тим більше вольових зусиль потрібно для її здійснення. Муки педагогічної праці якраз і зумовлені тим, що вона досить часто неприємна ні для вчителів, ні для учнів. Задоволення від праці є тоді, коли вона є здійсненням волі, йде за автономною волею людини, є способом її самодіяльності.

§ 37. Як зрозуміти наведений зміст? Можливо таким чином, що вчити щось напам'ять можна в тому разі, якщо пропонований зміст, по-перше, важливий для всього життя, але, по-друге, не зрозумілий в дитинстві, по-третє, його потрібно вивчити, оскільки ще не вироблене вміння читати, тим більше пізнавально-аналітично, з розумінням змісту прочитаного. Справді, діти, як і дорослі, полюбляють слухати значно більше, ніж читати й аналізувати. Вміння читати, навчання читанню – це надскладна й напружена праця для дитини, адже воно витісняє з психофізіології образно-предметні асоціації, що супроводжують процес мовлення. Натомість їх замітник має символічний статус, побудований на абстрагуванні. Тому читання, приємне й прийнятне для дитини, дорослої людини також, за змістом повинно бути адекватним її душевним і духовним устремлінням. Молитва, символи віри і десять заповідей, звичайно ж, не належать до безпосередньо проявлюваних схильностей і устремлінь дитини.

§ 38. Йдеться про необхідність урізноманітнення навчально-освітнього процесу для дітей, оскільки вони ще не здатні тривалий час утримувати свою увагу на об'єктах пізнання, які, до того ж, мають символічний віртуально-вербальний вигляд. Вище зазначалось, що навчальний процес як процес пізнавальний може бути ефективним на основі апперцепції. Звичне ж сприйняття дитини, як і дорослої людини, перцептивне, тобто

таке, яке не потребує цілеспрямованих зусиль волі, оскільки не йдеться про пізнання закону буття об'єкта, а справа полягає в отриманні суто естетичного задоволення від сприйняття. Нагадаю, що естетичне відношення людини до природи полягає в безкорисливому її сприйнятті як об'єкта, який захоплює своєю, як писав Кант, «безцільною доцільністю», своєю красою, гармонійністю, довершеною величністю тощо. Навпаки, пізнавальне відношення вимагає уваги не стільки до об'єктності природи, скільки до її об'єктивності, яку презентують закони, що їм підпорядковані природні об'єкти, процеси, явища.

Те, що дітям досить швидко обриває концентрація уваги на одному об'єкті, може свідчити про налаштованість людської природи на пізнання світу в його об'єктивності. Органи відчуття не витримують тривалої зосередженості на якомусь окремо взятому об'єкті сприймання, тому що світ універсальний у своїй різнобарвній різноманітності. Отже, можна припустити, що сама природа наштовхує людину на відверненні уваги від різноманітного до єдиного, яке як закон об'єднує його. Така налаштованість свідомості починає розвивати в людині суб'єктне начало, тобто мислення. Звідси розсіяність свідомості дитини, й не тільки її, а й багатьох дорослих людей, не можна в дитячому віці вважати за недолік. Вона може стати ним, якщо їй не допоможуть стати на шлях пошуку єдності різноманітного. А це шлях пізнання як доповнення людської сутності розумом світобудови і, відтак, власним розумом як розумінням суцього.

Локк справедливо відзначає марні намагання фіксувати розсіяні думки дітей відносно об'єктів сприйняття. Вчитель зобов'язаний допомогти їм почати сіяти вічне, добре і прекрасне. Це можливо тоді, коли їх називне мовлення поступово почне переходити на цілеспрямоване мовомислення, яке вже послуговується не реченнями, а судженнями, умовиводами, а вже потім і поняттями. Останніх не повинно бути багато в дитячому віці, але поняття Бога має бути обов'язковим. Про це вище йшлося. Справа в тому, що діти досить часто конфліктують між собою, проте нікому з них перманентний стан суперечок і фізичних зіткнень не до вподоби. Тому вони рано починають апелювати до справедливості й чесності, а це вже об'єктивне поняття, або ж поняття, яке вимагає від них підняття власної мотиваційної свідомості на щабель об'єктивності, представником якої цілком може бути, повинен бути Бог. Чому не рідний тато? Він не може бути об'єктивним у вирішенні проблем дитячих взаємин через суб'єктивну прив'язаність і симпатію до власної дитини. Якщо ж буде намагатись бути об'єктивним, його не зрозуміє власна дитина.

Інтерес до різноманітного без формування загальних суджень про їх спільну і єдину основу Локк пов'язує з проявом дії «тваринних духів», які діти, проте, намагаються подолати, не втримуючи тривалий час інтерес до якогось одного об'єкта. Отже, міркування в попередньому абзаці цілком

об'єктивні і відповідають позиції мислителя. З іншого боку, без тривалої уваги на будь-якому окремому об'єкті він не може стати об'єктом пізнання на понятійному рівні. Майстерність навчально-освітнього виховання полягає в тому, щоб зникнення зі свідомості образу об'єкта, що відбувається досить швидко (декілька десятків секунд), не привело до його зникнення з пізнавальної уваги взагалі. Забуте для сприйняття не повинно вийти за межі буття мислення. Свідченням того, що воно не забуте, є поява, народження у свідомості поняття про об'єкт як його загальну об'єктивну сутність, що має для нього статус внутрішньої усталеної необхідності. Всі названі ознаки і є характеристиками закону, знання якого, в свою чергу, свідчить про народження в людині (дитині) засад розуму. Але бути розумним складно, тому що тримати «тривалу і безперервну увагу – одне з найскладніших завдань, яке тільки можна покласти на дітей». Отже, пропонується в дослідженні апологія елітарності не є проявом зневаги до більшості, а об'єктивний факт, визнаний всіма видатними філософами. Його треба приймати, якщо хотіти будувати систему освіти на гуманістичних началах. Навпаки, потрібно пропонувати школі такі навчально-освітні предмети, які б виховували дітей органічно, без апеляції до того, що так потрібно. Адже дитина не терпить того рівня абстрагування, який відчужує від неї її власні потреби й інтереси настільки, що вона відчуває це як втрату себе, як своєрідне, але не рідне, як самогубство, здійснюване, проте, начебто з любові до неї іншими людьми.

§ 39. Йдеться про найвищий рівень педагогічної майстерності вчителя: утримування уваги учня до об'єкта, який не є для нього об'єктом безпосередньої зацікавленості, але має безумовну користь для його майбутньої життєдіяльності. Проблема тут в тому, щоб ця майбутня користь не була занадто віддаленою. Тут можна запропонувати кредо А. Макаренка про перспективу *завтрашньої* радості. Маючи її, людина, якщо її подібним чином навчили діяти в школі, здатна вести цілеспрямований спосіб життя. Щоб була постійна життєва радість, потрібно задовольняти потреби, які є органічними для кожної конкретної людини, що можливо за умови створення диференційованої за здібностями школи, навчальні класи в якій, по-перше, не численні за кількістю, по-друге, однорідні за духовно-пізнавальним спрямуванням, по-третє, з'єднані в колектив за всіма вимогами соціометрії: тут всі друзі. Звичайно, що такому підбору учнів має відповідати вчитель як старший друг. Тоді увага на основі взаємної поваги між усіма суб'єктами освітнього процесу буде довготривалою і безперервною.

§ 40. Про значення багатомовності та обов'язкової любові і всебічного знання рідної мови вже неодноразово говорили. Хотілось би звернути увагу на те, що давні греки зійшли з історичної арени, на відміну від давніх євреїв, через зневагу до мов інших народів, чию мудрість вони запозичили, але

були невдячними, називаючи їх варварами. Те ж саме, на превеликий жаль, відбувається з російським народом: зверхність, яка часто межує з презирством, у їх ставленні до мов народів, які вони суто механічно називають братніми, вже призвела до того, що російська мова, відсоток лексичних запозичень з інших мов у якій занадто велика, поступово вироджується у мову «фені», «сленгу», «блатняка» тощо. А мова – це образ народного духу, тому всякі заяви, що «ми один народ» автоматично породжує політику знищення мови, якщо вона відрізняється від мови надто народодобувих, але чомусь одномовних, імперських політиків.

§ 41. Також вкрай важливе застереження відносно значення методу в навчально-освітньому й виховному процесі. Метод – це шлях, йдучи яким, можна реалізувати свої цілі, інтереси, бажання. Метод – це розум, оскільки він однорідний і однопорядковий закону і навпаки: закон однопорядковий і однорідний розуму. Розсіяність свідомості, властива дітям і дорослим, пряме свідчення того, що розум не домінує у сфері мотиваційної свідомості. Можливо, він і не повинен домінувати, адже в такому разі зникне життєво важлива різноманітність людської суб'єктивності. Справа в іншому. А саме: має бути розвинена здатність до концентрації уваги на розумно вмотивованих нормах і правилах поведінки, адже, якщо покладатись лише на розум звичаїв і традицій, суспільство, а разом з ним і окремі люди, законсервуються в своєму бутті, позбудуться можливостей розвитку, в основі якого якраз і перебуває розумна, а не афективна, форма розуму. Гегель як творець науки логіки, вірніше – філософії у формі науки логіки, закінчує свою фундаментальну працю «Наука логіки» тим, що об'єктивна ідея демонструє себе як метод, що є душею системи знання, системи освіти загалом. Маючи метод як дух власної душі, людина, за його висловом, здатна безпомилково орієнтуватись «в мире кишмя кишащих фактов».

§ 42. Доброчесність і мудрість – ті якості, які роблять людину людиною, або, за класифікацією Локка, джентльменом. Ознаками того, що людина вихована й освічена, є облагородженість її душі наявністю в ній домінуючих мотивацій у вигляді значної чутливості до честі й сорому. Цілком очевидно, що для масової загальноосвітньої школи такі критерії діяльності недосяжні. Тому закономірно, що всі духовні надбання людства, їх абсолютна більшість є продуктом діяльності людей, для яких доброчесність і мудрість були вирішальними якщо не в безпосередній суспільній життєдіяльності, то в пошуково-пізнавальній неодмінно. Отже, їм слава і честь, а сором тим, хто через лінощі не піднімається в своїх душевних пориваннях до найвищих злетів духу.

§ 43. Вище йшлося про позитивне значення вправління у вирішенні навчальних і трудових завдань. Крім формування необхідних навичок, це налаштовує свідомість на визнання об'єктивної природи світу, оскільки повторюваність є атрибутивною ознакою закону як синоніму об'єктивного

розуму. Особливе значення, як бачимо, надається розумовій праці – читанню і написанню, письму взагалі. Знову наголошується протиприродність педагогіки примусу до тих предметів, які не знаходять адекватного відгуку в людській душі.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ПЕСТАЛОЦЦІ

ДА ИЛИ НЕТ? ВЫСКАЗЫВАНИЯ СВОБОДНОГО ЧЕЛОВЕКА ОБ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАСТРОЕНИЯХ В ВЫСШИХ И НИЗШИХ СОСЛОВИЯХ У ЕВРОПЕЙСКИХ НАРОДОВ

Бедный человек воспитывает своего сына в границах его потребностей в духе мудрости и добродетели. Его дети, воспитанные в правилах отца, расширяют его дело и энергично и с успехом используют благосостояние семьи. Внуки бедняка пользуются большим благосостоянием, но они заблуждаются относительно рамок, поставленных им их происхождением. Они стыдятся работы, которой занимались их отцы, они дерзко расстрачивают то, что их отцы добыли в поте лица своего. Так они подготавливают почву для разорения дома, созданного их предками. Их дети довершат это разорение.

Дети, воспитанные на распущенности отцов, считают своим природным правом тысячи наслаждений, хотя источники их уже исчерпаны. Эти избалованные молодые люди едва ли сознают, что поступают неправильно, когда продолжают жить в условиях домашней безалаберности, в которой они воспитывались. Их судьба достойна сожаления, но мир не станет заботиться о жизни их семьи.

ФИГУРЫ К МОЕЙ АЗБУКЕ, ИЛИ К НАЧАЛЬНЫМ ОСНОВАМ МОЕГО МЫШЛЕНИЯ (БАСНИ)

§ 1. И человеческий род отклонениям от обычного повсюду уделяет большее внимание, чем обычным предметам. Это заходит так далеко, что в приютах для слепых и глухонемых детей в методах обучения обычно заметен тонкий психологический подход, необходимость которого признается всеми, между тем как в обычных школах не задумываются над тем, что и при обучении обычных детей, у которых все пять чувств нормальны, требуется также тонкий психологический подход.

§ 2. Незаметные, но глубоко проникающие в основы семейного благополучия простого народа бедствия, о которых ты годами в обществе не слышишь ни звука, обычно действуют губительней, чем отдельные опустошения и ужасы, которыми полны летописи всех стран.

§ 3. Отцы и матери! Если вы и те лица, которым вы поручаете ваших детей, не побуждаете их к развитию способностей и не предоставляете им средств для этого, то, по мере того как дети вырастают, эти способности становятся для них все более и более бесполезными, а благородные задатки человеческой природы даже опасными и губительными.

§ 4. Глуп тот, кто желает народу большого богатства и изобилия в какой-либо стране, где повсюду не хватает средств на образование. Одно только оно и может возвысить народ до желания и способности хорошо использовать свое изобилие.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ОПЫТ В СТАНЦЕ

§ 1. ...наибольшего эффекта от народного образования можно добиться, хорошо воспитав значительное число лиц из среды беднейших детей в стране, при условии что дети при этом не будут изъяты из своего круга, а скорей благодаря воспитанию будут крепче связаны, со своей средой.

§ 2. ...в качестве образовательного средства надо пользоваться не искусственными вспомогательными средствами, а только природой, окружающей детей, повседневными их потребностями и их постоянно живой деятельностью. Своим опытом я хотел, собственно, доказать, что общественное воспитание должно подражать преимуществам домашнего воспитания и что первое имеет ценность для человеческого рода лишь в случае подражания последнему. Школьное обучение, не проникнутое тем духом, который требуется для воспитания человека, и не основанное на самой сущности семейных отношений, на мой взгляд, ведет не к чему иному, как к искусственному уродованию людей.

Человек так хочет добра, ребенок так охотно прислушивается к доброму; но он хочет его не ради тебя, воспитатель, он хочет его ради себя самого. То добро, и которому ты должен привести ребенка, не должно быть причудой твоего настроения и твоей страсти, оно по самой природе вещей должно 'быть добром само по себе и очевидно для ребенка. Положение ребенка и его потребности вынудят его почувствовать необходимость твоего желания раньше, чем он сам пожелает добра.

Ребенок хочет всего, что охотно делает. Он хочет всего, что делает ему честь. Он хочет всего, что вызывает в нем большие ожидания. Он хочет всего, что возбуждает в нем силы, что заставляет его сказать: «Я могу это сделать».

Но это желание вызывается не словами, а всесторонней заботой о ребенке, а также чувствами и силами, возбуждаемыми в нем этой всесторонней заботой. Слова не дают самого дела, а только четкое представление о нем, вызывают его осознание.

Таким образом, прежде всего я хотел и должен был приобрести доверие и привязанность детей. Если бы мне это удалось, то я с уверенностью ожидал бы, что остальное сложится само собой.

Друг, вдумайся в мое положение, настроение народа и детей и почувствуй, какие препятствия мне при этом пришлось преодолеть.

Таким образом, прежде чем говорить о какой-либо добродетели, я вызывал в детях живое чувство ее; ведь я считал вредным говорить с детьми о каком-либо деле, о котором они даже не знают, что сказать. С этими чувствами я связывал упражнения в самообладании, чтобы с его помощью чувства, могли непосредственно и твердо проявиться в жизни.

§ 3. Тишина как средство, позволяющее вести работу, – быть может, первый секрет подобного рода учреждения. Тишина, которую в своем присутствии я требовал во время обучения, была для меня великим средством для достижения моей цели; таким же средством было и сохранение детьми сидячего положения во время занятий.

...что приучение к добродетельной жизни бесконечно больше содействует действительному развитию навыков добродетели, чем все поучения и проповеди, не сопровождаемые развитием навыков. Приютские дети, следовавшие этому принципу, были явно веселее, спокойнее и восприимчивее ко всему благородному и доброму, чем можно было предполагать при полном отсутствии в их головах каких бы то ни было понятий о добре.

§ 4. Дорогой друг, педагогический принцип с помощью одних только слов овладевать умами и сердцами множества детей и обходиться без воздействия телесных наказаний, конечно, выполним в отношении удачных детей и при счастливых обстоятельствах; но для разнородной массы нищих детей, при их возрасте, усвоенных ими привычках и при необходимости надежно и быстро простыми средствами воздействовать на всех, при всем этом достигая определенной цели, впечатление от телесного наказания было существенно необходимо, а опасение потерять из-за этого доверие детей – совершенно неосновательно. Не отдельные, редкие поступки определяют состояние духа и весь образ мыслей детей по отношению к взрослым, а масса ежедневно и ежечасно повторяющихся и предстающих их взорам истинных твоих душевных качеств и степень твоего расположения и нерасположения к ним – именно это решительно определяет их чувства по отношению к тебе, и, как только чувства выявились, каждое впечатление от отдельных поступков определяется этим уже установившимся отношением детей. Поэтому родительские наказания редко производят дурное впечатление. Совсем по-другому обстоит дело, когда наказывают школьные и другие учителя, не проводящие бескорыстно дни и ночи с детьми и не составляющие одну с ними семью. Этим людям недостает той основы, которая складывается из тысячи обстоятельств, крепко привлекающих сердца детей; отсутствие таких обстоятельств отчуждает учителей от детей и заставляет детей смотреть на них как на людей, совершенно непохожих на тех, кто связан с ними благодаря всей совокупности этих обстоятельств.

§ 5. Все элементарное нравственное образование покоится вообще на трех основаниях: выработать с помощью чистых чувств хорошее моральное состояние; упражнять нравственность на справедливых и добрых делах, преодолевая себя и прилагая усилия; и, наконец, сформировать нравственные воззрения через размышление и сопоставление правовых и нравственных условий, в которых ребенок находится в силу своего происхождения и окружающей его среды.

§ 6. ... в мире только нужда или убеждения заставляют человека учиться. Если он не хочет руководствоваться разумом и, несмотря на это, ни в чем не терпит нужды, он становится мерзким.

§ 7. Я вообще находил, что ознакомление с значительными и обширными понятиями важно и незаменимо для первоначального развития разумных убеждений и твердой решимости.

Подобные положения, затрагивающие все наши задатки и отношения, по самой своей природе неизбежно приводят человека к доброжелательному и восприимчивому состоянию духа, к истине и справедливости, если эти положения закладываются в человеке чисто психологически, то есть просто, с любовью и спокойным сознанием силы. При подобном состоянии духа тысячи мыслей, зависящих от этих великих истин, сами по себе станут приходить людям в голову и глубоко укореняться в их сознании, хотя эти люди никогда не в состоянии будут выразить эту истину словами.

§ 8. Я полагаю, что обучение, отличающееся многословием и не соответствующее ни духовным качествам, ни внешним обстоятельствам учащихся, вносит беспорядок в их мышление в первый период его развития.

§ 9. Мой опыт говорит о том, что все зависит от того, чтобы каждое учебное положение представлялось учащимся правильным благодаря осознанию ими интуитивного, связанного с реальными отношениями опыта. Без такого основания истина является для них просто игрой, большей частью не соответствующей их возможностям и утомительной.

§ 10. Преимущества человеческого умения и знания для людей собственно состоят в надежности основ, из которых они исходят и на которых покоятся. Человека, который много знает, надо полнее и искуснее любого другого вести к внутреннему согласию, к гармонии его знаний с условиями его существования и к равномерному развитию всех его душевных сил.

§ 11. Я считал особенно важным, чтобы развитие внимания, рассудительности и прочной памяти таким образом предшествовало развитию умения судить и делать заключения, чтобы эти первоначальные способности были закреплены до того, как из-за склонности к внешним, словесным вспомогательным средствам последующие способности можно

было обезопасить от поверхностных и притязательных обманчивых приговоров. Их я считаю для человеческого счастья и предназначения людей много более опасными, нежели невежество в сотнях вещей, от которого люди застрахованы прочным, основанным на собственном опыте осознанием своих существенных, наиболее близких отношений и простым, бескорыстным, но сильно развитым осознанием своих сил. Я, напротив, думаю, что самые благотворные для человеческого рода познания вообще исходят из этого основания и в наиболее нетронutom виде встречаются у круга людей с самыми ограниченными знаниями.

§ 12. Моим твердым принципом было доводить до совершенства даже самое незначительное, изучаемое детьми, никогда и ни в чем не возвращаться вспять, не допускать детей забывать ни одного слова, однажды ими выученного, никогда не допускать, чтобы они хотя бы одну букву, которую писали хорошо, стали писать хуже. Я был терпелив в отношении самых медлительных; но если ребенок делал что-либо хуже, чем делал это раньше, я бывал строг.

§ 13. Я сам учился вместе с ними. Весь приют держался на такой безыскусственной простоте, что я не нашел бы ни одного учителя, который захотел учить и учиться подобно мне.

Моей целью при этом было настолько упростить все средства обучения, чтобы каждый простой человек легко мог обучать своих детей, и постепенно сделать почти излишними начальные школы. Так же как мать является первой физической кормилицей своего ребенка, богам ей же предназначено быть первой духовной кормилицей своего ребенка; и я считаю очень большим то зло, которое наносилось ребенку слишком ранним помещением его в школу и всеми мудрствованиями над ребенком вне родительского дома. Приближается то время, когда мы так упростим средства обучения, что каждая мать сумеет сама без посторонней помощи проводить обучение и благодаря этому, всегда учась, продвигаться вперед.

НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В БУРГДОРФЕ

Основные положения, на которых покоится метод обучения, разрабатываемый мною, сводятся в сущности к следующим:

1. Вначале детей необходимо научить говорить в полном смысле этого слова, а обучение чтению, основываясь на психологии, искусно подчинить обучению речи.

2. Обучение письму также не должно происходить изолированно, оно должно быть подчинено упражнениям детей в срисовывании математически правильных и прекрасных с эстетической точки зрения образцов.

3. Никакие знания не должны преподноситься детям в одностороннем виде, чтобы они не приобретали непропорционально большой вес в сознании детей.

4. Упражнения, имеющие целью развитие способности суждения, должны занять подчиненное место по отношению к упражнениям в разностороннем наблюдении.

5. Вместо того чтобы требовать от детей обобщений метафизического характера, направленных на то, чтобы раньше времени развить у них способность к абстрактному мышлению, следует приучать детей к обобщениям физических явлений, правильность которых они могут проверить здесь, на земле.

6. Правильность обобщений физических явлений дети должны иметь возможность проверить при помощи наглядных пособий, а там, где это возможно, и при помощи непосредственного наблюдения над теми реальными предметами, с которыми мы желаем их познакомить.

7. И, наконец, необходимо оживить обучение детей в первую очередь за счет тех разделов, где живые уроки дает сама природа. При этом следует устранить от влияния на образование молодежи таких людей, которые претендуют на то, чтобы оказать на него влияние, хотя их положение и обстоятельства не позволяют им самим составить правильное представление о необходимых разделах знания.

МЕТОД

§ 1. Я стараюсь психологизировать обучение, стараюсь привести его в соответствие с природой моего ума, моего положения и условиями моего существования. Поэтому я не исхожу из каких-либо определенных форм обучения, как таковых, а просто спрашиваю себя: что бы ты сделал, если бы захотел передать какому-либо отдельному ребенку весь объем знаний и навыков, в которых он нуждается для того, чтобы хорошо обеспечить свои наиболее существенные потребности и тем самым добиться внутреннего удовлетворения?

Этого, однако, нельзя сделать в сколько-нибудь существенном объеме, если не подчинить формы всего обучения тем вечным законам, по которым человеческое познание подымается от чувственных восприятий (*sinnlichen Anschauungen*) к четким понятиям.

§ 2. Моей самой существенной, исходной точкой зрения является следующая: созерцание [чувственное восприятие] человеком самой природы является единственным истинным фундаментом обучения, так как оно (созерцание) является единственной основой человеческого познания.

Все, что следует затем, является просто результатом, или абстракцией, от этого чувственного восприятия. Следовательно, в

каждом случае, когда оно незакончено, односторонне и незрело, и результат его будет неопределенный, неуверенный и ненадежный; и в каждом случае, когда оно неправильно, результатом его будет заблуждение и ошибка.

Теперь я спрашиваю себя: какие искусственные средства дал опыт тысячелетий в руки человечеству, для того чтобы усилить это влияние природы на развитие у людей разума, способности к гуду и добродетели? Эти средства – язык, умение рисовать, умение писать, считать и измерять. И когда я пытаюсь найти общий источник всех этих элементов человеческого искусства, то нахожу его в **основном свойстве нашего сознания обобщать полученные от природы через органы чувств впечатления в некое единство – понятие.**

§ 3. Любое слово, число, любая мера – результат деятельности разума, основанный на зрелых восприятиях.

Однако до тех пределов, за которыми начинается независимая от чувственных впечатлений (*der sinnlichen Eindrücke*) самостоятельная деятельность нашего сознания, процесс развития этих впечатлений в отчетливые понятия гармонически соответствует законам физического механизма. Мимика предшествует иероглифам, иероглифы – вполне сложившемуся языку так же, как наименования единичных предметов (*nomen proprium*) предшествовали родовым (*dem genus*). Только благодаря такому развитию, гармонически сочетающемуся с механизмом созерцания, культура помогает мне из океана расплывчатых и смутных восприятий вычленил более определенные, а из этих определенных восприятий создает сначала ясные, а из них уже и четкие понятия.

§ 4. Все искусство обучения человека, таким образом, представляет собой в основном следствие физико-механических законов, из которых самыми существенными являются следующие:

1. Приведи в своем сознании все по существу взаимосвязанные между собой предметы в ту именно связь, в которой они действительно находятся в природе.

2. Подчини все несущественные вещи существенными в первую очередь поставь впечатления от природы вне подлинной правды выше получаемых тобой в процессе обучения опосредствованных впечатлений.

3. Не придавай никакой вещи в своем представлении большего значения, чем-то относительное значение для человечества, которое эта вещь имеет в природе.

4. Систематизируй все существующие на свете предметы да их сходству.

5. Усиливай впечатление, которое производят на тебя важные предметы, заставляя их воздействовать на различные твои органы чувств.

6. В каждой области расположи знания в такой последовательный ряд, чтобы каждое следующее понятие включало в себя маленькое, почти незаметное добавление к глубоко внедренным, ставшим незабываемыми прежним знаниям.

7. Научись доводить до полного совершенства простые вещи, прежде чем ты перейдешь к чему-нибудь сложному.

8. Рассматривай зрелость как результат полного развития плода во всех его частях и считай, что каждое правильное суждение также является результатом завершенного во всех своих частях восприятия предмета, о котором производится суждение. Опасайся кажущегося завершения его созревания, ибо оно подобно мнимой зрелости червивого яблока.

9. Все физические процессы, безусловно, необходимы, и эта необходимость является результатом искусства природы, заключающегося в той соразмерности, с которой она соединяет между собой для достижения какой-либо цели все кажущиеся разнородными элементы своей материи. Подражающее природе искусство должно подобным же образом стараться поднять результаты, к которым оно стремится, до физической необходимости, соединяя для достижения своей цели все элементы искусства в гармонической соразмерности.

10. Богатство и разнообразие воздействующих на человека явлений природы и сферы их действия служат причиной того, что результаты физической необходимости носят на себе отпечаток свободы и самостоятельности. И здесь искусство обучения должно подражать природе: путем создания богатства и разнообразия средств воздействия и области их применения оно должно добиваться, чтобы результаты всегда носили на себе отпечаток свободы и самостоятельности.

11. Прежде всего познай великий закон физического механизма, а именно: воздействие на тебя предмета всегда и неизменно зависит от того, находится ли он в физической близости или в отдалении от твоих органов чувств. Никогда не забывай о том, находятся ли окружающие тебя предметы близко или далеко от тебя, установи все положительное в твоём восприятии, в твоём профессиональном развитии и даже в твоей добродетели. Однако и этот закон твоей природы полностью зависит от другого закона. Он непосредственно связан со средоточием всего твоего бытия, а таким средоточием являешься ты сам. Не забывай этого, человек! Все, что ты из себя представляешь, все, что ты хочешь, все, что ты должен сделать, исходит от тебя самого. Все должно исходить, как из центра, из твоего чувственного восприятия (*physische Anschauung*), и таким центром являешься опять-таки ты сам. Существенным из того, что искусство обучения всеми своими действиями присоединяет к простым действиям природы, является следующее предметы, которые в природе

находятся в разбросанном виде и на больших расстояниях, оно стягивает в более узкий круг и в зависимости от обстоятельств подводит их ближе к пяти органам чувств, что облегчает запоминание. Главное, оно повышает чувствительность самих органов чувств и путем упражнения помогает человеку получать изо дня в день все более многочисленные, правильные и прочные представления об окружающих его предметах.

§ 5. В существующей организации этих учреждений, по крайней мере постольку, поскольку они рассчитаны на низшие слои человечества, я не вижу никаких следов заботы о соблюдении общей гармонии целого и той психологической последовательности, которой в основном требуют эти законы.

Нет! Широко известно, что существующие в школах для низших слоев народа способы обучения не только игнорируют эти законы, но оказывают им грубое, бросающееся в глаза и всеобщее противодействие.

И если я вновь задаю вопрос: каковы же очевидные последствия такого грубого игнорирования этих законов для низших, слоев населения Европы? – то я не могу скрыть от себя следующего: очевидным результатом игнорирования этих законов, результатом такой системы обучения, при которой беднота получает в наших школах клочкообразные, лишенные психологической основы, бессистемные знания, является огрубение чувств, односторонность, поверхностность и самонадеянная пустота, которые характерны для народных масс нашего времени.

Итак, проблема, которую мне надлежит разрешить, заключается в следующем: используя физико-механические законы, при помощи которых наш ум от чувственных восприятий переходит к высшей ступени – четким понятиям, я должен привести элементы каждого искусства в соответствие с сущностью моего ума.

§ 6. У природы есть два всеобщих вводных средства всякого искусства, применение которых должно предшествовать всем другим средствам искусства или, во всяком случае, осуществляться одновременно с ними, – это пение и чувство прекрасного.

Пением мать убаюкивает своего младенца; но мы ни в чем не следуем природе, и в данном случае также. Не успеет ребенку исполниться год, как умолкает песня матери; вообще она больше уже не мать отвыкшему от нее ребенку. Для него, как и во всех других отношениях, она только рассеянная, перегруженная женщина. Увы! но это так. Несмотря на то что искусство существует уже многие тысячелетия, мы все же не достигли того, чтобы к колыбельной песне кормилицы присоединить, ступень за ступенью, целый ряд народных песен, которые и в хижинах, где живет народ, развились бы от нежных колыбельных песен до высоких песнопений, прославляющих творца. Но я не могу останавливаться подробно на этом неосвященном вопросе – я вынужден только коснуться его.

Между тем в отношении чувства прекрасного дело обстоит точно так же: вся природа полна очаровательных и возвышенных форм, но Европа не сделала ничего ни для того, чтобы развить в простом народе понимание этих форм, ни для того, чтобы привести их в систему, восприятие которой правильно развивало бы чувство прекрасного. Напрасно всходит для нас солнце, напрасно оно садится. Напрасно раскрывают луга я поля, горы и доли свои бесчисленные красоты – для нас они ничто! И здесь я ничем не могу помочь. Но эта брешь должна заполниться, если народное образование когда-либо возвысится над своими теперешними бессмысленными, варварскими установками и пойдет по пути соответствия с существом нашей природы.

Я отвлекусь от всеобщих вводных средств искусства и обращусь к формам, которые следует использовать для обучения особым средствам искусства – речи, чтению, рисованию, письму, счету и измерению.

Еще до того как ребенок издаст свой первый членораздельный звук, он уже обладает разносторонним сознанием всех чувственных реальностей, которое создано в результате воздействия предназначенного ему для этого круга опыта. Ребенок чувствует, например, что кремень имеет свойства, отличные от свойств дерева, а дерево – иные, чем стекло. Для того чтобы это смутное сознание стало отчетливым, ребенку необходим язык. Ему нужно дать названия различным известным ему вещам и их свойствам.

Я, таким образом, связываю язык со знаниями, имеющимися у ребенка, и расширяю их, чтобы развить его речь. Язык же делает более четкими для ребенка те впечатления, которые восприняли его органы чувств, и это уточнение впечатлений является общей предпосылкой всякого обучения, которое делится на два основных вида: либо детей ведут через знакомство с названиями к знакомству с вещами, либо, наоборот, их ведут через знакомство с вещами к знакомству с названиями. Я придерживаюсь последнего метода. Я хочу, чтобы наблюдение всегда предшествовало слову и чтобы точные здания предшествовали суждению. Я хочу, чтобы слово и речь в сознании человека утратили свой [чрезмерный] вес, и, напротив, хочу обеспечить реальному впечатлению от чувственного восприятия столь несомненно подобающий ему существенный перевес над слышимым и произносимым словом. С самых ранних этапов развития я хочу ввести своего ребенка во все многообразие окружающей его природы; хочу организовать его обучение речи, собирая для этого все простые произведения природы. Хочу очень рано научить его абстрагировать общие физические понятия из частных и научить его обозначать их словам и выражениям. Хочу всюду заменить метафизические общие понятия, с которых мы обычно начинаем обучение наших детей, физическими

общими понятиями, и только тогда, когда во всем объеме создан и упрочен единственно подлинный фундамент человеческого познания – созерцание природы, – только тогда я считаю возможным начать обучение грамоте, связанное со сложным процессом абстракции.

§ 7. Земной человек становится ангелом, когда он использует близкие его физическому существованию стимулы для достижения мудрости и добродетели; он становится дьяволом, если он пренебрегает этими Стимулами и бежит за тридевять земель, для того чтобы их найти. Иначе и не может быть: в тех случаях, когда предметы удалены от моих органов чувств, они являются для меня источником заблуждений и ошибок, а отсюда также и источниками пороков.

Однако я повторяю: этот закон физического механизма сводится к другому, более высокому; он сводится к центру всего твоего бытия, а таковым являешься ты сам.

Познание самого себя является, таким образом, центральным пунктом, из которого должно исходить все обучение.

Познание самого себя, однако, по существу своему является двойственным:

1. Это познание своей физической природы...

2. Это познание своей внутренней самостоятельности, сознание своей воли самому добиваться собственного благополучия, сознание своего долга оставаться верным собственным взглядам. Правда, круг чувственного опыта ребенка не дает ему достаточно стимулов для этих взглядов. Однако взамен их природа наделила его доверием к матери и заложила в этом доверии начало добровольному послушанию. Она создала этим у ребенка те навыки, обладание которыми облегчает ему выполнение долга. Для ребенка, вскормленного у груди матери, встречавшего любовь в каждом ее взоре, зависящего от нее в каждом своем желании, такое послушание по своему происхождению является физической потребностью. Выполнение послушания является приятным долгом, а его результаты составляют источник его радостей...

ВИЛАНДУ

Неизмеримо велико воздействие самой природы на развитие наших способностей. Просто невероятно, сколько ребенок знает, что он чувствует, к чему он способен, чего он желает. Мой первый принцип заключается в том, что мы лишь в той мере можем хорошо воспитывать ребенка, в какой мы знаем, что он чувствует, к чему он способен, чего он хочет. Для того чтобы это знать, необходимо глубокое знание психологии или материнское внимание. Так как мы не обладаем первым, нам необходимо основываться на втором. И воздействие государства на

народное образование должно обязательно начаться с того, чтобы оживить и направить заложенный в матерях природой интерес к этому предмету.

Дитя с его задатками, наклонностями и способностями представляет собой нечто целое. Этого не видит ни один учитель. С закоренелой односторонностью он обращает внимание лишь на ту способность, которую он использует. Одна только мать ощущает это и чувствует гармонию целого. Но прошли тысячелетия, прежде чем кто-либо помог ей использовать способность, заложенную в ней, и только в ней одной. Дереву сперва повсюду дали одичать, а затем позволили дровосекам изувечить его и лишили его любви, которая могла бы, начиная с появления ростка, защитить его от одичания и нежной рукой помогать росту каждого побега.

КАК ГЕРТРУДА УЧИТ СВОИХ ДЕТЕЙ
ПОПЫТКА ДАТЬ МАТЕРЯМ НАСТАВЛЕНИЕ, КАК САМИМ
ОБУЧАТЬ СВОИХ ДЕТЕЙ
ПИСЬМА ГЕНРИХА ПЕСТАЛОЦЦИ
ПИСЬМО ТРИНАДЦАТОЕ

§ 1. Развитие человеческого рода исходит из сильного, непреодолимого стремления к удовлетворению чувственных потребностей. Материнская грудь успокаивает первую бурю чувственных желаний и вызывает любовь; вскоре после этого развивается страх, и рука матери унимает его; эти действия влекут за собой объединение чувства любви и доверия и развивают первые зародыши благодарности.

Природа проявляет свое упорство в отношении бушующего ребенка: он бьет по дереву и камню – природа остается непреклонной, и ребенок не бьет больше по дереву и камню. Теперь мать упорствует в отношении его беспорядочных желаний; он неистовствует и кричит – она продолжает быть непреклонной, и он больше не кричит; он привыкает подчинять свою волю ее воле – развиваются первые зародыши терпения, первые зародыши послушания.

Послушание и любовь, благодарность и доверие в их единстве содействуют развитию первого зародыша совести – первой легкой тени чувства, что несправедливо неистовствовать против любящей матери; первой легкой тени чувства, что мать существует на свете не только ради него; первой тени сознания, что не все на свете существует только ради него. Одновременно с этим у ребенка возникает и другое сознание, что и он сам живет на свете не только ради себя одного, – начинает зарождаться первая тень долга и справедливости.

§ 2. Человечество! Твое искусство воспитания должно сделать все, чтобы, после того как отпали физические причины, породившие эти [нравственные] чувства у младенца, иметь под рукой новые средства для их оживления и дать возможность подрастающему ребенку ощутить прелести нового явления – мира – не иначе, как в связи с этими чувствами. Вот когда ты впервые не должен доверить ребенка природе, а сделать все для того, чтобы вырвать руководство им из рук слепой природы и осуществлять его с помощью тех средств и сил, которые накоплены опытом тысячелетий.

Мир предстает теперь перед взором ребенка не в том виде, как его впервые сотворил бог, а как мир, одинаково пагубный для чистоты чувственных наслаждений и духовных чувств, как мир, полный борьбы вследствие эгоизма, полный противоречивости, насилия, самонадеянности, сплошного обмана.

Не первозданный, а этот мир завлекает твоего ребенка в водоворот, в глубинах которого бесчинствуют жестокость и нравственная смерть. Не с божьим творением, а с принуждением и собственной испорченностью этот мир знакомит твоего ребенка.

§ 3. Вся чувственная природа ребенка вынуждена принять такое направление, которое разъединяет путь разума и путь любви, развитие ума и склонность к вере в бога. Все это делает более или менее прикрытый эгоизм единственным побудителем к применению сил ребенка и тем самым результаты его развития использует для его собственной порчи.

Непонятно, как человечество не знает этого общего источника свой порчи. Непонятно, почему важнейшим делом искусства обучения не является уничтожение этого источника и подчинение воспитания человеческого рода таким принципам, которые не должны разрушать развивающиеся уже в младенце чувства любви, благодарности и доверия. Они, напротив, должны содействовать в этот опасный момент большему развитию заложенных в нас самим богом средств, чтобы в единстве осуществлять наше умственное а нравственное совершенствование. Эти средства должны содействовать также согласованию обучения и воспитания, с одной стороны, с законами физического механизма, по которым наш ум от смутных восприятий переходит к четким понятиям, и, с другой – с нашими нравственными чувствами, благодаря постепенному развитию которых наш ум доходит до признания и почитания нравственного закона. Непонятно, как человечество не возвысится до того, чтобы открыть непрерывную последовательность всех средств развития ума и чувств, которые должны преследовать главным образом следующие цели: преимущества, даваемые обучением и его механизмом, основывать на сохранении нравственного совершенства; предохранять эгоизм разума путем сохранения душевной чистоты от

односторонних пагубных заблуждений; вообще подчинять чувственные впечатления убеждению, жадность – доброжелательству, а доброжелательство – правильно направленной воле.

Причины, требующие этого подчинения, заложены глубоко в нашей природе. По мере того как развиваются наши чувственные силы, их преобладание в целях нашего облагораживания должно исчезнуть. Это значит, что должно произойти их подчинение высшему закону. Однако каждая ступень нашего развития должна быть завершена раньше, чем может произойти ее подчинение высшим целям. Это подчинение законченного тому, что еще предстоит завершить, требует прежде всего полного усвоения исходных начал всякого знания и самой обязательной непрерывности в постепенном переходе от исходных начал к последней цели, которую надо еще достигнуть.

Главный закон этой непрерывности заключается в следующем: первоначальное обучение ребенка никогда не бывает делом головы, никогда не бывает делом разума – оно вечно бывает делом чувств, делом сердца, делом матери.

Следующий за ним закон гласит: обучение человека лишь медленно переходит от упражнения чувств к упражнению способности суждения, оно долго остается делом сердца, прежде чем станет делом разума, оно долго остается делом женщины, прежде чем постепенно станет делом мужчины.

СТАТЬИ И ПИСЬМА 1802-1804 МИНИСТРУ ШТАПФЕРУ

Между тем я заявляю во всеуслышание – опыт моей жизни дает мне право громко заявить об этом, – семя истины и справедливости гораздо скорее взойдет в хижинах бедноты, где нужда и горе всегда по мере сил обрабатывают почву человеческой природы, чем в жилищах людей, воспринимающих мир лишь сквозь призму осуществляемого ими насилия и угнетения и никогда не познающих его через страдание. Мой метод в собственном смысле этого слова является методом бедноты и особенно пригоден для того, чтобы сделать развитие ее природных способностей в значительной степени независимым от милости богачей, чтобы дать человеку возможность найти себя в себе самом, чтобы на основе того, что он находит в себе, осуществлять его развитие настолько далеко, насколько это позволяют его способности и общественное положение.

ПАМЯТНАЯ ЗАПИСКА ПАРИЖСКИМ ДРУЗЬЯМ О СУЩНОСТИ И ЦЕЛИ МЕТОДА

§ 1. Я требую строгого соблюдения основного принципа метода – откладывать применение всех искусственных приемов обучения, которые непосредственно не вытекают из еще не сформировавшихся окончательно природных способностей, а являются лишь последующим результатом их созревшей уже силы, на возможно более отдаленный срок, пока природные задатки сами собой не образуются и не разовьются до такого уровня, на котором всякий искусственный прием преподавания легко и опять-таки сам собой сольется с ними.

§ 2. Человеку необходимо не только знать истину, но он должен еще быть в состоянии делать то, что является правильным, и желать делать это.

Этот неопровержимый принцип делит элементарное образование людей в основном на три части:

1. Элементарное интеллектуальное образование, целью которого является правильное, всестороннее и гармоническое развитие умственных задатков человека, обеспечивающее ему интеллектуальную самостоятельность, и привитие ему определенных развитых интеллектуальных навыков.

2. Физическое элементарное образование, целью которого является правильное гармоническое развитие физических задатков человека, дающее человеку спокойствие и физическую самостоятельность, и привитие ему хороших физических навыков.

3. Нравственное элементарное образование, целью которого является правильное всестороннее и гармоническое развитие нравственных задатков человека, необходимое ему для обеспечения самостоятельности нравственных суждений, и привитие ему определенных нравственных навыков.

§ 3. Все претензии на высокую мораль, если они не исходят из подлинных, присущих человеку чувств любви, признательности, доверия, если они не опираются на свойственные, как правило, человеку живые чувства красоты, порядка и мир, – не рождены истиной и ни в коем случае не представляют собой истинной ценности.

§ 4. Величие идеи элементарного образования состоит в гармоническом развитии всех сил, но с тем чтобы их использование было обязательно подчинено потребностям, вытекающим из положения данного индивидуума в обществе. Элементарно развитый в физическом отношении человек должен обязательно быть воспитан в гармонии с его общественным положением – иными словами, в гармонии с самим собой.

§ 5. В природе женщины совершенно бесспорно заложено неугасимое, инстинктивное, постоянное стремление деятельно способствовать

развитию всех трех видов задатков человеческой природы, на совместном развитии которых покоится успех всякого воспитания человека. Поэтому ясно также, что элементарное образование людей должно исходить из признания особой способности к этому, лежащей в самой природе женщины; и оно должно начинаться с того, чтобы пробудить, использовать во всем объеме в качестве элементов нравственного воспитания центральное ядро этой способности, женщины – ее материнские чувства, для того чтобы потом на их основе построить все здание всеобщего элементарного образования человеческого рода. Мы не можем скрывать от себя, что мать только в той мере способна правильно и всесторонне влиять на развитие умственных сил подрастающего поколения, в какой она способна правильно и всесторонне влиять на его нравственное развитие. Но это общее положение: никакое интеллектуальное развитие не приведет человека к облагораживанию, если оно не построено на его законченном нравственном воспитании.

§ 6. Совершенно неопровержимо следующее: из самого существа заложенных в нас свойств вытекает, что подобная гарантия обеспечена человеку только через подчинение его интеллектуального образования нравственному воспитанию. Только таким путем можно начиная с колыбели вести воспитание ребенка в возвышенном и величественном слиянии всех живых чувств его и всех впечатлений, получаемых от окружающей природы, со святыней его физического существования и положения именно в том кругу, в центр которого бог ставит каждого индивида таким образом, что разрыв этого круга представляет для него распад всей гармонии впечатлений, посредством которых окружающий мир действует на его чувства, то есть на его воспитание.

ШТАПФЕРУ

Дорогой мой! Общественная жизнь человечества совершенно испорчена на самом ее верху, но тем более страстно отдельный человек мечтает о покое и помощи. Наша деятельность посвящена удовлетворению этих потребностей индивида, и направление ее безусловно правильно ведет к удовлетворению поставленной цели, поскольку человеческая природа при всей ее испорченности, проявляющейся в общественной жизни, в каждом отдельном человеке остается неизменно одной и той же.

ФРАГМЕНТ ОБ ОСНОВАХ ОБРАЗОВАНИЯ

Человек рождается способным развиваться физически, умственно и нравственно, но неразвитым. Он может оставаться неразвитым, может быть запущен; он может быть развит неправильно. Он может быть изуродован; но

он не должен быть ни запущен, ни изуродован; он должен быть развит правильно. Физически он должен стать сильным и ловким, умственно – разумным, душевно – нравственным.

Своим пылающим резцом природа повсюду наметила в нас самих тройственную основу правильного развития человека. В отношении тела она дала нам задатки для всестороннего развития сил и ловкости, в отношении ума – задатки к внешнему и внутреннему созерцанию, а в отношении души – задатки к тому, чтобы веселиться, любить, надеяться, краснеть от стыда, владеть собой.

В развитии ребенка природа повсюду исходит из вызванного нуждами и потребностями инстинктивного применения этих троякого рода задатков человеческой натуры. По мере того как ребенок применяет эти силы, а нужды и потребности заставляют его часто прибегать к этому, в нем постепенно образуются навыки, пользование которыми все больше развивает задатки, лежащие в основе навыков, и все больше укрепляет силы, вызванные развитием навыков. По мере того как происходит то и другое, для ребенка все легче становится самому справляться с удовлетворением нужд и потребностей, которые вызвало первое применение его сил. И поскольку с этого момента нужды и потребности перестают быть единственными источниками применения сил, то применение этих сил с каждым мгновением становится все менее инстинктивным; с этого момента в ребенке непосредственно начинают развиваться силы, применение которых не продиктовано нуждами и потребностями. Все большая и большая независимость от нужд и потребностей порождает теперь ощущение постепенного раскрепощения каждой силы; ощущение свободы сил вызывает желание самостоятельно применить их; свобода применения сил создает многосторонность их применения, а многосторонность применения – ощущение взаимосвязи всех сил. Ощущение взаимосвязи сил ведет затем к гармонии применения сил, а она – к согласию человеческой природы с собой и со всем существующим. Таким образом развитие человеческого рода от принуждения, вызванного инстинктом, переходит к свободе сил, от свободы сил – к их гармонии и благодаря гармонии сил – к их использованию для познания истины и справедливости.

Таков ход природы в развитии человеческого рода, если это развитие является делом божьим. Но оно и есть дело божье, если является нашим делом, если в троякого рода средствах, при помощи которых происходит наше собственное развитие, мы целиком используем инстинкт, повсюду оживляем его и руководим им, обеспечивая материнскую помощь и общее воздействие природы. Оно является таковым в той мере, в какой мы даем самой матери возможность благодаря применению во всех трех разделах человеческого познания искусственных [образовательных] средств, расположенных в строгой последовательности, развитые ею инстинктивно

первоначальные основы физических, умственных и нравственных сил ребенка связать теперь со свободными действиями разума и души. Последние всегда исходят из инстинктивных действий и, будучи с ними неразрывно связаны, являются плодом единственно возможного, основанного на психологии искусства [педагогического] формирования физических, умственных и нравственных сил человеческого рода.

СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ ГРАФИНЕ ШАРЛОТТЕ ШИММЕЛЬМАН

§ 1. Лучшее воспитание, которое может получить каждый отдельный человек, как мне кажется, заключается в соединении этих трех аспектов. Оно требует, во-первых, чтобы мы по возможности не допускали того, чтобы животные инстинкты, заложенные в природе человека, возбуждались при соприкосновении с соблазном наслаждения предметами, на обладание которыми вряд ли может рассчитывать воспитываемый нами индивидуум, если учесть те возможности, которыми он сможет располагать в будущем. Таким образом, мы не допустили бы, чтобы притязания на такие права и наслаждения преимущественно действовали на воображение и этим ослабляли доводы нашего рассудка против этих желаний. Во-вторых, научив наших детей зарабатывать средства к существованию, мы должны в возможно большей степени обеспечить им возможность осуществления гражданских прав и доступ к общественным развлечениям, которые при данном положении вещей, в каждом данном месте имеют всеобщее распространение. В-третьих, мы должны развить у наших детей сознание обязанности и права до такой степени полноты и жизненности, чтобы оно было достаточным для создания действенного противовеса соблазнам животного характера, которые несправедливость и недобросовестность представляют для нашей чувственной натуры.

И теперь спросите себя: какие средства возможно применить в каждом данном месте, чтобы добиться этой тройной цели любого хорошего воспитания?

Мне кажется, в первую очередь важно, чтобы то состояние, к достижению которого Вы могли стремиться на основе разума и справедливости, само по себе удовлетворяло бы человека. По моему мнению, оно не может быть таковым, если человек не получает одежды, квартиры и питания, достаточного для обеспечения роста, поддержания здоровья и физических сил. Если заработки настолько скудны, что их приходится рассматривать не как средство для обеспечения удовлетворительного жизненного уровня семьи, а лишь как источник, позволяющий кое-как влачить жалкое существование; если имущество, передаваемое по наследству, не является

уже повсюду фундаментом хозяйственной жизни семьи и не обеспечивает основных средств нашего существования; если заработок отца и труд матери не создают уже никаких накоплений, которые остаются после их смерти, и, несмотря на свою добродетель и напряжение сил, родители не в состоянии существенно изменить уровень благосостояния своих детей; если отец не может более или менее твердо рассчитывать, что благодаря своим способностям и своему труду он сможет на долгий ряд лет поднять благосостояние своих потомков, – при таком положении образование не имеет фундамента; каждый ребенок в таких условиях является игрушкой судьбы, а его воспитание – настолько же дело случая, как выигрыш в лотерее. Только действуя по праву и разуму, люди могут рассчитывать создать условия, сами по себе соответствующие природе человека; только в том случае, когда человек не несет в самом себе семени безнадежной гражданской апатии; только тогда, когда сама цель, к которой хотят вести ребенка, в том виде, в каком он сам ее себе представляет, обладает для него истинной и существенной притягательной силой, – только тогда воспитание вообще имеет настоящий фундамент.

Требуется искусство, чтобы хорошо воспитать людей, воспитать их все-таки хорошими, несмотря на условия нашей недостойной отсталости, когда люди находятся в унижительном, беспомощном, бесправном и оскорбительном положении, при котором они всегда могут стать жертвой обидной несправедливости. И такое искусство действительно требуется нашей части света, так как последствия нищеты и бесправия приводят к глубокой испорченности людей; однако на самом деле люди только тогда снова будут получать хорошее воспитание, когда это искусство им больше не потребуется.

§ 2. Графиня, в основу воспитания каждого человека следует класть то, что будет необходимо ему в будущем. Воспитание человека должно соответствовать его потребностям и его положению, иначе его нельзя считать воспитанным. Знания и слова, не связанные тесно с потребностями и положением человека, не оказывают никакого влияния на все наше существование. Нужно, чтобы перед умственным взором каждого человека из народа с детских лет ярко стояла цель его жизни. Будь то сельское хозяйство, фабрика или ремесло, основные источники его существования должны быть любы и дороги народу. Их привлекательные особенности должны оказывать психологическое воздействие на воображение детей. Они должны если не очаровывать, то, во всяком случае, вызывать живой интерес в чувственной природе человека.

§ 3. Хорошее воспитание в любой деревне и любом городе возможно лишь постольку, поскольку в каждой отдельной семье если не целиком, то хотя бы в основном удастся добиться такого морального состояния,

которое не оказывается в грубом противоречии с основными потребностями народа и самим существом человека. Как можно успешно привить понятие справедливости сынку толстосума, который у него на глазах высасывает кровь у крестьян? И если единственным наследием народа в течение столетий является унижение и позор, единственной подругой – нужда, а единственным утешением – трактир, то какое противодействие могут оказать катехизис, принципы и правила тому влиянию, которое подобные условия оказывают на живущих в городах и селах детей?

§ 4. И хотя обычно люди выступают перед нами ожесточенными, но все-таки за всей грубостью, до которой мы опустились, в основе характера большинства людей лежат благожелательность и доброе намерение. Многие тысячи людей были бы действительно хорошими, если бы они только могли, если бы им хватало сил, заинтересованности и помощи для достижения хорошего. Природа вложила в нас также многие преимущества духовного порядка и силу воли, которые никакая запущенность и никакое пренебрежение не в состоянии полностью вытравить. Вот что делает природа; и она же повсеместно дает нам в руки основные средства к достижению цели, если мы только их ищем.

Добро иного порядка создается также повсюду мастерством, которым владеет род человеческий. Притягательная сила этого мастерства, обусловливаемые им справедливость и несправедливость, наслаждение и несчастья – все это вызывает бесконечно много хорошего в людях.

§ 5. Успехи в области народного образования без повышения интереса к нему со стороны населения невозможны. Заинтересованность в справедливости чаще всего там, где она связана с нуждой бедноты.

§ 6. Если мой отец или мать скажут мне: дитя, обрати внимание на то или иное! – вся душа моя участвует в этом. Точно так же если обстановка в Вашем доме привлекает мое внимание к десяти, двадцати, ста предметам, то через это внимание развиваются мои душевные силы во взаимной связи, чистоте и гармонии. Разум и сердце, память и способность к суждению, воображение и рассудок при домашнем воспитании ребенка действуют параллельно и взаимно и таким образом получают взаимное гармоничное развитие. Все, чему я научусь благодаря этим обстоятельствам, влияет на все мое человеческое существо, усваивается всей моей целостной человеческой личностью. В школе это происходит совсем иначе: там учится то мой ум, то память, то сила воображения. Редко учится человек. Поэтому если школа действует в одиночку, без надежной поддержки домашнего воспитания, то это нередко происходит за счет воспитания человечности.

Что говорит опыт? Человек очень мало ценит знание, привычка – все для него, поэтому основанные на привычке правила чрезвычайно важны для воспитания.

§ 7. Все, к чему хочешь приучить народ, надо увязывать с тем, что он уже имеет; все, от чего хочешь отучить, нужно точно отграничить от того, от чего ему не следует отучаться; внешние впечатления следует пытаться по возможности увязать с поставленными задачами – приучить народ к чему-то или отучить его от чего-то. А так как гармония между желанием и наличием сил для его удовлетворения должна быть основным критерием при всех наших попытках приучить народ к чему-нибудь или отучить его от чего-нибудь.

О ЗНАЧЕНИИ ЧУВСТВА СЛУХА В СВЯЗИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЗВУКА И ЯЗЫКА В ОБУЧЕНИИ

§ 1. Своеобразие материнского обучения, несомненно, состоит в том, что вся его сущность и сила приспособляются к обстоятельствам и потребностям каждого данного ребенка. Почти каждый звук, который мать произносит перед ребенком и для него, она, несомненно, произнесла бы иначе, если бы она произносила его не около ребенка и не для него. Поэтому материнское преподавание вследствие своей тщательности самой природой отмечено как самое лучшее из возможных для развития разума ребенка.

То же относится и к воспитанию чувств ребенка. Милее твоего голоса для ребенка нет человеческого голоса; сердце его переполняется, и любовь улыбается на его устах, как только ты заговоришь с ним. Ты для него все, потому что существует тесная связь между тем, что ты говоришь, и тем, что ты делаешь...

Лучше всего ты можешь воздействовать на его развитие, если ради ребенка становишься равной ему, сама превращаешься в ребенка. Подноси к своему ребенку вещи, которые производят звуки, или подноси к ним ребенка; звони перед ребенком своим колокольчиком – он любит этот звон; производи сама звуки – хлопай в ладоши, ударяй во что-нибудь, стучи, разговаривай, пой, короче говоря, звучи для него, чтобы ребенок радовался, чтобы он к тебе привязался, чтобы тебя любил. Пусть слетающие с твоих губ звуки таят в себе для него высокое очарование; пусть благодаря своему голосу ты ему нравишься больше кого бы то ни было. И не думай, что для этого тебе нужно какое-нибудь искусство; не думай, что для этого тебе нужно хотя бы уметь петь. Прелесть твоей речи, которая исходит у тебя от души, для образования твоего ребенка имеет несравненно большую ценность, чем любое искусство пения, в котором ты, во всяком случае, всегда уступишь соловью. Пой для него, если ты

умеешь, подымай его до умения, где только возможно чувствовать гармонию и красоту, но знай, что во всем ты должна для ребенка значить больше, чем твоё искусство. Хорошо развивать в ребенке чувство красоты и всяческой гармонии, но это чувство совершенствуется в нем только через тебя. **Основа гармонии между ребенком и всем, что существует, покоится на гармонии между ним и тобой...**

§ 2. Но в высшем свете не идут за нитью, проложенной природой. Светское [педагогическое] искусство, по-видимому, предполагает, что дети учатся говорить, как птицы чирикать. Оно упускает этот момент и, обучая детей, сообщает им вещи, о которых они еще не умеют говорить. При обучении детей светское искусство обучения запускает руку в море человеческого опыта, как в горшок с лотерейными билетами: среди сотни бессмысленностей и никчемностей, которые оно вытаскивает оттуда с большой надеждой, ему иногда удается вытянуть счастливый билет. Однако весь этот метод можно охарактеризовать так: это пустая растрата тех сил, которые стараются развить. Заставляют ребенка читать, прежде чем он выучится говорить; его заставляют разлагать слова на составные части, прежде чем он узнает, что эти слова обозначают; его принуждают, как попугая, повторять про себя и для учителя целые предложения на языке, которого он никогда не изучал и который является совсем не тем языком, на котором он ежедневно говорит.

Велика глупость человеческая. Люди создали великие искусства, чтобы лучше использовать свои силы; теперь путем применения этих средств они разрушают те самые силы, ради которых они изобрели эти искусства. Но средоточием наших ошибок и слабостей поистине является наше искусство обучения речи. Этот вопрос заслуживает более тщательного рассмотрения, и я беру на себя смелость более пристально исследовать источники этих заблуждений...

§ 3. Мать! Осознай свое положение по отношению к ребенку! Ты можешь руководить развитием чувственного, животного восприятия всех вещей у твоего ребенка, усиливать и ускорять его, как не может этого сделать природа без твоей помощи. И, делая это, ты одновременно развиваешь в нем человеческое восприятие тех самых вещей, которые природа предлагает для животного восприятия его органам чувств.

Средствами для осуществления этой цели являются твой язык и твоя любовь. Каждое чувственное впечатление, к которому примешивается впечатление от твоей любви, становится человеческим впечатлением. Каждое чувственное впечатление, которое определяется через язык, является человеческим впечатлением. То, что дерево называется деревом; то, что слова корень, ствол, сук, ветвь и т. д. являются названиями, обозначающими части дерева; далее, то, что зеленое, голое, цветущее, засохшее – слова, обозначающие свойства дерева, – все это входит в

человеческое восприятие дерева. И человечность этого восприятия удваивается благодаря той любви, с которой ты называешь и показываешь эти предметы ребенку.

Мать! Учи таким образом своего ребенка говорить. Это тебе легко дается. Твоя любовь освещает тебе этот путь, как путеводная звезда. Твоя любовь дает тебе разум для всего, что ты должна делать на этом пути. И поэтому милостью божией любовь и разум витают на этом пути над каждым опытом, который ты даешь своему ребенку и который проделываешь вместе с ним. Верь своей путеводной звезде, но относись с недоверием ко всему, что отвлекает тебя от простого пути соединения твоих сердца и ума, соединения любви и рассудка. Разум без воли не существует. Разум есть результат гармонического развития человеческих сил; и поскольку хоть одна из этих сил осталась неразвитой или развита неправильно, постольку человек неразумен. Однако свет настолько преклоняется перед идолами суетного знания и приносящей прибыль хитрости, что он уже не понимает разницы, которая реально существует в природе между этими идолами и невидимой, незаметной силой рассудка. А эта разница, несомненно, так же велика, как разница между правом на владение мешком золота работника, таскающего его для своего господина на голове или в руках, и правом его хозяина, отстраняющего от себя мучительный труд таскания тяжести, но мановением руки распоряжающегося ценностью груза.

§ 4. Внутренняя возможность помочь природе, чтобы как можно скорее очеловечить впечатления, которые производит на ребенка окружающий мир, то есть использовать их в качестве фундамента для тех восприятий, которые должны дать ребенку знания, и тех чувств, которые должны облагородить его, – эта внутренняя возможность дать людям истинно сообразное человеческой природе воспитание в основном базируется, во-первых, на развитии способности к наблюдению; во-вторых, на тесной связи наблюдения и языка; в-третьих, на связи того и другого – языка и наблюдения – с любовью.

Наблюдение, язык и любовь представляют из себя, таким образом, общий фундамент воспитания человечества.

Однако способы расчленения этих основных средств нашей культуры имеют следующие главные различия.

I. Наблюдение без языка:

- а) с любовью,
- б) без любви.

II. Язык без наблюдения:

- а) с любовью,
- б) без любви.

III. Наблюдение в единстве с языком:

- а) с любовью,
- б) без любви.

...состояние народа, находящегося во власти чувственного восприятия и отставшего только в области языка, являлось бы еще терпимым, если бы эти восприятия жили в нем самом, жили бы в любви.

§ 5. Ах, в такой период, в такой стране пустые внешние средства церковной службы не только мертвы с точки зрения сущности религии и любви, но поистине сами убивают их; лишенные любви внешние средства государственного управления не только бессильны поддерживать внутреннюю святость объединения общества, но, наоборот, сами разрушают его, так как дух любви, который должен лежать в основе всех церковных установлений, и дух права, который должен лежать в основе всех гражданских установлений, повсюду превратились в пустозвонство, в лишенную любви болтовню, которая поощряется общими корыстными интересами узкой клики наделенных церковной и гражданской властью людей. Там, где положение таково, человеческая природа, в невинной простоте своих восприятий лишенная выразительной силы языка, не в состоянии больше поддерживать в себе любовь. Любовь пропадает тогда в одиночестве нищенских хижин, как она уже раньше исчезла в су-толке, царящей в домах с высокими крышами. Чистейшая невинность и простота человеческой природы постепенно утрачивают присущее им любовное начало; их прямой, открытый характер постепенно переходит в лукавство и извращенность.

§ 6. Язык, не связанный с наблюдением, приводит к воспитанию безмозглых болтунов; они довели до совершенства умение говорить о вещах, которых их глаза не видели, уши не слышали и которые в еще меньшей степени являются предметом их переживаний; они говорят о них, как будто эти вещи собственными глазами видели, собственными ушами слышали и даже, как мать, выносили под сердцем. Язык, не связанный с наблюдением, воспитывает людей, ослепленных беспочвенными притязаниями, возникающими в результате такого пустого словесного знания. Такие люди лишаются внутренних побудительных мотивов ради развития ума и сердца глубже вникать в сущность какого-нибудь предмета, с которым они в результате подобной болтовни считают себя уже вполне знакомыми.

Если я похороню себя под словесной горой из юридических формул, не обладая внутренним чувством справедливости, если я даже извращу закон для того, чтобы выиграть свое судебное дело, то ведь все, что я благодаря этому выиграю, или потеряю, или заставлю кого-нибудь выиграть или потерять, касается только денег и материальных ценностей. Однако если я направлю свое губительное, оторванное от чувственного мира пустословие против таких высоких предметов, для которых в природе

не существует равнозначщей ценности; если, не имея опоры в наблюдении, я стану говорить о боге и любви, а непрерывное повторение самых святых слов, разговор о боге и любви превращу в презренное пустословие; если в результате своей бездушной деятельности я паду так низко, что перенесу свои страстишки на самого бога, буду совершать свои бессердечные поступки от божьего имени и, наконец, буду поддерживать коварство своего эгоизма, опираясь на тот ложный авторитет, который моя пустозвонная работа создала мне в народе, тогда действительно дело дойдет до самого худшего, до чего могут довести человеческий род претензии пустословия.

Наблюдение в единстве с языком воспитывает полного сил и пригодного к жизни человека, который чувствует себя одинаково подготовленным ко всем условиям жизни и всюду ощущает свое превосходство над человеком, получившим чисто словесное воспитание. Полнота наблюдения придает его языку силу, а полнота языка выражает его наблюдения с такой силой, с какой они живут в нем самом. Будучи, таким образом, внутренне самостоятельным благодаря этой двойной силе, такой человек ведет за собой бессловесную толпу, как стадо, и дыханием уст своих сдувает со своего пути пустую болтовню людей, слова которых не имеют чувственной основы. Но без любви и этот человек все-таки будет дьяволом. Без любви ощущение своей двойной силы явится для него только средством для удвоенного эгоизма; без любви это чувство силы волей-неволей сделает его гордецом, насильником и ненасытным; а гордость, насилие и жадность делают из него к тому же и подлеца.

§ 7. Ах, я отвожу свой взор от чудовища, в которое превратила его страшная сила, и обращаю его к человеку, который, будучи одаренным той же силой, которая превратила человека, лишенного любви, в дьявола среди людей, является ангелом среди людей. Любовь, которой проникнута его жизнь, превращает его силу в божественную, делает его самостоятельным в нравственном отношении; чувство удвоенной силы подымает его высоко над низким чувством эгоизма; любовь помогает ему найти в своей удвоенной силе вдвое больший источник роста божественного начала своего естества. Любовь дает ему способность, полностью ощущая свою силу и даже при помощи этой силы, стать послушным, скромным, воздержанным и альтруистичным. Таким образом люди перестают видеть его силу; среди слабых он и сам производит впечатление слабого; он страдает со страждущими; он радуется со счастливыми; он всем является братом. Но его сила подымает его до сознания отцовства по отношению к тем, кому он служит; в лишенном достоинства, униженном человеке он почитает то же самое божественное начало, которое существует в нем самом, только в более развитом виде.

§ 8. Мать, мне казалось, что твоя невинность, твое незнание и твоя любовь обязывают меня рассказать тебе о последствиях, к которым приводит разъединение наблюдения, языка и любви. Я уже сказал тебе и повторяю слова: жизнь и смерть зависят от соединения или разделения этих трех элементов воспитания твоего ребенка,— следовательно, выбирай один из двух путей: путь жизни или путь смерти для своего ребенка. Нельзя рассчитывать на то, что можно, не применяя принуждения или насилия, отвлечь людей, обладающих животной привязанностью к определенному образу жизни, от этого образа жизни, отучить их от ложных притязаний, изменить насильственный характер применяемых ими методов. В еще меньшей степени можно рассчитывать добиться какого-либо успеха в отношении заблуждений, которым с такой силой предаются женщины.

СВЕТСКАЯ ЖЕНЩИНА И МАТЬ

Человек не справится сам и природа не поможет ему, если под воздействием нужды или добродетели он не привыкнет повседневно проявлять усилие и любовь.

То, чему дети должны научиться, не вызывает у них внутреннего стремления, основанного на сознании своей собственной силы; в них не пробуждено самосознание, влекущее их к тому, что им следует хотеть и уметь. Поэтому если для хорошего усвоения чего-нибудь необходима сила, а не слабость, то, чтобы принудить детей к изучению этого [предмета], приходится применять такие средства, под влиянием которых у них в какой-нибудь другой области развивается еще большая разносторонняя слабость. Между тем все это учение напрасно и усвоенное утрачивается, если оно достигается средствами, которые лишь увеличивают бессилие и слабость внутренней природы человека.

Все, что требует напряжения мышления, твердой воли и связанного с развитым мышлением и чистой, благородной волей физического труда, ни в коей мере не входит в программу их учебных занятий и их нравственного воспитания. Такие родители обходят это, как обжегшиеся дети обходят огонь. Им хочется показного, как можно больше показного. То, чего дети не понимают, они могут выучить наизусть; универсальным методом образования является для таких родителей пустое красноречие и мечтательные блуждания воображения; и демонстрацией самих этих методов они пытаются доказать, что эти методы якобы действительны.

Тексты взяты: Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения. – М., Изд. АПН РСФСР. – 1963. – Т.2. – 563 с.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

«Так або ні?»

Відома позиція про вирішальну роль прикладу батьків, родинного життя на виховання дітей. Крім того, слід звернути увагу на те, що внуки, які успадковують багатство своїх дідів, пращурів взагалі, здатні розтратити передану їм спадщину, якщо вона отримана без власної напруженої роботи. В даному разі йдеться про спадкоємців бідних людей, які здобули багатство тяжкою повсякденною працею. Причина: нащадки соромляться їх бідності та характеру праці, тому проживають набуте без зусиль. Спостереження вірне, чому підтвердження – нащадки радянських державних і партійних лідерів, властивий їм спосіб життя. Експропріація експропріаторів, яку Ленін переклав для популярності як «грабуй награване», щоб було зрозуміло «простому люду», не сприяла й моральному способу життя також і багатьом представникам вищого партійно-державного ешелону як радянської, так і сучасної української доби.

«Фігури до моєї азбуки...»

§ 1. Важливе педагогічно-виховне спостереження: слід звертати увагу на щонайменші відмінності між дітьми, щоб відповідно до них обирати метод впливу на розвиток здібностей, або ж на подолання недоліків, які заважають йому. Це норма для європейської педагогіки, яка спиралась на максимально диференційоване й атомізоване суспільство. Причини відомі: з одного боку, релігійна реформація максимально наблизилася кожному людину до розуміння її богоподібності, з іншого, ринкова конкурентна економіка вимагала індивідуалізації талантів і здібностей. Ось чому потрібен був «тонкий психологічний підхід» у вихованні, освіті, навчанні. Найбільшою мірою він реалізувався в практиці сімейного виховання фахівцями з цих видів діяльності, що ми спостерігали у праці Д. Локка. Хоча такий підхід властивий всій античній педагогіці, яка виростала на засадах філософської максими «пізнай самого себе».

§ 2. Чому непомітні біди, що переслідують родинне життя звичайних людей, згубні для розвитку суспільства? Пояснень може бути багато. Розглянемо лише деякі.

Перше. Літописи, як правило, фіксують події загальнонародного значення, не доходячи до «дрібниць».

Друге. Вони описують переважно життя державних діячів у різних сферах суспільної діяльності, тому життя простого народу залишається осторонь їх інтересу.

Третє. В докапіталістичний період домінувала концепція вирішальної ролі особистостей на розвиток історії.

Четверте. Анонімність народу в його способі життя призводить до того, що його біди, накопичившись за певний спокійний начебто період, вибухають руйнівним чином, оскільки виявляються несподіваними для правлячої верхівки. Руйнація ж іде як від простолюдинів, які не знають якогось цивілізованого способу вирішення своїх проблем, адже ніхто не переймався проблемою їх цивілізування, так і від верхівки, яка щиро вбачає в бунті прояв невдячності з боку підлеглих. Тільки вивчення громадської думки засобами емпіричної соціології суттєво знизило ризики для суспільства неконтрольованих сплесків народного стихійного духу, але це відбулось тільки в другій половині ХХ ст. в так званих цивілізованих країнах, де на основі ринкової економіки сформувалось громадянське суспільство та його ефективний інструмент – правова держава.

§ 3. Здібності, не розвинені в гуманістичному морально-етичному й етико-правовому спрямуванні й використанні в дитячому віці, можуть стати згубними й небезпечними в зрілому. Чому? Причин також багато.

Перша. Об'єктивне покликання, властиве кожній людині, обов'язково пробиває собі шлях, але, на жаль, за наведених умов, стихійно, афективно, руйнівним і для людини, і для суспільства чином.

Друга. Людина, яка відчуває в собі якийсь суспільно значимий талант, який, проте, не має виходу, втрачає себе. Наслідки також руйнівні: або вона починає ненавидіти суспільство, або ж себе – звідси й відповідний (-ні) спосіб (-и) життя. Не будемо забувати, що кожна людина з дитинства зростає на свідомості, в основі якої – героїчні уявлення про себе і свої можливості. Тому фактично кожного в дорослому житті переслідує розчарування, яке й повинна подолати адекватним спрямуванням система навчально-освітнього виховання.

§ 4. Тут, як мовиться, без коментарів. Адже найскладніше аргументувати те, що не потребує аргументації в якості аксіоми. На жаль, для нас це все ще теорема, хоча на словах вона подається як аксіома. Причина також зрозуміла: не можна було робітничий клас в його пролетаризованому вигляді робити рушійною силою історичного прогресу й процесу загалом. Щоб маси стали нею, вони мають бути на рівні освіченої цивілізованості, властивої інтелектуальній еліті суспільства. Звичайно, можна ставити собі таку мету, але це не означає, що її досягнення повинно визначатись якимись стислими термінами. Має бути еволюція, адже, як неодноразово зазначалось, посилаючись на авторитет мислителів, людина на загал зовсім не бажає бути попереду прогресу: її цілком задовольняє місце, близьке до президії – так спокійніше.

«Педагогічний досвід в Станці»

§ 1. Звичайно, думка має право на істинність, якщо виходити з історичного контексту, а не сучасних реалій. Можна виховати багатьох

дітей з числа бідних верств населення, але чи зможуть вони облагородити своєю присутністю (не фізичною, ясна річ, а освітньою, виховною, суспільною тощо) середовище, з якого вони вийшли, велике питання. Не будемо забувати, що якраз у так званому «бідному» середовищі панує чорна заздрість. Крім того, мати «міцний зв'язок» означає ведення способу життя, звичного для панівного оточення. Ми думаємо, що більший вплив на позитивні зміни в способі життя простонароддя може мати спосіб життя тих людей, яких воно сприймає як *a priori* благородних за походженням без того, щоб мати якусь образу від цього історичного факту. Позитивний досвід Песталоцці якраз свідчить на користь такої думки – він не був таким, як вони, але був із ними, не принижуючи, а поступово піднімаючи на інший рівень, очевидно кращий для них самих, але без вимоги бути такими, як він. Звичка – друга натура, яка так швидко не змінюється. Швидкі зміни у звичках не мають безумовно позитивного значення відносно самої людини. Так, швидке формування радянської інтелігенції зовсім не зробило її інтелігентною на тому рівні, з яким ми пов'язуємо інтелігентність високоосвічених дворян.

§ 2. Справді, кожна дитина отримує певний соціально-виховний і навчально-освітній досвід в родині. Отже, шкільне виховання й освіта не повинні різко протистояти вже сформованим навичкам і уявленням, а органічно їх розвивати. Це означає, що школа на перших щаблях перебування в ній дітей має бути школою продовженого домашнього виховання, а не його заперечення. Звичайно, виховання тих навичок і умінь, які знадобляться для майбутнього, яке вже є нинішнім, теперішнім в житті дорослих, тобто є об'єктом захопленого інтересу з боку дітей. Абстрагуватись далі того, що можна спостерігати в ранньому дитячому віці, в перших класах народних шкіл не варто. Головне – підготувати ґрунт для абстрагування від себе до іншого, яким ти обов'язково будеш, оскільки це безпосередньо достовірна очевидність. Якщо в класі, групі декілька десятків дітей, це вже абстрагування від кількості, звичної для дитини в колі сім'ї, в родинному колі, вже душевна травма чужорідності. Вихователь, вчитель не може охопити теплим і уважним поглядом усю кількість, отже, не може виконати функцію батька. Вдалий експеримент Песталоцці якраз і пов'язаний із тим, що йому вдалось «здобути довіру і прихильність дітей». Адже діти вірять у те, до чого в них є власна душевна схильність – починає діяти всесвітній закон взаємного тяжіння однорідного та єдиносутнісного. Не говорити з дітьми про те, чого вони не відчують, що ще не стало надбанням їх душевно-чуттєвого досвіду якраз і означає не допускати того рівня абстрагування, формалізації та ідеалізації, який є умовою наукового об'єктивного пізнання, проте ще не став дієвим чинником пізнавального інтересу дітей. Має бути поступовість на ґрунті довіри і прихильності до вчителя як особи, здатної розвивати належні здібності без шкоди, проте

засобами подолання перешкод безпосередньо-чуттєвого емпіризму й сенсуалізму.

§ 3. Тиша під час навчально-освітнього процесу є його субстанціональною умовою. Секрет успіху – в ній, оскільки ніщо й нічого не повинно відволікати увагу учнів від змісту того, про що розповідає і що наочно демонструє вчитель. Це засіб для формування навичок апперцепції, про що вище вже йшлося. Будь-яке вчення засвоюється тим, що формуються навички здійснення його змісту, які стають звичними для сфери мотиваційної свідомості, оскільки учні безпосередньо переймають його (зміст) у звичному способі життя вчителя, а не в одному лише словоговорінні. Застосуємо апперцепцію до попереднього речення-судження і побачимо: у слів *вчення, вчитель, звичка, звичний, учень* – спільний і єдиний корінь! Для **вчителя звична звичка вчити (учити) учнів вченню (ученню)**. Невже це не може не вражати? Якщо не вражає, тоді вчитель, як і будь-хто, хто має дітей, не повинні бути ними. А вони є і в досить великій, можливо – переважній, більшості. Ось звідки невдачі освіти і виховання: вчителі не вчать адекватним вченню чином – запозичується зовнішнє, суб'єктивне, а не суттєве, змістовне, об'єктивне.

§ 4. Виховання словами можливе лише для особливо обдарованих дітей, у яких є дар сприйняття їх сутнісного понятійного змісту. Для абсолютної ж більшості потрібна єдність мовомислення з демонстрацією того, яким чином зміст міститься у способі дій вчителя, коли він на його основі створює предметно-речову або ж морально-етичну дію. Практичне мотиваційно зорієнтоване слово є дієслово, але не тільки як граматична частина мови, а як дія слова, як дієве слово, як дієвість слова, як його дієва сила. Як платівка записує і відтворює звук у вигляді слів, що їх говорила людина, так і сама вона, озвучуючи слова, зобов'язана наочно, доступно для зовнішнього спостереження відтворювати разом із говорінням-мовомисленням предметно-образну дійсність, про яку вона мовословить. Тоді абстрагований формалізовано-ідеалізований символічний світ набуває статусу дійсного світу в його, так би мовити, матеріальному оформленні і сприйнятті. Саме так і визначається ідеальне: образ предмета поза самим предметом – у способі (образі) життєдіяльності людини. В даному випадку – дитини.

Якщо є такий педагог, тоді тілесне покарання, яке в ті часи (значно пізніше також) визнавалось за необхідний компонент, не відштовхне дітей від нього. За аргумент Песталоцці бере приклад тілесних покарань з боку батьків, що не стає причиною масових втеч дітей із родини. Звичайно, що такі педагоги існують, але потрібна державна підтримка, щоб вони мали можливість творити еліту, виховану вихованими, а не просто дипломованими. Тільки на такому шляху можна сформувати достатню кількість бажаючих бути вчителями, вченими, науковцями, педагогами,

адже вихована вихованими людина ніколи не забуває про обов'язок віддячити за сформований в собі дух об'єктивності. Об'єктивне, не забуваймо, тяжіє до спонтанного витікання, інтенції з об'єкта як джин із закупленої пляшки. А об'єктивне схильні слухати навіть найсуб'єктивніші у своєму дикунстві та варварстві істоти, які відчують, хоча й не завжди усвідомлюють, свою хворобу.

§ 5. Йдеться про високий рівень вихованості, хоча Песталоцці вважає її ознаки «елементарними». Тут є певне забігання наперед, певне перевищення можливостей звичайних людей, про яке він сам і говорить. Щоб мати «три підстави» моральної освіченості, потрібно «вправлятися у моральності», «долати себе і докладати зусиль». Йдеться також про практику постійних міркувань, яка не може бути масовою та елементарною.

§ 6. Мерзенною є людина, яка не бажає вчитись, проте володіє багатством, не відчуваючи ні в чому матеріальної нужди. Дуже вірна думка, якщо подивитись на сучасних нуворишів, що не соромляться, будучи неосвіченими й неграмотними, бути публічними людьми. На цьому тлі послаблення вимог до навчання, про яке постійно говорять найвищі освітянські чиновники, просто злочинне. Адже висока освіченість, яка породжує моральну свідомість і морально-правову відповідальність, краще й ефективніше, ніж примусові методи, стримує злочинність. Тюрма не виправляє, виправляє сумління, яке вона навряд чи здатна пробудити до життя. Швидше навпаки, приниження, яких зазнає її мешканець, породжує рецидивну мотивацію, а не виправну.

§ 7. Маємо філософський рівень аналізу педагогічних здобутків Песталоцці. Він чітко заявляє, що «знайомство з присутніми й ґрунтовними поняттями важливе й незамінне для початкового розвитку розумних переконань і твердої рішучості». Справа лише в тому, яким має бути рівень знайомства. Ми вже вище писали про необхідність ознайомлення з ідеєю Бога, коли аналізували творчий доробок Д.Локка. Тут підтвердимо те, що саме раннє знайомство з фундаментальними поняттями започатковує в людині (дитині) дедуктивне мислення, його навички. А разом із цим формується людська самоповага, адже з'являється можливість зрозуміти, що творчою істотою можна стати не в матеріально-перетворюючому сенсі, а в духовно-пізнавальному, коли кожен може стати на один рівень із Богом. А це рівень знання загальних засад світобудови. Знаючи закони, йдеш коротким шляхом – шляхом Неба, шляхом світу, який світить світлом знання закону. Темрява – це свідчення органів відчуття, які не можуть бачити, сприймати світло розуму, світло закону, навіть світло Сонця, адже, дивлячись на нього, сліпнеш.

§ 8. Я неодноразово наголошував на тому, що духовне становлення людини здійснюється завдяки трансформації словоговоріння у мовомислення. Тому якщо вчитель у перші роки навчання також

багатословить, він не дивує дітей вражаючим фактом того, що, як виявляється, слова містять певний невідомий зміст і що саме в цьому полягає завдання пізнавальної діяльності, а не в тому, щоб співставляти слова з матеріальними предметами. Нагадаю, що пізнавальний процес безпосередньо пов'язаний зі станом психічного здивування від певних вражаючих уяву фактів природного чи суспільного буття.

§ 9. Як бачимо, йдеться про інтуїтивне сприйняття дітьми певних навчальних положень. Це справедливо, адже в дитячому віці, як вже зазначалось, абстрагуюча здібність ще тільки-но починає розвиватись, тому безпосередня єдність природи (сутності) людини і власне фізичної природи реалізується саме на інтуїції, співвіднесеній із життєвим досвідом, спільним як у вчителя, так і в учнів. Ось чому вчитель ніколи не повинен забувати свій власний дитячий досвід, а не посилатись на увесь наявний життєвий досвід, інакше це буде повчання, а не навчання. Перше принижує дітей, оскільки ігнорує властиву їм героїку світосприйняття. Втома в цьому періоді людського життя якраз і йде від надмірного абстрагування, яке втомлює і в дорослому віці, але там її можна подолати свідомо поставленою метою. А для дітей навчання має бути спеціально організованою грою як органічною для них формою життєдіяльності.

§ 10. Знову йдеться про надійність для людини загальних основ світобуття, із яких засобами дедуктивного мислення вона здатна до автономного і самостійного відтворення всього його розмаїття. Все впливає і покоїться саме на них як на незмінному фундаменті, а незмінне і є закон. Але тут виникає проблема душевного спокою для тих, хто це розуміє. Чому саме для них? Причини різні. Декілька з них такі. *Перша.* Життя такої людини супроводжує постійна пошуково-пізнавальна діяльність, яка за визначенням не є спокійною. *Друга.* Емпіричний світ наскільки різноманітний, що знайти для кожного емпірично сприйнятого факту причинне пояснення не так легко, що може заронити і в найстійкішій раціональній душі сумнів у доцільності світобудови та у визнанні наявності фортуни, долі, врешті, визнання реальності існування Бога як буквального творця світу з.. нічого. Інакше як пояснити багаточисленні докази буття Бога філософами-раціоналістами. *Третя.* Раціонально налаштованій людині досить складно спілкуватись із людьми, більшість яких налаштована на емпірико-сенсуалістичне пояснення явищ природного світу із залученням ірраціональних методів та намаганням, так би мовити, «Бога побачити», тобто опредметнити загальні основи буття.

§ 11. Продовження попередніх міркувань. Знання, безумовно, сила. Але воно і причина великих нещасть для людини, яка має схильність до постійної пізнавальної роботи аналітико-синтетичного мислення. Песталоцці наголошує на необхідності попереднього вироблення навичок уваги, розсудливості і міцної пам'яті, перш ніж стимулювати уміння

висловлювати судження і умовиводи. Потрібно уберегти дітей від поспішності в судженнях, оскільки вони, по-перше, ґрунтуються на узагальненнях від окремих фактів, отже, не є репрезентативними загальному й об'єктивному началу; по-друге, значною мірою суб'єктивні у своїх висновках, адже висновуються узагальнені положення на основі суб'єктивних індивідуальних схильностей, які домінують над об'єктивними властивостями об'єктів пізнання. Звідси виростають «поверхневі оманливі вироки», якими так переповнене спілкування між дітьми й дорослими, не застереженими апперцепцією з її опорою на загальні основи світобудови. Звідси й хибність розхожої максими, що нібито в суперечках народжується істина. Насправді ж вона може народитись лише за умови дедуктивної суперечки з собою, коли мислення, як зазначав пізніше Л. Фейєрбах, веде зацікавлений діалог із власним досвідом, перемагаючи його, а не висновки досвіду будь-кого іншого. Тому правий народний поет-бард радянської доби В. Висоцький, який в одній зі своїх пісень констатував, що в суперечці «кріме мордобиття – никаких чудес».

Ще одна важлива думка. Залучення дитини, людей взагалі до пізнання не обов'язково приносить їм радість і щастя. Має бути велика обережність у тому, що саме і які знання слід давати. Відомо, що існування випереджає сутність, що людина звикає жити розумом власного життєвого досвіду значно раніше, ніж вона усвідомлює об'єктивний розум як закон і необхідність. Це ставить перед освітою і освітянами великі завдання і ще більшу відповідальність в разі, якщо учні не усвідомлять життєвого статусу загальних основ буття для власної життєдіяльності. Тоді їх чекає розчарування: для одних – в собі та власних можливостях; значна ж більшість розчаровується у силі й правдивості знань, освіті загалом.

Залишковий принцип фінансування освіти в СРСР, що має місце і в наші дні, зумовлений якраз тим, що в основу теорії пізнання брався наївний матеріалізм, судження простої людини, яка не звикла напружуватись у своїх думках, оскільки вони начебто відображають щирі правду, на відміну від мудрувань лукавих безкласових інтелігентів. Загальне щастя можливе на двох протилежних альтернативах. Або це знання, що не виходять за межі абстрагувань від безпосереднього досвіду, який мало відрізняється у дітей і дорослих; або це знання, загальний статус яких властивий певному колу людей, що мають високу освіту як систему об'єктивних знань, являючись при цьому провідною верствою суспільства, яка своїм інтелектом породжує високий рівень життя, але, водночас, оберігає більшу частину суспільства від мук мислення, даючи йому навзамін задоволення від життя фактом суб'єктного умілого користування всіма матеріалізованими благами духовно-практичної діяльності провідників.

§ 12. Знову йдеться про важливість *поступового* еволюційного *поступу* в навчанні, яке не просто закріплює здобуте у вигляді навичок, але тренує пам'ять і не забуває про тих, хто відстає. Не тому, що вони нездатні до навчання, а через специфічні особливості психофізіології. Звичайно, людині властиво забувати через також фізіологічні особливості організму. Але якщо навчати виключно необхідному, тоді нічого не повинно бути *за* межами безпосереднього буття конкретної людини.

§ 13. Також цікаві думки про простоту навчання, про такі дидактичні прийоми, оволодіти якими змогла б кожна мати, кожен батько. Йдеться в даному випадку про те, що раннє віддавання дитини в школу травмує її відлученням від сім'ї, від родини. Людина, між тим, народжена для радісного і щасливого життя, коли навчання не є мукою мислення, а цілеспрямованим продовженням органічно властивої дітям гри. Звичайно, говорячи про простоту методів навчання, видатний педагог веде мову про так звані елементарні початкові школи як школи, споріднені зі здібностями дітей, фактично – родинно-сімейні навчально-освітні заклади.

«Початок діяльності в Бургдорфі»

Маємо характеристику методу навчання, тому є потреба в деяких додаткових коментарях.

Процес навчання, який передбачає уміння читати й писати, слід розглядати як процес облагородження душі благом розумної цілеспрямованості поведінки. Тому зазначається важливість поєднання навчання з особливостями дитячої психіки. Отже, психологія має стати педагогічною дисципліною, чого на належному рівні ми не маємо й до цього часу.

Навчання письму потрібно суміщати з розвитком навичок перемальовування певних математичних фігур для того, щоб розвивалась рука як предметно-знарядцевий орган мислення. Адже людина бачить не тільки очима, але й руками як органом дотику до образів і форм предметного природного світу. Тобто, руки, дотик тіла первинні відносно очей, яким вони в перші дні народження дають образи зовнішнього світу, народжуючи їх як дистанційний орган, завдяки якому потім можна буде сформувати здатність до абстрагування. Те ж стосується й органу слуху – він також дистанційний за призначенням і його також тренує дотик. Нюх також дистанціює людину, але він, на відміну від очей і вух, більше відноситься до психофізіологічних, ніж до духовно-пізнавальних органів відчуття, розвиненість яких формує соціальну психіку людини у вигляді почуттів.

Песталоцці застерігає від того, щоб дочасно формувати здатність до абстрагування. Причини цього ми вже відзначали. Це не означає, що він заперечує дедуктивний метод мислення. Але останній для філософії як

метафізики, а не для дітей, що навчаються в початкових класах народної елементарної школи.

І знову застереження проти того, аби дітей вчили непридатні для цього люди. Бажано, щоб на нього звертали увагу керівники освітньої системи, які досить часто залучають до педагогічних ЗВО пільгами, а не талантом, який тільки й має право на пільги.

«Метод»

§ 1. Йдеться про психологізацію методу, яким послуговувався у своїй педагогічній практиці Песталоцці. Про це щойно йшлося. Тут звернемо увагу на те, що для обґрунтування він обирає філософські основи сенсуалізму.

§ 2. Чуттєве споглядання береться як «єдино істинний фундамент навчання», оскільки воно «є єдиною основою людського пізнання». Якщо йдеться про початкові первинні форми навчання, то, безумовно, його твердження істинні. Якщо ж говорити про систему вищої освіти, наведені судження є відносними, адже людина здатна піднятися вище безпосередності споглядального сприймання і сприйняття. Але для вищої освіти має бути готовність, яку й зобов'язана забезпечити початкова школа на підвалинах сенсуалістичної емпіричної свідомості. Готовність є тоді, коли є навички набуття завершеного, різнобічного й зрілого сприйняття, які й має розвинути вчитель у своїх учнів і вихованців. Мати такі навички можна тільки засобами вольового цілеспрямованого спостереження, коли органи відчуття не поспішають відвести свій спостережно-пошуковий погляд від об'єкта сприйняття, хоча об'єктивно їх відводить втома від одноманітності. Але вона виявляється хибною: потрібно уміти бачити в одному поверхневому багатоманітне.

Складність в тому, що існує так званий поріг сприйняття, коли непомітне з першого погляду стає помітним при уважному й зосередженому погляді попри бажання полегшити справу пошуку послабленням уваги, або переведенням погляду на інший об'єкт. Практикування в знаходженні в одному множинності і є формування апперцептивного світосприймання, допомогти в чому можуть як інші діти, які помічають щось інше, так і в першу чергу вчитель відповідною для цього методикою. Тобто, в чуттєвому сприйнятті вже є абстрагування, але не понятійне, не метафізичне, а чуттєве, проявлюване в сприйнятті в одному множинності, від чого вже започатковується мислення як здатність повернути множині єдине і єдність, зафіксувавши її в понятті, що має статус об'єктивного, між тим як звичне і звичайне слово має статус об'єктний, предметно визначений і позначений. Поняття ж має статус значення завдяки своєму визначенню загальним.

Отже, початкова школа започатковує начало апперцепції й мислення, яке не поспішає узагальнювати, перш ніж не відкриє в начебто очевидному одному множинне, проте єдине. Засобами до апперцептивного мислення дає людині сама природа: мова, уміння малювати, писати й вимірювати. Мова – образ духу, змістом якого є розум, який проявляється в умінні мислити, якому, в свою чергу, сприяють розвинені навички малювання, написання, рахування й вимірювання. Все це засоби, які формують здатність до узагальнення, яке збігається із об'єктивним родовим загальним, якщо здобуті навички уважного й зосередженого споглядання дійсності. Власне, це метод, розроблений Ф. Беконом: не допускати щонайменших пропусків у спогляданні природи, тоді можна відкрити, знайти в ній знання істинних аксіом, яким вона підпорядкована і які складають її загальну єдину у всіх окремих проявах буття основу.

§ 3. Конкретизація вище зазначених розмірковувань. Слід звернути увагу на те, що облагороджена апперцепцією душа стає символом, вірніше – органом культури. Обробити (окультурити) природний об'єкт це зовсім не те, що обробити хаотичну суб'єктивну душу людини, яка обробляється пізнавальним мисленням, що, в свою чергу, перетворює світ об'єктів у світло об'єктивного розуму, об'єктивних знань як світ і світло понятійно визначених законів.

§ 4. Цілком логічне підпорядкування методів навчання законам, які визначають буття природи. Якщо людина – мікрокосм, то пізнання макрокосму, себто природи, є не лише самопізнання, але й водночас процес навчання бути природовідповідною у своїх вчинках істотою. Адже вчиняє вчинки причинний зв'язок явищ природи, зосереджений в людині. Тому уважно споглядати й спостерігати природні процеси означає те ж саме, що й уважно дослуховуватись до свого власного організму, фіксуючи словом щонайменші його порухи. Тому вкрай важливо зацікавленому читачеві уважно прочитати й відповідним чином прокоментувати всі наведені 11 пунктів, зіставивши їх з основними принципами й початками фізики як науки про природу.

Хочеться знову звернути увагу на положенні про єдність людського буття і буття природи, яку Песталоцці бере в якості головного закону як природи, так і пізнавальної діяльності людини. «Не забувай цього, людино!» – закликає він. Вся універсальність природного буття зконцентрована в бутті кожної людини, тому метод пізнання передбачає таку ж концентрацію вольової уваги на собі як на об'єкті й водночас суб'єкті пізнання. А це і є апперцепція, засобами якої людська суб'єктивність трансформується в суб'єктність. Тоді відношення «людина-природа» стає пізнавальним, а не просто споглядальним, суто естетичним.

Усвідомлення людиною себе як згустку Універсуму перетворює органи відчуття в орган вольового розуму, в розум пізнавальної волі. Саме так

потрібно, на моє переконання, інтерпретувати створення світу Богом із власної розумної волі, адже після кожного дня творіння він констатував, що зроблене ним «добре». Маючи зосереджену на собі як мікрокосмі пізнавальну волю, людина відкриває для себе чи не найбільшу радість власного буття: вона відчуває, що є суб'єктом пізнавального творення світу без того, щоб його творити з нічого, тим більше перетворювати. Адже справді, про що писав також і Ф. Енгельс, на натурфілософії якого була створена радянська філософія і на творах якого освічена більшість нині діючих філософів, принаймні це можна віднести до викладачів ЗВО, стверджуючи, що буття взагалі є відкритим питанням, починаючи з тієї межі, де закінчується поле нашого зору. Отже, відкрити буття можна єдиним методом, а саме: зосередити органи відчуттів на бутті власного тіла як як осередку об'єктивного духу Всесвіту, що дає змогу відкрити його закони як закони власного буття.

§ 5. Песталоцці констатує, що такої організації навчання у школах для простого народу немає, чим і зумовлюється, на його погляд, брутальність народної вдачі. Очевидно, що такий підхід був властивий лише так званим вищим школам, починаючи з монастирських. Якщо брати радянський і нинішній період, можемо констатувати, що він не береться серйозно до уваги навіть і у ЗВО, адже все ще домінує так званий матеріалістичний підхід до філософії та теорії пізнання. Я вже зазначав помилковість ототожнення об'єктивної реальності з реальністю об'єктів, що їх сприймають органи відчуття. Повторю ще раз: якщо об'єкти справді існують без того, щоб бути сприйнятими відчуттями, то в теорії пізнання за умов пізнавального відношення людини до природи об'єктивна реальність, яку презентують закони розумної організації світобудови, існує, відкривається саме завдяки суб'єкту, яким є людина, озброєна методом пізнання об'єктивного, а не просто органами відчуття, що сприймають об'єктне, а не об'єктивне. Шкода в системі освіти від нерозрізненості об'єктного й об'єктивного величезна: вона провокує агресивне войовниче невігластво, коли сприйняте фактично ототожнюється з пізнаним у вигляді швидких узагальнень від сприйняття окремих об'єктів, начебто достатнє для формулювання закону, що має статус об'єктивно загального.

§ 6. Йдеться про виховну роль мистецтва, особливо співу і почуття прекрасного як естетичної основи мистецтва взагалі. Спів постійно формує душу благодатною силою гармонії, отже, сприяє подоланню хаотичної невгамовності суб'єктивних забаганок, властивих дітям у ранньому віці. Тому він повинен постійно супроводжувати дитину доти, доки не буде очевидних проявів її здатності до цілеспрямованої діяльності. Звичайно, не лише спів, але він має безумовний освітньо-виховний пріоритет перед всіма іншими видами мистецтва. *По-перше*, він органічно поєднує слово і мелодію, завдяки чому воно запам'ятовується набагато швидше, ніж без

неї; *по-друге*, зміст дитячих пісень, як правило, приємний для них і водночас морально спрямований у своїй переважній більшості; *по-третє*, сприяє актуалізації творчих зусиль і устремлінь хоча б і мінімальною, але зміною як мелодики, так і тексту; *по-четверте*, завдяки ньому у дитини формується почуття й відчуття ритму, дуже близького до закону, в основі якого повторювана усталеність дій; *по-п'яте*, сприяє формуванню колективізму, адже популярний модний спів завжди об'єднує виконавців, переходячи в хоровий. Останній Платон вважав ознакою того, що певний народ розвивається у вірному напрямку, відвертаючись від варварства й дикунства зоологічного індивідуалізму й етнічної неприязні.

Що стосується почуття прекрасного, то Песталоцці також виходить із так званої натуралістичної концепції, згідно якої природа є втілена гармонія краси, яку потрібно засобами шкільного виховання доносити до свідомості простонароддя, а не засмічувати її «безглуздими, варварськими настановами», до яких він відносить всілякі незрозумілі йому метафізичні істини. Він вважає, що для цього потрібно розвивати здібності до мови, читання, малювання, лічбу й вимірювання. Почуття прекрасного сформується тоді, коли розвиток мови і мовлення буде підпорядкований постійній кореляції назв предметів з їх предметними образами в самій природі. В такому разі вона буде подана як своєрідна форма образотворчого мистецтва Творця, яким є Бог.

§ 7. Справді, на чому неодноразово наголошується, людину в дитячому, а неосвічену й у дорослому віці відвертає від навчання апеляція вчителя, вихователя, наставника до метафізичних речей, які вона ще не здатна збагнути. Ось чому не потрібно ніколи поспішати в абстрагуванні від пуповинної прив'язаності людини до фізично дотичної органам відчуття природи. Звідси постійний наголос на максимальному використанні пізнавального потенціалу чуттєвості, на поступовому абстрагуванні від неї до життєво необхідних потреб вихованця. Крім того, це засіб раннього залучення дитини до самопізнання. Причому, пізнання в собі самому життєтворчої й життєдайної сили волі як засобу до особистого щастя. Допомога матері – це допомога самої природи, яка через неї демонструє дитині свою любов до неї, любов взагалі як свій субстанціональний принцип. Оскільки дитина спостерігає таку ж любов до дітей з боку їх матерів, є можливість абстрагуватися за допомогою самої природи, втіленої в матерях, до поняття любові як загального принципу без того, щоб абстрагування породило почуття відчуження. Навпаки, в такому разі будемо мати наближення до природи як принцип природовідповідного виховання. А тому слухняність буде сприйматись не як примусовий метафізичний постулат, а як вимога любові, яка притягує того, хто тягнеться до неї свідомо.

Лист Віланду

Продовження попередніх міркувань про знання основ дитячої психології як умови хорошого виховання. Дитячі почуття ні за яких обставин не повинні бути ображені нерозумінням з боку вихователів. Звідси обґрунтування концепції материнської школи, використання матері як суб'єкта виховної дії. З цим можна погодитись, але для цього має бути зацікавлене втручання держави в сімейні стосунки, виховання вихованих матерів. Це не так легко зробити, навіть якщо хотіти цього відповідно до потреб самих дітей і суспільства. Справа в тому, що матерям властивий егоїзм значно більшою мірою, ніж батькам, чоловікам взагалі. Йдеться про суб'єктивний егоцентризм, часто сліпу любов матері до своєї дитини, яка не завжди сприяє розвитку цілеспрямованої суб'єктності дітей. Але, на жаль, роль батька у вихованні дитини може бути надмірною в бажанні об'єктивності, адже він не виношував власну дитину «в череві своєму», а тому йому може бути властива схильність до формального абстрагування й моралізаторства. Це справді так: якщо б світ створила Божа Матір, вона б ніколи не втопила людство і не вигнала з раю, не переклала б провину юності дитячої на них, адже забути про те, хто саме їх народив, вона за божественним походженням не змогла б за будь-яких умов.

«Як Гертруда вчить своїх дітей»

§ 1. Вірні думки про роль матері у вихованні перших засад моральності дитини, але за умови, що вона буде вихованою на засадах громадянськості, тобто народження власної дитини не буде нею сприйматись лише як її власна справа і заслуга. На наше переконання, вимоги Песталоцці навряд чи можуть бути виконані, так би мовити, на загал, особливо простонародний. Адже для такої любові й такої вимогливості потрібні як духовні, так і матеріальні умови, яких звичайні люди не мали тоді, далеко не всі мають і тепер. Навпаки, такі умови є у сім'ях із належним достатком, але у них вплив матерів на виховання чомусь замінюється впливом найманих педагогів. Тому доцільно материнські школи організовувати як державні інституції, в яких раціонально використовується жіноча форма любові до дітей, позбавлена суб'єктивних симпатій до будь-кого з них як народжених ними самими. Звичайно, можуть бути винятки, яких достатньо, щоб вважати міркування видатного чоловіка-педагога виправданими. В усякому разі тут є місце для педагогічних роздумів науковців жіночої статі.

§ 2. Мабуть найскладніша для педагогічної діяльності проблема: як перейти від природовідповідного виховання з його закоханістю в гармонію і красу природи до виховання, яке передбачає знання специфічних особливостей суспільного буття з властивими йому, як не парадоксально, антигуманних тенденцій і постійних суперечностей переважно

антагоністичного характеру. Тут мистецтво виховання полягає в тому, щоб не дати дитині розчаруватись у своїй вірі в природність добра, любові, краси, справедливості. Навпаки, слід показати, що всі асоціальні явища в суспільстві є наслідком слабкої волі людей, які не розуміють своєї богоподібності в тому вигляді, як це має місце в задумі Бога. Бог створив світ на засадах сили розумної волі як сили творчої і продуктивної. Отже, людина зобов'язана діяти в своєму житті подібним чином, а не відчужувати від себе волю й розум, просячи у Бога, в будь-кого з людей те, що вона здатна зробити сама. Отже, мистецтво виховання для людства полягає в тому, щоб воно перейшло до створення системи освітньо-виховного навчання, до виховання засобами високої та глибокої освіти, яка б сформувала своїх вихованців як суб'єктів власної волі і власної долі. Освіта зобов'язана дати кожному випускнику зріле розуміння причин суспільних негараздів, корінь яких у тому, що суб'єктивність переростає в суб'єктивізм, а не цілеспрямовану суб'єктивність. Дати кожному його розвинену здібність означає ніщо інше, як перетворення суб'єктивної схильності в раціональну суб'єктивність, яка не вступає в антагоністичну суперечність із такими ж освітленими розумним знанням схильностями кожного члена суспільства.

§ 3. Якщо людство не створило щойно зазначену за змістом і спрямуванням систему освіти, вона продукує «роз'єднаність шляху розуму і шляху любові, розвиток розуму і схильність до віри в Бога». Звідси її спрямованість проти інтересів її ж вихованців. Песталоцці зі здивуванням пише: «Незрозуміло, чому людство не знає цього загального джерела своєї порчі». Ми думаємо, що людство, звичайно ж, не знає і ніколи не знатиме. Знають його видатні представники, до знань і думок яких, на жаль, воно не дослухається, навіть якщо цими знаннями просякнуті відповідні державні органи. Масова свідомість не може перейматись метафізичними загально-родовими сутностями, а без них система освіти не може бути ефективною. Тому освіта як об'єкт постійної критики з боку інтелектуалів, попри освітні декларації, фактично зводиться до емпірично-сенсуалістичного рівня природовідповідності, який задовольняє як учнівську, так і вчительську більшість. Не будемо забувати, що вчителі й освітяни у своїй переважній більшості рекрутуються з колишніх прихильників емпіричних знань, отриманих і здобутих ними в школі. Метафізично налаштовані випускники, яких значно менше, поповнюють лави богословів, філософів, математиків, літераторів, митців тощо, чий вплив на суспільну свідомість, на жаль, незначний, хоча мав би бути вирішальним.

Песталоцці апелює до природної моральності, властивої кожній людині. Очевидно, що це властива йому помилка. Звичайно, народ потрібно любити, але потрібна обопільна любов, яка з його боку до інтелектуалів не завжди адекватна їх внеску в загальний добробут суспільства. Щоб оцінити

його, потрібно цінувати розумову діяльність, любити розум в його чистому, а не емпірично-прикладному оформленні, потрібно знати істинну ціну розуму, який, власне, і є сама істина. Тому народна більшість діє згідно чуттєвого правила: «своя сорочка ближче до тіла». Крім того, чуттєвість, властива народній більшості, зовсім не облагороджена розумом природи, презентованим мистецтвом, в основі якого категорії естетично прекрасного. Про це якраз і веде мову Песталоцці, критикуючи систему народної освіти. А ближчими до чуттєво-фізіологічної природи людини є заздрість, жадібність, егоїзм, адже завдяки ним у природі здійснюється еволюційний відбір більш сильних особин і видів організмів.

Наведені думки будуть мати практичне педагогічно-освітнє втілення в тому разі, якщо будуть використані в елітарних школах, елітарній системі освіти.

«Статті й листи 1802-1804 рр.»

Переконаний, що в даних судженнях майже немає Песталоцці як видатного педагога. Мислитель взагалі не повинен піддаватись суб'єктивним емоціям і симпатіям. В даному випадку маємо суто економічний підхід до складних освітньо-виховних проблем. Не може бути методів бідноти чи багатих, мають бути методи пізнання, які допомагають будь-якій людині стати господарем і володарем власної волі і власної долі.

«Пам'ятна записка паризьким друзям...»

§ 1. Слушна думка про необхідність ґрунтовного формування природних здібностей. Критерій ґрунтовності полягає в тому, щоб перехід до пізнання метафізичних сутностей не призвів до їх руйнування як начебто нижчих за своїм статусом. Що, на жаль, часто спостерігається нині, як спостерігалось і в попередні часи. Маємо на увазі те, що досить поширеною була думка про правомірність поділу знань, умінь і навичок на, так би мовити, суто пізнавальні, наукові, абстрактно-теоретичні, й прикладні, необхідні для життя в його буденності. Згідно мистецького вислову А. Райкіна: «Забудь індукцію та дедукцію і давай продукцію». Не зовсім правомірною є також практика останніх двох десятиліть про поділ, часто довільний, без глибоких науково обґрунтованих обстежень, старших класів на математичні, гуманітарні, природознавчі тощо. Адже суть справи не тільки в цьому, але й у кількості учнів у класах, їх моральній свідомості тощо.

§ 2. Слід звернути увагу на те, що до елементарної освіти вже включається знання істини. Проте цілком можливо маємо просто вжите слово «істина», а не істина як цілісне об'єктивне теоретичне знання про об'єкт дослідження. З іншого боку, зміст міркувань Песталоцці свідчить, що він веде мову саме про істину як категорію пізнання, адже всі три

складових елементарної освіти характеризуються рівнем «правильного, всебічного і гармонійного» розвитку інтелектуальних, моральних і фізичних задатків людини. Тим більше захоплення повинні викликати у сучасників його задуми, оскільки подібної висоти розуміння істини не дає навіть вища освіта. Вірніше, вона дає знання, але не навички, які справді слід формувати якомога раніше, доки шкідливі звички не усталились в психофізіологічні структури, змінити які суто теоретичні істинні знання вже не в змозі.

§ 3. Справді, йдеться про необхідність з раннього віку прививати дітям найвищі моральні цінності. Чому це не вдається? Очевидно, Песталоцці все ж ідеалізує природні задатки людини, стверджуючи, нібито їй від народження властиві «живі почуття краси, порядку і миру», а також «почуття любові, вдячності й довіри». Сучасна філософська антропологія, починаючи від психоаналітичної концепції З. Фрейда, виходить із того, що людина від природи агресивна й неупорядкована істота, що більше відповідає дійсності. Зрештою, ідеалізація природної розумної сутності людини була властива цілим століттям епохи Відродження і Просвітництва, звідси й наведені твердження педагога, який, звичайно, не може не мати за мету творити розумне, вічне, добре. Але йому має бути відома правдива сутність людини, інакше його діяльність буде трагічною для нього самого і не зовсім зрозумілою для вихованців і суспільного оточення.

§ 4. Маємо кореляцію поглядів зі станом суспільного буття взагалі, станом людини в суспільстві зокрема. Проте все ж важко погодитись із тим, що гармонію може дати елементарна освіта. Історичний освітній досвід свідчить, що тільки неймовірними зусиллями розумної волі можна жити розумно в нерозумно функціонуючому соціумі. Про це неодноразово говорилося, але ще раз зазначимо, що розум – це категорія пізнання, а не безпосередньо сприйнятого буття як природи, так і тим більше суспільства. Розум «бачать» духовно-пізнавальні почуття, а не звичайні органи відчуття, які освіта за умови системно-цілісної гармонійної організації пізнавального процесу кожним окремим емпіричним індивідом повинна облагородити об'єктивним розумом. Якщо б від природи людині були властиві зазначені почуття, не було б потреби її захищати від неї.

§ 5. Знову апологія жінки як природної істоти, тільки й спроможної дати дітям воістину «завершене моральне виховання». Українській духовній традиції також властива поетизація жінки, тому дуже б хотілося, аби вони були втіленням природної моральної довершеності. Але, як здається, що моральність все ж таки є категорією розумово-пізнавальною, а здатність до абстрагуючої наукової діяльності значною мірою протиприродна саме для жінки. І в цьому її унікальність і покликання, яке навряд чи суспільство повинно переробляти на свій чоловічий – розумний – лад. Що, звичайно, не

означає, нібито чоловіки ведуть чи здатні вести розумний спосіб життя. Окремим чоловікам значно легше займатись протиприродною діяльністю, якою, безумовно, є наукова діяльність, в основі якої методи абстрагування, формалізація, ідеалізація, нестерпні для переважної, якщо не абсолютної, більшості жінок. Це не легко й чоловікам, тому психічні хвороби переслідують їх значно більшою мірою, ніж жінок, психічні розлади яких більше пов'язані з неповагою до них з боку дітей, особливо рідних, і чоловіків. Природна моральність їм, безумовно, властива, проте в її основі більше суб'єктивності й суб'єктивізму, ніж об'єктивності й щиросердної любові. Тому навряд чи виправдана їх чисельна надмірна перевага в системі освіти.

§ 6. Вірна думка щодо підпорядкування інтелектуальної свідомості моральній. Проте моральність – це значною мірою природна вдача, норов, характер, соціалізувати які, зважаючи на їх індивідуалізацію, дуже складно. Саме виховання має мету дати загальні знання, але не перетворити людину на стереотипну істоту, таку, як всі. Хотілось би, щоб видатний педагог не послуговувався істинними положеннями, які за своїм статусом завжди загальні, а все-таки дав технологію їх втілення в кожную індивідуальну істоту засобами колективного виховання й загальної системи освіти.

Лист «Штапферу»

Не переконаний, що висловлені міркування Песталоцці вірні. Ідеалізуючи простоту народного суспільного життя, він чомусь лише в негативних фарбах показує життя освічених верств суспільства. Між тим саме в їх середовищі знаходяться люди, які свідомо й цілеспрямовано присвячують своє життя благородній справі пізнання й не дуже вдячній справі привнесення знань в не досить податливу, схильну до стереотипних суджень, народну свідомість. Нагадаю улюблену поговорку: «Простота гірше злодійства». Простими методи пізнання бути не можуть за визначенням, адже пізнавальна діяльність не є природною необхідністю для людини. На користь такого судження свідчить той факт, що розумова діяльність є головною причиною втрати здоров'я людиною. Що не означає, нібито суспільне життя верхів є зразковим.

«Фрагмент про основи освіти»

Вірні теоретичні міркування про потрібну природу людини, яку й має розвивати система освіти. Йдеться про гармонійний розвиток інтелектуальних, моральних і фізичних здібностей людини, властивих їй, знову ж таки, від природи, від народження, від самого Бога. Якщо це так, то освіта має стати для суспільства, держави божественною справою. Мистецтво педагога має полягати в умінні розвинути, так би мовити,

об'єктивний розум природи в розум методології навчально-освітньої діяльності.

«Міркування з приводу народної освіти...»

§ 1. Можемо говорити про чітку концепцію економічного підходу до розвитку освіти. Її належний рівень – безпосередній наслідок достатньо високого рівня матеріальної забезпеченості суспільства у всіх його верствах. Це вірно, адже на тлі різкого матеріального розмежування різних прошарків населення держави апеляції з її боку до вихованості й освіченості дратують найбільше: не забезпечена необхідними умовами життя людина не виносить будь-яких, навіть істинних з позицій розуму, абстрактних положень і закликів. Крім перерахованих засобів до життя, слід звернути увагу на те, що вони розглядаються на одному рівні з формуванням розумної правосвідомості. Тут не може діяти правило: спочатку матеріальні блага, а потім духовність. Але воно, на жаль, діє, тому підвищення добробуту не завжди супроводжується підвищенням рівня благопристойності й благочесності. Щоб подолати цей розрив, потрібно неабияке педагогічне мистецтво подвижників, обов'язково підтримане державою. Чого також немає, адже не завжди державні діячі є носіями філософсько-світоглядних основ побудови системи освіти й виховання на загальнонародному рівні. Це розуміє Песталоцці, тому говорить, що якісь особливі педагогічні надзусилля стануть непотрібними тоді, коли не буде принизливого для честі й гідності людини рівня забезпечення її життя всім необхідним на кожному етапі розвитку суспільства.

§ 2. Головна думка: з самого початку навчально-освітньої й виховної роботи з дітьми вони мають знати її мету, яка в жодному разі не повинна бути абстрагована від цілей їх майбутнього життя, яке для них також має бути чітко визначеним. Тоді навчання буде, по-перше, процесом розвитку індивідуальних здібностей, по-друге, захоплювати насамперед сферу дитячої чуттєвості, по-третє, бути самим життям без будь-якого відчуття того, коли все це закінчиться, коли почнуться канікули. Це взагалі критерій того, що освіта не дає хорошого виховання, адже вихованці не повинні хотіти схватись, втекти від виховання в собі життєвих навичок.

§ 3. Цілком справедливі думки про важливість і первинність сімейного виховання перед суспільним. Правда, в даному випадку йдеться про виховання в багатих родинах, яким має бути соромно за той рівень життя, який століттями ведуть бідні верстви населення. Насправді ж суть не тільки в тому, що товстосуми на очах у власних дітей «висмоктують кров селян». Якщо це навіть так, то в інтересах самого товстосума не демонструвати це своїм дітям, які, стаючи дорослими, досить часто висмоктують кров у своїх батьків. Крім того, батьки бідних дітей також мають бути об'єктивними у поясненні причин власної бідності. Говорити, що вони цього не знають, що

їм причини невідомі, є великою неправдою з їх боку. Їм про них постійно говорили священнослужителі в церквах, а Реформація взагалі дала можливість кожному ознайомитися з ними в Євангеліях: віра у власні сили, в тому числі, а можливо в першу чергу, в пізнавальні здібності, звільняє людину від бідності попри несприятливі соціальні умови. За розвиненої освітою свідомості з її лексикону взагалі зникає неприємна опозиція «бідний – багатий», натомість з'являється відчуття задоволеності життям як станом «веселощів сердечних». Недаремно ж є українська поговорка, вона ж народна мудрість: «бідні, бо дурні, дурні, бо бідні».

§ 4. Маємо підтвердження попередніх міркувань про те, що *кожна людина як богоподібна* (природовідповідна) *істота* істотно (суттєво, сутнісно, субстанціонально, а не субстратно) подібна Богові в силі, яку має розумно спрямована воля. Отже, немає таких об'єктивних умов, які б об'єктивно не могла подолати людина, свідомо наявності в собі об'єктивних світових божественних начал. Якщо подібне притягується до спорідненого подібного, то якраз відхилення від об'єктивного і є причина людських невдач, прояв сліпої стихії суб'єктивності, яка стала суб'єктною як хвороба пристрасті, на противагу лікам суб'єктності, що може зрости на розумно-пізнавальній волі. Про це говорить і людинолюб Песталоцці, наголошуючи, що жодні суспільні умови не в змозі витравити духовний порядок і силу волі, які дає нам природа, якщо тільки шукати їх.

§ 5. Проблема в тому, як можна зацікавити населення будь-якої країни в необхідності пріоритетного розвитку системи народної освіти. Засоби відомі, про що постійно наголошується впродовж усього аналітичного дослідження. Можна навіть стверджувати, що в сучасних цивілізованих високорозвинених країнах вона вирішена: якісно вищий рівень життя мають носії якісної освіти. Це настільки очевидний факт, який не провокує додатковий розвиток схильних до заздрості звичайних пересічних людей.

§ 6. Про важливість формування сконцентрованої на різноманітних об'єктах уваги постійно говориться у зв'язку з необхідністю розвитку апперцептивного, а не звичного і звичайного перцептивного сприйняття, яке не потребує жодних вольових зусиль, оскільки вони самі «впадають в очі». В даному випадку цінним є те, що йдеться про обов'язок батьків як перших вихователів і вчителів. Школа не може дати тієї радості повноцінного життя вже тим, що вона відчужує дитину від первинного й рідного родинного щастя пізнавального спілкування з батьками, які, звичайно, мають бути вихованими й освіченими. Це рідкість, як і гуманістично зорієнтована школа. Тим більшою має бути потреба в тісній освітньо-виховній взаємодії школи і родини, без якої обидві соціальні інституції не вчать дитину бути людиною. Оскільки справді звичка – друга натура, взаємодія має бути постійною, звичною, традиційною і повторюваною. Тоді буде реалізована ідея безперервності навчання; за всіх

інших умов вона всього лише лукавий привабливий ідеал, що викликає роздратування своєю правильністю без відповідних правил здійснення.

§ 7. Звички є хороші й шкідливі. Для виховних цілей їх потрібно чітко розділити, щоб відмінності між ними були очевидні в своїй різноспрямованості. Тоді можна, не критикуючи їх, чого простий народ ніколи не любить і не сприймає, розвивати позитивні й поступово позбавлятися негативних. Ще одне. Бажання розвивати щось чи позбавлятися від чогось має корелюватися із наявністю достатніх для цього душевних і духовних сил. Ось чому я невтомно пропагую, посилаючись на найвищі авторитети, метод апперцепції як метод формування цілеспрямованої розумної волі.

«Про значення почуття слуху..»

§ 1. Маємо обґрунтування необхідності виховання матерями власних дітей як таке, що найбільшою мірою відповідає природній любові між ними. Отже, все почуте дітям від матері буде сприйняте як сама любов, звідки зовсім близько до органічної трансформації любові між матір'ю і дитиною в любов до знань, які вони взаємно передають одне одному.

§ 2. Знову критика системи освіти, яку застосовують вищі верстви суспільства. Те, про що йдеться, безумовно, не можна вважати проявом вищої педагогічної майстерності та вищого педагогічного мистецтва. З іншого боку, не можна займатись апологією власного досвіду, отриманого на обмеженому дитячому осередку. Ним, цілком очевидно, невдоволений і сам Песталоцці, інакше чим пояснити постійні намагання втрутитись у сферу освіти так не шанованого ним панівного класу. Що стосується його претензій відносно методики навчання дітей читати, то вони, мабуть, справедливі. Але ж ці методики постійно змінюються впродовж останніх століть і кожна з них дала якісь переваги, як і виховала видатних вчених, громадських діячів, педагогів, мислителів, літераторів тощо.

§ 3. Справді, разом із матір'ю як свідомою вихователькою своєї дитини органи відчуття дитини, ще тісно пов'язані з тваринними фізіологічно-інстинктивними умовами, соціалізуються завдяки мові як засобу комунікативно-спілкувального пізнання і любові, з якою вона вимовляється, промовляється, проговорюється, мелодійно оспівується, переноситься в дитячу душу й душу матері. Хотілось би, щоб читач звернув увагу на те, що таку місію здатна виконати й нести не кожна мати, а тільки та, для якої її власна дитина не є одним лише об'єктом суто естетичного замилювання, але в першу чергу об'єкт освітньо-виховного впливу заради того, щоб у дорослому стані вона була корисною для суспільства і в цьому вбачала своє життєве покликання. Тому цілком свідомо говоримо про матір як «свідому виховательку», а не звичайну годувальницю й одягальницю власних дітей.

Свідомість існує через мову, яка не повинна бути безсистемною, хаотичною, незібраною. Освіта для того й існує, щоб сформувати осмислену мову, а не лише називну, прив'язану до позначень предметів, явищ, процесів, до властивих їм внутрішніх сутнісних значень. Перехід **від** позначень **до** значень якраз і повинен складати суть навчально-освітнього виховання, мета якого – з'єднати «серце й розум», «любов і розсуд». Найвища мета – з'єднати **розум і волю**, які окремо не існують. Як не існує людина як соціально-духовна істота, якщо в ній не з'єднані ці два атрибути буття. І це не образа, а необхідний щабель розуміння образу Бога як необхідного для людського самовдосконалення поняття, ідеальної категорії свідомості, наявність якої підштовхувала б свідому цього людину до вдосконалення. Якщо хтось вважає такий коментар образливим для людей і для себе особисто, то автор посилається на авторитет Конрада Лоренца, який вважав пониженням ідеї Бога факт привласнення людиною визначення себе як розумної істоти – homo sapiens. Що дає розуміння розумно-вольової сутності ідеї Бога? Доки перебуваєш в ній, перебуваєш у позапросторово-часових вимірах буття, вимірах розумної волі, яка не відпускає від себе, хоча відчуття втоми й голоду вже кличе у світ просторово-часовий, на жаль, кінцевий. Чи здатні до такого способу життя й освітньо виховної діяльності жінки, матері як набагато ближчі до природи істоти, визначені як сама любов? Хотілося б, аби так було, але для чого тоді чоловіки, в чому тоді їх покликання?

§ 4. Дуже цікаве поєднання спостереження, мови і любові як «загального фундаменту виховання людства». Справді, мова як образ духу позначає предметно-речову дійсність в її суттєвих визначеннях і вона ж є основним об'єктом зацікавленого ставлення людини до них, оскільки вони виходять із неї самої. А зацікавлено слухати і чути себе означає ніщо інше, як пізнавати й упізнавати себе з любов'ю. А любов – це єдність людини і світу, бачення себе в світі і світу в собі. Пізніше Л. Фейєрбах зазначав: любов з'єднує протилежності, отже, єдність і є істина сама по собі як істинність любові, або ж це любов як сама істина. Все, здійснюване людиною з любов'ю, істинне, тому що сутність самої природи – єдність протилежностей. В педагогіці це означає єдність учня й учителя в процесі навчально-освітньої виховної діяльності, єдність об'єкта і суб'єкта пізнання. Вчитель, навчаючи учнів, вчиться сам, адже вони задають такі питання, пошук відповідей на які і є процес пізнання. Запропоновані способи членування спостереження і мови з любов'ю і без неї можна вважати головним методом навчально-освітнього виховання.

§ 5. Досить переконлива демонстрація шкідливості виховного й освітнього впливу суспільних інститутів, насамперед церкви й держави, не підкріпленого любов'ю. Природа, народжуючи в процесі еволюції, тривалість якої вимірюється міліярдами років, людину, народжує її в

любові як органічній єдності зі всім сушим. Тож якщо люди у своїх взаєминах не послуговуються любов'ю як загальносвітовим принципом, вони відходять від природовідповідного шляху розвитку. Як би не було складно людству жити в любові, воно ніколи не повинно мати сумнівів в її цілющій гармонійній силі. Тим більше не повинні заперечувати любов як субстанціональне першоначало філософи, адже саме філософія є основою навчально-освітньої педагогічної діяльності людей. Якщо ж деякі з них (Геракліт) говорили про те, що в основі буття боротьба, то це не означає, нібито він заперечував первинність єдності. Навпаки, стверджував, що мудрість полягає в умінні вивести все, що існує у вигляді протилежностей, з єдиного розуму, з логосу. Емпедокл взагалі виходив із того, що все існуюче з'єднане любов'ю і дружбою, а роз'єднується ворожнечею і ненавистю, розбратом. Ось чому філософсько-педагогічні вчення, як і політичні, пропагуючи розбрат, сіють лукавство і розбещеність. Достатньо згадати, що теорія наукового комунізму відверто обґрунтовувала принцип класової ненависті як визначальний для свого змісту. Чим це для неї і суспільства, яке повірило в таку науковість, закінчилось – відомо всьому світові.

§ 6. Дуже слушні міркування щодо шкідливості розриву між мовою і спостереженням. Тут потрібно виходити з того, що мова, з одного боку, позначає предметно-речовий світ об'єктів сприймання, з іншого, вона покликана містити в собі об'єктивне як закони буття. Тому не завжди вона безпредметна, адже під предметністю слід також розуміти відображення в ній світового духу, розуму, закону. Все ж на народний загальний мова часто використовується суто софістично, безпредметно. Особливо це стосується мови навчання, якщо вона (і воно) відірвані від рівня розуміння дітей, дорослих також. Не завжди це провина софістів і демагогів. Виходячи з цього, потрібно постійно підвищувати якість освіти, щоб вона у викладі основ світобудови і суспільного буття не йшла далі доти, доки не буде належного розуміння у вихованців, доки пізнане не перейде у довготривалу пам'ять. Такий рівень освіти можна дати лише в елітних навчально-освітніх закладах. Народні елементарні, а також вищі спеціалізовані навчальні заклади такого рівня освіченої світлом об'єктивних знань освіти дати не можуть – об'єктивне усталюється і закріплюється в народній масовій свідомості впродовж багатьох століть, до того ж засобами індустріальної технології, яка спостерігається як взаємодія об'єктів, а не як демонстрація об'єктивних законів. Тому багато людей користуються новітньою технологією без належного знання законів, яким вона підпорядкована. Звідси так звана ера споживання, яка змінила еру елітарного розуміння, яка, власне, започаткувала вищу школу без сподівань на те, що через віки вона зазнає пошкодження вульгаризованим омасовленням засобами наочного спрощення. Особливо це стосується діяльності церкви, яка вульгаризувала

релігійний світогляд до рафінованого ідолопоклонства, а також політичної ідеології, трансформованої в партійно-кланову демагогію.

§ 7. Йдеться про виховну й водночас життєдайну силу любові, яка робить людину істотою, подібною до самого Бога. Отже, завдання релігійної освіти і релігійного виховання полягає не в тому, щоб закріпити віру в Бога як певний надприродний і водночас органічний природі об'єкт, а в тому, щоб підняти кожну людину до розуміння Бога як деперсоніфікованої сили любові, розвиваючи яку, відчуваєш у власному тілі силу духу, здатну забезпечити щасливе і радісне життя йому також, не кажучи вже про те, що разом із богопізнанням відчуваєш себе духовною істотою, причетною до вічності й безкінечності. Таким прообразом Бога для дітей і учнів мають бути батьки, але це місія Вчителя. З огляду на це, висловлена Декартом думка про те, що щастя народу є прямим наслідком його любові до філософії, яка дає йому правителів філософів, не є пустослів'ям і демагогією. Маючи любов до духу знань, до знань як носіїв об'єктивного духу істини, як дихання самої істини, можна народити в собі любов до будь-якої іншої людини як до себе самої.

§ 8. Висловлюються певні претензії щодо виховного впливу матерів на своїх дітей, пов'язаного з розривом між спостереженням, мовою і любов'ю. Одна лише любов не дає освітньо-виховного ефекту. Спостереження і мова належать до суб'єктних характеристик дитини, тому любов матері має бути не суто природно-біологічною, естетичною, а вимогливою, суворою, націленою на певний примус до апперцептивних дій з боку дитини. Без примусу не можна подолати «тваринну прив'язаність до певного способу життя», властиву кожній людині від народження і часто підкріплювану, як вже вище зазначалось, сліпою материнською любов'ю, яка тільки підсилює схильність до крайніх форм егоцентризму.

«Жінка світська і мати»

Йдеться про мотиви цілеспрямованої діяльності людини, а саме: нужда і чесноти. Але чесноти якраз і є чи не головною метою освіти та виховання. Ось чому потрібно формувати цілеспрямовану волю засобами органічного поєднання світо- і самопізнання на основі любові до світу, який і сам є любов. Сприйняття природи поза свідомих зусиль – це і є прояв любові природи до кожного свого творіння, в тому числі людини. Природа подобається людині тому, що остання постійно перебуває в ній як просторі, адекватному устремлінням її душі. Дім сприймається як щось обмежене й тимчасове, обмежуюче тимчасовістю; напроти, природне довкілля постійно притягує своєю звабливістю – в ньому хочеться бути якомога більше часу, щоб охопити якомога більше простору. Природа не обмежує якимись чітко окресленими правилами, в той час як перебування в приміщенні вимагає знання правил і, так би мовити, знання свого місця в

ньому. Природа, якщо її долати в часі й просторі, постійно вражає своєю різноманітністю, в той час як перебування в штучному просторі породжує звички, які притупляють враження, знижуючи пізнавальний інтерес. Має бути постійна органічна єдність штучного і власне природного, щоб постійною була можливість докладати «зусилля і любов» до пізнання.

Система навчання має будуватись на розвитку природних схильностей дітей, тоді освітній інтерес у вигляді знань про зовнішній світ збігається зі світом душевних устремлінь. Народжується своєрідний резонанс, або органічна єдність протилежностей прагнень людини й природних проявів, внаслідок чого підсилюється пізнавальний інтерес. Якщо такого резонування немає, знання можуть бути запам'ятовані, але функції живого благодатного й життєдайного духу вони не виконають. Саме такі знання забуваються в першу чергу.

Все ж Песталоцці наголошує на необхідності наявності в системі навчання завдань, для вирішення яких потрібно розвивати мислення, бути в стані «напруги мислення, твердої волі», без якої не можна досягти вершин мислення і виконувати завжди важливу фізичну працю.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ГЕОРГА ГЕГЕЛЯ

ПЕРВАЯ ПРОГРАММА СИСТЕМЫ НЕМЕЦКОГО ИДЕАЛИЗМА

Я убежден, что высший акт разума, охватывающий все идеи, есть акт эстетический и что истина и благо соединяются родственными узами лишь в красоте. Философ подобно поэту должен обладать эстетическим даром. Люди, лишённые эстетического чувства, а таковы наши философы, – буквоеды. Философия духа – это эстетическая философия. Ни в одной области нельзя быть духовно развитым, даже об истории нельзя рассуждать серьезно, не обладая эстетическим чувством. Теперь ясно, чего не хватает людям, которые не понимают идей и достаточно откровенно признаются, что для них темно все, что выходит за таблицы и реестры.

А поэзия благодаря этому обретает высшее достоинство, она, в конце концов, становится тем, чем была вначале, – наставницей человечества; не станет более философии, не будет истории, одна поэзия переживет все науки и искусства.

При этом мы часто слышим, что у толпы должна быть чувственная религия. Но не только масса, философ тоже нуждается в ней. **Монотеизм разума и сердца, политеизм воображения и искусства – вот что нам нужно.**

До тех пор пока мы не придадим идеям эстетический, то есть мифологический, характер, народ не проявит к ним интереса, с другой стороны, пока мифология не станет разумной, философ будет ее стыдиться. Пора, наконец, чтобы и просвещенный и непросвещенный протянули друг другу руку; пора мифологии стать философской, народу разумным, философии мифологической, дабы философы проникли в сферу чувственности. Тогда воцарится вечное единство между нами. Не будет презрительных взглядов, слепого содрогания народа при виде мудрецов и священнослужителей. Только тогда станет возможным равное развитие всех сил как единичного, так и всех индивидов. Ни одна способность не будет подавляться. Воцарится всеобщая свобода и равенство духа! Высший дух, посланец неба, создаст среди нас эту новую религию, которая станет последним, самым великим деянием человечества.

РЕЧИ ДИРЕКТОРА ГИМНАЗИИ 29 СЕНТЯБРЯ 1809 г.

§1. Имеются две отрасли государственного правления, за хорошее ведение дел в которых народ обычно бывает в наибольшей степени признателен, это – доброе соблюдение правосудия и хорошие

воспитательные учреждения; ведь гражданин не видит и не чувствует преимущества и влияния чего бы то ни было так непосредственно, близко и, в частности, на себе, как преимущество и влияние этих отраслей, одна из которых касается его частной собственности вообще, а другая – его самой дорогой собственности – его детей.

§2. Дух и цель нашего учебного заведения – это подготовка к занятиям наукой, а именно подготовка, которая зиждется на изучении греков и римлян. Вот уже несколько тысячелетий, как они являются той почвой, на которой покоилась вся культура, на которой она возшла и с которой находилась в постоянной связи. Как природные организмы, растения и животные, вырываются из-под влияния силы тяжести, но не могут покинуть эту стихию своего существования, так и все искусство и наука выросли на этой почве, и, хотя они сами по себе стали самостоятельными, они не освободились от воспоминаний о той предшествующей стадии. Подобно тому, как Антей получает прилив новых сил через соприкосновение с матерью-землей, **всякий новый подъем и развитие науки и образования происходит из обращения к древности.**

§3. И если мы вообще начинаем осознавать несовершенство, недостатки старых принципов, учреждений и связанных с ними прежних целей и средств образования, то, прежде всего, появляется мысль устранить и отменить то и другое. Мудрость же правительства, возвышающегося над этой легко напрашивающейся мыслью, истиннейшим образом исполняет требование времени – тем, что ставит старое в новое отношение к целому и, таким образом, столь же сохраняет существенное, сколь изменяет и обновляет его.

§4. Поднялся всеобщий голос протеста против такого ставшего злополучным изучения латыни, в частности появилось чувство, что нельзя считать образованным народ, который не может выразить всех сокровищ науки и свободно оперировать с любым содержанием на своем собственном языке. Той проникновенности, с которой принадлежит нам наш собственный язык, нет в знаниях, данных нам только на чужом языке; они отделены от нас перегородкой, которая не позволяет им быть своими для духа.

§5. ...возрадуемся мудрому положению, которое установило наше высочайшее правительство. Оно, во-первых, расширило образование граждан путем усовершенствования немецких народных школ...

§6. Однако если принять, что исходить следует вообще из совершенного, то для более высокого образования должна быть и оставаться основой преимущественно литература греков и затем литература римлян. Совершенство и великолепие этих шедевров должны стать духовной купелью, светским крещением, придающим душе первые и остающиеся навсегда основные тона и краски во вкусе и науке. Для такого

посвящения недостаточно общего внешнего знакомства с древними, мы должны впитать в себя их воздух, их представления, их нравы и даже, если угодно, их заблуждения и предрассудки и чувствовать себя как дома в этом мире, лучшем из тех, что были. Если первый рай был раем человеческой природы, то этот, второй – рай человеческого духа, который в своей прекрасной естественности, свободе, глубине и веселости выступает, как невеста из своей светелки. Первое буйное великолепие его появления на горизонте передано прелестью формы и укрощено в красоте; его глубина – не в запутанности, унынии или надменности, а в непринужденной ясности; его веселость – не детская игра, она простирается над печалью, что знает тяжесть судьбы, но не вытесняется ею из свободного парения над ней и из знания меры. Мне кажется, что я не слишком преувеличу, если скажу, что тот, кто не знал произведений древних, жил, не зная красоты.

§7. Подобно тому, как растение не просто упражняет силы своего воспроизводства на свету и воздухе, но одновременно в этом процессе всасывает [продукты] питания, то и материал, на котором разум и способности души вообще развиваются и упражняются, должен быть одновременно таким питанием. Это не тот, так называемый полезный, чувственный материал, который непосредственно попадает в круг представлений ребенка; лишь духовное содержание, имеющее ценность и интерес в себе и для себя, укрепляет душу и создает такую непосредственную опору, такую субстанциальную сердцевину, которая есть мать самообладания, благоразумия, присутствия и неусыпности духа; оно превращает возвращенную на ней душу в ядро, имеющее самостоятельную ценность, абсолютную цель; лишь оно составляет фундамент всеобщей пригодности, и его нужно закладывать во всех сословиях. Разве мы не видели в последнее время даже целые государства, которые не обращали внимания и пренебрегали тем, чтобы создавать и развивать такую внутреннюю основу в душе своих подданных, направляли их на чистую полезность, а в духовном видели лишь средство; они, не имея опоры, находятся в опасности рухнуть среди своих многих полезных средств.

§8. И вот самый благородный питающий материал в самой благородной форме – золотые яблоки в серебряных чашах – содержится в произведениях древних в несравненно большей степени, чем в любых других произведениях какого-либо времени и нации. Мне достаточно напомнить лишь о величии их образа мыслей, об их пластической, свободной от всякой моральной двусмысленности добродетели и любви к отечеству, о величии их деяний и характеров, о многообразии их судеб, обычаев и расположении духа, чтобы оправдать утверждение, что ни в каком материале образования не было объединено так много превосходного, удивительного, оригинального, многостороннего и поучительного.

Однако это богатство связано с языком, и только благодаря ему и в нем мы можем постичь его в его полном своеобразии. Переводы передают нам содержание, но не форму, не его тончайшую душу. Они подобны искусственным розам, которые по форме, цвету, а также, может быть, по запаху могут походить на живые, но они не имеют приятности, нежности и мягкости живого. И вообще изысканность и изящество копии присущи только ей самой, и в ней дает о себе знать контраст между содержанием и формой, которая выросла не вместе с этим содержанием. Язык – это музыкальная стихия, стихия проникновенности, исчезающий в переводах, это тонкий аромат, благодаря которому можно наслаждаться симпатией души, и без него произведение все равно, что выдохшийся рейнвейн.

§9. Дело в том, что прогресс образования нельзя рассматривать как спокойное наращивание некоей цепи, в которой последующие звенья соединены с предыдущими с учетом последних, но сделаны из другого материала, причем последующая работа не идет вразрез с предшествующей. Образование же должно иметь прежний материал и предмет, над которым оно работает, изменяет его и формирует заново. Необходимо изучить античный мир так, чтобы владеть им и, более того, иметь его как что-то, над чем мы работаем. А чтобы стать предметом, субстанция природы и духа должна отойти от нас, получив форму чего-то чуждого. Несчастен тот, у кого отчуждается его непосредственный мир чувств, ибо это означает, что индивидуальные узы, которые свято соединяют ум и мысль с жизнью, с верой, любовью и доверием, у него разрушаются! Для отчуждения [Entfremdung], являющегося условием теоретического образования, требуется не такая нравственная боль, душевное страдание, а более легкое испытание и усилие представления, чтобы заниматься не-непосредственным, чуждым, принадлежащим воспоминанию, памяти и мышлению. Но это требование отделения настолько необходимо, что оно выражено в нас самих как всеобщее и известное стремление. Чуждое, даль несет с собой притягательный интерес, манящий нас к занятию и старанию, желательное находится в обратной зависимости от своей близости к нам и от того, насколько оно является общим с нами.

§10. И на этом центробежном стремлении души основывается вообще необходимость дать ей отделиться от своего природного существа и состояния, к чему она и стремится, вселяя в молодой дух далекий, чужой мир. Но такой перегородкой, с помощью которой осуществляется это отделение для образования, о чем здесь идет речь, является мир и язык древних, мир же этот, отделяющий нас от самих себя, содержит одновременно все исходные моменты и нити возвращения нас к самим себе, но в виде истинно всеобщей сущности духа.

§11. С этим механическим моментом овладения языком связано непосредственно изучение грамматики, значение которого трудно переоценить, ибо оно составляет начало логического образования; это одна сторона, которой я еще коснусь, потому что она, кажется, почти предана забвению. Дело в том, что грамматика имеет своим содержанием категории, своеобразный продукт и определения рассудка; в ней, следовательно, начинается изучаться сам рассудок.

Ибо если определения рассудка, раз мы мыслящие существа, имеются в нас и мы понимаем их непосредственно, то первое образование состоит в том, чтобы иметь их, то есть сделать их предметом сознания и уметь различать по признакам.

§12. Изучение грамматики древнего языка имеет одновременно то преимущество, что оно есть постоянная и непрерывная деятельность разума, поскольку здесь в отличие от родного языка, где привычка без размышления дает правильные сочетания слов, необходимо учесть определенное значение частей речи, определяемое рассудком, и призвать на помощь правила для их соединения. Но тем самым и происходит постоянное подчинение особенного общему и обособление общего, в чем ведь и состоит форма деятельности рассудка. Строгое изучение грамматики оказывается, таким образом, одним из самых общих и благороднейших средств образования.

2 СЕНТЯБРЯ 1813 ГОДА

§1. Великое счастье учебного заведения, если у него нет истории, а есть только дряхлеющее пребывание. «Лучшее убивает хорошее», – гласит мудрая пословица; она говорит, что стремление к лучшему, когда оно становится страстью, не дает развития и не дает достичь зрелости хорошему. Если законы и установления, которые должны составлять прочную основу для изменяемого, сами изменяются, на что же будет опираться само изменяемое? Конечно, общие установления находятся в состоянии движения вперед, но движение это медленное. Один год здесь не имеет значения. Их изменения характеризуются большими, немногочисленными эпохами. Если какое-либо правительство может претендовать на благодарность своих подданных за улучшения, то подданные должны быть ему также признательны за сохранение целесообразных установлений, уже находящихся в действии. Точно так же наше заведение не имело истории за истекший год. Уже известное его устройство, за исключением уточнения определений . по некоторым формальным вопросам, осталось прежним.

§2. Отношение между обучением в гимназии и научной профессией я хочу обрисовать в нескольких словах. В изучении древних, этом замечательном предмете гимназического обучения, находятся начала и

основные представления наук или всего вообще достойного знания, а поэтому они так хорошо подходят для подготовки к профессиональной отрасли знания, а если иметь в виду изящные искусства, то древние – это их совершенство. Вообще их своеобразие в том, что у них абстрактные рефлексии оказываются еще вблизи конкретного, что понятие образуется из примера, представления человеческих вещей по их действительности составляют основу, которая выступает одновременно со всеобщим результатом. У абстрактной мысли поэтому – свежесть живого, мы получаем ее в ее наивности, связанной с личным чувством и с индивидуальностью обстоятельств, из которых она происходит; поэтому она имеет своеобразную ясность и понятна нам.

§3. ...уровень, которому мы посвящаем себя в наше время, является менее всеобъемлющим, чем у древних. Мы утрачиваем жизнь в целом в том более широком смысле, какой был у них при определенной профессии. И оттого что мы люди, разумные существа с заложенной в нас основой бесконечного и идеалов, тем важнее для нас создать и сохранить в себе представление и понятие полной жизни. В это представление нас вводит преимущественно изучение классической древности (*studia humaniora*); оно дает близкое представление обо всем человеческом в целом. Свобода, присущая древним государствам, внутренняя связь между общественной и частной жизнью, между общественными взглядами и образом мысли личности влекут за собой то, что великие интересы индивидуальной гуманности, важнейшие опоры общественной и частной деятельности, силы, низвергающие и возвышающие народы, представляются мыслями повседневного обихода, простыми, естественными взглядами на будничные предметы обычной жизни – мысли такие в нашем образовании не входят в круг жизни и деятельности, – и потому законы и обязанности древних представляются нам в живых образах, в виде нравов и доблестей, а не в форме рефлексий и основоположений, на которые мы ориентируемся как на далекие и возложенные на нас предписания. В университете начинается дальнейшее отделение, большая направленность на особенную профессию.

§4. Важность хорошего воспитания никогда не чувствовалась сильнее, чем в условиях нашего времени, когда всякую внешнюю собственность, будь она благоприобретенной и законной, приходится считать неустойчивой, а самое прочное – сомнительным, внутренние же сокровища, которые родители дают детям путем хорошего воспитания и использования учебных заведений, являются непреходящими и при всех обстоятельствах сохраняют свою ценность. Это самое лучшее и надежное благо, которого родители могут добиться для своих детей и оставить им в наследство.

О ПРЕПОДАВАНИИ ФИЛОСОФИИ В УНИВЕРСИТЕТАХ

ПИСЬМО К ПРУССКОМУ КОРОЛЕВСКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОМУ СОВЕТНИКУ, ПРОФЕССОРУ ФРИДРИХУ ФОН РАУМЕРУ ОТ 2 АВГУСТА 1816 Г.

§1. ...мы видим, с одной стороны, научность и науки без интереса, а с другой – интерес без научности.

§2. Предрассудком не только философского образования, но и педагогики – и здесь он нашел более широкое распространение – стало положение, что самостоятельное мышление следует развивать и упражнять, что, во-первых, при этом не важен материал и, во-вторых, будто бы обучение противоположно самостоятельному мышлению, так как, в самом деле, мышление можно упражнять на таком материале, который не является порождением и комбинированием фантазии или созерцанием, будь оно чувственным или интеллектуальным, а является мыслью и не может изучаться иначе, как мышлением о самой себе. По общему заблуждению иному кажется, что мысль лишь тогда несет печать самостоятельности, когда она отклоняется от мыслей других людей, и тогда обыкновенно находит применение известное положение, что новое – не истинно, а истина – не нова. Вообще отсюда идет стремление к тому, чтобы у каждого была своя собственная система и что выдумка считается тем оригинальнее и замечательнее, чем более она безвкусна и безумна, потому что именно этим она в большинстве случаев доказывает своеобразие и отличие от мыслей других людей.

Философия становится более пригодной для обучения благодаря своей определенности, поскольку лишь в результате этого она становится ясной, пригодной для передачи другим и получает способность стать общим достоянием.

§3. Научно построенная философия воздает должное определенному мышлению и основательному знанию уже в своих собственных пределах, а ее содержание, всеобщее духовных и природных отношений, само собой приводит непосредственно к положительным наукам, которые раскрывают это содержание в более конкретной форме, в дальнейшей обработке и применении так, что изучение этих наук, наоборот, оказывается необходимым для основательного понимания философии...

§4. Перед этим я упомянул состояние духовного подъема, которое часто ожидают от философии. С моей точки зрения, ее вообще не нужно связывать с подъемом, если даже она и преподается молодежи. Но философия должна удовлетворять родственную ему потребность, чего я коснусь еще вкратце. Сколь ни старалось бы именно новое время в

направлении добротности материала, высоких идей и религии, столь же мало и меньше, чем когда-либо, для этого подходит форма понятий, чувства, фантазии, смутных понятий. Сделать содержательное доступным для понимания, охватить его определенными мыслями, понять и уберечь тем самым от печальных заблуждений должно быть делом философии.

О ПРЕПОДАВАНИИ ФИЛОСОФИИ В ГИМНАЗИЯХ

ДОКЛАД КОРОЛЕВСКОМУ ПРУССКОМУ МИНИСТЕРСТВУ ПРОСВЕЩЕНИЯ

§1. Прежний порядок в университетах, когда декан факультета принимал у желающих поступить на данный факультет экзамен, правда, выродившийся в формальность, все-таки оставлял за университетами возможность и право не допускать совершенно необразованных и незрелых людей.

§2. Как член научно-экзаменационной комиссии, в которую соблаговолило включить меня Королевское министерство, я имел возможность видеть, что невежество лиц, получающих свидетельство для поступления в университет, объемлет все степени и подготовка, которая может быть организована для более или менее значительного количества таких субъектов, иной раз должна была бы начинаться с орфографии родного языка. Являясь одновременно профессором здешнего университета, я при виде такого недостатка знаний и образования у учащихся университета могу только опасаться за себя и своих коллег, когда подумаю, что учить таких людей – наша задача и что на нас лежит ответственность в тех нередких случаях, когда цель, преследуемая затратами всевысочайшего правительства, не достигается – цель, состоящая не только в узкой подготовке по специальности, но и в образовании духа у оканчивающих университет. Что честь и уважение университетского образования не умножаются от допуска таких совершенно незрелых юношей – это, вероятно, не нуждается в дальнейших комментариях.

§3. Но для духа и его более глубокой деятельности классическая литература лишь тогда может стать действительно плодотворной, когда в старших классах гимназии формальное знание языка будет рассматриваться скорее как средство, тогда как первое, содержание литературы, станет главным; а то, что в филологии относится к учености, останется для университета и для тех, кто впоследствии захочет посвятить себя филологии.

Тексты взяты: Гегель. Работы разных лет. В 2-х т. – М.: «Мысль». – 1970. – Т.1. – 668 с.

АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

«Перша програма системи німецького ідеалізму»

Даний фрагмент можна тлумачити як методологію естетичного виховання. Естетичне – це чуттєве сприйняття довколишнього світу, сенс якого полягає в тому, що він бачиться як втілена форма ідеї краси, як прекрасне саме по собі без того, щоб напружувати свою свідомість пошуком якихось цілей, які нібито здійснені в ній. Вже зазначалось, що в освіті й вихованні не варто виходити за межі можливостей конкретної людини, не можна абстрагувати від того, що є присутнім і визначальним в людській сутності. Якщо подібне притягується подібним, твориться подібним, то протиприродно уподібнювати людську сутність поняттям і категоріям пізнання. Поняття й категорії логіки обслуговують філософську теорію пізнання, їх визначення беруться зі всього історичного процесу розвитку пізнавально-практичної діяльності людства. Служать вони, як правило, дуже обмеженому колу мислителів і вчених, професійно зайнятих наукою. Що стосується маси людей, то філософія, аби заторкнути їх душевний простір, освітити його світлом об'єктивних знань, не повинна апелювати одними лише поняттями: її обов'язок – надати розуму естетичного характеру, значення і звучання.

Філософія духу як естетична філософія означає, що наповненість душевного соціуму змістом людської історії робить її не просто чуттєво зорієнтованою, але й чутливою до всіх її перипетій. Усвідомлений на понятійно-метафізичному рівні зміст історії людства перетворюється на зміст, що переживається так, немовби йдеться про його безпосереднє сприйняття й переживання. Естетичне якраз і має значення чуттєвого переживання, це начебто оновлене проживання історії в якості її активного суб'єкта. Крім того, естетична філософія духу формує духовно багату людину, що спонукає її до акту співтворчості, особливо потужну в жанрах музики й поезії. Історичний дух, яким наповнена й переповнена індивідуальна душа людини, має устремління до озовнішення, до повернення в світ об'єктивного, але вже опоетизованого естетичного духу. Тому суто раціональна філософія не має перспектив на те, щоб заповнити звичайні людські душі системою логіки. Гегель це розумів, як ніхто інший. Хоча, все ж таки, йому не вдалось зробити свою «Науку логіки» естетичною за способом звучання й розуміння. Це здійснив його найвидатніший учень – Людвіг Фейєрбах, філософія якого справді поетична. Не випадково, він закликав включити до складу філософії мистецтво, релігію, науку, включно до фізіології. Часто такий підхід несправедливо називали вульгаризацією філософії. Насправді ж йшлося про потребу наблизити її зміст до змісту

безпосередньої чуттєвості людини, оскільки метафізичні істини мають набути статусу істин чуттєвості, істин естетичних.

Монотеїзм розуму і серця означає, що вони органічно з'єднані саме філософією як любов'ю до знань, до об'єктивного духу світобудови як об'єкта безпосередньої зацікавленості органів відчуття, що в такому разі трансформуються в органи почуттів, у самі почуття, властиві лише людині. Тобто, монотеїзм переходить в політеїзм уявлень і мистецтва, суть якого в тому, що воно урізноманітнює їх різними засобами, творячи так звану другу природу як таку, в якій присутній присутня людська психологія, людська суб'єктивність. Не випадково, а закономірно, Гегель говорить про потребу надати ідеям естетичний характер засобами міфології, сутність якої нами вже висвітлена у цих коментарях та інших авторських працях.

Коли міфологія стане філософською, народ стане розумним. Як це розуміти? Кожен міф несе в собі упредметнене в певному сюжеті людське уявлення, причому обов'язково в героїчному вигляді, адже саме уявлення являє собою героїку людського духу, який йде далі безпосереднього натуралістичного відтворення в свідомості образу зовнішніх предметів і явищ. Аналізуючи міфологічні сюжети, а їх безкінечна кількість у людства в цілому як *цілому*, людина як суб'єкт пізнання вже знаходить у ньому певний загальний об'єктивний зміст, певне абстраговане від власної суб'єктивності знання, адже міф існує як даність, яку кожен сприймає як вже існуючу, а не таку, яку творить самостійно й автономно. Тому аналітична діяльність стає дослідницько-пошуковою, отже, філософською. Її починають любити заради того, що змістовно міфічні сюжети найближчі до змісту душевних поривань, властивих кожній людині як суб'єкту уяви, трансформовані в уявлення. На користь цього той факт, що міфологічний світогляд виникає раніше, ніж утверджується релігійно-моністичний та філософський. Але якщо релігійний світогляд відкидає політеїзм уявлення і мистецтва в разі його монополізації церквою, то філософія, іронізуючи над його змістом, бачить в ньому прояв народної мудрості як квінтесенції об'єктивного духу загалом, а не лише духу суб'єктивно народного та індивідуального.

Гегель ставить завдання поєднання міфології та філософії, виконавши, здійснивши яке, можна сподіватись на утвердження єдності й любові між народом, з одного боку, філософами й священнослужителями, з іншого, оскільки це буде новою релігією – «найвищим діянням людства». Чому релігією? Тому що релігія і є священнодійство єдності поміж людьми на основі взаємної любові й поваги.

«Промови директора гімназії. 29 вересня 1809 р.»

§ 1. Бачимо чітке освітньо-виховне визначення основних функцій держави: дотримання правосуддя і якісні виховні заклади. Найперше, про

що мріє людина, це – справедливість. Останню Аристотель визначав через право як її міру. Але у кожного своя міра про справедливість. Щоб її сформувавши на рівні, прийнятному кожним членом суспільства, починаючи від раннього дитячого віку, якраз і має бути правосуддя, яке судить по справедливості, оскільки вона перебуває в центрі уваги усіх без винятку навчально-освітніх виховних закладах, є їх метою і ціллю.

Що стосується права власності, то воно якраз і є прямим наслідком прагнення до справедливості як індивідуальної міри буття людини, як міри її індивідуальності, як напрямку її індивідуалізації. Адже людина з досить раннього віку є приватним власником власної думки, а не якихось предметів, які лише втілюють думку, уяву й уявлення. Діти легко й без особливого жалю розлучаються з іграшками, обмінюються ними, проте дуже складно схилити їх до відмови від висловлених ними бажань, до заперечення їх змісту як помилкового, хибного, безглуздового й шкідливого. Особливо ж тоді, коли йдеться про нібито невірне розуміння ними справедливості. Ми пам'ятаємо, що гаслами буржуазно-демократичних революцій були не стільки гасла про свободу приватної власності на нерухомість і майно, скільки свободу слова і мислення, тобто свободу інтелектуальної власності. Що й зафіксовано в конституційному праві та втілено в судовому правозастосуванні: право на приватну власність, в основі якої свобода слова і мислення, є право **кожного** громадянина.

§ 2. Йдеться про те, що класична освіта, яка передбачає заняття наукою на достатньо серйозному рівні, має ґрунтуватись на вивченні пізнавального досвіду давніх греків і римлян. Саме вони поєднали світопізнання із самопізнанням. Якщо цього не розуміти, система освіти й виховання не буде ані науковою, ані, що більш важливо, гуманістично спрямованою.

§ 3. Безцінні думки про органічну єдність минулого й теперішнього в розвитку системи навчально-освітніх і виховних закладів. Не відкидати минуле лише на тій підставі, що воно вичерпало себе. Це лише уявна й уявлювана вичерпаність. Зміст об'єктивного духу ніколи не вичерпується його матеріальним предметним втіленням, яке найчастіше й вичерпує себе, але не дає достатньої підстави, щоб відкинути його (зміст) як непотрібний для нових завдань. Дух завжди цілісний в своєму пізнавальному статусі, з яким і потрібно зіставляти старі форми, які швидше за все й обмежували його потенціал. На жаль, декларуючи відданість діалектичному методу Гегеля і Маркса, радянська педагогіка відкинула повністю його дух. А саме: діалектику як систему взаємопов'язаних принципів, законів і категорій, що мають евристичний потенціал тільки як система пізнання, яка не потребує того, щоб її ставили «на ноги». Що не означає, нібито в радянській педагогіці не було значних досягнень. Тому новітня українська педагогіка, перш ніж реформувати освітньо-виховну систему, має в'яснити для себе, що саме з позицій цілого є в старому гальмом, а що може і має право на

здійснення в умовах побудови демократичного громадянського суспільства і правової держави.

§ 4. Вже багато говорилось про значення рідної мови в освіті й вихованні. Знання багатьох мов дозволяє більш повно розкрити універсальність змісту об'єктивного духу розуму. То чому ж тоді відмовлятися від вивчення споріднених мов, якщо всі разом вони мовлять про нього. Крім того, мова рафіновано-наукова є своєю рідною латиною, яка омертвляє життєтворчий дух. У зв'язку з цим не можна відмовлятися від вивчення й користування мовою діалектів і мовою суржику.

§ 5. Гегель висловлює радість з приводу того, що уряд переймається опікою саме *німецьких* народних шкіл. Треба не забувати, що вища освіта, починаючи з гімназичної, в більшості європейських навчальних закладах навчання проводилось латиною. Тому тут не слід вбачати будь-яких проявів «націоналізму», як це кортить сказати вихованій на ідеології псевдо-інтернаціоналізму радянській людині, яка ще не відійшла від комуністичних ідеологем. Українська мова викладання навчальних дисциплін, на превеликий жаль, все ще не стала домінуючою в Україні не в останню чергу через хибне розуміння як народом, так і керівниками держави значення рідної мови та багатомовності взагалі.

§ 6. Маємо панегірик античній культурі та літературі. Але виправданий. Справді, зрозуміти сутність будь-якого об'єкта можна не на шляху його становлення, а за наявності його розвиненої до досконалості форми. Такою якраз і були література й культура давніх греків і латинян, оскільки їх духовний фундамент складала міфологічний та філософський світогляд, що надавало властивому їм змісту щирість і простоту, яка не вкрала розум. Навпаки, надала йому естетичну форму краси, або ж красу естетичних форм, яка сприймалась як образ самої істини. Більш пізні форми мистецтва, культури й літератури втрачають естетичні якості через вплив на них ідеологічних аспектів, що йшли від політики держави та догматів церкви. Ось чому ті, хто виріс на мистецтві й літературі соціалістичного реалізму, яке, в свою чергу, позитивно оцінювало лише метод критичного реалізму, досить складно збагнути естетичні ідеали сучасної літератури й мистецтва в його різножанрових проявах. Хоча властивій їм культурі почуттів, що мають безумовний естетичний смак, вони зобов'язані саме античній культурі, яка попри всі заідеологізовані тлумачення сприймається ними як «рай людського духу».

§ 7. Проблема визначення духу в тому, що визначити його так, як це визначають матеріальні об'єкти, спосіб буття яких – рух, а форми буття – простір і час, не можна, адже духовне означає щось незмінне, вічне, безкінечне, універсальне, постійне, всюди однаково у своїй фундаментальній первинності. Обмежити його неможливо, воно всюди суще як всюдисуща субстанція світобудови. Душа людська здатна вийти за

межі визначень тіла за умови, що вона стане органом пізнання духу у щойно наведених його ознаках і характеристиках. Для цього їй потрібно відійти від стану суб'єктивності, якого їй надає зв'язок із тілесними потребами й інтересами, і пов'язати, так би мовити, свою долю, своє буття з духом, що досягається її трансформацією засобами відповідної методології пізнання в суб'єктність. Суб'єкт – це активна цілеспрямована діяльність, завдяки якій об'єкт переходить з якості об'єкта сприйняття в об'єкт пізнання, відкриваючи суб'єкту – душі, відокремленій від тіла і з'єднаній з духом, засадничі підвалини свого буття у вигляді закону.

Саме про це веде мову Гегель, коли говорить про те, що «лише духовний зміст, що має цінність та інтерес в собі і для себе, укріплює душу і створює таку безпосередню опору, таку субстанціональну серцевину, яка є матір'ю самоволодіння, розважливості, присутності й невсипущості духу». Сказане не так легко збагнути з наскоку, до чого звикла педагогіка, яка ґрунтується не на філософській методології, а на методиках, в основі яких буденна мудрість певного життєвого досвіду, приправленого певними знаннями на рівні змісту кандидатських іспитів. Лише душа, органічно поєднана з методологією пізнання, може стати духовно цілеспрямованою субстанцією людського буття і збагнути сутність розуму в його світотворчій сутності, а тому не сприймати таку єдність як абстрагування від себе. Вона буде знати, що конкретне – це не об'єкт сприйняття, а об'єкт розуміння, існуючий у формі цілісної теорії саморозвитку об'єкта, душею якої є метод її побудови. Для Гегеля, як відомо, це – діалектика.

§ 8. Йдеться про необхідність долучатись до класичної освіти засобами тієї мови, якою написані античні тексти. Зайвий раз відзначу, що знання древніх мов зовсім не означає, нібито слід ігнорувати рідну мову, не розвивати науку її засобами. Навпаки, без всебічного розвитку освіти рідною мовою не може бути **політичного патріотизму**, без якого, в свою чергу, не буде патріотичної держави і, відповідно, належного фінансування освіти. Звідки така впевненість? Принаймні, не з суб'єктивних почуттів і симпатій, а з досвіду історії пізнання, історії філософії. Гегель однозначно пов'язує високий рівень розвитку науки й освіти греко-римлян з їх патріотизмом, базованим на використанні рідних мов та привласненням духовних здобутків інших народів, начебто вони здобуті ними. Звичайно, це значною мірою аморально, але без такого підходу народи-першовідкривачі не здобули тієї слави, яку здобули елліни й римляни. І яку здобувають росіяни, що також привласнюють собі духовні здобутки без надмірного моралізування, як це роблять українці.

У зв'язку зі щойно наведеними роздумами слід звернути увагу на думки про певні втрати як форми духу, так і його змісту при перекладах з однієї мови на іншу. Тому освіта має бути багатомовною. Принаймні, обов'язковою має бути філологічна дисципліна, яка пояснює запозичення в

рідній мові з інших мов. Це допоможе позбутись націоналістичної чванливості, яка йде від необізнаності щодо лексичного складу мов. Для мене дивною видається практика радянських часів, яка продовжується й до цього часу, коли, наприклад, у двомовних словниках даються запозичені для них слова, хоча мали б бути питомі. Так, у російсько-українських словниках маємо тисячі пар на зразок «трактор – трактор» і т. ін. Тут домінує політичний фактор – показати лексичну спорідненість двох мов. Якщо б словники подавали питому лексику, тоді очевидною стала б відмінність на рівні 38%, як про це свідчить наукове мовознавство. Це зовсім не означає, що ці народи мають відмовитись від лексичних запозичень, які, крім усього іншого, додають взаєморозуміння. Проте означає, що вони б обов'язково позбулись: одні безпідставної зверхності й чванливості, другі – непотрібного й шкідливого почуття меншовартісності, на якому не сформуєш ані почуття патріотизму, ані необхідного для побудови держави здорового **патріотизму**.

§ 9-10. Продовжується обґрунтування необхідності вивчення античної культурно-освітньої спадщини для потреб сучасності. Пояснення таке: античні знання мали ту безсумнівну перевагу перед більш пізніми завдяки їх естетичності, невідчуженості від безпосереднього світу людських почуттів. М. Гайдеггер, О. Лосєв як видатні знавці античної культури й філософії зазначали, що особливістю мов греко-римлян, яка має місце для дитячої свідомості й психології взагалі, було те, що сказане, промовлене слово немовби безпосередньо стояло перед ними (нею) у вигляді певного предметного образу, а не було, як це обґрунтовувалось пізніше в матеріалістичній філософії, відображенням наявних образів і предметів. Це означало (й означає), що слово творить, ліпить (Бог зліпив людину з глини, він – скульптор, а антична культура скульптурна за своєю визначальною властивістю) предметно-речовий світ. Якщо це так, тоді зрозумілим є настійне намагання Гегеля, як і інших видатних мислителів, що досконало знали три головні для освіти й науки мови – давньоєврейську, давньогрецьку й давньолатинську, пов'язувати прогрес освіти з вивченням цих мов. Вони – воістину образ об'єктивного духу як духу наукового й водночас виховного.

Отже, несправедливими є думки про Гегеля як мислителя, що послуговувався у своїй філософії виключно методом абстрагування. Вони зумовлені тим, що розуміння світу, його філософії зокрема, не є легкою справою, як це бачиться звичайним людям, яким до вподоби відомий вислів: «прийшов, побачив, переміг», тобто – «прочитав і відразу зрозумів». Він у своїх філософських пошуках якраз виходив не із заперечення будь-якого пізнавального значення свідчень безпосереднього сприйняття, а з необхідності для кожної людини розвивати свою уяву до уявлення і утримання в розумно-пізнавальній пам'яті змісту всього історичного

людського досвіду, що цілком відповідає можливостям кожної індивідуальної душі. Звідси й завдання системи освіти: не відчужувати від людини те, що не є для неї чужим, а, навпаки, рідним. Це – простір людського духу як простір, яким здатна оволодіти кожна високоосвічена душа. Якщо ж їй «світить» лише світ дотично-чуттєвої безпосередності, вона блукає в темряві, бо сама абстрагувала себе від світу як світла знань.

§ 11. Відомою є нелюбов учнів до вивчення граматики. Їй, на жаль, потурають і вчені та освітяни, які постійно обговорюють проблему полегшення її правил, оскільки учні не справляються з їх засвоєнням. Такий підхід призвів до того, що вже багато десятиліть не пишуться твори на вступних іспитах до ЗВО з мови та літератури. Крім того, цей іспит є формальним, адже оцінка за нього або не виставляється, або ж оцінюється як «залік чи незалік». Не кажучи вже про те, що він є непрофільним і бали за нього враховуються лише в крайньому випадку. Якщо ж вести мову про випускний іспит з літератури, то текст творів для медалістів(!) виправляють вчителі, даючи їм по декілька разів переписати, чим вони вкрай незадоволені. То ж чи дивно, що разом із неграмотністю ми не маємо випускників (їх не так багато, як це було декілька десятиліть тому назад), які б горіли бажанням вступати до вишів на природничі факультети, де вимагається мислити науково, об'єктивно, логічно, із застосуванням сучасного математичного апарату. Тому думка Гегеля про тісний взаємозв'язок граматики й логіки суджень не просто вірна, а нагальна своєю актуальністю. Адже саме через аналіз мови засобами граматичних правил і законів починає розвиватись мислення, утверджуючи мовомислення, яке розкриває в мові не лише члени речення, але й зміст суцього і саме суще як основу і закон світобуття.

§ 12. Підкріплення попередніх міркувань, але з використанням освітньо-пізнавального потенціалу, який надає людині вивчення граматики іноземних мов, особливо ж грецької та латинської, до яких постійно апелює Гегель. Це дисциплінує дух чи не найбільшою мірою, адже граматичні форми несуть в собі, як ми тепер висловлюємось, ментальність народу, форми його мислення, його чуттєвості.

Промова 2 вересня 1813 року

Здається дивним, що Гегель як діалектик начебто скептично ставиться до історії навчального закладу, адже діалектика базується на принципі історизму. З іншого боку, історія консервує певні традиції, не всі з яких мають безумовне позитивне значення для саморозвитку духу, особливо якщо йдеться про дух освіти й виховання. Якраз видатні діалектики постійно виявляли незадоволення традицією попередніх поколінь, які, як кошмар, тяжіють над сучасниками. Правда, тут маємо розуміння історії в позитивному сенсі в значенні того, що навчальний заклад чесно і

продуктивно робить свою роботу, не докоряючи наступникам, начебто вони не шанують якісь усталені звичаї. Закони і настанови в системі навчальних закладів не повинні мати історії постійних змін, адже закон за визначенням – це щось незмінне, що належить до царини духу, а не до якихось культово-обрядових дійств, трансформованих у традиційні ритуали. «Краще вбиває хороше» має бути правилом. «Хороше» – це усталеність духовних принципів і правил, «краще» – це культові обрядово-ритуальні дійства, які часто відносять до історії навчального закладу. Їх недолік у тому, що вони часто своєю зовнішньою привабливістю й театральністю витісняють на периферію пізнавальні цілі. Таку практику, на жаль, можна постійно спостерігати в сучасних навчально-освітніх закладах України, які пишаються своєю історією значно більше, ніж рівнем знань, що їх отримують випускники, випрошуючи при цьому у влади всіляких нагород.

§ 2. Гегель виходив у своїй педагогічній практиці з того, що гімназія зобов'язана давати «основні начала» всіх наук, які містять у собі найрізноманітніші школи античної філософії. Маючи таку гімназичну освіту, можна в дорослому житті перетворити здобуті знання в наукову професію. Це якраз і робив Гегель, написавши «Філософську пропедевтику» для гімназії. Випускник класичної гімназії вже фактично мав вищу освіту. На жаль, наші нинішні так звані класичні гімназії, особливо в обласних містах, ігнорують класику: в абсолютній їх більшості не викладаються ані древні мови, ані філософія на пропедевтичному гегелівському рівні.

§ 3. Йдеться про перевагу освіти в античному світі, який не знав такого рівня абстрагування наукових основоположень від безпосередніх життєвих потреб людини, як це має місце в більш пізніх періодах людської історії. Для того, щоб ліквідувати такий розрив, потрібно, на моє переконання, в чому я солідарний із Гегелем, створювати елітні навчально-освітні й виховні заклади, беручи до них дітей, в яких допитливість не є лише проявом гри в запитання, а органічно сполучена з внутрішнім бажанням знаходити на них відповіді, піднімаючись від міфологічних до науково-філософських. Сутність елітної освіти мною неодноразово обґрунтовувалась, тому відсилаємо до попередніх роздумів. Але зазначу, що невдоволеність життям є наслідком освіти, яка абстрагує від індивідуальних особливостей дітей саме в період шкільного навчання. Тож наблизити його до них якраз і означає створення елітарної системи освіти, яка просто-таки зобов'язана хоча б коли-небудь витіснити із суспільної практики загальноосвітню середню школу. Тоді перехід від таких шкіл і такої освіти до професійної буде органічним і суспільство позбудеться принизливого поділу системи освіти на вищу й середню, разом із яким і люди поділяються на начебто привілейованих і звичайних, «простих», на

«більшість» і «меншість», що суперечить правосуддю й справедливості, згідно яких всі люди рівні в честі й гідності й рівній захищеності законом.

§ 4. Йдеться про обов'язок батьків дати своїм дітям якісну освіту як «найкраще і надійне благо». Слід пояснити, що означає якісна освіта з філософської точки зору. Якість – категорія, яка характеризує будь-який об'єкт з позицій його самототожності в тривалому періоді часу. Якщо властивості, які забезпечують якість об'єкта, втрачаються, він втрачає статус самототожності, буттєвої ідентичності, виходить за межі буття у визначених характеристиках. Знання, які забуваються, не надають їх носіям статусу буття освіченої людини. Щоб знання не забувались, також потрібна якісна організація навчального процесу. Якість – це знята в собі кількість, яка зберігає буття певним числом властивостей і ознак, що характеризують об'єкт. Кількість учнів у класі, яка дорівнює семи, забезпечує якісне буття групи як духовно-пізнавальної цілісності. Це така кількість, в якій колективне не заперечує індивідуальне, а за умови єдності інтересів розвиває їх. Крім того, це така кількість, яка дає можливість на кожному уроці перевірити знання опитуванням, як і колективним обговоренням. Тому елітна навчально-виховна група здатна дати якісну освіту, зміст якої не вийде за межі буття учнів і вихованців, не буде забутим попри наявність фізіологічного механізму забування. Те, що бувало в свідомості як життєвий інтерес людини, як відповідь на внутрішню потребу, як душевний запит, легко повернути в сферу активного буття щонайменшим подразником.

«Про викладання філософії в університетах»

§ 1. Щоб була єдність науки й науковості з інтересом, потрібно обирати науку, яка б адекватно відповідала на внутрішні потреби й запити людини, яка стає на шлях науково-пізнавальної діяльності. *Inter est* в перекладі з латини якраз і означає знаходження свідомості *в бутті власних душевних схильностей і поривань*. Тоді пізнання здійснюється як самопізнання, оскільки діє єдність розуму й закону в людині як макрокосмосі: вона чує себе, свій голос як логос природи, закон Універсуму. Якщо такої єдності науки й інтересу немає, наука протидіє людині, оскільки остання не сприймає її в гуманістичному антропоцентристському вимірі. Природа для такої наукової, фактично – псевдонаукової, свідомості лише засіб для користування людиною, а не органічна умова її буття.

§ 2. Цінні й важливі думки і для нинішньої педагогіки. Досить часто «новатори» від педагогіки протестують проти нав'язування учням якихось схем мислення, яке начебто має бути оригінальним, неповторним, індивідуалізованим, інакше освіта не сформує творчу особистість. А нині мода на особистісний підхід до навчання. Тут є раціональні зерна, але є сумніви щодо того, чи розрізняють такі педагоги визначення і призначення

мислення і методології освітнього процесу. Мислення – це уміння об'єднати різноманітне як на рівні цілісного образно-чуттєвого уявлення про об'єкт, що має місце в мистецтві, так і на рівні понятійно оформленої теорії його цілісного буття. Мислить кожна людина автономно, проте закони його організації спільні, що зумовлено, по-перше, єдиним для всіх об'єктом пізнання, по-друге, об'єктивним характером законів буття, по-третє, необхідністю і самим фактом наявності порозуміння поміж людьми, без чого людство не могло б еволюційно розвинути до носіїв розумної організації буття. Останнє, тобто порозуміння та взаєморозуміння, досягається складно не тому, що у кожного свої закони мислення, а через застосування різних методів, різної методології пізнання.

Школа є суспільний інститут навчання мисленню і пропозиції методик, як саме йому навчити. Оригінальним, зазначав Гегель, може бути лише дикун. Тому проявом дикості слід вважати заохочення учнів до оригінальності в мисленні, яка породжує пристрасть до безпідставних сумнівів і заперечень, коли «істинне – не нове, а істина – не нова». Філософія як школа мислення є мислення про мислення, презентоване історією філософії, історією пізнання. Якісна освіта – історико-філософська, на чому наголошував і Ф. Енгельс, оскільки вона розвиває мислення. Навпаки, індивідуальним може бути метод пошуку підходів до мислення, спрямованого на відкриття закону як прояву загального, об'єктивно-необхідного. Але в будь-якому разі методологія інтегрованого й синтезованого пізнання має бути єдиною, системно оформленою, інакше вона не має права ставати основою побудови системи освіти.

Такий підхід Гегеля постійно піддавався критиці за начебто прояв і заохочення тоталітаризму в освіті, який неодмінно перекинеться і в політико-правову систему суспільства. Однак історія свідчить, що система Гегеля, його діалектична методологія ніяким чином не сприяли утвердженню диктатури ні в інших країнах, ні в самій Німеччині. Напроти, ірраціоналістичні міркування Ніцше й Шопенгауера сприяли утвердженню нацизму й фашизму безпосереднім чином. Знати, вважав Гегель, означає вміти давати визначення, вміти йти від одного визначення до іншого, вміти завершити пошук системно й цілісно оформленим знанням, маючи яке, можна вважати себе зрілим для того, аби стати на автономний суб'єктний життєвий шлях. Без наявності системи знання будуть безсистемними, хаотичними, примхливими у своїй суб'єктивності й суб'єктивізмі як фундаменті будь-якого суспільно-політичного тоталітаризму й авторитаризму.

§ 3. Йдеться про тісний і органічний взаємозв'язок філософії і позитивних природничих наук. Але філософії, яка сама є наукою, тобто системно й методологічно оформленим понятійно-категоріальним

мисленням, всі висновки якого виведені з начала, спільного також і для дослідницьких пошуків наук про природу, людину, суспільство.

§ 4. Перше, на що слід звернути увагу, – від філософії не залежить стан високої духовності суспільства. Вона досягла вершинних злетів духу вже в античні часи і з тих пір мало що можна додати до її змісту. Справа, таким чином, у тому, щоб вона поступово заволоділа свідомістю якомога більшої кількості людей, в першу чергу тих, які отримують вищу освіту. Це також складно, адже з доби Просвітництва, коли знання стали впроваджувати в народну свідомість, вона відійшла на периферію суспільних потреб, оскільки масову свідомість не може задовольняти понятійно-категоріальний спосіб мислення. Ми знаємо, що Новий час характеризується гострою «боротьбою» раціоналізму й емпіризму, в якій перемогу святкував останній. Тому Гегель зазначає: «Зробити змістовне доступним для розуміння, охопити його певними думками, зрозуміти й уберегти таким способом від сумних помилок повинно бути справою філософії».

Цього можна досягти високим рівнем філософської освіченості вчених, науковців, учителів середніх шкіл і викладачів ЗВО. Якщо він буде, вони зможуть викласти навчальні предмети на належному науково-філософському й водночас освітньо-виховному рівні. Сама ж філософія може давати рекомендації лише для тих, хто бажає стати професійним мислителем і згоден докладати для цього надзвичайних, як писав той же Гегель, приємних «мук» мислення.

«Про викладання філософії в гімназіях»

§ 1. Як бачимо, вже в той час, коли гімназична освіта належала до елітних і елітарних навчальних закладів, прийом здійснювався формально. Проте безумовним позитивом Гегель вважає право прийому особисто за деканом. Коли це здійснюється іншими викладачами, виникає проблема відповідальності за прийом «цілковито неосвічених і незрілих людей». Тобто, відповідальність покладається на тих, хто не мав жодного відношення до оцінки якості знань вступників. Нині ця проблема набула настільки жахливого характеру, що говорити про вищу освіту можна лише умовно.

§ 2. Про таку ситуацію з болем говорить Гегель. На що пропонуємо звернути увагу: іспит з орфографії та граматики рідної мови має бути визначальним. Про його ж статус ще з часів СРСР ми писали. Але чи можна порівнювати грамотність випускників гімназій у Німеччині доби Гегеля з грамотністю випускників сучасних гімназій, якщо вчителі колективно (вони також не дуже грамотні) пишуть творчі роботи за медалістів. Чому колективно? Кожен побоюється, що перевірка вищих відділів народної освіти знайде помилки і відповідним чином зреагує не стільки на псевдо-

зрілого медаліста, скільки на вчителя, який не підготував на рівні належного. Ось таких доводиться вчити у ЗВО вже багато десятиліть, але держава, вже начебто рідна, а не радянська, нічийна, космополітична, постійно опікується (цього вимагають батьки, а вони ж електорат!) збільшенням кількості вишів, шкіл псевдоелітарного творчого типу, оскільки «нова радість стала, яка не бувала»: майже всі випускники шкіл просто таки прагнуть, жадають мати вищу освіту. Так, щороку кількість вступників до ЗВО постійно збільшується. Навряд чи в справі отримання вищої освіти механічна кількість органічно переходить у якість.

§ 3. Вивчення класичної освіти полягає не стільки в досконалому знанні мови, її граматичного устрою, скільки в знанні змісту. Граматика на рівні досконалості має відноситись у першу чергу до граматики рідної мови. Чому так? Тому що класична література за своїм змістом являє собою щирю правду об'єктивного народного духу. Адже це література епічна – в ній знайшли своє відображення фактично всі прояви народної суб'єктивності, але без суб'єктивізму. Він залишений божествам, які, проте, страждають від нього, оскільки є богами лише на Олімпі, але не для людей. Якщо так викладати зміст класичної літератури, тоді філологія стає тотожною філософії, як, до речі, це було в античності, включно до раннього Середньовіччя.

ПІСЛЯМОВА

Як відзначалось у «Передмові», автор мав на меті викликати у можливого читача, яким він дуже бажав би бачити в першу чергу вчителів середньо-освітніх навчальних закладів ті викладачів вищої школи, почуття зацікавленості в знанні історичної логіки розвитку знань про людину та методи її заохочення до просвітлення як власної свідомості, так і свідомості учнів, студентів її категоріями. Чому саме цю категорію?

По-перше. Середня школа, на жаль, у масі своїй, будучи загально-освітнім і загально-обов'язковим навчальним закладом, готує, як не прикро, посередність. І це не бажання принизити випускників чи, тим паче, вчителів, а констатація очевидного факту зниження рівня обізнаності перших щодо об'єктивних знань, який зі всією очевидністю проявляється тоді, коли вони стають студентами закладів вищої освіти. А вступниками до останніх стає понад 90% учнів, що закінчують школу, з них близько 75-80% зараховуються на денне або заочне навчання. Ось тут і виявляється, що духовно-пізнавальної та суспільно-громадської зрілості, попри наявність атестату зрілості, чи, як в останні роки, показників ЗНО, значна кількість студентів не має.

По-друге. Як вчителям середніх шкіл, так і викладачам вишів, включно з кандидатами й докторами наук, не вистачає належного рівня філософської культури мислення. Що зрозуміло: переважна їх більшість отримувала освіту на засадах діалектичного й історичного матеріалізму, який визначався як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і процесу пізнання. Проте це не зовсім, а то й зовсім не так. Філософія, насамперед, це сфера свободи мислення і саме свободомислення. Або, як відзначав Аристотель, це мислення про мислення.

Як це можна розуміти? В межах свободи мислення кожен, звичайно, має право мислити на свій манер. Запропонований варіант, за якого тексти видатних мислителів, будучи втіленням властивого їм способу мислення і світоглядного розуміння світобудови, мають стати (можуть стати) об'єктом зацікавленого мислення тієї категорії людей, яку ми обрали в якості адресата. Оскільки це авторське бачення, кожному надається можливість прокоментувати як оригінальні тексти, так і самі коментарі до них. Засіб для підвищення ефективності подібного «подвійного» мислення про мислення такий: прочитати першоджерела – висловити на папері власні міркування щодо прочитаного змісту – порівняти їх з коментарями автора – ще раз повернутись до власних коментарів – глибше зрозуміти прочитане, щоб вийти з мислення оновленим суб'єктом свободи мислення і відповідальним освітянином і педагогом.

ЛІТЕРАТУРА ХРЕСТОМАТІЙНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Антология мировой философии: Древний Восток. – Мн.: Харвест; М.: ООО «Издательство АСТ». – 2001. – 992 с.
2. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М.: «Мысль». – 1983. – Т.4. – 830 с.
3. Гегель. Работы разных лет. В 2-х т. – М.: «Мысль». – 1970. – Т.1. – 668 с.
4. Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: «Мысль». – 1972. – 271 с.
5. Древнекитайская философия. Собрание текстов. В 2-х т. – М.: «Мысль». – 1972. – Т.1. – 363 с.
6. Коменский Я.А. Лабиринт света и рай сердца / Я.А. Коменский. – Избранные педагогические сочинения. – М., Гос. Уч.-Пед. Изд., 1955. – С.73-159.
7. Коменский Я.А. Великая дидактика / Я.А. Коменский. – Избранные педагогические сочинения. – М., Гос. Уч.-Пед. Изд., 1955. – С.160-446.
8. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. – М.: «Мысль». – 1988. – Т.3. – 668 с.
9. Лютер М. Время молчание прошло. – Харьков. «Око». – 1994. – 352с.
10. Монтень М.Э. Опыты. – М.: Правда. – 1991. – 656 с.
11. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения. – М., Изд. АПН РСФСР. – 1963. – Т.2. – 563 с.
12. Платон. Сочинения: В 3-х т. – М.: «Мысль». – 1971. – Т.3. – Ч.1. – 687 с.
13. Сенека. Моральні листи до Луцілія. – К.: Основи. – 1995. – 603 с.

ЛІТЕРАТУРА ВИКОРИСТАНА В КОМЕНТАРЯХ

1. Антология мировой философии. В 4-х т. Т.1, ч.1 и 2. М., «Мысль», 1969. - (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). – Т.1. Философия древности и средневековья. Ред. Коллегия: В.В. Соколов (ред.-составитель первого тома и авт. вступит. статьи) и др. – 936 с.
2. Веллер М. Человек в системе / М. Веллер. – М., «Изд. Астрель», 2010. – 576 с.
3. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. – К.: КАРМЭ-СИНТО. – 1995. – 240 с.
4. Хайдеггер М. Что это такое – философия? / М. Хайдеггер. – «Вопросы философии». – 1993. -№ 8. – С. 119-131.

ВІТАЛІЙ ЖАДЬКО

ФІЛОСОФІЯ ТА ПЕДАГОГІКА ЯК МЕДИЦИНА ЛЮДСЬКОЇ ДУШІ

ХРЕСТОМАТІЯ ТА НАУКОВО - АНАЛІТИЧНІ КОМЕНТАРІ

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА МОНОГРАФІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку з оригінал-макета 15.09.2020 р.

Формат 60 84 1/16 . Папір офсетний.

Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 21,30.

Гарнітура Таймс Нью-Роман.

Замовлення № 15.09.2020/154.

Видавець ФОП Піча С.В.

а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна

e-mail: novsv2016@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:серія ДК № 5069 від 22.03.2016 року, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України